Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андрей Мохов, Севастопољ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 31 • СВЕСКА 53

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2021

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Тијана В. Ашић, Марија Ђ. Симовић, *О доīађајности неīираних ūредиката у аористу у нарацији код срūских ūисаца* 15

Голуб М. Јашовић, *Прилоī ūроучавању земљоūисне лексике, антроūонимије и тоūонимије у ūоеми Суūјеска Мирка Бањевића* 29

Милица Д. Јотов, *Мулūинационални корūоратūивни односи у јаūанској комūанији Тојоūа са осврūом на сарадњу са Филиūинима* 41

Ана М. Мумовић, *Реафирмација меūода и духа књижевне критике (Прилоī ūумачењу исūорије срūске књижевности Јована Дереūића)* 55

Марко М. Миловић, *Занемаривање ћирилице и њен даљи о(ū)сūанак* 81

Милена З. Шкобо, *Орīанизација и сūровођење онлајн језичкоī и онлајн књижевноī курса на факулūеūима и у средњим школама у Србији* 93

Урош З. Ђурковић, *Сūаūус дидаскалија у драми Бановић Сūрахиња Борислава Михајловића Михиза* 111

Александар М. Новаковић, Никола М. Татар, *Разврсūавајући ūесūови у насūави срūскоī језика као сūраноī* 125

Сања П. Перић, *Мали човек у књизи есеја Неке сūвари Борислава Радовића* 141

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Драган Љ. Танчић, Далибор М. Елезовић, *Хиūоūезе у исūоријским исūраживањима* 161

Оља М. Арсенијевић, Лазар Р. Цвијић, *Управљање знањем – развојни потенцијал туризма у Војводини* 175

Јелена М. Витомир, Ђорђе З. Лазић, *Ортодоксни валутни одбор и валутни одбори друге генерације: оперативни аспекти* 205

Балша В. Кашћелан, Наташа М. Тошић, *Неке специфичности деловања јавног бележника* 231

Љиљана Ђ. Станковић, Лазар Р. Цвијић, *Законски оквир који уређује област трговине и тржишта у Републици Србији са посебним освртом на промет робе са Аутономном Покрајином Косово и Метохија* 255

Милан М. Радовић, *Монетарна политика посматрана кроз призму општих услова у вези процена вредности непокретности насталих на основу базе података лиценцираних проценитеља* 273

Јелена Р. Петровић, *Улога медија у психолошком рату* 283

Марија Р. Боранијашевић, *Изазови комуницирања у доба короне* 299

Љубица Г. Ковачевић, *Правни, финансијски и маркетиншки аспекти ПИГара на срећу у Републици Србији* 313

Милена Б. Шљивић, *Улога религије у формирању националног идентитета Срба са Косова и Метохије* 329

Јелена М. Вујановић, *МИМ странице као лидери јавног мњења у изборној кампањи за парламентарне изборе у Црној Гори 2020. године* ... 341

ИСТОРИЈА

Марко П. Атлагић, Александар Л. Мартиновић, *Ударање темеља савременој српској држави у Првом српском устанку 1804–1813. године* 357

Весна С. Зарковић, *Улога Исе Бољетинца у колашинским догађајима 1901. године* 381

Далибор З. Велојић, *Утицај војске на развој стрељачког спорта у Нишу 1918–1941* 399

Ена С. Мирковић, *Бивши комунистички илегалци-иследници специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)* 409

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Прилог истраживању слике Албанаца у перцепцији Срба у северној Косовској Митровици* 437

ПЕДАГОГИЈА

Живорад М. Миленовић, Весна Љ. Минић,
Теме из образовања и васпитања у часопису Баштина 463

Оливера В. Милутиновић, Боривоје В. Балтезаревић,
Развој технологије и интегративни приступ истраживању онлајн образовања 477

Јасмина М. Арсенијевић, Ангела Ј. Месарош Живков, *Према новој парадигми образовања: наставна пракса у Румунији и Србији* 487

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Александар С. Кодела, *Компарација музичког и културног деловања српских културних друштава у Словенији и словеначких у Србији* 509

ПРИКАЗИ

Душан Р. Стефановић, *Знатан допринос очувању и развоју српске ономастике* (Голуб Јашовић и Славица Јовановић, Ономастика Малог Црнића. Косовска Митровица – Мало Црниће: Филозофски факултет – Библиотека „Србољуб Митић“, 2020, стр. 693) 523

Списак рецензената 527

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Tijana V. Ašić, Marija Đ. Simović, *The research of the negated aorist tense in the novels written by Serbian authors* 15

Golub M. Jašović, *Contribution to the study of geographical vocabulary, antroponymy and toponomy in Mirko Banjević's poem Sutjeska* 29

Milica D. Jotov, *Multinational corporate relations in Japanese company Toyota with overlook on cooperation with Philippines* 41

Ana M. Mumović, *Reafirmation of the methods and spirit of literary criticism (contribution to the interpretation of the history of Serbian literature by Jovan Deretić)* 55

Marko M. Milović, *Neglect of cyrillic and its continued survival* 81

Milena Z. Škobo, *Organization and implementation of online language and literature courses at faculties and secondary schools in Serbia* 93

Uroš Z. Đurković, *Stage directions in Borislav Mihajlović Mihiz's play Banović Strahinja* 111

Aleksandar M. Novaković, Nikola M. Tatar, *Placement tests in the process of teaching Serbian as a second language* 125

Sanja P. Perić, *The small man in the book of the essays Some things by Borislav Radović* 141

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Dragan Lj. Tančić, Dalibor M. Elezović, *Hypoteses in historical research* 161

Olja M. Arsenijević, Lazar R. Cvijić, *Knowledge management – development potential of tourism in Vojvodina* 175

Jelena M. Vitomir, Đorđe Z. Lazić, *Orthodox Currency board and Currency boards of the second generation: operational aspects* 205

Balša V. Kašćelan, Nataša M. Tošić, *Aspects of the notarial function* 231

Ljiljana Đ. Stanković, Lazar R. Cvijić, *Legal framework governing the area of trade and markets in the Republic of Serbia with special attention to the movements of goods with the autonomous province of Kosovo and Metohija* 255

Milan M. Radović, *Monetary policy observed through the prism of general conditions regarding the valuation of immovable assets based on the database of licensed appraisers* 273

Jelena R. Petrović, *The role of media in psychological warfare* 283

Marija R. Boranijašević, *Challenges of communication in the times of Coronavirus* 299

Ljubica G. Kovačević, *Legal, financial and marketing aspects of games of chance in the Republic of Serbia* 313

Milena B. Šljivić, *The role of religion in the formation of national identity among Serbs from Kosovo and Metohija* 329

Jelana M. Vujanović, *Meme pages as public opinion leaders in the Election campaign for the Parliamentary elections in Montenegro in 2020.* 341

HISTORY

Marko P. Atlagić, Aleksandar L. Martinović, *The foundation of the modern Serbian state in the First Serbian uprising 1804-1813* 357

Vesna S. Zarković, *The role of Isa Boljetinac in Kolašin's events of 1901* 381

Dalibor Z. Velojić, *The influence of the army on development of shooting sport in Niš 1918-1941* 399

Ena S. Mirković, *Former communist illegals- investigators of the Special police in occupied Belgrade (1941-1944)* 409

ETNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Contribution to the research of attitudes about Albanians among Serbs in the Northern Kosovska Mitrovica* 437

PEDAGOGY

Živorad M. Milenović, Vesna Lj. Minić, *Topics related to education in Baština journal between 1991. and 2020* 463

Olivera V. Milutinović, Borivoje V. Baltezarević, *Technology development and integrated approach to online education research* 477

Jasmina M. Arsenijević, Angela J. Mesaroš Živkov, *According to the new paradigm of education: teaching practice in Romania and Serbia* 487

HISTORY OF CULTURE

Aleksandar S. Kodela, *Comparison of musical and cultural activities of Serbian cultural societies in Slovenia and Slovenian in Serbia* 509

VIEWS

Dušan R. Stefanović, *Significant contribution to the preservation and development of Serbian onomastics* (Golub Jašović and Slavica Jovanović, Onomastic's of Malo Crniće. Kosovska Mitrovica – Malo Crniće: Filozofski fakultet – Biblioteka „Srboljub Mitić" 2020. pp 639) 523

List of reviewers 527

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'366.582.4
821.163.41.08:81'36
doi: 10.5937/bastina31-31137

Оригинални научни рад

*Тијана В. АШИЋ**

*Марија Ђ. СИМОВИЋ***
Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

О ДОГАЂАЈНОСТИ НЕГИРАНИХ ПРЕДИКАТА У АОРИСТУ У НАРАЦИЈИ КОД СРПСКИХ ПИСАЦА

Апстракт: Циљ нашег рада јесте испитивање догађајности негираних предиката у аористу у нарацији код српских писаца. Наиме, методом анализе примера из изабраног корпуса тежићемо да откријемо када негиране предикације у аористу у нарацији имају догађајну вредност и као такве могу очувати темпоралну принуду аориста у српском језику, односно могу задржати својство темпоралне прогресије. Настојаћемо да утврдимо на који начин негиране евентуалности могу бити догађаји и какве је природе евентуалност на коју се односе. При проучавању оваквих примера неопходно је приступити прагматичком обогаћењу односно отићи даље од дословне интерпретације тако што ћемо извести принудну интерпретацију.

Кључне речи: негирани предикат, аорист, догађај, прагматика, интерпретација.

УВОД

У савременој домаћој литератури (Танасић 2005; Симић и Јовановић 2007; Мразовић 2009; Ковачевић 2005; Ашић и Станојевић 2007; Станојевић 2007) аористу се приписују следећа својства: у прагматичком смислу схваћена мала дистанца између глаголске радње и момента говора, доживљеност и инструкција временске прогресије. Доживљеност треба довести у везу са чињеницом да се радња представља као да се управо одиграла пред очима говорника, односно да се он у приповедању враћа у прошлост и приказује како је непосредно доживео радњу. Наративна прогресија, која осигурава померање тока приче, потиче од тога што аорист није анафоричко време и што сваки нови догађај има своју темпоралну референцу.

* Редовни професор, tijana.asic@gmail.com
** Докторанд; истраживач-приправник, marijasim87@gmail.com

У овом раду бавићемо се негираним предикатима у аористу, који имају вредност догађаја и којима се самим тим може приписати тачка на временској оси. Покушаћемо да откријемо у чему се састоји њихова догађајност и какве је природе евентуалност на коју они упућују.

О ДОГАЂАЈНОСТИ НЕГИРАНОГ ПРЕДИКАТА У АОРИСТУ

У семантици је одавно познато да негиране реченице не описују евентуалности, већ означавају чињенице којима се не може приписати референцијална тачка у времену (Камп и Рејл 1993, Ашер 1993):

(1) *Yesterday, Dusan did not go to Ema's brithday party. ? It happened at 5 p.m.*

Темпорална недетерминисаност заснива се на томе да не можемо пронаћи минималну ситуацију која важи у тренутку $\bar{u}$ у којој је искључиво негирани предикат истинит. Заправо горе наведена реченица значи да је Душанов неодлазак на рођендан валидан за цео дан (Молендијк и де Сварт 1999: 16). Сам предикат не представља догађај јер управо упућује на одсуство догађаја. Он пре описује стање ствари. Управо зато је употребљен перфекат који се и у потврдној форми користи за представљање чињеница: Човек је измислио точак.

Можемо се запитати шта се дешава са временом чија је дискурзивна инструкција темпорална прогресија, какав је наш аорист. То значи да је моменат догађања другог предиката увек померен удесно на временској оси у односу на моменат догађања првог.

(2) *Il regarda Marie. Elle lui sourit .*

Питање које се поставља је да ли се она може сачувати под негацијом. У неким случајевима одговор је потврдан, у некима пак не:

(3) *Он $\bar{u}$оīледа у Марију. Она му се не осмехну.*
(4) *Тоī ју$\bar{u}$ра он се не обрија и не $\bar{u}$оūи кафу.*
(5) *Нађу$\bar{u}$и се на њу и не у$\bar{u}$озна је са својим бра$\bar{u}$ом и не $\bar{u}$озва је на рођендан.*

Само у трећем примеру запажамо временску прогресију. У четвртом примеру ми не можемо, без прагматичког когнитивног контекста знати шта се дешава прво а шта друго, док је пети случај пример неуређене капсуле[1], где је потпуно ирелевантно шта се кад десило.

1 Капсула је по Сосиру (1998) листа догађаја уведених предикатом који их именује и подводи под заједнички макро-догађај. Може бити уређена, уколико су догађаји дати хронолошким редом или неуређена, уколико је темпорални однос између њих ирелевантан.

У свом раду, Молендијк и де Сварт дају могуће објашњење за феномен када постоји прогресија (1999). У питању је сама семантичка природа француског аориста. Он није аспектуални већ временски оператор осетљив на инпут – селектује само догађаје. Сходно томе, када се користи у негираним реченицама, он изазива процес аспектуалне коерције претварајући стање у догађај који има сопствену референцијалну тачку. Дакле, темпорална прогресија могућа је због семантичке реинтерпретације (Молендијк и де Сварт 1999: 12).

На основу претходно изреченог поставља се питање на који начин ипак објаснити оне случајеве у којима се не уочава прогресија и да ли нам то указује да је темпорална референцијалност негираних догађаја ипак посебан случај употребе аориста.

Такође, озбиљан покушај да се објасни догађајност одричних предиката је де Сосирова теорија у којој се он бави приписивањем темпоралне референце одричном аористу (Сосир 1998, 2000). Доказ за то по њему је чињеница да се у таквој реченици може јавити временска одредба за учесталост, која упућује на то да у оквиру замишљеног интервала постоји више тренутака у којима се одиграо догађај означен предикатом:

(6) *A plusieurs reprises Jean ne s'arrêta pas à la station service.*
У више наврата Жан се не заустави на бензијској пумпи.

Занимљиво је да за исказе овог типа не долази до блокирања темпоралног редоследа и да се референцијална тачка помера као код следа потврдних предиката у аористу:

(7) *Jean ne s'arrêta pas à la station service. Ensuite, il emprunta le périphérique.*
Жан се не заустави на бензијској пумпи. Потом крену спољним кружним булеваром.

По узору на имперфект прекида (*imparfait de rupture*) који у низу исказа упркос својој дискурзивној инструкцији глобалне симултаности (Станојевић и Ашић 2008) означава низ узастопних свршених догађаја[2] Сосир (2000) ову појаву назива негацијом прекида (*négation de rupture*). Укратко ћемо представити Сосирово објашњење настанка овог семантичког феномена (Сосир 2000: 345).

Негација у својој основној функцији има широк домашај у односу на исказ – она пориче и догађај и његову темпоралну референцу. *Јован није ударио Павла* означава да „не постоји ниједан тренутак $\bar{m}$ такав да је у њему на снази догађај $\bar{u}$". То је, по Сосиру (2000), базична интепретација сваког одричног исказа. Код негације прекида, та прва интерпретација није довољно информативна. У конгитивно-прагматичкој Теорији релеватности

2 *Il s'arrêtait longuement, apercevait la rivière, disparaissait au fond de la voiture.*

(Спербер и Вилсон 1986) рекли бисмо да информација „нешто се није десило“ нема довољно контекстуалних ефеката, због чега се процес интерпретације исказа наставља. У другој фази разумевања исказа, саговорник покушава да закључи шта је заправо говорник хтео саопштити одричним предикатом, а његова пажња усмерена је сада на тренутак који уводи предикат у исказу. Ово за собом повлачи сужење домашаја негације – она се односи искључиво на догађај а не и на његову темпоралну референцу. Пошто темпорална референца сама без догађаја не може постојати инферира се постојање новог догађаја *R*, који није само одуство догађаја *ū* већ поседује одређену денотацију и, природно, заузима место на временској оси.

АНАЛИЗА ПРИМЕРА ИЗ КОРПУСА

Де Сосир (2006) међутим не објашњава на основу чега саговорник закључује да у одређеном случају класична интерпретација негираног догађаја није довољно информативна нити каква је природа инферираног догађаја. Ми у нашем приступу полазимо од хипотезе да темпорална референца, која се приписује негираном предикату у аористу, произлази из тога што приповедач у једном тренутку посматрајући радњу бива свестан да се догађај који очекује није десио. Том тренутку спознаје може се приписати темпорална референца и он се може сматрати психолошким догађајем. Другим речима не закључујучује се да постоји догађај зато што постоји унапред задата темпорална референца, већ се постојање догађаја јавља као специфична интеракција између наратора и фабуле у којој се мешају реалне радње са његовим менталним реакцијама на њих.

Напоменули смо да је једна од најупечатљивијих одлика аориста својство доживљености. То значи да приповедач причу представља као да је био њен сведок. Он дакле из близине посматра њене актере и прати њихове поступке и реакције. Онда када се ти поступци косе са логичним, природним и очекиваним, он их запажа и реагује на њих, баш као и на изостанак оног што је уобичајено и нормално.

> (8) Нешто зашушта иза њега.[...]. Тело му прожима језа. [...]. Заустави дах, напреже уво и – не чу ништа! [...]. (Веселиновић 1980: 30)

У наведеном примеру негирани предикат представља догађај, јер се заправо односи на приповедачево изненађење што јунак, упркос напрезању, није чуо ништа. Тај акт чућења има своју темпоралну референцу, јер нам приповедач представља тренутак у коме он сам запажа да није дошло до реализације очекиваног. Такав след догађаја уноси додатну динамику у приповедање.

Слично важи и у следећа два примера где се приповедач јавља да укаже на изостанак одговора.

(9) Стаде на вратима и закуца, али не доби одговора. Он викну: – Ej, домаћине! (Веселиновић, 1980: 61)

(10) Дајте ми воде! Не доби никаква одговора. (Веселиновић 1980: 209-210)

Овде као и да се приказује реакција актера на одсуство очекиваног догађаја, посебно у другом примеру, када је пред нама сцена у којој нам се предочава безнадежност јунака у тренутку кад схвата да његов глас нико не чује. Као да имамо случај слободног индиректног говора где пратимо јунакове мисли.

(11) – Нећу! – рече поп.

И изиде, па оде, а и не окрену се. [...]. Алекса оста као станац камен. (Веселиновић 1980: 86)

У овој реченици ствара се слика ишчекивања коју прекида запажање да јунак није направио очекивани покрет. То изазива психолошку реакцију посматрача-наратора која се може сматрати догађајем, а и експлицитну реакцију другог протагонисте и најављује даље заплете у радњи.

(12) Знам, ћери, али која вајда кад је Станко отишао у хајдуке? Јелица на то ништа не одговори. Заћуташе. (Веселиновић 1980: 100)

И овде приповедач запажа одсуство очекиваног понашања, које само по себи, будући да се оглушује о основни принцип конверзације, сигнализира да ствари нису онакве какве би требало да буду. Тренутак, у којем он постаје свестан да одговора нема, представља темпоралну референцу тог догађаја.

(13) Коме је живот омрзнуо, нека ме свеже! – рече строго. Нико се не маче с места. (Веселиновић 1980: 54)

(14) Шта хоћете? [...]. Убијте ме! [...]. Али се нико не маче. А он, и не знајући шта чини, окрете се од њих. (Веселиновић 1980: 88)

У наведена два примера имамо посебно упечатљиву слику која настаје из негираног предиката. Он представља изразит контраст оном што се најављује. Приповедач користи аорист управо да би ухватио тренутак изневерених очекивања и преноси узбуђење на читаоца. У другом примеру се између негираног предиката *не маче* и предиката *окрете* јавља временска прогресија.

(15) Говорила је слободно стално; ни сузе јој не ударише, ни глас јој не задрхта. (Веселиновић 1980: 146)

Да је у овом примеру приповедач употребио дескриптивни перфекат (није пустила ни сузу, а глас јој није ни задрхтао), он не би остварио стилске ефекте какви су постигнути аористом. Захваљујући овом обрту ствара се слика два тренутка, у којима се показује јунакињина психолошка снага. То су тренуци када приповедач запажа и саопштава да се она не понаша на очекиван начин. Занимљиво је да уместо да опише изглед њеног лица и боју гласа приповедач прибегава негираним предикатима, који далеко упечатљивије приказују јунакињу.

Још једном да закључимо: предикати под негацијом не упућују на догађаје у класичном смислу већ на свест о изостанку очекиваних реакција. Нагласимо да се то откриће да до догађаја није дошло јавља као тренутна нараторова реакција и има своју темпоралну референцу.

(16) Она, од стида, оде до прозора и не смеде да слугама погледа у очи, али не изиде. (Црњански 2002: 76)

Слично горњем примеру и овде приповедач запажа одступање од уобичајеног начина понашања. Слика није статична (жена која стоји крај прозора оборених погледа), већ динамична. Она представља тренутке у којима приповедач представља јунакињин стид и неодлучност који се испољавају кроз нечињење. Ствара се атмосфера напетог ишчекивања и сцена добија драмски карактер.

(17) Пуче и неколико пушака, али га ниједно зрно не окрзну. (Веселиновић 1980: 253)

Захваљујући негацији у аористу, приповедач ствара филм у којем меци лете ка жртви да би је, супротно очекивањима, промашили. Читаоци као да виде зрна која лете према њему не дотакнувши га. Да је употребљен перфекат, то би била само констатација. Тренутак у којем наратор увиђа да је јунак остао неозлеђен може се сматрати догађајем.

(18) И опет стаде гледати. Прикрадао се све ближе и ближе. [...]. Да су они коју реч проговорили, он би чуо, тако је близу био! [...]. Али не виде никога! [...]. (Веселиновић 1980: 169)

У овом пасусу приповедач приказује како се јунак шуња и ослушкује, али не успева да пронађе непријатеља. Тренутак у коме се изјаловило очекивање да ће га угледати обележен је негираним аористом у ексклamативној реченици која уноси динамику у причу.

(19) Укућани стојаху неми око огњишта. Он не погледа никог него седе на своје место. (Веселиновић 1980: 249)

У овом примеру је описана још једна напета сцена у којој се ишчекује интеракција између протагонисте и укућана. Приповедач хвата тренутак у којем овај не скреће поглед ни на кога и као да пред нама отвара слику уплашених лица којима се није обратио. Изневерена очекивања су у основи његове реакције која се може сматрати догађајем по себи. Наиме, посебну живост нарацији дају смена негираног и потврдног аориста, између којих се јавља темпорална прогресија. Ова упечатљива сцена знак је да помирења нема.

(20) И он поче да се напреже, али му се ниједан мишић не помаче. [...]. Он изгуби свест [...]. (Веселиновић 1980: 213)

У примеру (20), приповедач представља сцену у којој очекује да напрезање изазове мишићну реакцију, али до ње не долази. Тај моменат опажања изневерених очекивања представља догађај, који најављује тренутак кризе – јунак губи свест.

(21) Падоше нам у клопку и не регнуше! (Веселиновић 1980: 222)

Негирани глаголи у аористу који се тумаче као догађаји по правилу се односе на радње које се могу запазити чулима, јер приповедач реагује на оно што није видео, чуо или осетио. У примеру (21), он у тренутку очекује да чује крик животиње. Његово доживљавање изостанка реакције је догађај и он експресивним модалитетом исказује своје чуђење.

(22) Кад је смотри, њега мрави подиђоше. Не рече јој речи него прође мимо ње. То беше знак да га испрати. И она пребаци торбу преко рамена, па пође за њим. (Веселиновић 1980: 313)

И у овој сцени у примеру (22) догађајност произлази из погрешне претпоставке. Уместо да каже *ћутећи је прошао мимо ње,* приповедач бира да укаже на тренутак у којем запажа да се протагониста не обраћа девојци. Он се у нашој перцепцији тумачи као догађај.

(23) Прође дан и спусти се ноћ. [...]. Турци и не покушаше више; чак се и не појавише. [...]. Не чу се ни свирка ни таламбас; једини звук секире што шуму обара. (Веселиновић 1980: 354)

У примеру (23), први у следу од три негирана предиката не представља догађај већ констатацију. Друга два јесу догађаји, јер описују реакцију приповедача на изостанак чулима спознатљиве радње. Он очекује да се Турци појаве и да чује свирку и представља своје запажање изневерених очекивања као догађаје.

(24) Не дођоше да ме траже, нити ми ко шта рече. Појурисмо у ходник. (Вишњић 1999: 493)

У овом примеру приповедач, који је истовремено и главни јунак, описује тренутак у ком се није обистинило његово страховање. Негирани аористи упућују не само на изостанак очекиваних догађаја, већ и на његово откриће да их нема, па се и сами могу тумачити као евентуалности. Можемо запазити да се овде јавља временска прогресија између три предиката.

(25) А он пође из кабинета раније, поздрави референите. Али не изађе из зграде. (Вишњић 1999: 649)

У примеру (25) приповедач фиктивно прати јунака на његовом одласку са посла. Последњи негирани предикат у аористу представља његово тренутно запажање да јунак није поступио по уобичајеној схеми, а оно је само по себи догађај.

(26) И виде јасен пред нашом кућом, засађен на дан његовог рођења, како шуми лишћем и маше гранама као да га дозива; под њим беше синија и на њој четири тањира, четири виљушке и четири ножа и доста мирисаве тек са ражња скинуте ускршње јагњетине – а нас (деду, бабу, мајку и мене) не опази, не чу и не осети. (Вишњић 1999: 770)

Пример (26) је доказ да само одсуство физичких реакција може бити у основи механизма који води ка догађајности. Наиме, одсуство менталних реакција и појава се не може запазити. Три догађаја представљају три приповедачева консекутивна запажања да до очекиваних реакција није дошло. Овде је слика посебно упечатљива, јер обухвата сва три чула која код протагонисте не реагују у пресудном тренутку.

(27) Отац му прође. Али поп не пружи руку: рашири мађаве прсте улепљене смоластом течношћу. (Вишњић 1999: 520)

И у примеру (27) приповедач запажа да се није десило оно што је очекивано, али одмах затим описује шта је актер урадио, уместо да пружи руку. Он намерно недогађање представља као догађај не би ли дао живост радњи.

(28) Са стране не угледах ни једну саобраћајну таблу или знак, никакав оријентир. (Вишњић 1999: 775)

У примеру (28), догађај настаје у часу када приповедач-главни јунак одједном открива да на путу нема очекиваних знакова што води даљем заплету.

(29) Сљедећег Михољдана побратим Петрак не појави се на нашој слави. Дјед се забрину. (Ћошић 1972: 17)

Приповедач је у овој реченици (пример (29)) описао сцену ишчекивања госта и тренутак када нестаје нада да ће овај доћи. Он не даје пуку

информацију да се неко није појавио на слави већ представља догађај – своју реакцију на непојављивање.

> (30) Циганчићи су трчали око тезги са бомбонама и слаткишима и снажне руке су их тукле по ошишаним главама. Нико не примети тог младог старца који се кретао према Скадарлији и нико се не загледа у то изборано лице са угашеним модрим очима. (Стевановић 2003: 267)

У овом пасусу у примеру (30), наратор описује своју перцепцију сцене на пијаци. У ствари, у питању је одсуство два очекивана догађаја, које он запажа. Примећује се његова афективна везаност за протагонисту, јер он на веома упечатљив начин описује оно што је, по њему, требало да се деси.

> (31) Петлови су непрекидно појали. Нико се не разболе, нико не умре – и жене све ређе посећиваху гробље, зарасло у траву. (Стевановић 2003: 215)

Овде је уместо перфекта који би дао чињеничко стање о болести и смрти у датом селу употребљен негирани аорист да би се приказала реакција на посве невероватну ситуацију. Осећа се ишчекивање природних догађаја, а то што се они не дешавају равно је чуду.

Важно је уочити да сви аористи под негацијом не денотирају догађаје. На примерима ћемо покушати да објаснимо под којим условима је њихова догађајна интерпретација блокирана:

> (32) Одличан вођ иначе, Исаковић попусти најпосле, пошто га потпуковником не именоваху никако. Не изврши ниједан ноћни препад, не покла ни оне шанчеве који му беху најближи, не успе под утврђењима уопште. Рат му се, изгледа, беше досадио. (Црњански 2002: 146)

Иако на први поглед негирани аористи овде упућују на догађаје дубљом анализом показује се да није тако. Наиме, та три предиката у примеру (32) су елаборација основне поруке – да је Исаковић попустио. Запажамо да се у прве две реченице уопштено говори о нападима у множини, а не о појединачним који се очекују, док је трећа закључак.

> (33) Не паде му ни на ум да помисли да га жена, код куће, вара. (Црњански 2002: 74)

Предикат се овде не односи на прекид рутине коју запажа приповедач, већ на информацију о одсуству одређене мисли. Овде се не ради о очекиваном догађају чији се изостанак може уочити. Нема реакције наратора коју бисмо везали за одређени тренутак. Он сада није посматрач догађања, већ улази у мисаони ток лика.

(34) Ознојена и разголићена, при том изненадном подизању тела са постеље, она *мал* не цикну. (Црњански 2002: 80)

И овде речца *мал (умало)* блокира догађајну интерпретацију. Она исказује да је мало недостајало да се нешто догоди. Реченица се не односи на поништавање типичног обрасца понашања које приповедач запажа.

(35) Прошао јој беше тај дан и не даде да опазе на њој што јој се догодило. (Црњански 2002: 85)

И у овом случају нема типичне радње која изостаје већ реченица упућује на психолошко стање јунакиње. Предикат *не даде да опазе* не везујемо за одређени тренутак у којем ће се испољити нараторова реакција.

(36) Желећи да што пре добије њен пристанак, он је обасу поклонима, покушав двосмисленим речима и љубазношћу, да му она да као неки знак. Али му тај знак не дође. (Црњански 2002: 71)

Последња реченица у пасусу у примеру (36) је констатација. Приповедач саопштава да јунак у нечему није успео. Негирани предикат не може се односити на догађај, јер се не односи на неочекивано понашање на које би наратор реаговао.

(37) Био је ретке среће. Толико је бојева претурио, па остао здрав и читав. Ни врело зрно ни оштри нож не такну се тела његова [...]. (Веселиновић 1980: 320)

И овде се негирани предикат не односи на догађај. Он представља елаборацију претходне реченице и не односи се на ситуацију у којој приповедач посматра сцену и запажа да се нешто очекивано није догодило. Изостаје дакле његова реакција на недешавање.

Кад се негирани аорист односи на пуку информацију а не на догађај, он губи своју темпоралну референцу и постаје чињеница. То нам говори да ово време само по себи није у стању да сваки негирани предикат претвори у догађај, већ да је за то потребно активно присуство наратора што је у вези са догађајношћу као одликом аориста.

ЗАКЉУЧАК

На основу свега претходно изреченог можемо истакнути услове који су неопходни за догађајност негираног предиката у аористу. Наиме, негирани предикат у аористу се мора односити на изостанак очекиваног које приповедач чулима запажа. Његово тренутачно сазнање да се ствари

нису одиграле уобичајеним током је ментални догађај који има своју темпоралну референцу. На тај се начин у приповедању преплићу сцене стварних догађаја са менталним догађајима који су реакција на експлицитно дато недогађање, које наратор именује управо зато што га очекује. Истовремено се остварује веза између наратора и читаоца: изостанак типичних догађаја најављује заплете и преокрете у радњи и изазива напетост, ишекивање и чуђење у читаоцу. Најзад, уколико негирани аорист упућује на пуку информацију а не на догађај, он постаје чињеница оставши без своје темпоралне референце.

ИЗВОРИ

Веселиновић 1980: Јанко Веселиновић. *Хајдук Станко*. Београд: Нолит.

Вишњић 1999: Мирослав Јосић Вишњић. *Антологија српских приповедача XIX и XX века*. Београд: Филип Вишњић.

Стевановић 2003: Vidosav Stevanović. *Sibila*. Banja Luka: Besjeda.

Ћопић 1972: Бранко Ћопић. *Башта сљезове боје*. Београд: Просвета.

Црњански 2002: Милош Црњански. *Сеобе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА

Ашер 1993: Nicholas Asher. *Reference to Abstract Objects in Discourse*. Dordrecht: Riedel.

Ашић-Станојевић 2007: Тијана Ашић-Веран Станојевић. „Темпорална структура Додеове приче 'La Chèvre de Monsieur Seguin' и њеног преводног еквивалента на српском". Јагодина: Универзитет у Крагујевцу, 172-188.

Камп-Рејл 1993: Hans Kamp-Uwe Reyle. *From discourse to logic*. Institute for Computational Linguistics, University of Stuttgart: Springer.

Ковачевић 2005: Милош Ковачевић. „Стилске доминанте у Божовићевој причи Први пут у Новом Пазару". Зборник радова са научног скупа 'Језик и стил Григорија Божовића'. Ур. Драгиша Бојић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 77-91.

Молендијк-де Сварт 1999: Arie Molendijk-Henriette de Swart. „L'ordre discursif inverse en français". *Travaux de linguistique 39*, 77-96

Мразовић 2009: Павица Мразовић. *Граматика српског језика за странце*. Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Станојевића.

Симић-Јовановић 2007: Радоје Симић-Јелена Јовановић. *Мала српска граматика*. Београд: НК Јасен.

Спербер-Вилсон 1986: Dan Sperber-Deirdre Wilson. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

Станојевић 2007: Веран Станојевић. „Аорист у српском и француском језику, семантичке и прагматичке разлике". *Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1*, Београд: Филолошки факултет, 123-135.

Станојевић-Ашић 2008: Veran Stanojević-Tijana Ašić. *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Сосир 1998: Louis de Saussure. „Encapsulation et référence temporelle d'énoncés négatifs au passé composé et au passé simple". *Cahiers de linguistique française 18*, 219-242.

Сосир 2000: Louis de Saussure. *Pragmatique temporelle des énoncés négatifs*. Genève: Université de Genève.

Сосир 2006: Louis de Saussure. „Geneva School of Linguistics after Saussure". *Encyclopedia of Language & Linguistics volume 5*. Ed. Keith Brown. [Second Edition]. Oxford: Elsevier, 24-25.

Танасић 2005: Срето Танасић. „Синтакса глагола". *Синтакса савременоīа срūскоī језика: Проста реченица*. Ур. Пипер и др, Београд: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска, 345-476.

Tijana V. AŠIĆ
Marija Đ. SIMOVIĆ

THE RESEARCH OF THE NEGATED AORIST TENSE IN THE NOVELS WRITTEN BY SERBIAN AUTHORS

Summary

This paper focuses on the research of the negated aorist tense in the novels written by the Serbian authors. Our goal was to prove if the negated aorist can show prospective with the given temporary reference. We established with the analysis of the example from the chosen corpus that there are essential terms for the negated predicate in the aorist to occur. Namely, it has to refer to non-appearance expected events that a narrator observes using senses. A narrator's immediate cognition that things did not occur naturally is a mental event that has its own temporary reference. In fact, the scenes of the real events intertwine with the mental ones in narration, which are the reaction to the explicitly given event that does not take place, and that a narrator designates just because he/she expects it to happen. In that way, the immediate connection occurs between a narrator and a reader: lack of occurrence of the usual events indicates the plot and the turn of the events and creates tension, suspense, and astonishment in a reader.

Key words: negated aorist, novel, temporary reference, narrator, reader, event.

Рад је предат 2. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.08-1 Бањевић М.
811.163.41'373.2
doi: 10.5937/bastina31-31193

Оригинални научни рад

*Голуб М. ЈАШОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗЕМЉОПИСНЕ ЛЕКСИКЕ, АНТРОПОНИМИЈЕ И ТОПОНИМИЈЕ У ПОЕМИ *СУТЈЕСКА* МИРКА БАЊЕВИЋА**

Апстракт: Предмет наших истраживања у овом раду јесте географска лексика и терминологија ексцерпирана из поеме *Сутјеска* песника Мирка Бањевића. Поменута Бањевићева поема објављивана је више пута. Први пут је објављена одмах после Другог светског рата 1946. године у издању подгоричке „Побједе", а касније је прештампана у издању Издавачког предузећа „Рад" 1953. године у Београду, београдског „Космоса" 1958. године и у издању Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу 1961. године. Грађа за овај рад ексцерпирана је из Космосовог издања из 1961. године.

Кључне речи: Мирко Бањевић, Сутјеска, поезија, географска лексика, ономастичке јединице.

На српској, односно југословенској, књижевној и песничкој сцени Мирко Бањевић се јавио својом првом књигом песама под насловом *Побуне ума*, која је објављена у Никшићу 1930. године. На простору који данас припада Републици Црној Гори, у свом завичајном граду Никшићу, Бањевић ће објавити и своју другу песничку збирку под насловом *Шуме* 1938. године.

Прву књигу песама на подручју Србије, а своју трећу књигу, објавио је у Параћину 1940. године под насловом *Оїњена јуīра* (Бањевић 1965: 202–203).[1]

---

* Редовни професор, jasovicgolub@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора" 178020, који се реализује уз помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Бањевић је последње предратне године живео у Параћину и радио као професор у Параћинској гимназији. Књига песама *Оїњена јуīра* објављена је у издању самог аутора.

Мирко Бањевић је рођен 1905. године у селу Папрати код Никшића. У Београду је завршио студије књижевности и радио је као професор српскохрватског језика и књижевности у више места бивше Југославије. Прикључио се 13. јула црногорским партизанима и у њима остао до ослобођења земље од фашизма 1945. године. После ослобођења радио је у културним институцијама и издавачким предузећима. Објавио је још неколико књига песама и поема.[2]

Предмет наших истраживања у овом раду су ономастичке јединице и географска лексика и терминологија ексцерпирана из текста поеме *Сутјеска*. Поменута Бањевићева поема објављивана је више пута. Први пут је објављена одмах после Другог светског рата 1946. године у издању подгоричке „Побједе", а касније је прештампана и публикована у издању Издавачког предузећа „Рад" 1953. године у Београду, београдског „Космоса" 1958. године и у издању Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу 1961. године. Грађа за овај рад ексцерпирана је из Космосовог издања објављеног 1961. године, обима 83 странице текста.

Поема *Сутјеска* има два певања, а свако певање садржи по двадесет песама. Оба певања почињу кратким пролозима, са по једним римованим катреном. За писање оба пролога (Први дио, Други дио) употребљено је укупно четрдесет облика (осамнаест речи за *Први дио* и двадесет две за *Другīи дио*).[3]

Осим тога, првом певању претходи песма са насловом *У маршу*, у којој се налази пет-шест лексичких јединица (земљописних назива) које су предмет наших истраживања (стр. 5–6). У завршној песми првог дела поеме под насловом *О Сутјеско* осим неколико географских лексема и термина употребљено је и неколико топонима и антропонима (Бањевић 1961: 40–41).

Други део поеме завршава се песмом *Споменик* за чије писање је Бањевић употребио 96 облика, односно речи, међу којима има и географских термина (*гора, горски, страна, лом, камен, ријека*) и два топонима који су били неизбежни за локализацију места на ком се одиграла једна од највећих битака Другог светског рата вођених на тлу Краљевине Југославије. То су хидроним *Сутјеска* и ороним *Зеленгора* (Бањевић 1961: 83).

О књижевно-естетским вредностима поезије Мирка Бањевића и о њеним дометима, посебно о његовим поемама и поеми *Сутјеска* писали су и донели своје закључке и судове наши најпознатији књижевни теоретичари и аналитичари. Велики број тих радова објављен је пре његовог упокојења.

---

2 Поред поеме *Сутјеска*, која је први пут штампана 1946, објавио је и књиге: *Његошев споменик* 1947, *Земља на камену* 1950, *Звездани воз* 1951, *Бездани* 1956. и књигу *До искаји* 1965.

3 Ни у једној ни у другој песми нема облика који су предмет нашег истраживања.

Међутим, о језику песничког дела нашег писца писано је веома мало.[4] Тек спорадично и без дубљег залажења у његово језичко ткање којим је настао његов песнички израз. Неки истраживачи, а међу њима практично нема оних чија је ужа струка наука о језику, осврћу се узгред на дијалекатске наносе употребљене у Бањевићевој поезији и на неке лексичке слојеве. Нарочито на локалну, покрајинску, лексику преузету из завичајног говора, говора Никшића и његове околине, на његове неологизме и слично (Стојовић 1965: 7–18).[5]

Свако књижевно-уметничко дело, прозна творевина или песма, неминовно настаје од речи. Од лексике која је саставни део, односно само један сегмент (слој), свега онога што зовемо језиком. Једноставно, не постоји ни песма ни прича, нити било које књижевно дело у ком нема речи. Оне, свакако, као и ове употребљене у тексту поеме *Сутјеска*, могу припадати различитим слојевима и бити различитог порекла.

Код Бањевића оне су углавном преузете из стандардног језика. Многе од њих су преузете из општег фонда облика којима се свакодневно служимо и могу значењски припадати различитим сферама човековог живота и рада. Али, има и речи којих нема ни у лексиконима стандардног језика ни у речницима народног језика. Неке од њих песник ствара сам у својој песничкој радионици. У неким другим приликама песник ће обичним лексемама дати сасвим друго, посебно, поетско значење. У једном стиху Бањевић употребљава речи: *Сутјеска, рити, разбити, зелен, грива*, које су опште познате и имају јасно значење. У Бањевићевој поеми су употребљене у стиху – *Сутјеска рије// разбија зелену гриву*, оне се транспонују у песнички језик и на тај начин престају бити само лексика језика песме, што је уистину свака реч употребљена приликом писања творевине зване песма (Богдановић 2011: 11).

У анализираној поеми Мирка Бањевића у којој је употребљено близу пет хиљада облика, регистроване су 79 ономастичке јединице. Њихов број није мали с обзиром на чињеницу да се ради о лирској поезији којој није својствено то да садржи много података и лексема којима се било шта именује или се може именовати.

Међутим, будући да се ради о поеми у којој је опевана једна од најзначајнијих битака Другог светског рата, која се одиграла у кањону реке Сутјеске, очекивано је да хидроним Сутјеска буде најфреквентније, не само име

4 У Зборнику радова *Пјесник и вријеме*, о књижевном дјелу Мирка Бањевића, о језику нашег песника, пише само Војислав Никчевић у раду „Препознатљивост социолингвистичких и лингвистичких обиљежја у поезији Мирка Бањевића“ (Никчевић 2006: 93–117).

5 Мирко Бањевић је рођен и одрастао је на подручју на ком се говори источнохерцеговачким дијалектом.

него и најчешће понављана реч у књизи. Хидроним Сутјеска поменут је 22 пута: *Сутјеска* тијесна тече, Станац *Сутјеска* рије (9), *Сутјеска* гдје је (9, 10), Жестином *Сутјеска* хрли (10), срести *Сутјеску* хитру (11), За славом *Сутјесци* лете, *Сутјеско* водо студена (16), ријеку *Сутјеску* мине (17), вирове *Сутјеске* ријеке (18), у *Сутјесци* мутној (20), слегли се *Сутјеском* коњи, // низ обронке *Сутјеске* (22), *Сутјеска* мутна (23), војска на *Сутјеску* слеже (28), *Сутјеском* у валовљу шуме (38), О *Сутјеско*, водо ледна, // војска броди на *Сутјесци* (40), крај *Сутјеске* (49), јек *Сутјеску* успљускује (56), који се у *Сутјеску* стани (66), *Сутјеску* прелази Тито// *Сутјеску* ледену (78).

Писац је четири пута поменуо реку Пиву: сред голе *Пиве*, *Пиво*, ускипи једом (12), запјењену ријеку *Пиву* (14), Тито је прешао *Пиву* (78); три пута реку Дрину: у љуту навире *Дрину* (10), и *Дрину* прећи ће воду//*Дрину* валовиту (78); једном и реку Врбницу: На газу *Врбнице* (62).

У испитиваној поеми употребљено је и више од двадесет земљописних термина и лексема за именовање вода и водених површина. Највише потврда имају лексеме ријека: ток је *ријеке* бржи (12), запењену *ријеку* (14), пред нама *ријека* (16), у шуми на *ријеци* (83); вода: *Воде!* Угаси ми жеђу! // *вода* на валове тече (13), хладној *води* (40); извор: *извор* из сваке жиле (6) Ту бистри *извори* бију (9), хладни *извори* (81); језеро: прећи *језера* (10), *језеро* замагљено (69), и ви *језера* (80); газ: на *ѓазу* роморе гласи (62), газе без *ѓаза* (24); вир: над горским *виром* (82); врело: топло *врело* (38), с бистрим *врелима* (79); издан: снизио се *издан* (49); слап: *слапови* свјежи (38); бујица: *бујице* рјечне (83).[6]

Мала је фреквентност осталих топонима којима се именује простор на долинским странама реке Сутјеске. Преовладавају имена узвишења: Из стијена *Зеленѓоре* (9), *Зеленѓору* свија туга (40), *Зеленѓора* слегла (51), од врха *Зеленѓоре* (83); над њом *Волујак* празан (10), *Волујак* подивља данас (15); *Маѓлић* јој маглена стража (10), *Маѓлић* подмукли (15). Остали регистровани оними су крајевна имена, имена држава и слично: народ са *Балкана*, *Босна* тужна за њим (49), села питоме *Жупе* (50), *Црне Горе* бунтовне (9), Из *Црне Горе*, *Лике*, *Србије*, за сином из *Далмације* (82) и само два етнонима: немушти прилегли *Готи* (26), једна рука над *Србима* сама (47).[7]

У тексту Бањевићеве помене *Сутјеска* употребљено је и тридесет антропонима. Пописани антропоними су различитог порекла. Преовладавају мушка лична имена. Далеко је најфреквентније лично име легендарног народног хероја Саве Ковачевића које се помиње девет пута: загрмље *Сава*, за *Савом* Сутјесци лете (16), *Сава* стравни (32), *Савина* војска,

6 Најфреквентније су лексеме: ријека, језеро, вода и газ. Потврђене су са три и више примера.

7 Занимљиво је и то да лексеме *Немац* и *Немачка* нису поменуте у овој поеми.

Савини борци (40), Жали *Саву* и дружину (41), ту *Сава* паде (51), над *Савом* лук звијезда (52), и *Сава* и брат (66).

Два пута је потврђено мушко лично име Драган: Сахрани *Драгана* гдје омлазје расте (53), и мали *Драган* синовац (66); а по једном имена Душан: О *Душане*, то гора пролиста (50); Горан: *Горану* грлом (47); Љубинко: О *Љубинко*, гдје су ријечи меке? (45).

У првом делу поеме није поменуто ниједно женско лично име. У другом делу налазимо три имена: Љубица, Стана и Станка. Прво, са атрибутивом мајка: мајка *Љубица* (53), друго је име погинуле партизанке употребљено у форми присвојног придева: рука *Станкина* (77), а треће, хипокористичког облика Стана: *Стано*, брижно ти чело (45).

У читавој поеми само су два борца означена пуним именом и презименом: *Бојовић Душан* паде и *Лешковић Никола* млади (32) и оба су поменута у првом делу поеме.[8]

Једини патроним употребљен у поеми *Сутјеска* јесте презиме народног хероја Веселина Маслеше: *Маслеша* лежи покрај друма (49). У стиху *Бијелац* у стрмен њиску кваси (52) регистрован је једини хипоним и уопште једини оним зоонимског порекла.

Врховни командант партизанских јединица, Јосип Броз, поменут је само у једној, осамнаестој песми другог дела, личним надимком Тито, четири пута: пројезди *Тито* на коњу, *Тито* је прешао Пиву, Сутјеску прелази *Тито*, и војску превести *Тито* (78). Ексцерпиран је и један пример са породичним надимком *Мизара* народног хероја Саве Ковачевића: туга и бол срцем зави//и друг за *Мизару* пита друга (51).[9]

Саставни део поетског текста Мирка Бањевића јесу и употребљени неаутентични оними. Такав је оним *Зелени* којим је песник асоцијацијом према боји и изгледу униформе именовао непријатељског војника: Од *Зеленога* који зубат гвожђем до зуба (60). Јасна је и асоцијација казана само првим слогом имена реке Мораве: Ој *Мо*о… одговара мртви ној (67). Елиптичном хидрониму експресивну вредност увећава значајно употреба алонжмана реализована понављањем вокала оо… којом се асоцира јасно на песму „Ој, Мораво“. У ову групу смо сврстали и деонимизирани ороним Зеленгора: језде *зелен гором* ко звијезде (40) и име једне од партизанских бригада или какве друге војне формације казано моноремском конструкцијом *Пета!...*, реализованом номинативним сингуларним обликом за женски род редног броја пет.

Део ономастичког корпуса поеме *Сутјеска* јесу свакако и хрематоними који су песнику послужили за именовање неких борбених средстава,

8 Треба рећи и то да у целој поеми нису поменути пуним именом и презименом ни најзначајнији учесници битке Јосип Броз ни Сава Ковачевић.

9 *Мизара* је био и лични надимак команданта Саве Ковачевића.

књижевних дела, али, пре свега, за именовање партизанских елитних јединица, њихових пролетерских бригада. На пример: *„јункерси“* црни с неба (15), неће вам помоћи *„штуке“* (16), и *„штуке“* притисле, друже (31) и *„шарац“* душмански (36); гдје у пјесми *Јама* изли од туге бисерје (48); Из *Пролетерске прве!*, Из *Прве далматинске!*, Из *Друге србијанске*, Из *Треће санџачке*, рођо!, Из *Четврте црногорске* сјекле!, Из *Пете црногорске* стравне!, Из *Шесте босанске*, друшкане!, Из *Седме крајишке* љуте! (67), Из *Осме банијске* свуд!, Из *Мајевићке*, мали! Из *Десете херцеговске*, болан! (68).

Пописана је и апелативна лексика и терминологија која служи за именовање простора, географских објеката и објеката које је створио човек. Лексеме ове врсте класификоваћемо у шест група према њиховим семантичким вредностима и навести по азбучном реду:

а) називи за именовање узвишења:

било: планинска грозде се *бйла* (36);

брдо: *брдо* по *брдо* (5), У маглу зави се *брдо* (33), *брдом* полако колона замиче (73), *брда* дијели (83);

вис: пао је на повији *вису* (32), на видику далека *виса* (34), до *виса* да стигну (54);

врлет: кроз *врлети* суче (9);

врх: кад *врхове* освоје наши (30), сјенке *врховима* мину (34), и прамење *врхове* пије (36), *врхови* ведрит у вашим очима (46), сјен *врхова* крочи (54), од *врха* Зеленгоре (83);

гора: испод гранате *горе* (9), камење стаситих *гора* (9), кроз *горске* сплетове жила (11), о *горо* зелена, // да некад крене и *горје* (13), што *гором* стравичном јечи (15), Свјетлица *гором* плане (17), док ноћ над *горама* плине (17), разгрћу синови *гора* (18), у *гору* мрчину густу (20), Сава полетје *гором* (20), коњи вриште негдје у *гори* (25), из *горе* лиснате (30), провали се *гором* (31), јекнуше *горе* (33), И *гора* узмућена сва (36), дубоко у *гори* (36), гдје само пало је *горје* (38), у *гори* се јеле диве (40), млади мјесец на *гори* // то *гора* пуста пролиста (50), Јунака жали и *гора* и трава (51), по гори сабрат // рањене скрила *гора* (65), оба брата заједно у *гори* (73), нестаде за *гором* (74), прешао *гору* зелену (78), пребрах суманут сву *гору* (79), претворише *горе* у ров (80), над *горским* виром (82);

кланац: сваки су засули *кланац* (15), пробија *кланце* (18), без стаза *кланаца* (27), румењу се сквасише *кланци* (28), на тијесни *кланац*, // јадикови *кланац* (37);

ком: и дах је сувљи уз *ком* сури (15);

коса: Гдје бијах при *коси* (73);

клисура: у *клисуре* суре (27);

литица: низ *литице* горе (6), што *литицом* гредом (12);

лом: кроз *лом* задимљен (79), нек расте у *лом* (83);

обронак: низ *обронке* стрме (18), низ *обронке* Сутјеске дивље (22);

падина: уз *падину* тежу (54), на голој *падини* (76);

планина: *планинама* стопа по стопа (5), *планине* ломне (9), за нама *планина*, у вас кроз *планине* (16), *планина* ко да се слила (23), муње сијеку *планину* (34), и *планинска* грозде се бйла (36), *планина* се креће (51), *планина* се склања (54), у *планини* руке (76), *Планино* моја (79, 80), мучиш *планино* нијема (79), У снажну даху наших *планина* (81), *планине*-лази,// и ви сте *планину* гледале (81), *планино* моја, знаш ли (82);

страна: газим уз стрме *стране* (5), низ сњежник замрзлих *страна* (10), *странама* опет ћеш заћи (11), огањ састави *стране* (12), Што су стрљане *стране?* (14), низ трошне *стране* (17), *страном* над обалом (26), *странама* полети горе (38), Врх стрме *стране* (49), низ наше *стране* (69), и он уза *страну* (74), уз горске *стране* (83);

тимор: орли с *тимора* (29);

хрид: *хридине* црне (28);

б) називи долина, улегнућа, равничастог терена:

бездан: црног *бездана* (29), покрените *бездна* (80);

ва́ла: у *ва́ли* снијег (6), из тамне подмукле *ва́ле* (30); и лети прелети *ва́ле* (38);

до: *дол* по *дол* (5), *продоли* зелене (69);

јама: Свуда је *јама* и клање (47);

поље: пространа *поља* (19), с бојне *пољане* (45), и шума и *поље* (73);

понор: *понори* пукли (14);

увала: *увалом* дубоком заћи (10), *увалом* топови тутње (17);

урвина: кроз *урвине* тучне (80);

шанац: подмукли *шанац* (15), и *шанац* са земљом сравни (32);

в) називи површине тла према облику, положају и квалитету земљишта:

алуга: Још бомба *алуго́м* рикне (36), Куд су наше дивизије *алуго́м* прошле (62);

груда: срце је угњена *гру́да* (34);

дубрава: загрмље низ *дубраве* (16), рошавом *дубравом* (18), плотун се по *дубрави* (51);

земља: *Земља* је отворила куте (29), гром на *земљу* се сави (31), припијеш се *земљи* ко мајци (35), И кида-*земљи* кидише (37), и то на *земљи* (48), камење и *земља* сува (54), *земља* стегнута (80);

камен: разбија гриву о *камење* (9), и *камен* прсне (28), с *камена* на *камен* хладни (30), крв по *камењу* (32), по бијелој свесци и *камењима* (46), гдје се сниза *камење* (54), и дрво и *ками* // шум смо токова низ *камење* сиво (62), мрље на *камену* (66), у *камене* боре (83);

крш: преврће *крше* (35), родни моји *крши* (69);

лаз: и шибље претвори *лазом* (18), од људи је *лазина* пала (36), куд *лазем* ноге не могле… (64), планине-*лази* (81);

ласт̄ва: *ласт̄ве* травне миле (79);

ледина: у *ледину* зари (37);

обала: низ *обале* рони (12), Страном над *обалом* (26), *обалом* седло му сину (30);

осоје: ужарен перваз *осоја* (23), осути се твојим *осојем* (81);

превој: *Превоји*: хероји људи (34);

прелаз: веза мостова *п̄релаза* скела (27);

прислон: и опет у *п̄рислон* (74);

прло: низ букова *п̄рла* (30);

пропланак: и сине *п̄ропл̄анак* неба (20), *п̄ропл̄анцима* колона ступа (34), да пређем и овај *п̄ропл̄анак* (59), зури на *п̄ропл̄анак* (61), и *п̄ропл̄анку* вашем (69);

просијек: на *п̄росијек* војска (32);

рудина: По мекој *рудини* зали (37);

снежник: низ *сњежнике* замрзлих страна (10);

станац: У *ст̄анац* Сутјеска рије (9);

стена: под сињим зглобом *ст̄ијене* (13);

шпиља: бјеже у *шп̄иље* (10);

г) називи за именовање отаџбине, државе:

земља: бунтовне непокорне *земље* (9), о *земљо* на вјековној војни (10), окитисмо стрвљу *земљу* узаврелу (14), усов намучене *земље* (27), о *земљо* рођена (81).

д) називи површине тла покривеног биљним покривачем:

борје: Мук се *борјем* вије (51);

бусен: на *бусен* глава (72);

јаворје: момака снажних ко *јаворје* (82);

китица: и свака *кит̄ица* вреба (15);

ливада: по твојој *ливади* (79);

шипраг: у *шип̄раг̄у* гомила је људи (61);

шума: поља и *шуме* (19), таласи злослутне *шуме* (23); *Шумо*, пред нама шири (31), сад тишина *шуме* (54), у *шуму* ко зелен конац (61), и *шума* и поље (73), херојима у *шуми* (83);

ђ) називи објеката настали дјеловањем човека:

бојиште: и свако *бојишт̄е* зна га (13);

брана: да постану *бране!* (12), преко свију *брана* (73), гдје постависмо живу *брану* (73);

друм: пресећи бијеле *друмове* (27), лежи покрај *друма* (49), као да *друм* лију (54), ломни и далеки *друмови* (83);

коловоз: гледају мутно празне *коловозе* (69);

кота: у грмењу на свакој *коти* (26);

мост: *Мост* нам срушили први (14), *Мост* нам сломили други//*Мост* нам скршили трећи (14), ти живи *мостови* наши (22); Без стаза кланаца веза *мостова* (27) ИЗ свих што бијасмо *мост*! (68);

њива: плануће пјесма са твојих *њива* (80);

ограшје: То војска на *ограшју* тмурну (24); оживи *ограшје* и затрепте гране (52);

прелаз: Без стаза кланаца веза мостова, *прелаза* скела (27);

пут: ступа на *путеве* тмасте (53), покрај *пута* пао (54), са пуста *пута* (71);

разбој: тамо *разбојем* гдје још има наших (55);

ров: све је *ров* и замка скрита (28); и кад надвладам *ров* (59), У наш *ров* // у наш *ров* (75), // У наш ров // неклони *ров* (76), претворише горе-у *ров* (80);

село: и *села* наша (19);

стаза: разрите *стазе* (17), Колона скелета поред *стазе* (63);

тор: Ко ти је сатро влати стравио *торје* (82);

тунел: ко мрачни, дуг *тунел* (62).

Гледајући структуру и семантику анализираних примера лако је уочити да се међу њима поред ономастичке грађе налази и земљописна лексика са правим географским значењем, речи које јесу географске али могу значити још и нешто друго (брдо је узвишење, али и део ткачког разбоја) и речи које значе нешто друго, али могу имати и географско значење (венац је оно што се сплете од цвећа, али може бити и низ узвишења) – планински венац (Богдановић 2008: 8–9).

У испитиваном лексичком корпусу који чини око 4.950 речи забележено је стотинак онима. Од тога 52 топонима, међу којима преовладавају хидроними, и 26 антропонима међу којима има антропонима, патронима и личних и породичних надимака. Регистровано је и шеснаест хрематонимских именовања.

Ексцерпирано је укупно осамдесетак примера преузетих из српског ономастикона. Двадесетак облика су неаутентични облици или хрематонимски називи.

У другом делу рада анализирани су земљописни термини и лексика. Ексцерпирано је 215 облика класификованих у шест група: називи за именовање узвишења; називи долина, улегнућа, равничастог терена; називи површине тла према облику, положају и квалитету земљишта; називи за именовање отаџбине, државе; имена површине тла покривеног биљним покривачем; називи објеката настали деловањем човека. Међу њима најбројнији су називи за именовање узвишења (ороними) и називи објеката које је направио човек.

Свесни смо чињенице да је ово један од првих покушаја да се проговори о једном лексичком слоју једне Бањевићеве књиге, поеме *Сутјеска*, која је своје прво издање имала пре тачно 73 године. Како радова ове врсте уопште о језику неког писца има мало, надамо се да овај текст може бити подстрек језичким стручњацима да се позабаве и другим лексичким слојевима и уопште језичким особинама свеукупног Бањевићевог дела јер оно то свакако заслужује.

ЛИТЕРАТУРА

Бањевић 1961: Мирко Бањевић. *Сутјеска,* поема. Београд: Космос.

Бањевић 1965: Мирко Бањевић. *Завјет*, избор из поезије. Титоград: Графички завод.

Богдановић 2008: Недељко Богдановић. „Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије". *Српски дијалектолошки зборник*, LV, 433–518.

Богдановић 2011: Недељко Богдановић. *Реч и песма, Утва златокрила Бранка Миљковића*. Ниш: Филозофски факултет.

Јашовић 2007: Голуб Јашовић. *Микротопонимија околине Куршумлије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Јашовић 2018: Голуб Јашовић. *Ономастика слива реке Косанице*. Косовска Митровица – Куршумлија: Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Народна библиотека Куршумлија.

Јашовић 2006: Предраг Јашовић. „Експликација структуре Бањевићевог песништва". *Пјесник и вријеме, о књижевном дјелу Мирка Бањевића*, зборник радова. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, књ. 25, 69–91.

Милатовић 2006: Вук Милатовић. „Звук и значење као стваралачки атрибути". *Пјесник и вријеме, о књижевном дјелу Мирка Бањевића*, зборник радова. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, књ. 25, 49–54.

Никчевић 2006: Војислав Вукчевић. „Препознатљивост социолингвистичких и лингвистичких обиљежја". *Пјесник и вријеме, о књижевном дјелу Мирка Бањевића*, зборник радова. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, књ. 25, 93–117.

Стојовић 1965: Милорад Стојовић. „Бол и отпор Мирка Бањевића". Предговор у књизи *Завјет*. Титоград: Графички завод, 7–18.

Шијаковић 1985: Миодраг Шијаковић. „Језик као звуковна симболика у поезији Мирка Бањевића". Стварање, бр. 3.

Шиц 1994: Јозеф Шиц. *Географска терминологија српскохрватског језика*. Београд – Нови Сад – Горњи Милановац: Вукова задужбина – Матица српска – Дечије новине.

Golub M. JAŠOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF GEOGRAPHICAL VOCABULARY, ANTROPONYMY AND TOPONOMY IN MIRKO BANJEVIĆ'S POEM SUTJESKA

Summary

This paper deals with geography lexics and terminology found in a Mirko Banjević poem Sutjeska. This poem has been published several times. It was published just after the First World War for the first time in 1946 by "Pobjeda" from Podgorica, and then it was published by publishing house "Rad" from Belgrade in 1953, publishing house "Kosmos" from Belgrade in 1958 and finally by Yugoslav academy of sciences and arts from Zagreb in 1961. Materials used in this paper came from the Kosmos edition from 1961.

Key words: Mirko Banjević, Sutjeska, poem, geography lexis, onomstical units.

Рад је предат 5. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 339.92(520:599)
174(520)
doi: 10.5937/bastina31-29595

Pregledni rad

*Milica D. JOTOV**
University of Belgrade, Faculty of Philology, Japanese language and literature

MULTINATIONAL CORPORATE RELATIONS IN JAPANESE COMPANY TOYOTA WITH OVERLOOK ON COOPERATION WITH PHILIPPINES

Abstract: This paper aim is to consider the issue of the special management and production model developed at Toyota, and its contribution to the development of other economies in the world, with special reference to production in the Philippines.

Japan was the first country in Asia to embark on a path of modernization and as such, became a model for the surrounding countries. The Philippines is one of the countries in the Asia-Pacific region that followed the path of change and adopted the Kaizen philosophy.

Japan has influenced more widely, globally, all companies in the world that strive to conduct this way of doing business in their own environment.

Toyota's business philosophy and the application of kaizen as a new model of corporate governance has become synonymous with quality corporate governance around the world and has influenced the establishment of new laws in the field of economy, culture and society, in a global context.

Key words: Japan, Philippines, Toyota, culture, economy.

INTRODUCTION

Researching Japanese language and literature with economical and historical backgrounds of the countries evolution the author of this paper got more interest in searching differences between his own people and their mentality and Japanese people and their mentality. Thanks to the language, he learned many things that cannot be found in books. Literature as one of the states of mind and indicator of present events in long history introduced him with many ideas that have emerged. Those ideas have helped him in understanding the basics of origin of one country he got interested in. As his interest has been rising, he found rather delightful sources of sparkling paths for even better understanding of one nation.

* Docent, jotovmimi@gmail.com

Being happy to know that we live in fast world, were old values are being forgotten and new ones are being brought the author searched for examples were combining these two ways is possible. Globalization has brought us many either good or bad things to consider. Among many others, one bright thing is connection of the various people and their differences. Fast world with all longings for good old past time has maybe changed our perspective view on values, but has definitely not taken up our will to research.

Standing on people, many life philosophies and key points of existence have developed. We wanted to get a little bit deeper into the philosophy of people whose culture and historical existence followed with language studies we have to know better.

We have chosen one of the most significant companies to follow and using their way of expansion, growth and existence, try to explain the basics of one society. This company stands on loyalty and comprehension between people. They succeeded in developing in the new world, so we have chosen to follow their example in explaining the significance of multinational relations.

Because of carrying big interest in Asian cultures, languages and way of success, we wanted to show this multinational relations based on relations between one country and its best company and other Asian country where this company exists. They are the people from the same continent, but that does not refer to certainly same opinions and historical backgrounds. They live in constant symbiosis, constantly giving and taking one from another.

SHORT HISTORY OF JAPANESE ECONOMY

Nowadays Japan is one of the world's most powerful nation-state. Although, geographically it is not well positioned for building such a mighty status, in period of years, thanks to loyalty and hard work, Japanese people succeeded in raising and developing the country's state.

In the years that have passed, in many countries, economical growth was equal to industrialization. In one of the most significant period of Japanese history, Tokugawa period[1], Japan was the country of neither high economy nor fast industrialization. A period, which occurred in Tokugawa rule known as Sakoku period[2] or seclusion policy, may be concerned as period of long-lasting peace and economic stagnation of the country. On the other side, it can be said that Japan's fast growth and rapid industrialization in the Meiji era[3], occurred only

1 Rule under Tokugawa family, established in 1603 by Tokugawa Ieyasu and has lasted until 1868

2 Prevention from military alliances with European countries and outlawing of Christianity

3 Japan's modernization period, started in 1868 and lasted until 1912

because of the political and economic institutions that have already been developed in Japan under the Tokugawa rule. In this period, almost all country's resources were coming from agriculture. Capitalistic institutions like wholesaling, infrastructure of roads and waterways, civil bureaucracy and tax system, already existed in the country when restoration began. Main thing that lacked in nineteenth century Japan was technology.

For Medieval Japan's economy and county institution, China was Greece and Rome. It is domain of Japan's ruling system, religion, and way of writing and of a lot more things that through centuries have developed and changed in world's unique example. Under this influence in Tokugawa Japan, few systems of ruling developed. The baku-han system where main sources as for the bakufu and daimyo, were rice taxes collected from the cultivators. Also, the caste system, where every person, except Shinto and Buddhist priests and doctors, belonged to a specific group. Moreover, honbyakusho system of collecting land taxes.

At the beginning of the nineteenth century Tokugawa rule begins to collapse and Russian, European and American trade with China leads to the incidental connections with Japan. These circumstances led to the ending of a seclusion policy. In search for monopoly and in questing resources from economically weak countries, European countries and America had spread their influence. At the dawn of one era, the other had begun. With U.S. Navy Commodore Matthew Perry demand on opening country for free trade with other countries, except with Holland and China, Japan entered a marvelous state of rapid growth. In order to avoid an experience of being colonized like their neighbors, Japan a country of a long-lasting peace decided to accept the industrialization needed for negotiating with European countries. In years to come Treaty of Amity and Commerce with the United States[4] has been signed. Following this example, almost the same treaties were signed with Britain, Netherlands, France and Russia. Japan was faced with new problems waiting to be solved. It cannot be said that peace has been underestimated; just that change was needed in order to survive in a new world. Changes that have been made in a newly constructed Japanese society were recentralization and modernization of socio-economic, military and navy systems. This new world outside has brought many new ideas into the country. In order to reach already well-developed European countries Japan followed their example. Scholars from throughout the whole world were brought to Japan to teach, as well as young perspective students were sent abroad to learn. This was the beginning of mixed influences that have been unified into one pearl of will for expanding outrageous.

4 Treaty signed in 1858 between representatives of Perry and shogun

With an introduction of a new military tactics, Japan wanted to expand its influence on neighboring countries. This is when a new thought of either good or bad Japanese militarism had ensured new relations and complex mixture of relations with nations and multinational cooperation, all in order to make a secure country for generations yet to come.

RELATIONS BETWEEN JAPAN AND PHILIPPINES

Relations between these two countries date back to the Muromachi period of Japanese history, where Japanese traders have been settled long before the Spanish colonization. Later after opening the doors, the cooperation has been continued. During the American period in Philippines' history, economical ties between these two countries have grown enormously. Later in World War II, Japan successfully overcame the United States rule in Philippines. These not very happy events have been made better in the postwar period when with friendly visits of highly ranked political leader cooperation between the two nations, have been concluded and forgotten diplomatic relations were reestablished. Thanks to the peaceful solution of a rising problem, Japanese companies and individual investors have begun to come back to Philippines and to build a fresh interest into cooperation between two countries, which has lead to the nowadays-unbreakable bound.

To build such an economical wonder, we can only presuming say, that closing and opening was indispensable. In these years a wonderful faith has emerged, values changed, and when they have come to an end of growing, they just opened for new knowledge. Knowledge that has been taken from all over the world granted prosperity. Prosperity that had been developed granted a success. Success that had been rapidly made has emerged a new light of learning and making.

This thought made a worldwide known way of success, Make more with less. Many of nowadays world's best companies established their philosophy on this motive. One among many others who was driven mad with this idea is exactly the establisher of today's best ranking company Toyota.

TOYOTA THE WORLD'S BEST RANKING COMPANY

Toyota Corporation was established in years of the biggest economical, political and social development. In an era of expansion of industry leaded by one motive European thought was transferred into a Japanese strength. Toyota quality, sustainability and reliability are just one of the main resources of its success. From the early years chiefs included not only their powers, but as well cooperation

with co-workers. They listened others people opinions and like that they have built worlds one of the largest multinational companies. Positive mind and experience was and still is a way of sharing and growing strong. Even though this company is multinational and world spread, if take a better look, we will find it is a typical Japanese company. Considering this, there is one question that shows up. Is this the secret of becoming respected in the world? Combination of Japanese loyalty and abroad strength and ideas, may be the way of making the secure path through the rough world.

It can be said that for one multinational company it is very important to have a constant change and a great knowledge. This company has its offices in geographically different countries. Not only geography is the thing that changes the mind of the common good of the workers, but a constant flow of knowledge about cultural and historical differences and backgrounds as well. The mixture of international relations can be troublesome. Different nations with different environment and local markets wait to be adopted and researched. This is one of the reasons why constant flow of the knowledge is important. Knowledge of language, cultural and geographical environment, knowledge of people, because people are what one company stands on.

Toyota Corporation is one of maybe the best examples of international, multinational company. With their extraordinary research of what is necessity and what must be done, they kept going up. With going up, multinational company has never forgotten people, who brought the main idea of Make more with less and Adopt and adapt. For adopting company needs people, for adapting people needs company. Around the globe, many hidden objects carry key of understanding. Not trying to find them is a loss. Not trying to understand what is found is a mistake. For multinational relations this is the shell with many pearls inside, pearls that have been captured for many years. Cumulating this knowledge comes to finding a light of making success.

TOYOTA WAY AND STRATEGY AND GLOBAL DEVELOPING

Basically, Toyota was producing cars only in the domain country and exported them to the worlds market. Customers from abroad have progressively started to like good quality and good price. In order to maintain the customers interest in a new model, they begun producing cars only for the market abroad. Nevertheless, the increasingly big interest for Toyota products on the market outside Japan meant not only good prosperity for the sales section, but the loss of the great amount of money as well. Bigger export included bigger shipping costs. With the growth of demands from outside markets, need for a better solution was necessary. Solution to this was again accomplished thanks to people,

who have been buying extremely good quality products. Japanese company realized that it was about time to build the factory there where the market is. High sales of specially made products for foreign market were recorded in USA and Europe, so the new model of business policy made it first steps. This is when Toyota, for the first time becomes company not only for the purposes of one nation, but also for purposes of nation on which their main market depended on. The products that are best sold are the ones you need for the prosperity. Company established its sectors and in order to keep good reputation and to keep market, they searched for the voice of the society they entered. Use of different nation they built an empire of cooperation. Following this examples they were attracted with the opportunities that have emerged in other countries. New expansion of opening factories has been made in Russia, China, Brazil, India and later on in the neighboring countries with developing economy such as Philippines, Taiwan, Malaysia, and others.

Toyota was not from the beginning reliable to the local minds, such as engineers and designers, they just continued with using Japanese minds for making products for exporting. At the beginning of world's fame, they trained exclusively Japanese engineers and designers. They offered them big amount of knowledge and specialization in their domain companies, and afterwards sent them to foreign countries, unprepared for cultural shock and possible misunderstandings between nations. This has been seen as a possible problem. Not only there were possible misunderstandings because of the different culture and the attitude towards the business, but these Japanese recruiters didn't have adequate knowledge of the market they reached in, while main production stayed in Japan. This way did not show like a good way of developing sale and making new ideas for new products. Soon Toyota realized that for expanding growth of products sale, engineers from the surrounding area are important. Even though Toyota Company in Japan mainly consists of insiders, Toyota Company in some foreign country can not relay on the same philosophy. Because Japanese people do not know what the trend among the residents of some other country is. They can only help building reputation and keep positive spirit among the new young workers. Listening to the local dealers and picking up the local talent was important. Identifying the local customers needs developed into the developing of market. Company in Japan already has developed to the particular stage and now what is necessary is new knowledge. They adapted Japanese way of management and the mentality of the people they are working with. Because in mentality of the people company is surrounded with, lays the essence of their existence. Moreover, in the existence lies the need. If there are not customers who will buy the products, unfortunately, company will suffer enormous losses. Therefore, company depends on customers. On the unknown field, the competition is extremely high, and in the fight for the market, not everyone is able

to efficiently and effectively satisfy the unique needs of the customers. Innovation of the business must always be in progress, because needs change as the technology develops. The aim of Toyota Company was, to tend to the loyalty of workers and customers, so they constantly kept on searching around themselves in order to find a best solution for making innovative products. Materialization of ideas follows the innovation. The next aim of the company, if that can be said so, was the efficient and effective corporation between global needs and local opportunities.

Systematically company continued with searching and developing in still unknown areas. Worldwide resources are inexhaustible, so if searching is concentrated on the right side, new, better solutions can always be made. Toyota has from the beginning of the worldwide success; paid attention to the local needs in every region they had opened a company. Taking the best from the local knowledge, they accomplished using worldwide inexhaustible resources for effective production of high-quality products. With the opening companies in the world around they started, maybe for the first time, selling the products that have not been made in Japan. Speaking of innovation, a new motive, after the two extraordinary good business policies Make more with less and Adopt and adapt, has emerged. Combining worldwide thoughts, resources, people's ideas, needs of the locals, opportunities from the surrounding area they started a new business philosophy Learn local, act global. Together with the developing new markets, researching local needs and supplying necessary items they discovered that learning local is a new key that leads to success. For new still, undiscovered areas, there is a question of how to maintain their needs, so that is the acting global time for showing its lights. Producing cars out of Japan and selling them out of Japan was one of the reasons included in the act global part of the new company's business philosophy.

The good product sales depended upon the human resources in Asia and further efforts have been made in this area. Even though it is maybe easier to follow the path of the countries that are close to Japan, still each of them had their own trend. This trend has been researched in details and questioned wisely. With good results, new products, again, only for this specific market have been made.

Human resources were used not only as a customer but as designer and an engineer as well. They were used not as bait for buyers but also as a living source of eternal knowledge, which once again is important for a company that wants to become a multinational and for a company that stands on people working in it.

The above mentioned has shown a main change in the business philosophy and starts of a new era of multinational corporation. Toyota knowledge creation has changed from evolution of new studies in Japan and spreading it in the world, to evaluating new studies in the new reached area combining needs

and trends of the local people. Thanks to this new strategy, they have proved the voice that has spread around about good quality and reliability.

The reasons for developing such a good motive may be found in the other competitive companies that have started spreading their influences. It is true that good sale of products has been noticed in Japan, but also, a great interest for upcoming European products has risen. Having accomplished success in Europe, European companies have started searching new resources. Asia has emerged as one interesting area. Looking forward to getting to know it better, they gradually started learning about the new opportunities. Following the examples of others Toyota has seen Europe and Asia as possible prosperity. Still unknown and untouched market has woken up a will for thinking and developing. Toyotas intention in reaching new markets, being effective, fast and innovative has been unfolded thanks to the other leading companies that have started questing new opportunities.

In most of the cases, having knowledge that is unused is like there is not knowledge at all. Therefore, everything new that has entered the company has carefully been observed, studied, questioned and considered as great possibility. To accomplish such an extraordinary task a lot of work has to be done. The work included not only the will for exploring the new world and worlds markets but people in the world as well. Trust among the researches in the existing company has gradually grown. Thanks to having gained the trust, search for new ways of better tomorrow brought light in development. Multinational company cultivated interest in Japanese people. Their loyalty and commitment to the job has a new sphere of interests. With those interests, all the difficulties that have occurred in contact with new personal achievements, common sense have risen on a very different level. Higher education followed the growth of personality. In addition, education and together with education acquired knowledge is the source. Unknown was seen as flow not as an obstacle. In the flow, many undiscovered currents appeared. "Going with the flow" made "building bridges" possible. Bridges that connect people, cultures and unclear differences, have been built. They have made uneasy became easy, impossible became possible and non-understandable became understandable. Easy understanding of impossible is just one-step of clear mind and will for develop and construction of multinational company with good reputation and healthy relation between co-workers.

FOLLOWING THE NEW WORLD

A very developed being, called human, through centuries has coexisted with Mother Nature. She has brought us to life, taught us how to survive in a fight with herself and how to reach far beyond the borders. We are just small figures

in a big world. With the sources she gave us, we survived and we existed. Thanks to the blessed mixture of ingredients in each and every one of the living creatures, we found a colorful formula of life. However, in time, we have forgotten how to respect her. Human beings started losing their roots. For our everyday growing needs, we started drawing her life spirit. It was not that much bad at that moment, actually it was useful. Many good things got out from using Mother Nature's life spirit. We cannot compare the people sense of the environment in the past and now. Thanks to many years gathered and developed knowledge, sense has risen. We became conscious, that every new draw is a new tear of our beloved planet.

Electronic and technology era has many benefits and drawbacks. It has made us many easy solutions of finding what we want, but it has removed the smell of the books from our noses as well. It has made our path easier to follow and faster to reach, but it also has brought nervous because of the traffic jam and lack of the parking spot in our already busy lives. However, having not reached this level of development of any kind we would still has lived forgotten in the middle of old times, struggling for human rights and a bowl of rice. It cannot be said that in our world everything functions perfect and without any mistake, but it is the world with good basis of the next existence. Our new era started a big fight for making people unique and respected. It has raised the existence of women on a very new level. It returned to very past times and to our very infant stage of mind, trying to raise the common sense of respecting the planet and mutual relationship with her.

Considering above mentioned in multinational company we can see many movements of creating a less polluted area. In not so distant past, those movements were including women in the big machinery of ideas for prosperity. For multinational company it also refers to international human resources, where boundaries must been brought down.

Having fulfilled all of this tasks that have emerged into new society we came to a new resolution of will. We met face to face with maybe the, until these day, biggest task in humankind. Keep the one who is giving you, safe and give to the one who keeps you safe.

More or less, we all depend on electronics and machinery around us. Question that we see floating around our heads is how to maintain their presence and reduce the damage. Multinational company, one with full right to call itself a multinational again follows the employees and people. Company relies on human resources, one of the resources that if we learn how to keep it safe, will never stop to coexist with life and needs. Toyota Company is an excellent example of human relations company. It has started developing in one country, in time spread influence on world, and listened to people and together with them, today they are building new conception of great invention. A multinational company

standing on human relations, which main products are cars, has to think of developing equally good quality, safe and trusted product.

In the very beginning of making cars for future use, they came up with an idea of making car that is going to be efficient in spending fuel and of very practical small size so it can fit anywhere. Since we entered in an era, where fuel is unstoppably disappearing, not only Toyota the carmaker has to find a new solution, but all of companies producing vehicles. Again, thanks to the good search in environment they found out that using less fuel, will not only save the nature, but will postpone the disappearance of the most valuable liquid in auto industry for now. This solution has shown up as a very good one. Next was to produce ecological vehicle. There it can be seen that sense of keeping the nature safe and refreshed has risen. They started thinking of making cars that can go on some ecological fuels, for what again people took the responsibility. Without people with connections with local people and employees of other companies, innovation has small chances to happen.

In order to survive in a place where free space for living and developing is becoming fortune, subsidiary items have to compact. So next to the saving fuel and developing substitute power, stands providing quality in small effective product. Effective, compact product means saving space and leaving it for developing other unnecessary facilities for making life easier to follow. Regarding Toyota Company it means a production of an, instead of enormous and awkwardly big gas consumption car, to small, ecological consumer of gas, efficient and reliable car. This product is known as Hybrid car. After long period of thinking what can be sustainable enough for entering the 21 century, they, thanks to company, already well functioned on the international human resources, developed a new product, fairly well for next few generations use.

After developing the car that will save fuel and space, new ways of saving planet has emerged. This new ways consider making future look cars, with use of some new, less harmful fuels. In a fight for surviving in an electronic era, successful companies, such as Toyota, have to think and to develop in flow of the needs of not only present generations, but new as well. This company has been developing many years, but always thanks to people, and always through looking in the future, never through looking in the past. Looking in the future helped with providing secure production and existence of constant relations between people and machines, never forgetting that we are much more capable to develop. Awareness of past and troubles they have met in reaching top quality products, helped in preserving same troubles again. Living in the present made Toyota company encourage the people to think and use knowledge achieved in past, for leisure life in future. Further future development will only show that this effort had its price and it will also show many unexpected ideas and brilliant productions, all thanks to multinational and international human cooperation.

CONCLUSION

In the period of a big economical growth many companies with ideals for new tomorrow have developed. One among many others was Toyota Company. Members of Toyoda family saw the chance in realizing the ideas. Thanks to many programs proposed by government, people with great knowledge and skills have succeeded in rising from common and making the big chances. In period of establishing the company, government has offered chance to small business and local shops to spread thought Japan. This meant slow growth of economy, followed by developing skilled locals and employing ordinary, smart people. With an idea for opening a big successful company Toyoda, family started reaching the top of the rising companies.

Along with carefully paid attention with new emerged needs, small family business became a Toyota Company. In preserving and spreading ideas, they developed good quality products, which draw attention of buyers along the whole country. Keeping the old respected values in the working area, they maintained to bring more and more young people into the company. They knew that world would stand on the young people wanting and needs. Therefore, they constantly kept importing hard working, obedient and loyal people. In time, following good example this company had become nationally respected company.

With national recognition and with emerging of other competitive companies they needed new light on the way to success. This is the time when they started thinking of outside world and chances that are waiting to be realized. Slowly learning the meaning of other cultures and becoming used to existence of differences among people, they started sending young employees to the outside world in search for prosperity. Research has brought wonderful results. Gradually, young employees started bringing ideas of other countries needs, and employees in Japan started thinking of spreading the success worldwide. Slowly national company for good of one nation people became a multinational company for mutual good of all countries people they went to develop.

Multinational surrounding brought international success. Becoming internationally successful company was not easy. It included many troubles in facing with cultural differences and spanning the ways of one mind into another historically and culturally based thought. Nevertheless, they managed to develop many rules, which have been followed, all in order to keep good spirit and produce quality. Human being is one unpredictable creature. Working with many unpredicted creatures, erases the prejudices. It teaches us how to maintain together in all our differences and uniqueness. It teaches us how with combining those two things we can make an international, multinational wonder. Respecting human rights and developing new ideas along with them is a step made by Toyota Company, worth following.

I plan to cut down on the slack time within work processes and in the shipping of parts and materials as much as possible. As the basic principle in realizing this plan, I will uphold the just in time approach. The guiding rule is not to have goods shipped too early or too late.

Kiichiro Toyoda, founder of Toyota Motor Company, 1938[5]

LITERATURE

Flath, 2005: David Flath. The Japanese Economy, second edition. Oxford University Press

Fujita, Kumagi, Nishikimi, 2008: Masahisa Fujita, Satoru Kumagi, Koji Nishikimi. Economic integration in East Asia, Perspectives from Spatial and Neoclassical Economics. Institute of Developing Economies (IDE), JETRO

Stratfor, 2009: THE GEOPOLITICS OF JAPAN: An Island Power Adrift. Stratfor Global intelligence

Harzing, Ruysseveldt, 2004: Anne-Will Harzing, Joris Van Ruysseveldt. International Human Resource Management, second edition. SAGE Publications London-Thousand Oaks-New Delhi

Liker, 2004: Jeffrey K. Liker. The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer. McGraw-Hill ©

http://www.toyota-global.com/sustainability/corporate_citizenship/environment/toyota_environmental_activities_grant_program/

http://www.toyota.com.ph/about_tmp/index.asp

http://www.toyoland.com/toyota/production-system.html

5 Source: *The Toyota way, Jeffery K. Liker*

Милица Д. ЈОТОВ

МУЛТИНАЦИОНАЛНИ КОРПОРАТИВНИ ОДНОСИ У ЈАПАНСКОЈ КОМПАНИЈИ ТОЈОТА СА ОСВРТОМ НА САРАДЊУ СА ФИЛИПИНИМА

Резиме

Овај рад има за циљ да размотри проблематику специјалног модела управљања и производње који је развијен у компанији Тоуота, и његов допринос развоју других економија у свету, с посебним освртом на производњу на Филипинима.

Јапан је прва земља у Азији која је кренула путем модернизације и као таква, постала модел земљама у окружењу. Филипини су једна од земаља Азијско-пацифичког региона која је следила пут промена и усвојила Каизен филозофију.

Јапан је утицао и шире, глобално, на све компаније у свету које тезе да у сопственом окружењу спроведу овакав начин пословања.

Пословна филозофија компаније Тоуота и примена Каизена као новог модела руковођења корпорацијом, постала је синоним за квалитетно управљање компанија сиром света, те је утицала на успостављање нових законитости у сфери економије, културе и друштва, у глобалном контексту.

Кључне речи: Јапан, Филипини, Тојота, култура, економија

Рад је предат 15. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-95 Деретић Ј.
821(091)
821.163.41.09"19"
doi: 10.5937/bastina31-31036

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РЕАФИРМАЦИЈА МЕТОДА И ДУХА КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ (ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ЈОВАНА ДЕРЕТИЋА)

Апстракт. Рад разматра пет монографија Јована Деретића или, како их именује аутор,„пратеће књиге" своје *Историје српске књижевности*: *Заветна Марка Краљевића – о природи историчности у српској народној епици*, *Пут српске књижевности – идентитет, границе, тежње*, *Поетика српске књижевности*, *Српска народна епика* и *Етиде из старе српске књижевности*.

Књиге анализирамо као прилог тумачењу Деретићеве капиталне *Историје* у српској науци и доказ велике синтезе и афирмације функције књижевне критике у српској култури.

Кључне речи: Јован Деретић, историја српске књижевности, епика, поетика, народна књижевност, стара књижевност, идентитет, критика, култура.

Испитивао сам најпре људе и помислио да, у оној бескрајној равноправности закона и обичаја, они нису вођени једино својим хировима

Монтескије

Као део пројекта или *пратеће књиге Историје српске књижевности*[1] Јован Деретић (1934–2002) сматра и пет монографија*: Заветна Марка Краљевића – о природи историчности у српској народној епици* (1995), *Пут српске књижевности – идентитет, границе, тежње* (1996), *Поетика српске књижевности* (1997), *Српска народна епика* (2000) и *Етиде из старе српске књижевности* (2000). Деретићеве *пратеће књиге* анализирамо као прилог

* научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

1 Прво издање Деретићеве *Историје српске књижевности* објављено је 1983. године у издању Нолита, школско, скраћено, издање штампано је у БИГЗ–у 1987. године, а допуњено и прерађено издање, објавила је постхумно београдска Просвета 2002. године.

тумачењу капиталне *Историје српске књижевности* у мери у којој су битне као доказ велике синтезе и проблемског разматрања функције књижевне критике у српској култури.

У одређењу појма и бића књижевне критике која афирмише вечите вредности, позивамо се на основни закон природе – *ред у историји*: „Као што је архитектура унутрашња утроба, у којој се развијају и из које се развијају све остале уметности, и као што су уметности само сукцесивна испољавања појединих страна архитектуре, тако су и све форме човековог живота у историји само испољавање његовог унутрашњег психичког живота; историја је заједничка утроба у којој се развијају и из које се развијају све сукцесивне форме и стране унутрашњег човековог живота. Живот је првобитно; он иде пре организације; организација је резултат, испољавање живота, као и структура функције" (Кнежевић 1995: 115). Исто вреди и за књижевну критику: она се развија и одваја најпре из филозофије, потом из историје књижевности и сукцесивно баштини наслеђе теорије књижевности на чијим основама, увек у утроби историје и друштвених односа, заснива своју функцију и значење, јер „одвајање појединог од општег јесте први и главни услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести" (Кнежевић 1995: 119).

Иако питање *шта је критика* није једнозначно, њену главну моћ одређујемо као покретачку снагу развоја науке и друштва. У модерном друштву њена улога је питање грађанске и духовне слободе. На томе она темељи свој углед и статус, јер суштински, од XVIII века постаје *јавна ствар* и *мишљење које доводи пред суд истине* ауторитет, интересе и сазнање.

Са филозофског аспекта тумачења проблем пренет на њен језик значи: критика је обавезна да препознаје и трага за новим вредностима и да одговори на питање: шта се крије *иза* појаве неког дела, правца или покрета у уметности. [2]

Објављене између два издања *Историје*, Деретићеве *праћење књиге* чине, рекли бисмо, у нестандардном формату – други део *Историје* водећег српског историчара књижевности и аутора од поверења, како су оценили критичари.[3] Он је отишао најдаље од претходника, остварио непоновљиве синтезе

2 О томе смо шире писали у раду „Друштвено и културно значење књижевне критике (прилог теоријској расправи о појму и бићу књижевне критике)", *Баштина*, св. 39. Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2015: 19–36.

3 У књизи *О књижевности* Ц. Хилис Милер пише о тајни књижевност и о томе како је и зашто читати. За њега је аутор као човек од поверења онај писац који има *конститутивну* моћ и коме је „дат огроман ауторитет да буде извор који ономе што је објављено даје ауторизацију". Осим тога аутору као човеку од поверења приписивана је „моћ да говори истину, да тачно приказује стварност која га окружује" и *перформативни ауторитет* као моћ „да управља речима тако да оне функционишу као говорни чинови" (Милер 2017: 102).

и указао на кобне последице прихватања или одбацивања неких идеја у историјском развоју српске књижевности и културе. Деретићева *Историја* зато „јесте комплетна и поуздана књижевно-историјска синтеза која истовремено импресионира читаоца својом монументалношћу" (Даутовић 2002: 38).

Битно одређење *пратећих књига*, проистеклих из *Историје* у истој мери колико су је и условиле и с којом чине јединствен пројекат, у предговорима и напоменама, даје аутор од поверења. Деретићево одређење је, у мери коју дозвољава елаборација у *Историји,* више пута сажето означено (у теоријској и примењеној равни) у поступку разматрања битних питања српске историје књижевности: *периодизације и класификације књижевности, поетичких или историјских детерминанти и значају појединих епоха, писаца или жанрова*.

1.

У монографији *Заћонетка Марка Краљевића, о ћрироди исћоричносћи у срћској народној ећици,* Деретић полази од проблемског читања статуса јунака, историјског краља Марка, и потврђује да „он не спада у велике и значајне историјске личности" (Деретић 2016: 11). То је тема која се у овом истраживању више тиче књижевне критике.

Други део наслова: *о ћрироди исћоричносћи у срћској народној ећици* односи се на Краљевића Марка као епског јунака, првог „међу првима" и највећег „међу великима" (Деретић 2016: 11–12), и у њему се истражује проблем по начелу: „Краљ Марко је велики зато што је од њега настао Краљевић Марко" (Деретић: 2016: 12). Аутор напомиње да у српској историји не постоји личност „која је толико покренула стваралачку имагинацију свог народа као што је то учинио Марко. Ни о једној није испричано толико прича, како у стиху тако и у прози, ни о једној се није толико приповедало и певало" (Деретић: 2016: 12). Реторика и структура наслова прве *ћратеће књиге*, дакле, указује на критички приступ. Као књижевни критичар и историчар он иде од епске песме ка историји.

Деретић поставља два кључна питања: како је једна безначајна историјска личност постала водећа епска фигура (а) и како је могуће да један туђи слуга постане највећи национални јунак (б)? Неки књижевни критичари, као и наш историчар, сматрају да се ова непомирљива противуречност „песничке и историјске слике о Марку може објаснити само ако се крене од песама ка историји" (Пешикан Љуштановић 1995: 431). Питање противуречности песничке и историјске слике Марка Краљевића, означене у поднаслову одредницом *исћоричносћ,* више се тиче историје књижевности и о њему се непрестано расправља. Већ овим дистинкцијама указано је на основне *ћроблеме* историје књижевности и књижевне критике и *разлике* између њих.

Као покушај да се том питању приђе на нов начин, монографија о Марку Краљевићу, чију методолошку позадину и „зачетке можемо наћи у [...] *Историји српске књижевности* (1983) бави се основним питањем поетике наше народне епике, односом епске песме и историје" (Деретић 2016: 5). Она је повезана с једним од најкрупнијих питања српске књижевне историографије – питањем места усменог стваралаштва у историји националне књижевности. Водећи српски историчар књижевности уочава извесну разлику између српске усмене и писане књижевности и зато, као и Павле Поповић, мисли да је народној књижевности најтеже *„наћи место* (курзив А. М.) у нашој историји књижевности" (према: Павловић 1971:7).

Проблем *историчности и епике* у монографији о Марку, чији је циљ био да покаже однос коначне верзије текста песме и историјског догађаја, Деретић је отворио питањем: *Шта бива с догађајем у народној песми као усменој творевини и како се историјске чињенице трансформишу у песничку фикцију*? Закључио је да историја као генератор претходи народној песми (мада може бити и обрнуто) и да чува сећање на историјске догађаје и да је за народну песму битан тренутак када је записана. То упоредно контекстуализовање усмене и писане књижевности Деретићеву *Историју* чини специфичном.

У процесу и поступку реконструкције *трагова од старине* у песмама (наводимо и неколико Деретићевих маркантних стилских примера и кључних чињеница из *Историје*) види се да је Свети Сава у усменој књижевности заменио врховног словенског Бога, да свеци из народне поезије једва имају ишта заједничког са хришћанским свецима и да су историјске чињенице и јунаци мање више неопуздани. Историја је ту потонула у легенду, што илуструје присуство црног Арапина с којим се туку српски јунаци, најчешће Марко Краљевић.[4]

Продубљена анализа историјских и књижевних тема (јунака, бојева, историјских веза међу народима, кружење мотива и други) у епским народним песмама као епска слика света, а сматрало се дуго да је српска епика „прва и последња реч лепоте, еванђеље лепоте" (Скерлић 1958:118), афирмише историчара књижевности и критичара као аутора од поверења који аналитички и другачије и потпуније сагледава књижевне теме и историјске догађаје. Његова критика омогућује, и то је њена примарна друштвена улога, да Срби тачно уоче *разлику између историјског и поетског* и да се понашају примерено сазнањима на која их упућује књижевна критика. А критичка свест учи да постоји разлика између историјског Марка и епског Марка.

4 „Преко арапске теме", закључује Деретић и тако подупире потребу да критику и књижевност посматра као културу, „јужнословенска народна епика уклапа се у шири, интернационални европски контекст. Сукоби с Арапима добили су значајно или средишње место у епској поезији многих народа" (Деретић 2016: 29). Дакле, иако је историја потонула у легенду, у траговима, у народној поезији она упућује не неке историјске догађаје, какви су сукоби Словена са Арапима.

Није случајно то што први од шест огледа Деретићеве монографије о Марку Краљевићу има наслов *Епска песма и историја*. У огледу је, на почетку, означено познато питање из Аристотелове *Поетике* о односу историје и поезије. Није случајно, наравно, ни то што завршни део монографије носи наслов *Епска историја*. У њему се о јуначком српском епу (као изразу херојског доба) од Душановог царства, Косовског боја, Карађорђевог устанка до краља Николе, компаративистички тема разматра у контексту сродних епова европских народа.[5] Српска епска поезија, у којој стварну егзистенцију имају само појединачне песме, док су циклуси научна конструкција, вреднована је у првом делу разматрањем *везе и односа* епике и историје, а у последњем делу као слике епске историје. У том смислу се може разумети критичарево позивање на Његоша који аустријском књижевнику и преводиоцу Л. А. Франклу пише: „Наше су народне пјесме историја јуначка, епопеја народна; у њима човјек може видјети какав је народ, који их пјева" (Деретић 2016: 144–145).

Анализа историчности српске епике заокружена је идејом о заборављеним траговима „пјесама од старине", дакле, идејом означеном насловом *Пролаћа* Деретићеве *Историје.* Та идеја је у основи четвртог дела Деретићеве *Историје* под насловом *Народна књижевност*. На овом примеру је шире елаборирана прва поливалентна веза *Историје* и прве њене *пратеће књиге*, монографије о Марку Краљевићу. У њој су неки теоријски појмови, теорије историје књижевности и књижевне критике прецизније постављени, а проблематика народне књижевности из *Историје,* примерено књижевној критици и монографском жанру, комплексније обрађена.

2.

Из *Историје* усмерене на основно питање *шта је српска национална књижевност*, извире и друга *пратећа* књига Деретићевог пројекта – *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*. Историчар књижевности је експлицитан: „Тиме се омогућава оно што је већ наговештено – да се паралелно с историјом националне књижевности пише алтернативна књига о истом предмету, али на сасвим различитим теоријским и методолошким основама" (Деретић 1996: 11). Различите теоријске и методолошке основе, по нашем суду, тичу се разлика између историје књижевности и књижевне критике.

И двостепени наслов *Пута српске књижевности*, као и у случају монографије о Марку Краљевићу, указује на њен проблемски и теоријско-историјски карактер. Размишљања су, објашњава Деретић, „произашла […]

5 Наслови осталих огледа су: *Аџон Милоша Војиновића, Тазбина кнеза Лазара, Заџонетка Марка Краљевића и Марко као „слуџа" и „џосинак" султана.*

из одређених тешкоћа у које су готово неизбежно западали сви радови на књижевно-историјској систематизацији српске литературе“ (Деретић 1996: 5). У уводу у *Историју српске књижевности* (1983) он те тешкоће формулише на следећи начин:

> „Све досадашње историје српске књижевности имају једно од следећа два ограничења: или су парцијалне (обухватају само поједине временске одсеке) или, уколико обухватају српску књижевност у њеном целокупном историјском развоју, не излажу је самостално, као засебну националну књижевност, него увек заједно с другим литературама“ (Деретић 1983: 9).

Основне теме ове Деретићеве монографије, а у историји књижевности њихово решавање има практични карактер јесу: *питање граница* (а) и *питање јединства и вертикалне повезаности* српске књижевности (б). Границе се тичу повезаности или јединства са другим литературама, а основни прилаз је *лингвистички*. Монографија разматра и проблем једне или више литература које настају на истом језику. Анализа укључује и утицај политике и однос политичког и књижевног идентитета националне књижевности и културе. Окончава се питањем односа *ми и други*, како у релацији са другим народима који користе исти језик (а именују га различито), тако и унутар српских државних граница.[6]

У оба издања своје *Историје* Деретић је српску књижевност представио као јединствену целину, али у њима има одступања. У првом издању, на пример, није представио дубровачку књижевност као део корпуса српске књижевности а у другом говори о старијој штокавској књижевности (Деретић 2002: 261–271) и тврди, као и у *Путу српске књижевности* као *пратећој књизи,* да дубровачка књижевност „има гранични положај у оквирима српске књижевности“ (Деретић 1996: 153), чиме је стварао књижевноисторијску интенгралну слику развоја српске књижевности и означио праве границе.

Као део пројекта стварања нове историје књижевности, ова монографија отвара и питање улоге књижевне критике у конституисању националног идентитета и тумачења књижевности и културе.[7] „Не може се расправљати

6 Питање *ми и други* или *свој и туђи* у просторима литературе и културе крајем прошлог века постало је тема више домаћих и међународних научних скупова и конференција. Та чињеница илуструје како овај пројекат Ј. Деретића, суштински, представља увод у будуће историје књижевности.

7 Идентитетом националне књижевности бави се Ненад Николић у обимној монографији *Идентитет српске књижевности: прича о књижевноисторијској идеји* у којој анализира критичку мисао код Срба, а посебно у свим релевантним историјама српске књижевности, међу којима повлашћено место заузима и Деретићева са *пратећим књигама*. Реч је о модерној интерпретацији и проблематизацији свих релевантних питања битних за српску књижевност и књижевну критику као наслеђа културе. Осим Ј. Деретића, Николић сматра великим синтетичарима и историчарима

као о строго академском питању о нечему што је било, а ни сада није престало да буде, део живе стварности" (Деретић 1996: 8), категоричан је Деретић. Његово је и становиште да је пред критиком велики изазов и потреба „да се открије иманентна логика сваког од тих питања" (Деретић 1996: 8).

Да у средишту Дретићевих *пратећих књига* није само методологија стварања нове историје српске књижевности, већ и бит и друштвена функција критике као катализатора и коректора националне свести, показује његов закључак којим се открива још једна идеја. Говорећи о стварању и распадању Југославије и имајући на уму библијски почетак о значају и значењу речи или језику као почетку света, он експлицитно каже: „У књижевности је започело њено стварање, на проблемима око књижевности започело је и њено разарање. У почетку беше књижевност. На крају исто тако" (Деретић 1996: 8).

Из историје је познато да су код Срба политика и историја увек биле снажно присутне у књижевности – и то је неминовно одређивало статус и квалитет књижевне критике, односно водило је у нонконформизам, некритички однос, па и искривљивање или прикривање и прећуткивање чињеница како би се удовољило политици. *Пут српске књижевности* је зато истовремено увод у нову историју српске књижевности којом би се створила нова слика. Трагајући за основним начелом српске књижевности, Деретић отвара могућност другачијег истраживања проблема националне књижевности од оног примењеног у неким књижевним историјама. Он је, на пример, као и историчари књижевности XIX века, Шафарик, Пипин и Новаковић поново дубровачку књижевност као граничну сврстао у корпус српске књижевности и показао како је у *Предлогу заједничког минимума програмских основа за наставу књижевности у средњим школама у Југославији* из 1977. године српска књижевност разбијена, по територијалном принципу, на књижевност република и покрајина.

Као илустрацију наводимо два Деретићева става. Први је из *Пута* као *пратеће књиге* и по том ставу југословенска књижевност *постоји*. У Краљевини СХС Срби, Хрвати и Словенци нису били схваћени као „посебне нације" него само као „три племена једне нације, Југословена. И књижевност те нације схваћена је као целина, тј. као национална књижевност" (Деретић 1996: 165).

Други став је да по *Предлогу заједничког минимума* југословенска књижевност више не постоји, јер постоје југословенске књижевности које чине националне књижевности, па се одлучио да пише историју српске

и С. Новаковића, Ј. Скерлића и П. Поповића, које „високо издваја способност визије којом су у својим историјама књижевности створили представу о српској књижевности која је захваљујући и својој потпуности могла постати културна чињеница" (Николић 2019: 31).

књижевности у којој су, како је објаснио у напомени „Уз ово издање", реплицирајући на нову друштвену и политичку стварност, заступљени „понајпре Срби који су само српски писци, затим Срби који нису само српски писци и најзад припадници којег другог народа који су и српски, а понекада само српски писци" (Деретић 1983: 690).

Већ повод за настајање монографије сведочи о свести историчара књижевности као критичара да мора доћи до *трансформације историје књижевности* и да се уместо *догађања и појава у времену* (историјски догађаји, дела, писци, културне институције) и хронолошког поретка вредности (као доминантних принципа у историји књижевности) морају означити *односи* у којима владају *унутрашњи морфолошки принципи* књижевне структуре који је пресудно одређују.

На малом простору, у *Предговору* књиге, означене су битне теоријске, методолошке и критичке поставке и изазови за нову историју српске књижевности и књижевне критике и покренута су питања ре-дефинисања националне књижевности, као што су:

– српска књижевност у огледалу своје историје,

– филолошки и национални појам књижевности,

– српске књижевне индивидуалности од словенства као књижевне националности преко дубровачке традиције до покрета југословенске књижевности,

– специфичност развитка српске књижевности у токовима историје и

– питања народа као исходишта књижевности.

Сва та већ означена питања у Деретићевој *Историји* сада, у промењеним историјским, државним, националним и културолошким условима, када Србија постаје самостална држава и када настају нове нације, траже ново тумачење.

У огледу *Национална књижевност* Деретић указује на повод и следи модерну идеју: „Живимо у времену националне књижевности" (Деретић 1996: 15). Полазећи од усмене књижевности и чињенице да је писана књижевност далеко млађа од сликарства и вајарства, књижевност посматра као *универзалан феномен светске културе* који се у школама изучава од VI века пре нове ере: „Књижевност се јавља унутар своје заједнице и представља специфичну манифестацију њене духовности, израз њеног схватања себе и света што је окружује, очитавање њене стваралачке енергије" (Деретић 1996: 15).

Народ, дакле, колективни стваралачки субјект властите књижевности, стоји према књижњевности као писац према делу и/ли читалац према делу и писцу, и та веза је на њеном историјском путу од колективног ка индивидуалном стваралачком начелу јако наглашена како на почетку стварања књижевности тако и у модерном времену.

Посвећен националној књижевности, оглед се заправо методолошки и критички бави питањима историје књижевности, која има корене у „ерудитским тежњама александријске епохе“ (Деретић 1996: 29) и као наука, којој је примарна национална књижевност, профилише се крајем XVIII и почетком XIX века. Када се дотиче питања уметности, Деретић показује да њу *примарно не одређује национално*, већ се *испољава као универзални цивилизацијски феномен*:

> „У историји националне књижевности суочавамо се с три феномена: *књижевним, националним и историјским*. Прва два феномена, као општи појмови, спадају у домен теоријског мишљења; они су предмет посебних научних дисциплина, теорије књижевности, односно теорије или методологије књижевне историје, од којих свака има свој појмовни апарат и свој аутономни развој. Најтеже је с трећим феноменом, с националним у књижевности. [...] Проблем националног у књижевности се увек поставља на неки конкретан начин, тј. као *национални идентитет одређене књижевности*“ (Деретић 1996: 34).

Теоријска елаборација националне књижевности као концепта за нову историју књижевности помаже да разумемо капитално дело *Историју српске књижевности* као „дух трајања“ (Ломпар 2002: 44) и њену структуру. Она изнова дефинише појмове националне књижевности стваране на језику/језицима унутар једне заједнице, националног и културног идентитета и друге појмове. Суштинске су следеће Деретићеве идеје које обухватају замашну суму цивилизацијског знања:

– *национални идентитет* једне књижевности био би скуп особина које ту књижевност чине књижевношћу тог народа. Он је примарно чинилац њеног бића и њене суштине, а не њених граница. У односу према другима исказује се и културни идентитет који се манифестује и у књижевности;

– *национални идентитет* књижевности више се доживљава него што се може прецизно описати. Националне компоненте књижевности често су несигурне, флуидне, тешко опипљиве и спадају у сферу значења, а не научних чињеница;

– романтичари су *националне специфичности књижевности изводили из духа нације*. Сматрали су да се национални дух манифестује у свим творевинама народа, у језику, поезији и другим врстама уметности, у моралу, обичајима и религији, у друштвеним и државним институцијама;

– историја књижевности је примарно историја неке посебне, односно *националне књижевности*, док су све друге врсте књижевности изведене из те основне парадигме;

– књижевност једног народа треба схватити као *његов „колективни аутопортрет“* или *„блато у покрету“*. Она је уметнички израз националног духа на националном језику. Књижевна националност има као претпоставке *отаџбину и језик а као циљ осећање уметности* (курзив А. М.);

– књижевност је уметност речи и као таква је појава у језику. Језичко јединство није исто што и јединство књижевности. Језик је апсолутна, а књижевност релативна формација нације; прва је органска, а друга само социјална појава (Деретић 1996: 10–51).

И остали огледи[8] разматрају битна питања за историју српске књижевности, културе и нације управо онако како је Предраг Палавестра разматрао сродна питања битна за историју српске књижевне критике. За Деретића то су била питања која га поново враћају историји књижевности и њеном новом будућем концепту или приближавају поетици и књижевној критици, док су за Палавестру то питања која су га уводила у историју и биће српске књижевне критике као културе.[9]

Разматрајући питање српске књижевне индивидуалности, Деретић тврди да размишљање о националном идентитету једне књижевности почиње од њеног имена и да нације нема без националне свести и осећања припадности појединаца националној заједници, па закључује: „Код народа без властите државе [...] књижевност је често бивала покретач и главни носилац идеје националне еманципације“ (Деретић 1996: 95).

Из тога следи значај књижевне критике која тежи да културолошки дефинише књижевност као јединствену целину и доказује да и књижевност афирмише свест о националном идентитету и познавању прошлости и историје. Књижевност има историјски карактер и повезана је са историјом народа чије име носи. Тиме постаје јасно зашто су све, не само српске, историје књижевности и историје књижевне критике обележене историјом народа, односно обрађују сва питања: *од порекла, преко кодификације књижевног језика и писмености, до формирања културних и државних институција* итд. Тако се објашњава чињеница да је „српска самосвест старе

8 Осим пишчевог предговора и увода, монографија садржи огледе који су подељени у четири дела. Први део, *Национална књижевност и језик,* обухвата два огледа: „Српска књижевност у огледалу своје историје“ и „Филолошки и национални појам књижевности“. Други део *Књижевна националност* чине четири огледа: „Српска књижевна индивидуалност“, „‚Словинство‘ као књижевна националност“, „Дубровачка традиција“ и „Пројекат југословенске књижевности“. Трећи део *У токовима историје*: „Специфичности развитка“ и „Књижевни путници“. Последњи део *Ми и други* обухвата три огледа: „Народ као исходиште“, „Своји и туђи писци“ и „Свој и туђи народи“. Књигу чини дванаест огледа, при чему сваки „у свом средишту има један главни и низ бочних проблема“ (Делић 1997: 954)

9 П. Палавестра мисли да је генеза Деретићеве *Историје српске књижевности* у монографији *Српски роман 1800 – 1950* (1981) и да у њој доминира позитивистички и библиографски приступ или „клонули позитивизам историјског материјализма“. Деретић је ишао ширим пољем него Скерлић, али је био без јасних критичких ставова и није заступао сличну културну идеологију. „Његова историјска књижевна мерила била су уобличена у једном времену опадања и расула, у доба гашења свемоћи наметнуте партијске културе, засноване на сукобу с грађанском идеологијом“ (Палавестра 2007: 672).

књижевности (која се уклапала у византијски цивилизацијски круг)“ деловала „непосредно са словенском, али се она више изражавала посредно, у тематици, у свести о српској политичкој и народној индивидуалности и била је карактеристична првенствено за оригинално стварање (за разлику од словенске, која је примарно везана за преводну књижевност)“ (Деретић 1996: 106) или дубровачку књижевност, која цивилизацијски и уметнички потпада под утицај Италије.

Са становишта улоге књижевне критике те чињенице показују колико је сложен и дисперзиван појам српске књижевне индивидуалности или књижевне националности, како га формулише Деретић закључујући да је „језички ‘словенска’ књижевност неговала [...] српски идентитет, а језички српска словенски“ (Деретић 1996: 153) и да данас та словинска књижевност, којој припада и дубровачка књижевност, „има гранични положај у оквирима српске књижевности“ (Деретић 1996: 153).

У оквиру питања која осветљавају књижевну националност и залазе у питање морфолошких карактеристика српске књижевности јесте и пројекат југословенске књижевности, који је, историјски посматран, наставак илирског интегралистичког концепта књижевности јужнословенских народа и један од разлога зашто, тако дуго, није постојао јасан појам српске националне књижевности. Она је у историји и критици најчешће разматрана парцијално и у свом дисконтинуитету. Иако се народно осећање налази у „исходиштима свих основних традиција српске књижевности“ (Деретић 1996: 143), она се не може посматрати као „етноцентрична по својим духовним хоризонтима“ (Деретић 1996: 302), нити има јасне границе.

Неке од маркираних магистралних Деретићевих идеја показују каква је друштвена функција књижевне критике и колико она може допринети реконструкцији свих питања која постају актуелна у време када српска држава, на почетку XXI века, поново постаје самостална у новом географском, историјском и културолошком простору и у настојању да се укључи у Европу из које је црпела економске и културне идеје за свој настанак. Примарна је идеја да се у модерно доба уметност, која је дуго била део јавности и државног живота, одваја од државе и практичног политичког живота, што мења позицију и функцију критике. Полазиште је аксиом: И критика је условљена имагинацијом. Сваки велики критичар превазилази своју доктрину. Предмет који обухвата критичар увек је обимнији од методе, која је, као и свака дефиниција – ограничавајућа. Људски дух је шири од критичарevих схема и система и зато је критика уопште као духовна дисциплина ојачала у последња два века, а у српском друштву посебно од Скерлића до данас. У том смислу Деретићев *Пут српске књижевности* и остале *пратеће књиге* даље шире критичку свест у свом времену. Илуструјемо то његовом прецизном дефиницијом дубровачке књижевности у којој тврди да је она „по својим

историјским и филолошким коренима *српска* [...], по свом идентитету [...] *словинска (југо/јужнословенска, српскохрватска*), као књижевноисторијска формација да је *далматинска*, [...] а по основном правцу свога каснијег деловања да је претежно, иако не искључиво, *хрватска*" (курзив А. М. Деретић 1996: 144).

3.

Као наставак *Историје српске књижевности*, Деретићеве монографије као *пратеће књиге* су увод у нову књижевноисторијску синтезу дела и писаца. Оне заснивају не само нову књижевну критику, већ и нову праксу у српској књижевности, друштву и култури. Тако се у темељу *Поетике српске књижевности,* настале из енциклопедијског познавања историје српске књижевности, као специфично осећање историје налазе питања обрађена у *Историји*, односно извршена је иманентна анализа и „установљено *основно структурно начело* српске књижевности" (Николић 2019: 352). Питања су елаборирана паралелно у кључу књижевне критике и кључу историје књижевности. Историчар књижевности је био изричит да она „изискују начелну расправу о питањима односа поетике и историје књижевности и о евентуалној променљивости поетике као врсте књижевног проучавања на терену који превасходно припада историји књижевности" (Деретић 2016а: 9).

Већ у уводу у *Поетику српске књижевности* Деретић је дефинисао све гране науке о књижевности и показао какво је његово схватање теорије књижевности, историје књижевности и књижевне критике:

– *поетика* тражи у књижевности систем,
– *историја* види сукцесију појава.
– *критика* нуди оцену дела и писаца.

Као историчар и критичар Деретић поетику посматра као део науке о књижевности са највећим теоријским и практичним искуством и старију од историје књижевности. Она се може поредити са теоријом књижевности, чији је предмет књижевност као уметност у целини, и може бити *теоријска, историјска* и *стваралачка*. Дакле, и овде се види да су пратеће књиге пролог другог издања *Историје*. Историја књижевности је синтеза свих тих истраживања, без које се не може урадити анализа портрета писаца и „портрет" или „биографија" дела, и у поетици налази велику помоћ.[10]

Имајући на уму тешкоће разумевања и заснивања историје националне књижевности као целине (идентитет, границе, тежње, историјски државни

10 О томе како писати теорију и историју књижевности данас исцрпно расправља Марко Јуван у књизи *Неука о књижевности у реконструкцији,* Службени гласник, Београд, 2011.

и друштвени оквир, на шта делимично упућују и поднаслови пратећих књига), јер њен оквир, како су писали Велек и Ворен, „наводи на суштински некњижевне путе, на размишљања о националној етици и националним одликама, које са књижевном уметношћу имају мало везе“ (Velek, Voren: 1991: 309), Деретић прелази на питања поетике као теорије уметности и критике као поступка суђења о делу.

Аргументацију за заснивање поетике националне књижевности, процесе њеног обједињавања вредности и обнављања традиција као унутрашњег јединства (што је у основи и његове *Историје*) налази и у теоријско-критичком уопштавању И. Секулић: „Све биће народа, све тековине народа, су у језику“. Такви су његови судови да:

– *литерарност* као лабораторијски појам ипак није суштина књижевне уметности, јер она није, као сликарство, ликовна уметност или музика, чиста уметност.

– *стил* упућује на повезаност књижевности са језиком и осталим уметностима, а тематика као „укупност смисаоних јединица“ на везу књижевности са некњижевном и вануметничком сфером;

– *природа* је књижевности да процесом трансформације и посредством идеја и традиција, на којима почива свака епоха, обухвата сва људска искуства и неуметничко преводи у сферу књижевног као уметничког;

– *плуралистички карактер* књижевности има четвороструко одређење и открива да: свака књижевност има свој колективни субјект (1), књижевно опредмећена свест о националној заједници у књижевности припада тој заједници и открива њен идентитет (2), у саму књижевности уграђена је свест о њој самој и својој националној припадности и имену (3) и увек егзистира као појава трајних особина у разним епохама једне исте књижевности (4) (Деретић 2016а: 24–31).

Деретићева критичка концепција поетике српске књижевности заснива се на прва три начела и полази од Елиотовог начела и чињенице да се у основи традиције налази *специфично осећање историје*. Специфично осећање историје подразумева да писац запажа не само оно што је прошло у прошлости, већ и „оно што је садашње у прошлости“ (Eliot 2017: 21). Тиме се манифестује унутрашње јединство књижевности и њена вишеслојна структура, о чему сведоче четири Деретићева одрђења плурализма књижевности. Отуда и долази истраживање књижевности као културе, формирање и неговање укуса у естетичком и педагошком смислу, припремање терена за освајање простора историје књижевности и теорије књижевности. То су услови без којих критика у процесу остваривања своје друштвене функције не може да функционише, тим пре што нас актуелна критика, означавајући комплексност, учи да читамо, разумемо и уживамо у делу са много вишезначности него раније.

Књижевност се на плану историје књижевности испољава као преглед одређених књижевних догађаја, приказ и интерпретација писаца и дела у њиховом културном, књижевном и историјском контексту. У критици српска књижевност, коју чине три аутономне макро-формације: *стара књижевност, народна књижевност и нова књижевност* (која је једино жива), осветљава се, по Деретићу, у историјској поетици методолошким поступком који подразумева кретање „стално у двоструком правцу, унапред и уназад" (Деретић 2016: 37). Унутар старе, усмене и нове књижевности, анализом њихових диференцијалних одлика: *питања стварања или ауторства, књижевних форми и модела света и рецепције*, показујући како једно следи из другог, он долази до модела света и рецепције уметничког дела као кључних питања модерне критике:

– питање слике и модела света од Сосира тиче се дела као „ентитета са два лица" или дихотомије садржине и форме, при чему се у анализи увек једна апстрахује;

– питање *рецепције* баца ново бочно светло на читаоца и критичар прихвата чињеницу да је тежишна *тачка рецепције*, иако променљива и тешко ухватљива категорија, *читалац*.[11]

Овим методом проучавање дела извучено је из текста и усмерено на естетски доживљај текста. Дакле, неосетно је напуштена историја књижевности и прешло се на терен књижевне критике и наука које она обједињује. Упоредна анализа макро-формација српске књижевности", закључује Деретић анализом њених унутрашњих сагласности и укрштаја, „показала је да су разлике међу њима најизразитије на три прва плана: у процесима стварања и одржавања књижевних текстова, у особеностима формалне структуре и у тематици" (Деретић 2016: 93).

Проблеми и феномени који се тичу критике и свести о уметничком делу у историји српске књижевности то довољно илуструју: почев од већ поменутог *стила или „плетенијасловес"* у старој књижевности, преко *фикционалности епске песме* у народној књижевности, до романа као *поетическо измишљаније*, програма и концепата *одбране поезије, одвојености естетске реалности*, или теорије *уметности ради уметности, чисте поезије, социјалистичког естетизма* до концепта *књижевности као судбине* у модерној српској књижевности.

Све су то теоријска питања којима се модерна критика, преузимајући на себе бројне задатке, међу којима је и друштвена функција, сада, са разлогом, темељно бави. У супротности функционалног и естетичког начела књижевности као уметности, како сведоче и наведени ставови писаца и критичара, закључује Деретић, налази се динамизам књижевности и перманентно

11 Овде упућујемо на огледе: *Модел света* и *Рецепција.*

присуство свести о значају и значењу уметности, али и друштвене одговорности критике која се њоме бави. Чињеница је да је српска књижевност по свом духу у целини увек народна:

– народна књижевност зато што јој је творац народ;

– стара књижевност зато што пише о два стуба: држави и цркви;

– нова књижевност зато што је била народносно усмерена и зато што су јој народна књижевност, историја и традиција били узори.

У процесу књижевне трансформације српска књижевност је прошла кроз стару и нову просвећеност и увек као „облик трансмисије знања", независно од тога што се „карактер учености" у новој књижевности изменио. Стара је књижевност, по идејним и поетичким основама *теоцентрична*, просвећеност је нудила кроз пројекат богословске учености. Потом су следили пројекти просвећености, употребе народног језика и хуманистичке учености. Дошло је до „померања нагласка са самог учења којим се поучава на оне који се поучавају и настојање да се на њих делује у складу с природом тог учења" (Деретић 2016а: 154).

Од процеса *ширења знања*, дакле, прешло се на процес *увећавања знања* и ту су битне три варијанте просвећености: Венцловићева (а), просвећеност на подлози барокног историзма (б) и доситејевска варијаната (в). Доситеј раскида с традицијом богословске и хришћанске учености и са старосрпском литературом и окреће се античкој и модерној европској хуманистичкој традицији у чијој је основи ерудитизам. То ће, сагледавајући континуитет и јединство *унутрашњих* и *спољашњих* чинилаца историје српске књижевности, показује Деретић, из духа просвећености (а просветитељска парадигма, изворно словенска, постаће, касније, непрестаним понављањем, изразито национална, српска) условити рађање нових књижевних жанрова и довести до изворног стварања у којем приоритет добија уметничко.

Овим је парадигматски представљена суштина треће књиге као пратећег пројекта *Историје српске књижевности*. У њој је праћена промена књижевности *изнутра*, од старе ка новој просвећености, односно трансформација *„од књижевности у служби просвећења"* у *„књижевност као уметност"*, и то *„као систем односа, а не као низ збивања"* (курзив А. М.). „Првенство уметничког у књижевном систему појављује се као резултат новијег књижевног развитка" (Деретић 2016а: 221), закључује Деретић, „оно долази до пуног изражаја тек у поствуковским раздобљима српске књижевности" (Деретић 2016а: 263).

Тај историјски процес он разматра микроспокопском анализом феномена битних за разумевање природе књижевности: *малих и великих форми, појаву нове српске лирике у светлу заокрета Бранка Радичевића, однос и еволуцију приповетке и романа као основне прозне форме, појаву смехотворне литературе као нової изума и потребе и литературе и друштва, обнову поетске*

прозе, чија традиција досеже до средњег века, успон српског есеја (форме између историје и књижевности), који је установио Доситеј а подигао до научних висина Ј. Скерлић, увођење у књижевност, посебно у роман, „александријског синдрома" као израза енциклопедијског обликовања прозе итд.

Последња два феномена упућују и на статус критике и у трећој књизи као пратећем пројекту *Историје* и на нову мисију критичара као посредника. У њој је explicite саопштено да је књижевност постала не само предмет науке, већ и предмет саме књижевности, како смо означили упућујући на свест о делу и критичку свест код писаца.

Сводећи биланс анализе у контексту формалних и културолошких претпоставки књижевности и све више се померајући од историчара књижевности ка критичару, Деретић се, с разлогом, позива на класике српске књижевне критике:

– Јована Скерлића, који је сматрао да „права српска књижевност" почиње од XVIII века, с Доситејем, а да је све остало било писменост или књижевност за невољу, у „недостатку чега другог" и

– Богдана Поповића, естетичара и антологичара, за кога су примарне уметничке вредности и који тврди да српска књижевност почиње касније, од XIX века, од Бранка Радичевића.

То је, дакле, она српска књижевна критика која полази од критеријума који важе у „оним књижевним традицијама које су у историји европске књижевности биле најзначајније и најпродуктивније" и која мири тековине националних традиција са заједничким европским моделом (а) и диференцира историјски и уметнички модел српске књижевности (б). Она је већ понудила прави вредносни модел пре више од једног века.

У том кључу Деретић осветљава још две парадигме српске историје књижевности и функције критике у њеном конституисању и разумевању. Прва је *просветитељска парадигма*: показао је како она од *изворно словенске постала изворно национална, српска идеја.* Друга је *историјска парадигма,* чију основу чине историјске теме, и она показује како се српска књижевност, почев од Светог Саве, као њеног писца и јунака, обликује као историја.

Историја је мост који повезује све епохе српске књижевности, па су и епске песме доживљаване и стваране као историја. Повезаност књижевности и историје открива се у жанровима. Историчност као формативно начело јавља се и у новијој књижевности, иако је она заснована на принципу фикционалности.

Први српски историчар-књижевник био је Вук Караџић, а највећи историчари-писци били су Слободан Јовановић и Радован Самарџић итд. Из те перспективе Деретић критички тематски и вредносно поново обрађује све значајне српске писце (који су већ обухваћени у *Историји*) и закључује да је „историја у националним и књижевним процесима имала улогу сличну улози језика" (Деретић 2016а: 303).

И један и други чинилац деловао је у правцу адаптације и модификације оног што је прихваћено из интернационалне духовне ризнице. *Енциклопедијске форме* српских писаца у свим жанровима у модерној књижевности само су природан наставак тежње да она постане значајнија у сваком погледу.

Како исцрпљује историјске оквире поетике српске књижевноси заокружујући ову књигу, Деретић, све више и све чешће, изнова дефинише појам историје књижевности, домашаје књижевне критике и конституише нове идеје или вредносне судове у равни теорије и естетике.

Модел историје књижевности, у европским и националним оквирима, полазећи од расправа из теорије историје књижевности и њеног средишњег појма *развитак*, тако посматра као парадигму почетка.[12] Словенске уметности настале на темељима баштине Ћирила и Методија припадају рецептивном моделу и обележавају их преводи. Такве су и римска и црквенословенска књижевност.

Историја српске књижевности је у знаку персоналног начела оличеног у Светом Сави, Доситеју, Вуку, С. Марковићу, Ј. Скерлићу, Б. Поповићу и низу писаца и научника чије је дело разматрано у *Историји* а овде поново аспекатски анализирано примерено темама историје, поетике и критике.

До новије књижевности делатност појединаца одвијала се на релацији: *домаћа књижевност – страна култура*, и на то смо већ указали. Касније су усамљени појединци били носиоци нових идеја и културних програма чије је усвајање доводило до великих промена у књижевности и култури. „Персонално начело је мотор историје српске књижевности. Оно потискује у други план начело борбе и смене књижевних стилова, које, особито у новијим временима, представља окосницу књижевног развитка“ (Деретић 2016а: 335). Били су то усамљени прегаоци и они чине спецификум српске књижевности. Свети Сава је усмерио српску културу и књижевност ка византијском узору. Без Доситеја српског просветитељства не би било. Без Вукове реформе српска књижевност и култура би отишле у другом смеру.[13]

---

12 „Нова књижевност може настати или из властитих извора, из живе, најчешће усмене традиције властитог језика, или преузимањем готових модела из неке друге, старије књижевности, или пак комбиновањем једног и другог модела“ (Деретић 2016а: 320) – једна је од његових дефиниција. Први модел је аутохтони, други рецептивни а трећи аутохтоно-рецептивни.

13 Ево како на тај проблем гледа Сава Даутовић: „Под утицајем савремене стварности, Деретић је у новој историји проширио и поглавље о Вуку, обраћајући посебну пажњу на његову језичку реформу. Зато једна од његових замерки Вуку делује малтене као ехо у последњој деценији поново пробуђених филолошко-језичких полемика у којима се Вуково дело доводи у питање, у целини или у појединостима. Деретић тако помиње Вукову ћирилицу јер је, поред добрих страна, на културно-историјском плану имала и друкчије последице: ‘Прво, одвојила нас је од Руса и других народа који пишу ћирилицом. Осим тога, доследна примена фонолошког начела донела је многе благодети али, и неке проблеме. Један од њих имао је кобне последице. Избацивањем словенског јата

Модерна српска књижевност настала је на темељу универзалних европских вредности и по начелу *утицаја, додира, укрштаја и прожимања* обрадила је и обновила српску традицију као основну вредност и идентитет. Историја као тема донела је њене врхунске вредности, националне и интернационалне успехе, у делу Црњанског, Андрића и других. Писци-путници, научници-путници и критичари-путници у том *укрштају* (термин Лазе Костића) и прожимању култура и идеја, процесу који је доносио набоје променили су карактер српске књижевности и културе.

То су само неке идеје Деретићеве *Поетике* које усмеравају ка правилном критичком поимању српске књижевности као огледала историје или битне духовне форме националног идентитета и историјске, друштвене и естетичке улоге критике у његовом формирању.

Означене идеје показују да је *суштина критике у паралелном трагању за естетским суштинама дела, али и облицима мишљења који дају значење људском искуству, односно култури*. У обе равни критика има своју пуну друштвену функцију. Конституишући српскост као основно начело српске књижевност у *Историји*, и критичком синтезом у *Поетици* Деретић долази до закључка да је њено основно начело и „начело укрштаја супротности, усменог и писаног, колективног и индивидуалног, домаћег и страног, источног и западног“ (Деретић 2016а: 403).

Као допунски пројекат *Историје* Деретићева *Поетика српске књижевности* показује, а то је и закључна мисао историчара и критичара, да он историју књижевности „усмерава према историјским и естетским вредностима, дајући предност овим последњим“ (Деретић 2016а: 358) и да сваког писца оцењује као „стваралачку индивидуалност“ (Деретић 2016а: 358). То значи да, непрестано продубљујући и прецизирајући схватање појма историје књижевности, ступа на терен критике и критичког суђења. Илустративна је закључна идеја којом изнова дефинише *разлике* између историје књижевности и историје, *сусрет* историје књижевности с поетиком и њен *идеал*: стварање *цртежа српске књижевности* као збира свих покрета и садржаја старе, народне и нове српске књижевности као „типолошки различитих литература“:

> „За разлику од друштвене и политичке историје која се бави стварима што су се некад догодиле а сада их више нема или су само остали њихови трагови у каснијим збивањима, историја књижевности говори о творевинама које су [...] настале у прошлости, али које и сада стоје пред нама у сталном а сваки пут обновљеном сјају. *Цртеж историје националне књижевности* (курзив А. М.) могао би бити крајња тачка до које нас доводи трагање за поетиком националне књижевности.

и бележењем а потом и кодификовањем екавско-ијекавске разлике у изговору створен је вештачки раскол у српском језику, у који су се потом убацили други национални ентитети, делујући разорно на лингвистичко и национално јединство српског народа’“ (Даутовић 2002: 39).

> Та завршна слика српске књижевности [...] представља антитезу почетној слици у којој се српска књижевност појављује само као збир трију типолошки различитих литература" (Деретић 2016а: 381–382).

Реализујући идеју која је „у ембрионалном облику" изнесена у *Историји*, а „у развојном облику" представљена у већ анализираној књизи *Пут српске књижевности* (која истражује њен идентитет, границе и тежње), у *Поетици* Деретић истражује специфичну тежину поетике или уметничке вредности српске књижевности.

У „Предговору" *Путу* као првој етапи написао је, а у *Поетици* као другој етапи *паралелног пројекта* историје српске књижевности, поновио идеју: „Она (ова књига, А. М.) би могла да буде само почетак реализације замишљеног пројекта чији је циљ да се српска књижевност представи интегрално, а да слика коју ћемо добити не буде историја српске књижевности" (Деретић 2016а: 35).

Поетика, у којој је утврђено и осветљено унутрашње јединство српске књижевности, иако из *Пута* извире, дакле, јесте главна књига паралелног пројекта и по својој суштини најближа је критици која се, на основу своја два приступа уметничком делу, *унутрашњем* и *спољашњем*, може посматрати по својој естетској или књижевној и својој етичкој или друштвеној функцији.

Критичка анализа паралелног пројекта двоструко је значајна:

– ближе одређује историју српске књижевности (а) и

– јасније доводи до сазнања да унутар историјског разматрања књижевности функционише књижевна критика (б).

Као такве обе имају друштвену функцију. Преко њих се сазнаје не само шта је српска књижевност или *како* је слика српске историје и културе пројектована у књижевности, већ и *каква је национална свест* која се на тај начин трајно обликовала и шта је то трајно из прошлости што одређује српску стварност и будућност.

4.

Тематски и проблемски слична студији *Јаничарска Марка Краљевића*, на коју се наставља, настала као део *паралелног пројекта*, студија *Српска народна епика* проблемски приступа осветљавању епике као дела народне или усмене књижевности, по Деретићу, типолошки друге српске књижевности.

Примарна је његова идеја да усмена или народна књижевност, иако је колективна творевина и део културног наслеђа, „данас више није ни усмена ни народна" (Деретић 2000: 7), јер је ушла у књиге и њена рецепција је идентична с оним што именујемо појмом писана књижевност.

Друга битна идеја, која одређује карактер истраживања и вредновања наслеђа, односи се на чињеницу да Деретић епици као делу „колективног усменог

стварања или вербалног фолклора“ приступа као фолклору у најширем значењу тог појма. Пре него што је записана, епика је имала своју „усмену преегзистенцију“ која је трајала дуже од „писане егзистенције“ (Деретић 2000: 8). То значи да народна књижевност доживљава трансформацију и има два облика постојања и значења: „Записана народна песма јесте биће с два лица, слично римском богу Јанусу, од којих једно гледа на своју прошлост, а друго је окренуто будућности“ (Деретић 2000: 8).

Означена питања се односе и на поетику и критику, независно од Деретићевог полазишта да студији о народној епици приступа „с књижевног становишта [...] примарно у контексту историје српске књижевности“ (Деретић 2000: 8).

О неоспорном значају историје за националну књижевност Деретић опширно пише. У огледу *Епске песме и колективна слика света* и експлицитно тврди да „усмено стваралаштво свуда функционише у бити на исти начин [...]. У народним умотворинама налазимо нешто што је аутентично, изворно наше, на чему се темеље познији, виши облици вербалне уметности, па опет кад се ближе истражи природа колективних творевина свог народа, открива се њихова дубинска сродност с аналогним производима култура других народа“ (Деретић 2000: 57).

Он тумачи поетику епских песама, јер оне имају двојаку егзистенцију: *усмену* и *писану*. Та чињеница је одредила структуру и карактер истраживања у монографији *Српска народна епика* као *пратећој књизи* његове *Историје*. У првом делу она је поетичког карактера, а у другом историјско-интерпретативног карактера.[14] Тако њен део *Епско памћење*, на пример, отвара критичка идеја:

> „Усмена поетика јуначке епике почиње од принципа веродостојности песме. На том принципу темељи се и традицијско и традиционално схватање односа песме према историји. У народу се веровало да песма не измишља, да она само песнички ‘кити’ догађаје који су се стварно одиграли“ (Деретић 2000: 59).

14 У првом делу студије, која је више на терену критике и поетике, проблем везе и односа епске песме и усменог стварања се посматра „изнутра“. Она обухвата: видове епске поезије, њихово место у систему усмених врста и других врста народне поезије, однос и везу са народном прозом и усменог стварања уопште и особина народних умотворина. Истраживање је заокружено разматрањем питања епске песме као колективне слике света. Посебно су разматрана и питања епског памћења, епског и историјског времена и давна прошлост песама, у *Прологу Историје*, именована као *Трагови ‚пјесама од старина‘*.
Други део студије представља „читање Вукових збирки и литературе о нашој народној поезији“. У њему је Деретић више на терену књижевне историје и проблем разматра „из књижевне перспективе“, посебно питања бележења и књижевне рецепције, врсте старије и млађе епике, епске теме и кругове и Вукову класичну редакцију епике, његов однос према певачима и поетику кодификатора. Афирмишући дух и метод књижевне критике, он је применио и унутрашњи и спољашњи приступ народној књижевности и чиниоцима који је одређују.

Деретићева критичка оцена указује на потребу да се политичкој и културној пракси има на уму *разлика* између епске и стварне слике српске историје света. На други начин, представљајући *везу и однос* критике, књижевности, историје и критичке теорије, исту идеју саопштава и Предраг Палавестра: „Док је савремена критичка теорија друштва као систем мишљења примарно дискурзивна, критичка књижевност је као уметничка форма културе примарно имагинативна" (Палавестра 1991: 343).

Полазећи од чињенице које је историчар књижевности утврдио да „јуначки епос по правилу говори о издвојеном временском периоду у историји народа, који се назива херојским добом" и да то доба код Срба у епици (народна поезија је у *Историји* имала повлашћен статус) која кореспондира са историјом обухвата три периода: сјај и величину царства у доба цара Стефана Душана (1), доба царства и смрт последњег цара Уроша (2) и доба кнеза Лазара и пропаст царства на Косову (3) (Деретић 2000: 116) апострофирамо још једну Деретићеву критичку оцену:

> „Епска слика историје у нашим народним песмама не само што превладава ограниченост предмета појединачних песама већ и постиже пуноћу памћења основних историјских епоха као што артикулише и свест о њиховој повезаности и јединству српске повести као целине. Та слика је и сама по себи *комплексна, слојевита, вишезначна, њена семантика остварује духовну, поетску вертикалу* која повезује разноврсност емпиријског искуства са широким историјским и метафизичким видицима" (Деретић 2000: 113–114).

Критичка оцена се истовремено надовезује на претходну и противуречи јој. Битна је јер указује на комплексност питања *односа историје* и *њене поетске трансформације*. Та комплексност није довољно присутна у свести српскога народа данас, али указује на поетику критичког научног опуса Ј. Деретића. Његова научна проза открива феномен „заводљивости саме историје", нуди могуће виђење народне епике „за далеко неко покољење" и сведочи „о културној прошлости и садашњости српског народа" (Самарџија 2000: 369).

Семантичка сличност наслова Деретићевог *Пролога* у *Историји српске књижевности*: *Трагови „пјесама од старина"* и наслова приказа монографије *Српске народне епике* Снежане Самарџије: *Трагом историје у српским „јуначким песмама"* јасно сведоче о дубини захвата у проблематику.

5.

Истоветан је приступ и сродни су налази и у *Етидама из старе српске књижевности,* последњој *пратећој књизи* Деретићеве *Историје српске књижевности.* Књигу чини 66 натписа разврстаних у шест неједнаких група. Прву групу, под насловом *Књижевна „аутокефалност"*, чине фрагменти

који осликавају историјски развој и специфичности старе српске књижевности; друга група *Поетички одломци* бави се проблемом појединих поетичких питања старе српске књижевности; трећа *Понешто о књижевном језику* указује на одређене особине старог језика у књижевности; четврта *Историја као породични роман* доноси текстове о начину и схватању националне историје; пета *Поетика путева* обухвата одломке о путовањима, као и однос српских и страних писаца; шеста, уједно најобимнија група, *Уметнички тренуци хронолошки,* доноси поједине уметничке моменте старе српске књижевности.

Етиде (термин преузет из музичке естетике и означава краћи текст или скицу) разматрају питања српске средњовековне књижевности, која је, по речима аутора, настала „као плод читања и размишљања: *читања* писаца старе српске књижевности" и „*размишљања* о природи и значењима наших средњовековних списа с циљем да њихов тамни говор учинимо разумљивим и да то удаљено, у себе затворено, тешко приступачно време наше писане речи приближимо себи свом времену" (Деретић 2016б: 5).

У првом поглављу Деретић говори о генези и трајању старе српске књижевности, од њеног настанка до друге половине 18. века. Књижевност, заснована на византиској култури, своју пуну аутономију добија формирањем самосталне српске државе и цркве, крајем 12. и почетком 13. века а заслугом Стефана Немање и његових синова, првенствено Светог Саве и Стефана Првовенчаног, док је „пуни замах књижевно стварање достигло у златном добу српске државности које се окончава смрћу Душана Силног" (Максимовић 2000: 134). Кроз светачка житија, Доментијана, Теодосија и Данила II, књижевну врсту, „са којом се ни једна друга не може упоредити ни по значају ни по распрострањености" (Деретић 2016б: 19), Деретић даје слику једног значајног историјског и духовног раздобља српске културе.

У другом делу монографије Деретић се бави поетиком старе српске књижевности – проблемом означеним у наслову *Поетике српске књижевности* и расправља о питањима књижевног и некњижевног, цитатности Библије, старим књижевним називима, жанру и стилу и о одређеним издањима страних писаца. Он показује како је књижевност, пре свега, задовољила практичну потребу државе и цркве и како се обликовала на теолошкој основи. Стил који се развио је специфичан и заснива се на сликама и мотивима који почивају у библијској традицији. Стара књижевност је ближа народној, него модерној књижевности.

Трећи део доноси огледе о значају и особинама језика, који је био „инструмент Божје речи" (Деретић 2016б: 55), како је то означио један од твораца словенске писмености – Ћирило. Језик је постојао у два идиома и такав се одржао све до 13. века, о чему сведоче: *Мирослављево јеванђеље*, на српскословенском литургијском језику (1) и *Повеља Кулина бана*, на народном језику (2). Језик је представљао својеврстан инструмент културе, а за нас је

значајна чињеница да је „статус српскословенског у средњовековној Србији био […] аналоган статусу књижевнога језика у било ком друштву које има свој културни идентитет“ (Деретић 2016б: 59).

Простор четвртог дела књиге заузели су текстови који се односе на схватање и приказивање историје у делима средњовековне књижевности. Основна је и најзначајнија *прича о оцу и сину*, Немањи и Сави, њиховим делима, као и делима о њима: две *оснивачке повеље Хиландара*, три *житија светог Симеуна* која су написали Сава, Стефан Првовенчани и Доментијан. Затим *житија Светог Саве* од Доментијана и Теодосија. Деретић даје и суд и закључке о лози Немањића, завађеној браћи, побуњеним синовима и о парадоксима средњовековног историцизма. Писцима средњовековне књижевности је „било важније тумачење догађаја и личности од историјског сведочанства о једним и другим, они хоће да открију дубљи смисао догађаја, а не да испричају све што је потребно да се зна о њима, хоће да покажу како се наша историја уклапа у универзалне оквире хришћанског историзма, како су у њој на уверљив начин очитује начело божје промисли у историји света“ (Деретић 2016б: 69).

У петом делу *Етида* Деретић описује стварна и симболичка путовања. Пише о доласку и значају Ћирила међу Словене, путовањима Саве на Свету Гору, у Цариград и Јерусалим. Значајна чињеница за историју и културу Срба је да је писмо које је Свети Сава послао студеничком монаху Спиридону, са покланичког путовања најавило „појаву путописа у српској књижевности“ (Максимовић 2002: 135). Деретић наглашава да је опис путовања у Свету земљу може издвојити као посебан жанр у српској књижевности, а као најзначајније и највредније текстове издваја *Поклоник* (1662) сарајевског монаха Гаврила Тадића и *Путешествије к граду Јерусалиму* (1721) Јеротеја Рачанина.

Шести, најобимнији део, доноси 26 текстова у којима је наглашен Деретићев есејистички приступ. У њима *указује на поенте,привлачна места* и *успоставља контакт* „с оним странама наше старе књижевности којима се она најлакше открива или се може открити погледу савременог читаоца под претпоставком да је он довољно радознао и да има жеље да дође у посед њених скритих духовних дарова, дарова наших предака“ (Деретић 2016 б: 6).

Јасним и препознатљивим књижевним стилом Ј. Деретић пише о Хиландарској повељи, даје Савин књижевни профил, говори о Лазаревом опредељењу за царство небеско, анализира *Похвалу кнезу Лазару* и женско писмо у средњовековној књижевности. Ширину и дубину приступа какарктерише изражено историчарево „интересовање за ликовне уметности и музику“ (Јелушић 2014: 198). Тако је ликовној уметности, односно фрескном сликарству посвећена етида *Смрт краљице Јелене*, из Даниловог зборника, који „своје најбоље странице не дугује историјским извештајима него, пре свега, сликањем духовних стања и искуства“ (Деретић 2016б: 135).

У том смислу апострофирамо и етиду *Духовни есеји* у којој се историчар књижевности ослања на излагање Димитрија Богдановића у *Историји старе српске књижевности* о *Епистолијама* кир-Силуановим, насталим 1418. године и закључује да је то „истинска интелектуална, есејистичка проза, најбоља која нам је остала у наслеђе из средњег века" (Деретић 2016б: 140).

* * *

Сумарно апострофиране и контекстуализоване идеје критичког вредновања књижевности као историјског и културолошког наслеђа показују да је Деретић, и обимом и карактером оствареног опуса, у пет *пратећих књига* своје *Историје српске књижевности* прагматизовао своју научну критичку мисао усмеривши је „на пользу народа". Његове идеје одговарају духу, искуству и пракси нашег времена, јер је смисао критике да увек буде у свом времену – на трагу *општих истина*, али и на трагу „виших истина" којима дело естетички превазилази свој друштвени и историјски контекст. Примењујући два приступа уметничком делу, унутрашњи и спољашњи, којима се оно посматра у својој естетској или књижевној и својој етичкој или друштвеној функцији, он је књижевној критици дао практичну и друштвену функцију и наменио је „за далеко неко покољење". Истина, иако је знао да што је епоха удаљенија утолико је вредновање теже, јер су историјске претпоставке услов идентификације и разумевања дела, афирмисао је *друштвени карактер критике и личну одговорност критичара за суд о делу*. И *пратеће књиге* и *Историју* писао је имајући на уму главни циљ критике: *да побољша комуникацију међу члановима друштва*.

ИЗВОРИ

Деретић 1996: Јован Деретић. *Пут српске књижевности, идентитет, границе, тежње.* Београд: СКЗ.

Деретић 2000: Јован Деретић. *Српска народна епика*. Београд: „Филип Вишњић".

Деретић 2016: Јован Деретић. *Заветна Марка Краљевића*. Зрењанин: Sezam Book.

Деретић 2016а: Јован Деретић. *Поетика српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.

Деретић 2016б: Јован Деретић, *Етиде из старе српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.

ЛИТЕРАТУРА

Velek–Voren 1991: Rene Velek – Ostin Vorek. *Teorija književnosti*. Prev. Aleksandar Spasić i Slobodan Đorđević. Nolit: Beograd.

Даутовић 2002: Сава Даутовић.„Отето од смрти". НИН, 07.11. 2002.

Делић 1997. ЈованДелић. „Књига о природи и статусу српске књижевности".*Летопис матице српске*. год. 173, књ. 459. св. 6, 953–961.

Деретић 1983: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.

Деретић 2011: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*.Зрењанин: Sezam Book.

Eliot 2017: T. S. Eliot. *Tradicija i individualni talenat*. Prev. Milica Mihailović. Beograd: Službeni glasnik

Јелушић 2014: Синиша Јелушић. „Трагање за основним начелом: прилог Јована Деретића тумачењу старе српске књижевности". *Становиште савремености и историјска прошлост*. Зборник радова. Ур. Мило Ломпар, Зорица Несторовић. Београд: Филолошки факултет, Ниш: Филозофски факултет.

Juvan 2011: Marko Juvan. *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*. Prev. Miljenka Vitezović. Beograd: Službeni glasnik.

Ломпар 2002: Мило Ломпар. „Дух трајања". НИН, 21. 3. 2002.

Miler 2017: Dž. Hilis Miler. O književnosti. Prev. Nataša Marković. Beograd: Službeni glasnik.

Максимовић 2000: Горан Максимовић. „Умјетнички простор старе српске књижевности". *Свеске*. год. 10. бр. 54–55, 133–135.

Николић 2019: Ненад Николић. *Идентитет српске књижевности: прича о књижевноисторијској идеји*. Београд: СКЗ.

Павловић 1971: Драгољуб Павловић. *Старија југословенска књижевност*. Београд: Научна књига.

Палавестра 1991: Предраг Палавестра. *Књижевност – критика идеологије*. Београд: СКЗ.

Палавестра 2007: Предраг Палавестра. *Историја српске књижевне критике*. Нови Сад: Матица српска.

Пешикан Љуштановић 1995: Љиљана Пешикан Љуштановић.„Историчност као основно питање поетике усмене епике". *Књижевна историја*. Св. 95–97. Београд: Институт за књижевност и уметност, 428–434.

Самарџија 2000: Снежана Самарџија. „Трагом историје у српским 'јуначким песмама'" Јован Деретић. *Српска народна епика*. Београд: „Филип Вишњић",353–369.

Скерлић 1958: Јована Скерлић. „Догматска и импресионистичка критика".Зоран Мишић. *Антологија српске књижевне критике*. Београд: Нолит, 115–128.

Ana M. MUMOVIĆ

REAFFIRMATION OF THE METHODS AND SPIRIT OF LITERARY CRITICISM (CONTRIBUTION TO THE INTERPRETATION OF THE HISTORY OF SERBIAN LITERATURE BY JOVAN DERETIĆ)

Summary

The paper discusses five monographs by Jovan Deretić, which the author considers „accompanying books" of his *History of Serbian Literature*. These are: *Marko Kraljević's riddle - about the nature of historicity in Serbian folk epics, The path of Serbian literature - identity, borders, aspirations, Poetics of Serbian literature, Serbian folk epics* and *Etudes from old Serbian literature.*

In this paper, we analyze them as a contribution to the interpretation of the *History of Serbian Literature,* the most comprehensive history of literature in Serbian science to the extent that they are important as proof of Deretić's great synthesis and consideration of the function of literary criticism in Serbian culture. An important definition of the „accompanying books" is provided by the author in their prefaces and notes. It is summarized in the theoretical and applied level in the process of considering important issues of Serbian literary history: periodization and classification of literature, poetic or historical determinants and the significance of particular epochs, writers, or genres.

A review of the critical evaluation of Serbian literature and historical and cultural heritage in the accompanying books shows that Deretić pragmatized his scientific thought and reaffirmed literary criticism, directing it „for the benefit of the people".This means that he gave it a practical and social function and intended it „for a distant generation".

Key words: Jovan Deretić, history of Serbian literature, epics, poetics, folk literature, old literature, identity, criticism, culture.

Рад је предат 24. фебурара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 81'272(497.11)"20"
3.077.92(497.11)"20"
doi: 10.5937/bastina31-31723

Оригинални научни рад

*Марко М. МИЛОВИЋ**
Правни факултет Универзитета Мегатренд у Београду

ЗАНЕМАРИВАЊЕ ЋИРИЛИЦЕ И ЊЕН ДАЉИ О(П)СТАНАК

Апстракт: Питање употребе ћириличног писма у Републици Србији, а делимично и у суседним државама је тема која је скоро увек актуелна, али само у виду академских расправа, полемика и појединачних мишљења, без неких конкретних мера и позитивних ефеката који би из свега тога произашли. У раду је указано на вишедеценијско занемаривање ћирилице како у свакодневној употреби, тако и у раду државних органа. Дат је посебан осврт на постепено нестајање ћириличног писма које се дешава пред нашим очима и у којем и ми не(свесно) својом пасивношћу учествујемо.

Кључне речи: ћирилично писмо, српски језик, српски народ, државни органи.

Већ дуже времена сведоци смо да се значају језика и писма не придаје одговарајућа пажња. Шта више, често ове важне категорије остају на маргини. Законодавац с једне стране, настоји да са доношењем одговарајућих савремених закона иде у корак с временом у којем живимо, а и уједно да у што већој мери ускладимо се са законима Европске Уније. С друге стране, државни органи, пре свега судови, општине и друге институције, тежиште углавном стављају на доношење и примену одговарајућих аката, одлука и сл. остављајући некако по страни употребу српског језика и ћириличног писма. Свакако да делатности које су у надлежности законодавца, као и судова, општина и других државних институција су нужне и потребне, али при томе се не би смело занемарити ни српски језик и ћирилично писмо, нити томе придавати нижеразредни значај, или још горе, уопште се не обазирати. Два су за то кључна разлога! Прво, јер смо држава и народ са дугом културно-историјском, а донекле и са правном традицијом, за разлику од многих других народа, и то не само са ових простора.[1]

* Доцент, mmilovic@megatrend.edu.rs

1 Кад кажемо донекле, мислимо на правну традицију која је постојала још од средњег века, па је била прекинута због владавине турске империје, да би после полумиленијумског вакуума наставила поново да се развија почетком 19. века – напомена М. М.

Треба се само присетити Законоправила, Светосавског номонкамона или Крмчије из 1220. године, које поред свог црквеног и књижевног карактера имало и правни значај. Такође треба поменути и Хиландарски и Студенички типик, Законик Цара Душана као део наше баштине и наслеђа. Наведена дела, као и друга доцније створена, почев од Првог српског устанка па на даље, била су вишеструко значајна за српски народ и која су (треба ли посебно нагласити?) била написана на српском језику и искључиво ћириличним писмом. Други разлог је тај што је управо језик главно средство за разумевање закона. „Ако законодавац жели да буде разумљив народу, ваља да се служи његовијем језиком"[2]

Језик и писмо за сваки народ је од огромне важности. Један смо од ретких народа који се може похвалити да има већ вековима свој аутентични језик и писмо. Тим пре је наша морална обавеза већа да их користимо и очувамо. Занемаривање и нестајање сопственог (српског) језика и ћириличног писма представља увод у нестајање нас као народа. Због тога треба да нам је увек пред очима (а и на памети!) речи и завештање које је Св. Симеон упутио своме сину Св. Сави: „Боље ти је изгубити и највећи и најтврђи град своје земље него најмању и најнезнатнију реч свога језика. Знај, да те је непријатељ онолико освојио и покорио колико ти је ријечи потрао и својих потурио".[3] У том завештању је речено и следеће: „Два народа, мило моје, могу се бити и могу мирити. Два језика никада се помирити не могу. Два народа могу живјети у највећем миру и љубави али њихови језици могу само ратовати. Кад год се два језика сусретну и измијешају, они су како двије војске у бици на живот и смрт. Док се год у тој бици чује и један други језик, борба је равноправна, кад почиње да се боље и више чује један од њих, тај ће превладати. Најпослије се чује само један. Битка је завршена. Нестао је један језик, нестао је један народ."

Све ово што је рекао Стефан Немања за језик, вреди и за писмо. У потпуности! Оба писма тешко могу коегзистирати заједно, и на крају те борбе остаје само једно писмо, а друго нестаје, постепено, али сигурно. Ово се управо најбоље види на примеру наше земље, где латинично писмо је готово освојило све што било могуће, а на уштрб ћирилице!

Дакле, упоредо са потискивањем језика имамо у још већој мери изражено потискивање ћириличног писма и тај „тренд" на овим просторима перманентно траје већ неколико деценија. Прво је ћирилица почела постепено

2 Богишић Валтазар, Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору и изабрана дјела, Подгорица-Београд, 1998: 395. Исти аутор указујући на важност језика истиче да одређени закони кад их народ не би могао разумети били велика несрећа, те у том случају би било боље да „земља остане још двјеста година без икаква систематскога законика".

3 Завјештање Стефана Немање, Завјештање језика. Речи Стефана Немање, оца Симеона изговорене на самртној постељи, које је записао његов најмлађи син Растко-Свети Сава

да нестаје са територија тадашњих република Хрватске и Босне и Херцеговине, а потом је тај исти процес настављен и у Црној Гори где је нарочито је био изражен од почетка 21. века, док је у Србији био присутан у нешто мањој мери. На жалост није дуго времена требало да прође да ћирилица, која је колико толико била присутна у већем делу бивше Југославије, буде потпуно потиснута. Након њеног распада, ћирилично писмо је фактички укинуто у новоствореним државама Хрватској, Босни и Херцеговини, а касније и у Црној Гори, и на тим просторима се тада једино задржала и опстајала у појединим званичним документима, појединим штампаним издањима, као и издањима Српске православне цркве.

У Србији је тај тренд потискивања ћириличног писма ишао спорије, јер је свест српског народа као већинског, о ћирилици, била још увек снажна. Но и та свест је почела полако да се губи, нарочито код млађих генерација које су долазиле. Тако смо крајем осамдесетих и почетком деведесетих година имали све мање и мање у употреби ћирилично писмо у разним видовима. Чак је и државни дневник тадашње Радио телевизије Београд, имао равноправно заступљен однос према оба писма. Шта више, неке емисије и игране серије са ове радиотелевизије су биле искључиво на латиници.[4] Ништа боља ситуација није била ни у другим електронским и писаним медијима, како државним тако и приватним.

У време националног буђења Срба деведесетих година прошлог века ћирилица је почела поново да добија своје место које јој је и вековима припадало, али то освешћење и национално отрежњење је трајало на жалост свега неколико година. Данас, имамо сличну ситуацију као и пре тридесетак година. Довољно је само летимично погледати дневне и периодичне новине, часописе, ревије и сл. и видети колико је латинично писмо постало доминатно.

Таква ситуација је и са електронским медијима. Међутим ту се доминација латиничног писма не зауставља него је налазимо и код појединих државних установа, предузећа итд. Ни државне институције у Србији од овакве праксе нису имуне, иако се углавном у званичној комуникацији обраћају на ћириличном писму. У Републици Српској је слична ситуација, с тим што се настоји да се ћирилица очува у мери колико је могуће, док је латиница више присутна у званичној комуникацији на нивоу државе Босне и Херцеговине, а што је на жалост резултат и деловања међународне заједнице.

Стиче се утисак да ћирилица своје истакнуто место које јој иначе вековима припадало, добија у време ратних дешавања, као и непосредно пре њих (подразумева се на просторима где живи српски народ). Са престанком ратних збивања и враћања у нормалан, свакодневан ток живота, ћирилица некако поново почиње да губи снагу. Свакако да би било суманuто прижељкивати нове ратне вихоре да би смо вратили ћирилицу из неке врсте

4 Ова констатација важи и за тадашње покрајинске радио-телевизије Нови Сад и Приштину – напомена М. М.

не(свесног) заборава. Стога време националног заноса, одбране земље и уопште осећај угрожености српског народа не сме да буде разлог или повод да се тада сетимо да користимо ћирилицу. То се мора чинити свуда и на сваком месту, где год је то могуће и изводљиво.

Пролазећи градовима Србије па и Републике Српске, готово да се не може наћи предузећа (нарочито приватна) или угоститељски објекти са истакнутим ћириличним натписом. То се нарочито односи на кафиће и дискотеке где се махом окупљају млади људи. Шта више, поред тога што су исписани латиничним писмом, често су ти натписи, а нарочито сами називи тих објеката исписани страним језиком, углавном енглеским. То између осталог указује и да млађа популација радије користи латиницу, као своје писмо јер се она користи у претежном делу света. Осим тога, употреба интернета, мобилних телефона и других видова комуникација се обавља искључиво на латиничном писму. Телевизија, такође претежно емитује програме који су праћени латиничним „тилтовима". Другим речима, ово су управо разлози за некоришћење односно занемаривање ћирилице, при чему ће многи навести и друге разлоге. нпр. највећи део света и Европе пише латиницу, ћирилица је писмо из ранијих времена, зашто ми Срби да будемо „мимо света", писање латиницом нас чини савременијим и ближим Европској унији итд.

Можемо говорити о својеврсном парадоксу, тамо где је српски народ угроженији, тамо је присуство ћирилице веће. У срединама где живи српски народ у којима је било ратних сукоба или који се граниче (по било ком основу) са просторима где живе други народи са којима смо имали ратне и друге размирице, ћирилица је доминатнија. То можемо да видимо на примерима Источног Сарајева или Северне Митровице. Случајни пролазник који би се кретао овим градовима видео би мноштво ћириличних натписа истакнутих на таблама радњи, ресторана, а о званичним институцијама да не говоримо. Нарочито би приметио разлику када би долазио из тзв. централног Сарајева (које припада Федерацији Босне и Херцеговине) у којем ћирилице одавно нема у Источно Сарајево (које припада Републици Српској). Исти случај је и када се прелази из јужне Косовске Митровице у северну Косовску Митровицу.

Као што смо указали, на просторима бивше Југославије, а нарочито тамо где више не живи српски народ, ћирилица постоји, ако се тако може рећи, само на таблама, оградама или зидовима) објеката Српске православне цркве на којима су написане основне информације, коме је та црква посвећена, којем светитељу, или када је саграђена. Нигде друго трагова ћирилице више нема. Излишно је помињати гробље, где су по некој устаљеној „обичајној" традицији углавном на споменицима исклесана ћирилична слова преминулих лица. Произилази да су гробља једина места где ћирилица не губи битку (још увек) са новим временима и изазовима. Ово звучи јако тужно, па и срамно, да наше писмо се држи једино сигурно на гробним споменицима.

Са друге стране, тамо где би ћирилица требала да буде доминантна, или боље рећи неприкосновена тамо је такорећи скоро и нема. Дакле, у срединама где нема бојазни или отпора у било ком облику да се ово писмо користи, оно се не (свесно) занемарује. Просто је прешло у навику да се латиница користи за „све и свашта". Да ли има бољег примера (на жалост) од Београда, Крагујевца, Новог Сада, Ниша... Проценат заступљености ћирилице у овим градовима, па и мањим градовима у Србији је испод двадесет одсто, а негде и мање. Не постоји ни једна препрека, забрана у том смислу, за коришћење ћирилице, али нам изгледа латиница ушла у навику и лакша за комуникацију. То се нарочито односи на средства комуникације, где је искључиво заступљено латинично писмо, иако има техничких могућности за коришћење ћирилице - пре свега када су питању мобилни телефони, лаптопови, компјутери и томе слично.

Погледајмо друге земље, како штите своје писмо! Довољно је се осврнути само на нама братске и пријатељске земље и видети како држе до себе управо кроз свој језик и писмо које користе вековима. Русија и Бугарска нису уводиле никаква друга равноправна писма, нити се око тога водила дискусија. При томе правећи паралелу подсећамо да је и руски народ био у федералној држави (Совјетском Савезу), али се није одрицао своје ћилирице нити уводио неко друго писмо, односно писмо народа са којима су живели у тој федерацији. Бугарска, и данас као чланица Европске уније није одступила ни за педаљ у односу на своје писмо, нити је то чинила у прошлости. Најзад имамо имамо и пример Грчке, где многи странци (туристи) имају проблем код сналажења јер је већина натписа искључиво на грчком језику, који узгред скоро нико од нас не познаје. У скорије време се појављује све више натписа (тзв. двојезичних) углавном на грчком и енглеском језику како би омогућили туристима бољу комуникацију и информисаност док су тамо. Но, то није никако на штету грчког писма (алфабета), које је свуда присутно и доминантно. Мора се похвалити став Русије, Бугарске, Грчке и њихових народа, што не праве компромисе, по том питању и не уводе друго писмо да би се изашло другима у сусрет. Ми смо по том питању поклекли, педесетих година прошлог века, када смо оберучке прихватили латиницу као своје писмо у име братства и јединства и које нам се после обило о главу. У почетку је та латиница била условно речено равноправна, а после и доминантна. Но, као што можемо да видимо са пристојне временске дистанце, на трули компромис је пристала само Србија и Црна Гора. Могли би рећи трули компромис који је имао за циљ потирање ћирилице. Но тај компромис нису правили у Хрватској, Босни и Херцеговини, а о Словенији да не говоримо. Све ово је последица непромишљених одлука чије ћемо последице још дуго времена трпети, уз врло неизвестан и тежак пут ка враћању ћирилице на оно место које је припада вековима.

Очување српског језика и писма представља истовремено и очување и развијање српског културног и бића. Тиме ћемо и Европи више припадати ако негујемо и очувамо богатство свог језика, посебно у закону. У том смислу и у Уставу Европске Уније, у преамбули повеље, у другом делу који садржи повељу о основним правима у Европској Унији, поред универзалних вредности (људско достојанство, слобода, једнакост, владавина права, солидарност) нарочито се истиче да Унија има за циљ да допринесе очувању и развоју ових заједничких вредности, али да у исто време очува културне разлике, традицију, национални идентитет. Посебно поштовање културних, религијских и лингвистичких разлика.[5]

У Уставу Србије[6] је у члану 10. изричито предвиђено да је у Републици Србији у службеној употреби српски језик и ћирилично писмо, а службена употреба других језика и писама уређује се законом на основу Устава. Сходно Уставу и наведеној одредби, а и важећем Закону о службеној употреби језика и писма[7] у члану 1. је такође изричито наведено да је у Републици Србији у службеној употреби српски језик, као и ћирилично писмо, а латинично на начин утврђен овим законом. До пре неку годину у употреби је био назив „српско-хрватски језик“ и уместо да будемо прва држава која је вратила (обновила) свој вишевековни матерњи српски језик, ми смо то учинили последњи.[8] Друге државе, створене на тлу бивше СФРЈ су међу првим стварима које су урадиле управо одредиле свој језик и писмо (од којих неки до тада нису ни постојали) као један од симбола државности, посебности, националног идентитета, позивајући се на некакав историјски континуитет, а уједно и прекидајући са свим оним што их је везивало у некадашњој заједничкој држави.

Треба истаћи да и у Уставу Републике Српске[9], у члану 7. ставу 1. је предвиђено да „Службени језици у Републици Српској су језик српског народа, језик бошњачког народа и језик хрватског народа. Службено писмо су ћирилица и латиница”. У ставу 2. истог члана се наводи да на подручју

5 Члан 82. Устава Европске Уније.

6 Устав Републике Србије („Службени гласник РС“ бр. 98/2006).

7 Закон о службеној употреби језика и писма је донесен још 23. јула 1991. године али је за више од 30 година постојања доживео више измена и допуна („Службени гласник Републике Србије“ бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101,2005, 30/2010, 47/2018 и 48/2018), због драстично измењених околности, која су уз ратна дешавања обухватала мењање граница, и која су ма како то парадоксално звучало имали за последицу и другачије поимања језика и писма – напомена М. М.

8 Парадокс је тим већи што те бивше државе – Југославије у којој је створен тај српскохрватски језик није било више од две деценије, а и даље се тај назив користио и формално био у службеној употреби – напомена М. М.

9 Устав Републике Српске („Службени гласник Републике Српске“, број 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05).

где живе друге језичке групе у службеној употреби су и њихови језици и писма на начин одређен законом.

Међутим, уставне одредбе су једно, а животна реалност друго, па имамо ситацију да се ћирилица све мање користи, а латинице све више узима маха. Тако долазимо до једног парадокса да ћирилица не само да није равноправна (а требала би да је доминатна) него се све више потискује и „уступа простор" латиници. Разлоге треба тражити, пре свега, у индиферентном односу надлежних државних органа на свим нивоима, али и немару културних и медијских институција односно средстава информисања. Због тога смо дошли у ситуацију да латиница као споредно писмо у републици Србији постаје главно, а ћирилица као законом службено писмо постаје споредно и сваким даном „све мање службено".

За такво поступање много је разлога, боље рећи много је изговора. Ни један није иоле озбиљан нити оправдавајући! Као што се да приметити наведени разлози за некоришћење ћирилице су површни, непромишљени и лишени минимума националне припадности српскоме народа. Тиме се свесно или несвесно постаје саучесник у губљењу (сатирању) српског националног идентитета. Свети Стефан Немања је на то опомињао још пре неколико векова: „Чедо моје боље је изгубити све битке и ратове него изгубити језик. Послије изгубљеног језика нема народа".[10] Ово важи и када је писмо које народ користи у питању. Да ли то желимо? Сви ћемо углас рећи одречно, али тако нећемо решити овај проблем, већ ћемо га решити поновним усвајањем и применом ћириличног писма као нечега што припада лично сваком од нас. Наша предност у односу на друге ће управо бити у томе што добро познајемо и латинично писмо.

Ништа боља ситуација није ни када је реч о судовима, општинама и другим државним органима. Ни они не поштују у потпуности законску одредбу о ћирилици као службеном (званичном) писму. Приметно је да судови и општине своје одлуке (пресуде, решења) и друге акте не доносе увек написане на ћириличном писму. Шта више често су написане латиничним писмом, али мало се ко на то осврће. Они којима су упућени те одлуке и на које се односи, а често су за њих од великог значаја, гледају пре свега шта је њихова садржина, а не којим писмом је написано. То је и разумљиво, али о овоме би требало пре свега да воде рачуна руководећи органи односно надлежни функционери тих државних установа. Овако остављено је запосленим лицима да у зависности од тога које писмо употребљавају (а и према сопственом нахођењу) да то писмо користе при изради судских односно општинских одлука и других писмена. Свакако да је право сваког запосленог, у државном органу, да користи писмо које жели. Међутим, у Републици Србији то право не могу да користе када обављају службени део посла односно имају обавезу

10 Завјештање Стефана Немање, op. cit.

да поштују већ поменуту одредбу члана 1. Закона о службеној употреби језика и писма. Уосталом у овом закону је у члану 3. између осталог изричито наведено да се службеном употребом језика и писма (српски језик и ћирилично писмо – напомена М. М.). сматра нарочито усмено и писмено општење органа и организација међусобно, као и са странкама, односно грађанима (став 1.) и у вођењу поступка за остваривање и заштиту права, дужности и одговорности грађана (став 2.). Када би и државни органи поштовали ове законске одредбе, онда би имали и „морално" право да врати свако писмено које је написано латиничним писмом, позивајући се на наведене одредбе поменутог закона, осим када је реч о територијалним јединицама локалне самоуправе где традиционално живе припадници националних мањина и где је у равноправној употреби њихов језик и писмо (члан 11.).[11]

Донекле се могло оправдати овакво понашање државних органа у прошлости из два разлога. Прво, раније су се користиле класичне писаће машине. Као што је познато оне су у огромном броју биле на латиничном писму. Заиста се ретко могло наићи на писаћу машину са ћириличном тастатуром. Стога и не чуди што су скоро све одлуке из државних органа излазиле откуцане на латиници. Слична је била и ситуација и у време када су уведене електричне писаће машине. Но тада је код одређених машина, у зависности од модела, постојала и могућност да се користи тзв. ћирилична лепеза. Ако се и овај разлог могао узети као изговор за не коришћење ћирилице при изради одлука, онда свакако са увођењем компјутера у државне институције овај разлог постаје излишан. Свима је познато, који се иоле разумеју у компјутере, да сваки компјутер има могућност употребе ћирилице (као и других писама). Други разлог је тај што до доношења Закона о употреби језика и писма 1991. године није ни постојала законска обавеза судова, а ни других државних органа да службено користе ћирилично писмо. Након доношења овог закона није више било ни једног објективног (оправдавајућег) разлога који би могао да објасни понашање државних институција у погледу коришћења писма.

Наша земља је процесни законима последњих година настојала да усагласи те одредбе са наведеним уставним одредбама о језику и писму. Па тако нпр. у Законику о кривичном поступку[12], у члану 11. је предвиђено да „У поступку су у службеној употреби српски језик и ћириличко писмо, а други језици и писма у службеној употреби су у складу са Уставом и законом."[13]

11 У истом члану, у ставу 2. се каже и да „Јединице локалне самоуправе ће обавезно својим статутом увести у равноправну службену употребу језик и писмо националне мањине уколико проценат припадника те националне мањине у укупном броју становника на њеној територији достиже 15% према резултатима последњег пописа становништва..."

12 Законик о кривичном поступку („Службени гласник РС", 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19 и 27/21).

13 Више о овоме: Коментар Законика о кривичном поступку, аутори: Г. Илић, М. Мајић, С. Бељански, А. Трешњев, Београд, 2015:105-107.

Наведена одредба је јасна и разумљива, али је спорно како и колико се спроводи у пракси. Готово идентична одредба у вези употребе језика и писма је (у члану 6.) предвиђена и у Закону о парничном поступку[14]. Инертност, а понекад и незаинтересованост правосудних органа по овом питању је последица недостатка казнених одредби за такво понашање. У Законику о кривичном поступку нису предвиђене санкције, док се у Закону о службеној употреби језика и писма, у одељку VI који носи назив „Казнене одредбе" у члану 23. помиње се да ће новчаном казном од 20.000 до 1.000.000 динара казнити за привредни преступ предузеће, установа или друго правно лице које истакне односно испише фирму противно одредбама члана 20. овог закона.[15] Као што видимо, о коришћењу ћириличног писма нема никаквих казнених одредби, а када је реч о језику, казне су предвиђене искључиво у сфери привреде и када је реч о истицању и исписивању фирми.

Генерално посматрано, суд и друге државне институције не поштују доследно законске одредбе о употреби ћириличног писма. Стога се може поставити питање с којим правом се може тражити од других институција, предузећа, физичких лица да се обраћају у правном саобраћају на ћириличном писму. Такође судови и општински органи управе не могу институирати да се странке и друга лица у поступцима (кроз тужбе, жалбе и друге поднеске) обраћају на ћириличном писму, када се ни они сами добрим делом тога не придржавају. О овом питању би надлежне институције на највишем нивоу требало да заузме одређени став са инструкцијама о обавезној употреби ћириличног писма.

Узгред, треба напоменути и да је пре скоро две деценије, бивша Савезна скупштина на седници Већа грађана од 14. новембра 2002. године и на седници већа Република од 13. новембра 2002. године донела ДЕКЛАРАЦИЈУ О ЗАШТИТИ ЋИРИЛИЦЕ,[16] као израз забринутости највиших државних органа за судбину ћирилице.

Овом декларацијом је констатовано запостављање ћириличног писма како у званичној тако и у свакодневној употреби иако се већинско становништво Србије и Црне Горе већ скоро десет векова служи овим писмом којим су исписивани документи и споменици, најзначајнији историјски списи, највреднија књижевна дела и све друго што представља суштински елемент националног идентитета Срба и Црногораца, њиховог заједничког живота, традиције и повезивања".[17]

---

14 Закон о парничном поступку („Службени гласник РС", бр 72/11, 49/13, 74/13, 55/14, 87/18 и 18/20).

15 У члану 20. је предвиђено да фирма предузећа, установе и другог правног лица исписује се на српском језику и на језику националних мањина који је у службеној употреби у општини у којој је седиште тог субјекта.

16 Ова декларација је објављена у Службеном листу Савезне Републике Југославије број 61 од 15. новембра 2002. године.

17 Део текста из декларације.

У вишедеценијском сивилу у којем се налазе наш језик и писмо, последњих дана су задобили и нови ударац. Изгледа да досадашње затирање није било довољна опомена, него је настављено најновијим одбијањем Закона о заштити језика и писма од стране Секретаријата за законодавство. Предлог овог Закона написан је још 2017. године, а ових дана је одбијен са „образложењем" да исти није добар, а потом и да нам уопште није ни потребан закон који би заштитио национално писмо, већ да ће тај посао радити стратегија културе. За оваква образложења, сваки коментар је сувишан, али истичемо да су истакнути лингвисти оценили да је тај поступак пример државне небриге, незнања, ароганције и игнорисања струке када су посреди идентитетска питања.[18] На жалост, овакав закон ће изгледа морати чекати неко друго време, да би код одговорних појединаца у међувремену сазрела свест о његовој нужности или да уместо таквих појединаца дођу неки други који ће бити свесни у каквом су проблему наш језик и писмо, па сходно томе подржати овакав Закон као основу идентитета нашег народа.

Јасно је да ћирилица и данас наилази на препреке и опструкције у њеном функционисању и поред њених вишевековних заслуга током векова. Тужно је што те препреке као што видимо долазе и изнутра, од појединаца и група којима из ког зна којих разлога не треба ћирилица. Да ли је у овом случају у питању страни фактор, који је одавно присутан на нашим просторима и који је по правилу недобронамеран, тешко је рећи. Такође, тешко је рећи да ли су у питању неки унутрашњи фактори који на ћирилицу гледају као на нешто анахроно и превазиђено или је пак и једно и друго. Но, како год било, на нама је да свим правно дозвољеним средствима, за које имамо моралну обавезу и покриће да се боримо да вратимо ћирилицу на место које је вековима припадало на овим просторима.

ЗАКЉУЧАК

Овај чланак не треба схватити као апел против латиничног писма, нити је намера аутора да се употреба овог писма забрани или ограничи. Превасходни циљ јесте да латинично писмо на просторима где живи српски народ не може бити примарно, него да се користи искључиво на начин како је предвиђено Уставом Србије, као и важећим Законом о службеној употреби језика и писма у Републици Србији. Одрицање од сопственог писма (ћириличног) је знак одсутства свести о потреби неговања сопствених културних вредности, чувања националног идентитета и његових обележја. Оно такође указује и погрешно схватање да ће нас удаљавање од себе самих приближити другима.

18 О томе више: „Игноришу стручњаке, не хају за ћирилицу" од 02.04.2021. године и „Држави не треба закон о ћирилици" од 03.04.2021. године, аутора Љ. Бегенишић.

Треба се присетити и речи нашег књижевника Лазе М. Костића да „са појавом ћирилице, Срби су културно настали, са њеним одрицањем они би културно нестали. Престали би да егзистирају као самостална нација, самостални културни индивидуалитет." Уколико будемо наставили по старом када је реч о овом питању постаћемо и бићемо *НАРОД БЕЗ ИДЕНТИТЕТА И ДРЖАВА БЕЗ АУТОРИТЕТА.* Неће нам помоћи ни закони о ћирилици или не у довољној и пожељној мери, ако ми само не променимо своју свест о томе. Само на тај начин можемо да исправимо грешке из не тако давне прошлости (из друге половине 20. века), и да извучемо поуке да не треба ни за какве циљеве, идеале, државне заједнице и слично одрицати се ћирилице.

ЛИТЕРАТУРА

Бегенишић 2021: Љиљана Бегенишић. „Игноришу стручњаке, не хају за ћирилицу" Вечерње новости, 02.април, 4. од 03.04.2021. године, аутора Љ. Б.

Бегенишић 2021: Љиљана Бегенишић. „Држави не треба закон о ћирилици" Вечерње новости, 03.април, 4.

Богишић 1998: Валтазар Богишић. Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору и изабрана дјела, Подгорица-Београд.

Завјештање Стефана Немање, Завјештање језика, Речи Стефана Немање, оца Симеона изговорене на самртној постељи, које је записао његов најмлађи син Растко-Свети Сава.

Илић, Мајић, Бељански, Трешњев 2015: Горан Илић, Миодраг Мајић, Слободан Бељански, Александар Трешњев, Коментар Законика о кривичном поступку, Београд.

Закон о службеној употреби језика и писма („Службени гласник Републике Србије" бр. 45/91, 53/93, 67/93,48/94, 101,2005, 30,2010, 47/2018 и 48/2018)

Законик о кривичном поступку („Службени гласник РС", 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19 и 27/21).

Закон о парничном поступку („Службени гласник РС", бр 72/11, 49/13, 74/13, 55/14, 87/18 и 18/20).

Службени лист Савезне Републике Југославије бр. 61. од 15. новембра 2002. године.

Устав Европске Уније.

Устав Републике Србије („Службени гласник РС" бр. 98/2006.)

Устав Републике Српске („Службени гласник Републике Српске", број 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05).

Marko M. MILOVIĆ

NEGLECT OF CYRILLIC AND ITS CONTINUED SURVIVAL

Summary

Ultimately, this article should not be taken as an appeal against a Latin letter, nor should the author's intention to ban or restrict the use of this letter. The main goal is that the Latin letter in the areas where the Serbian people live cannot be primary, but should be used only as required by the Serbian Constitution, as well as the still applicable Law on the Official Use of Languages and Letters in the Republic of Serbia. Giving up your own letter (Cyrillic) is a sign of the lack of awareness of the need to nurture its own cultural values, preserve national identity and its characteristics. It also points to a lower-value complex and a misconception that moving away from ourselves will bring us closer to others. One should also remember the words of our writer Laze M. Kostić that "with the emergence of Cyrillic, Serbs were culturally created, with its renunciation they would culturally disappear. They would cease to exist as an independent nation, an independent cultural individuality". Neither will the laws of Cyrillic or not sufficiently and desirablely, unless we just change our awareness of it. Only in this way can we correct the mistakes of the not-so-distant past (from the second half of the 20th century), and learn the not to give up Cyrillic for any purposes, ideals, possibly future state unions and the aforementioned brotherhood and unity.

Key words: Cyrillic letter, Serbian language, Serbian people, state bodies.

Рад је предат 7. априла 2021 године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 37.018.43:077
37.091.3::821.163.41
doi: 10.5937/bastina31-30527

Оригинални научни рад

*Милена З. ШКОБО**
Универзитет Синергија, Филолошки факултет, Англистика, Република Српска

ОРГАНИЗАЦИЈА И СПРОВОЂЕЊЕ ОНЛАЈН ЈЕЗИЧКОГ И ОНЛАЈН КЊИЖЕВНОГ КУРСА НА ФАКУЛТЕТИМА И У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ

Апстракт: Циљ овог рада је да утврди како се одвијала настава језика и књижевности на даљину у средњим школама (гимназијама) и на факултетима у Србији када је дошло до пандемије изазване појавом корона вируса, те да ли су наставници и професори језика и књижевности били довољно обучени за коришћење изабраних платформи и/или онлајн алатки, као и да ли они имају претходна искуства у организацији и реализацији језичких и књижевних курсева на даљину. У раду се проверавају две хипотезе: (1) концепт учења на даљину у Србији није заживео, односно, није довољно развијен, имајући у виду ограничен број платформи за учење на даљину, које су биле у оптицају у периоду од марта до јуна 2020. године; (2) релативно низак степен дигиталне писмености наставника и ученика је последица непостојања обука током којих би се наставници оспособили за рад на дигиталним платформама и осавременили наставу применом најновијих дигиталних алата. Детаљном анализом резултата потврђене су постављене хипотезе и отворена су нова питања која захтевају даљи истраживачки рад, а тичу се адекватне организације онлајн језичких курсева у дигиталном добу. Закључује се да је неопходно редефинисати методологију и циљеве већ постојећих онлајн језичких курсева. Такође, анализом добијених резултата, закључује се да постоји посебна потреба за осмишљавањем и увођењем једног потпуно новог концепта – модела онлајн књижевног часа/курса као алтернативног вида наставе у виртуелном образовном окружењу у Србији – чије спровођење захтева детаљно истраживање у области књижевности и методике наставе књижевности.

Кључне речи: настава на даљину, дигиталне алатке, онлајн књижевни курс, онлајн језички курс, професори и наставници језика и књижевности.

* доцент, milenanikolic86@yahoo.com

УВОД

Онлајн учење (енг. online learning) или учење на даљину (енг. distance learning) постало је једна од најзначајнијих и најактуелнијих тема у претходним месецима, како у свету, тако и у Србији, када је дошло до масовног затварања образовних установа широм света, а које је уследило након појаве пандемије изазване вирусом КОВИД-19. Док је концепт учења на даљину увелико био присутан у развијеним земљама и у периоду пре пандемије, у Србији је овај појам релативно нов и као такав веома ретко примењиван. Већина страних аутора и истраживача дефинише овај појам као напреднију верзију учења на даљину која подразумева употребу технологије, наглашавајући, при том, његову доступност, флексибилност и могућност остваривања рзличитих нивоа интеракције (Benson 2002; Conrad 2002; Hiltz, Turoff 2005). Поједини аутори указују и на разлике које постоје у схватању самог термина који се односи на окружење у оквиру кога се стварају услови за учење (енг. learning environment), издвајајући, при том, следеће појмове: учење на даљину (енг. distance learning), електронско образовање (енг. e-Learning) и онлајн учење (енг. online learning) (Moore, Dickson-Deane et al. 2010). Резултати истраживања које је спровела група поменутих аутора указују на то да се употреба ових термина разликује од континента до континента, те од земље до земље, наводећи да постоје недоследности како у погледу њихове транскрипције, тако и у погледу значења – поједине земље употребљавају исти термин за комбиновано учење (енг. blended learning) и е-учење (Moore, Dickson-Deane et al. 2010: 5).

Много је страних аутора који су писали о својеврсним стратегијама које би требало применити у онлајн образовном окружењу и о кључним елементима у осмишљавању самог концепта онлајн учења, а који обухвата садржај онлајн курса, активности и дигиталну подршку (Oliver 1999; Lewis, Abdul-Hamid 2006; Tallent-Runnels–Thomas и др. 2006; Boettcher–Conrad 2016). Постоји мишљење да су онлајн курсеви који користе све погодности онлајн технологије много бољи избор од онлајн курсева у којима се технологија користи само као подршка конвенционалној настави (Oliver 1999).

Пре почетка пандемије, наставници језика и књижевности који су учествовали у овом истраживању реализовали су наставу на традиционалан начин (енг. face-to-face), у учионицама, при чему су наставу неретко оплемењивали дигиталним материјалима и садржајима. Међутим, за наставнике је примена савремених технологија у настави била оптимална и контролисана, при чему је посезање за дигиталним садржајима било у циљу покушаја да се, на неки начин, премости све очигледнији раскорак између потреба

ученика дигиталног доба и наставних јединица дефинисаних силабусом које су углавном захтевале традиционалну обраду. Савремена технологија је наставницима служила искључиво као подршка настави, нипошто као једина доступна опција за остваривање инетракције са студентима. Осим тога, наставници су неретко имали прилике да подучавају ученике искључиво у виртуелном образовном окружењу (енг. virtual learning environment), те је неискуство услед непознавања платформи за реализацију наставе на даљину, као и недовољно познавање онлајн алатки помоћу којих би се могле подучавати језичке вештине, додатно отежало сам процес прилагођавања на новонастале околности.

КОНЦЕПТ УЧЕЊА НА ДАЉИНУ У СРБИЈИ

Дигитално доба је наметнуло наставницима потребу за сталним усавршавањем у сфери примене савремених технологија у настави и проналажењем начина на које би се стечено „ново" знање и вештине могле сврсисходно искористити и ускладити са школским градивом. Имајући у виду чињеницу да је образовни систем у Србији одувек био наклоњен традиционалном приступу извођења наставе, потреба за реформом образовања сада је још више дошла до изражаја. Као предности учења на даљину истичу се флексибилност у смислу простора и времена у којем се реализује настава и одвија процес усвајања градива, те могућност самосталног задавања темпа за учење од стране студената, као и повољнији финансијски улог, док се као најчешће мане наводе недостатак повратне информације у реалном времену, те ненавикнутост студената на овај тип наставе што доводи до пада њихвог интересовања, фрустрације и напетости (Bulatović, Stefanović и др. 2013).

Концепт учења на даљину у Србији није довољно развијен, а у прилог томе говоре и подаци да је у 2013. години било нешто мање од двадесет студијских програма акредитованих за извођење наставе не даљину на факултетима, а мање од десет на високим школама (видети Matijašević-Obradović, Joksić 2014). Међу првим образовним институцијама које су почеле са припремама за спровођење наставе не даљину и њеном имплементацијом био је Медицински факултет Универзитета у Београду академске 1999/2000 године (Rajković 2013). Већ неколико година касније, тачније 2004. године, професори, сарадници/демонстратори и студенти овог факултета препознали су бројне предности коришћења мудл (енг. Moodle) платформе као софтверског система за управљање учењем на даљину (енг. Learning Management System), а која се већ годинама уназад успешно користила на бројним универзитетима широм света.

Почетком деведесетих година дошло је до удруживања неколико значајнијих образовних институција у Србији у циљу образовања савремене рачунарске мреже (AMPEC), која би одиграла важну улогу у погледу примене савремених технологија у образовању и развоја учења на даљину. Наиме 2007. AMPEC покреће пројекат за увођење програма учења на даљину помоћу платформе мудл, а међу факултетима који су прихватили сагласност о његовој реализацији нашли су се и Филозофски и Филолошки факултет Универзитета у Београду (Milićević, Milićević и др. 2014).

Кад је реч о друштвено-хуманистичким наукама, 2007. године у Србији је постојао само један акредитован студијски програм за учење на даљину, и то у оквиру Високе школе струковних студија, док су 2009. године акредитована прва три студијска програма за учење на даљину у оквиру факултета, а 2013. године њихов број био је 4 (видети Matijašević-Obradović, Joksić 2014). Према најновијим подацима о високошколским установама и њиховим студијским програмима, који су акредитовани закључно са седницом КАПК-а која је одржана 24. августа 2020. године, нема ниједног акредитованог студијског програма у области друштвено-хуманистичких наука (према *Водич за студенте: исходи акредитација високошколских установа и студијских програма у Републици Србији*, 2020.)

ОНЛАЈН КЊИЖЕВНИ КУРС У СРБИЈИ

Много је аутора који су писали о значају употребе савремених технологија у настави књижевности и о потреби усаглашавања традиционалног приступа књижевности са савременим трендовима које намеће дигитално доба (видети Dresang, McClelland 1999; Porter 2000; Blaire 2010; Koskimaa 2010; Yacoob 2011; Škobo, Đerić-Dragičević 2019; Škobo 2020), те о значају и искуствима примене дигиталних алата у настави књижевности (видети Kayalis, Natsina 2010; Kline 2010; Uscinski 2011; Johnson 2016; Nikolić 2017; Giralt, Murray 2019; Ibarra-Rius, Ballester-Roca 2019; Carrió-Pastor 2019; Škobo, Đerić-Dragičević 2019; Škobo 2020). Оно што се може закључити проучавањем доступне литературе у вези са применом онлајн алата у настави књижевности јесте то да се сви наведени примери односе на извођење наставе контактно, у реалном окружењу. Потребно је истражити у којој мери је неопходно прилагодити наведене моделе за примену у виртуелном окружењу.

Када је реч о Србији, нема јавно доступних података о томе како изгледа модел онлајн књижевног курса, те које су онлајн алатке користили наставници књижевности пре пандемије, током традиционалног начина

извођења наставе. С тим у вези, остаје да се испита и које су онлајн алатке коришћене током реализације наставе књижевности на даљину.

С обзиром на то да нема званично доступних информација о постојању, те о начину организације и спровођења онлајн књижевних курсева у Србији, потребно је спровести опсежна истраживања у вези са тим, те дати моделе онлајн курса књижевности, како би професори и наставници могли да, по узору на већ постојеће примере, осмисле своје курсеве, оплемене их својим искуством и прекроје их тако да задовоље специфичности додељеног књижевног предмета и/или наставне јединице из књижевности предодређене силабусом, а за који/коју су они одговорни. Да би се успешно реализовао онлајн књижевни курс, потребно је да наставници имају искуства у примени дигиталних алата у настави уопште, нарочито оних који су посебно осмишљени за потребе наставе књижевности. Истраживање чији су резултати приказани у наставку рада дало је одговоре на нека од кључних питања у вези са онлајн наставом књижевности у Србији.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овог рада је да утврди како се одвијала настава језика и књижевности на даљину у средњим школама (гимназијама) и на факултетима у Србији, када је дошло до пандемије изазване појавом корона вируса, те да ли су наставници и професори језика и књижевности били довољно обучени за коришћење изабраних платформи и/или онлајн алатки, као и да ли они имају претходна искуства у организацији и реализацији језичких и књижевних курсева на даљину. У ту сврху, пре извођења самог истраживања, постављене су следеће хипотезе: (1) концепт учења на даљину у Србији је још увек недовољно развијен, имајући у виду ограничен избор платформи за учење на даљину, које су се користиле у периоду од марта до јуна 2020. године; (2) недовољна дигитална писменост наставника је последица непостојања стручних обука и семинара током којих би наставници овладали знањем потребним за адекватно руковање платформама за учење на даљину и адекватну примену онлајн алата у настави на даљину, конкретно, онлајн алата посебно осмишљених у циљу подстицања језичких вештина ученика/студената.

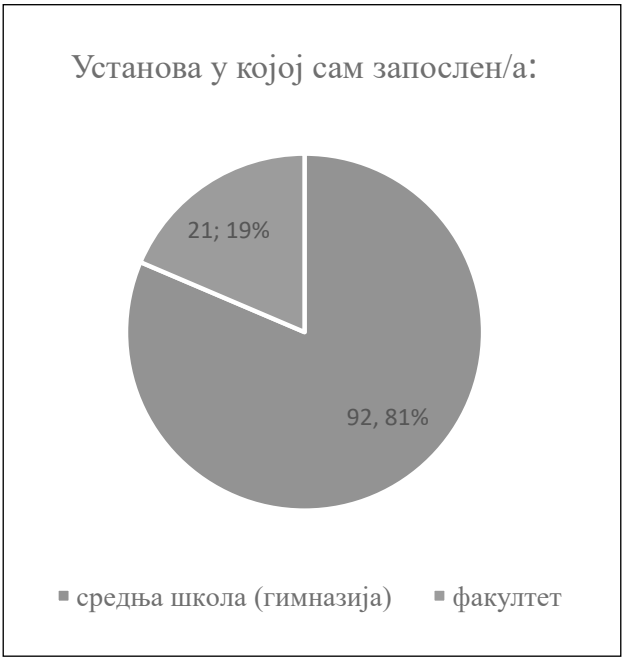
ИНСТРУМЕНТ ИСТРАЖИВАЊА И ИСПИТАНИЦИ

За потребе овог рада спровели смо истраживање у виду анкете, односно онлајн упитника (енг. Google form), који се састоји од шест питања, а који је путем мејла прослеђен циљној групи. Испитаници су наставници

и професори књижевности запослени у средњим школама (гимназијама) и на факултетима широм Србије који су добровољно пристали да учествују у истраживању. Сва питања су затвореног типа са да/не одговорима, док је код петог и шестог питања остављена опција да се прецизира и даље образложи позитиван/негативан одговор. Анкету је испунило стотину тринаест наставника и професора језика и књижевности у Србији.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

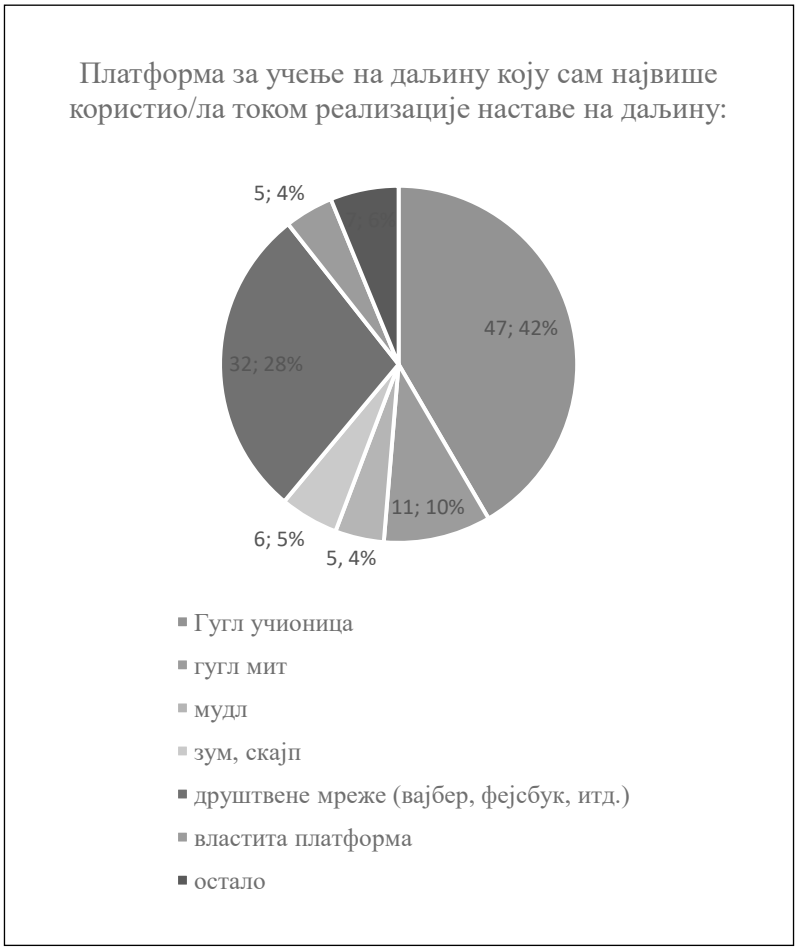
Прво питање је у вези са инситуцијом у којој су испитаници запослени. На питање је одговорило свих стотину тринаест испитаника (*графикон 1*).

Графикон 1: Установа у којој сам запослен

Од укупно стотину тринаест испитаника, 21 (19%) ради на факултету, док је њих 92 (81%) запослено у средњој школи (гимназији).

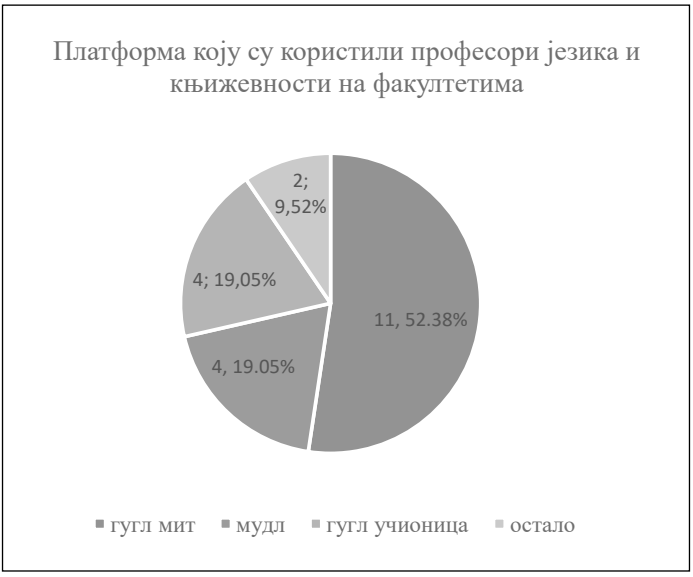
Друго питање је у вези са врстом платформе за учење на даљину која је коришћена током реализације наставе на даљину у Србији (*графикон 2*).

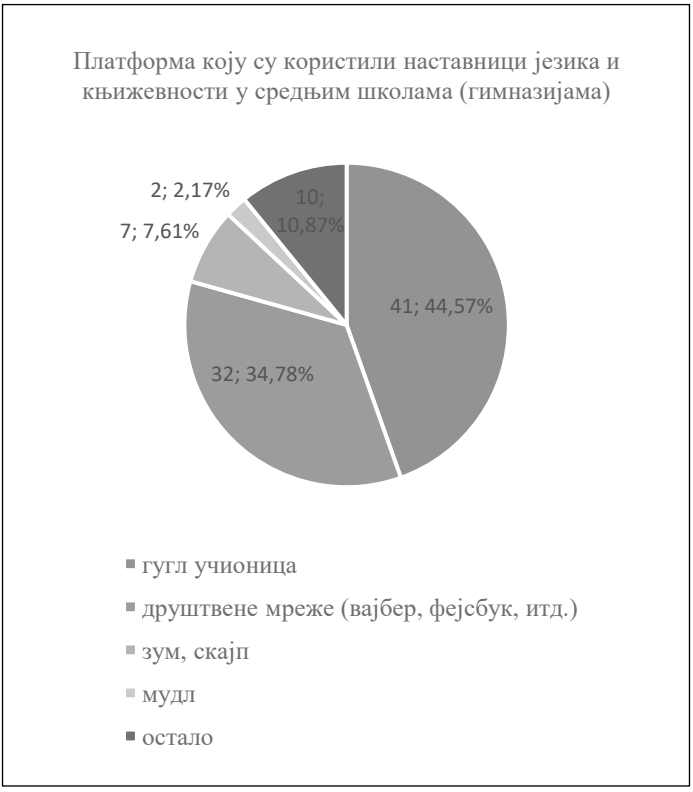
Графикон 2: Највише коришћена платформа за учење на даљину

На питање коју платформу за учење на даљину су испитаници користили током реализације наставе на даљину, добијен је следећи резултат: 42% (47) наставника језика и књижевности користило је гугл учионицу, 28% (32) испитаника користило је друштвене мреже (фејсбук, вајбер, итд.), 10% (11) је одговорило да је користило гугл мит, 6% (7) је користило неку другу платформу, зум или скајп користило је 5% (6) испитаника, док је подједнаки проценат оних који су користили мудл и властиту платформу (4% односно 5 испитаника).

У циљу добијања што прецизнијих резултата и утврђивања која се платформа највише користила на факултетима, а која у средњим школама, извршили смо даљу анализу (*їрафикони 3, 4*).

Графикон 3: Платформа коју су користили професори језика и књижевности на факултетима

Графикон 4: Платформа коју су користили наставници језика и књижевности у средњим школама (гимназијама)

Добијени резултати су показали да је од 21 професора језика и књижевности запослених на факултету, 52,38% (11), што чини нешто више од половине испитаника у овој групи, користило гугл мит, подједнаки проценат испитаника – 19,05% (4) – користило је мудл и гугл учионицу, док је свега 9,52% (2) користило неке друге платформе (тимс, властита платформа) (*īрафикон 3*).

Када је реч о наставницима језика и књижевности запослених у средњим школама (гимназијама), добијен је следећи резултат: 44,56% (41) испитаника је користило гугл учионицу, 34,78% (32) друштвене мреже, 7,61 % (7) зум и скајп, 2,17 % (2) мудл, 10,87% (10) друге платформе (мајкрософт тимс, властита платформа, итд.) (*īрафикон 4*).

Анализом добијених резултата може се закључити да се онлајн настава језика и књижевности на факултетима у Србији највише спроводила путем платформи за даљину у оквиру којих је могуће остварити синхрону и асинхрону комуникацију са студентима. Путем гугл мита се директно успоставља видео позив, мудл платформа има интегрисано „велико плаво дугме" (енг. Big Blue Button) којим се приступа виртуелној учионици, док је гугл учионица, у периоду у коме је коришћена, углавном служила за асинхроно учење (недавно је, међутим, омогућено коришћење гугл мита/зума у оквиру гугл учионице). Професори језика и књижевности нису посезали за друштвеним мрежама у циљу реализације наставе.

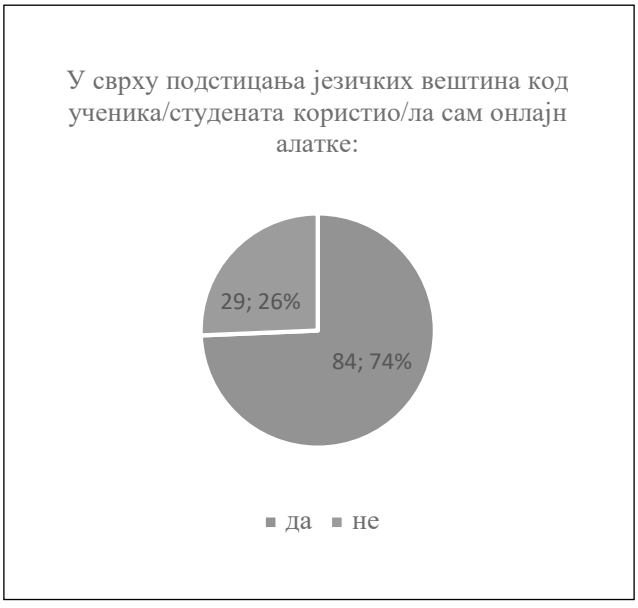
Наставници језика и књижевности у средњим школама су углавном користили гугл учионицу која тада није пружала могућност видео позива, те се закључује да је велики број наставника одлучио да користи друштвене мреже (фејсбук, вајбер, месинџер), а нешто ређе зум и скајп, како би директно успоставио контакт са ученицима. Мањи проценат наставника је користио друге платформе.

Када је реч о извођењу наставе језика и књижевности, не сме се изгубити из вида чињеница да је улога „живе речи" пресудна за усвајање (страног) језика, те да је од изузетне важности да се узме у обзир предлог да се образовна институција определи за јединствену платформу за учење на даљину помоћу које је могуће остварити како синхрону, тако и асинхрону комуникацију са студентима/ученицима. Платформе које имају опцију снимања онлајн предавања, појачану заштиту приватности, могућност складиштења велике количине материјала, те опцију организовања састанака и догађаја уживо и учествовања у видео позивима са више корисника (тимс, едмодо, гугл мит, итд.) бољи су избор за извођење наставе на даљину у вишим разредима основних и средњих школа, као и на факултетима у односу на платформе које подржавају само асинхрону комуникацију, каква је до скора, а у периоду када је рађено ово истраживање, била гугл учионица.

Један од кључних разлога зашто су наставници језика и књижевности у средњим школама у Србији, у периоду од марта до јуна 2020. године,

посезали за друштвеним мрежама, а један мањи број и за видеоконференцијским системима попут зума и скајпа, поред гугл учионице, био је тај што је недостајао разговор и састанак уживо са ученицима, помоћу кога би се премостили недостаци асинхроне комуникације. Зум и скајп су у тренуцима када је било неопходно одржати јачи степен блискости и интеракције са ученицима, представљали много боље решење од коришћења друштвених мрежа (вајбера, фејсбука, месинџера, итд.), јер су њихове могућности много сличније онима које пружају најсавременији системи за учење на даљину (енг. Learning Management Systems). Предност коришћења зума (основни пакет) као бесплатне апликације је у томе што нуди бесплатне видеоконференцијске услуге у трајању од 40 минута за до стотину учесника истовремено, док се као недостатак наводи његов недовољно ефикасан систем заштите. Скајп је добро решење за рад у великим групама и нема временског ограничења, али је приметно да је његова верзија за рачунар доста слабија од верзије за телефон или таблет. Узимајући у обзир могућности зума и скајпа, може се закључити да су ови видеоконференцијски системи солидно решење за онлајн курсеве језика који се одржавају у школама страних језика, јер се помоћу њих може прилично ефикасно реализовати и организовати групни, индивидуални и полуиндивидуални часови језика.

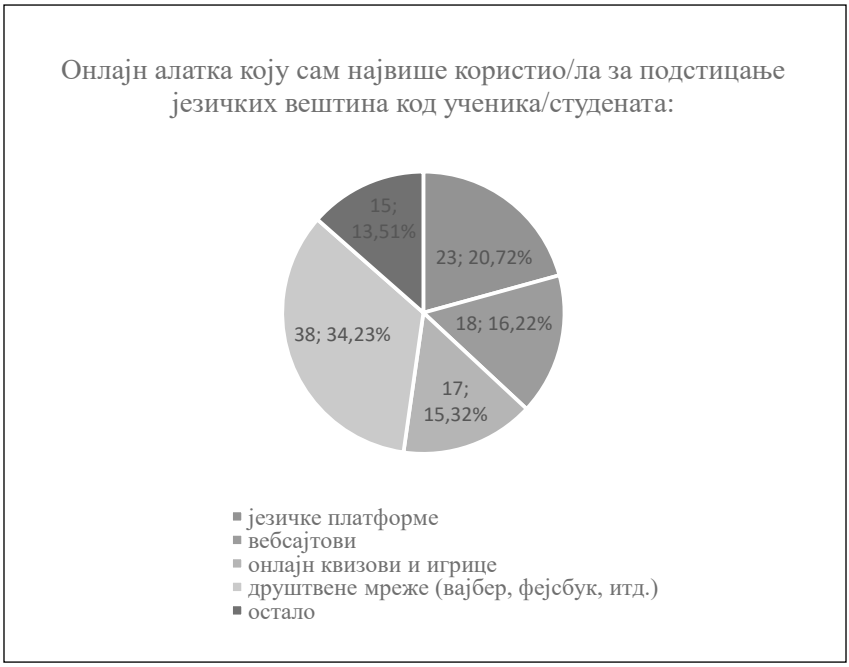
Треће питање се односи на то да ли су се током реализовања наставе на даљину за подстицање језичких вештина користиле онлајн алатке (*графикон 5*).

Графикон 5: Коришћење онлајн алатки у сврху подстицања језичких вештина код ученика/студената

Анализом одговора на питање да ли су наставници и професори језика и књижевности током реализације наставе на даљину користили онлајн алатке у сврху подстицања језичких вештина, утврђено је да је 74% (84) испитаника одговорило потврдно, док је негативан одговор дало 26% (29) испитаника.

Наредно питање је у директној вези са претходним, а односи се на врсту онлајн алатке која је највише коришћена за подстицање језичких вештина током спровођења наставе. Резултати су приказани на графикону (*īрафикон 6*).

Графикон 6: Највише коришћена онлајн алатка за подстицање језичких вештина током реализације наставе на даљину

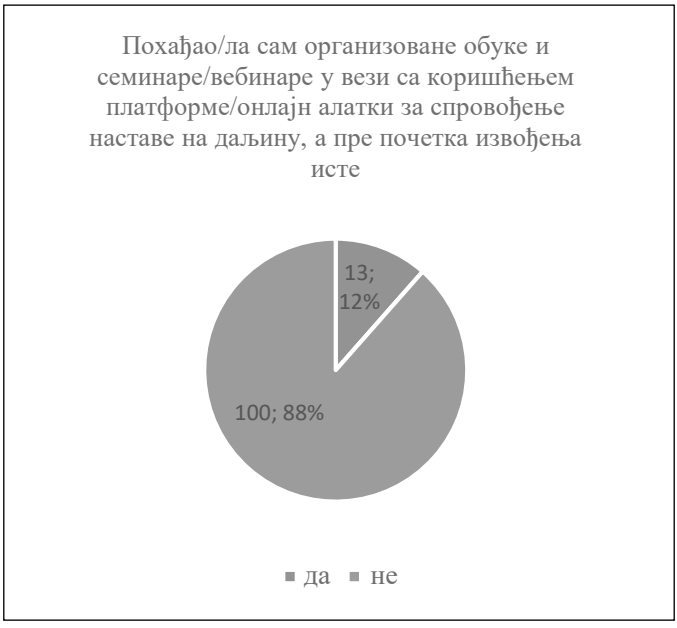
У вези са питањем која је онлајн алатка највише коришћена за подстицање језичких вештина током спровођења наставе на даљину добијени су следећи резултати: 33,23% (38) испитаника користило је друштвене мреже, 20,72% (23) користило је језичке платформе, 16,22% (18) вебсајтове, 15,32% (17) онлајн квизове и игрице, док је 13,51% (15) испитаника користило неке друге алатке.

Анализом добијених резултата закључује се да друштвене мреже, односно фејсбук, вајбер, итд. као својеврсни алати друштвених медија, предњаче у избору онлајн алатки за подстицање језичких вештина. Ова чињеница упућује и на то да наставници неретко посежу за онлајн платформама које су познате, бесплатне и лако доступне. Коришћење познатих, бесплатних и лако доступних апликација/платформи је пожељно, јер у великој мери олакшава процес комуникације и интеракције између наставника и ученика.

Међутим, поставља се питање да ли је искоришћен сав потенцијал друштвених мрежа када је конкретно реч о подстицању језичких вештина код ученика. Другим речима, потребно је додатно истражити на који начин су наставници користили друштвене мреже у циљу побољшања језичких вештина, а који искључује могућност пријема и слања домаћих задатака у виду слика и размену информација између ученика и наставника.

Чињеница да су се језичке платформе, вебсајтови за стварање прича, онлајн квизови и игрице као дигитални алати који поспешују учење страног језика и посебно развијају језичке вештине код ученика/студената користиле у много мањој мери у односу на друштвене мреже говори у прилог томе да су поменути алати још увек недовољно заступљени у настави језика и књижевности у Србији.

Пето питање односи се на то да ли су професори и наставници језика и књижевности имали организоване обуке, семинаре и/или вебинаре у вези са начином коришћења платформе за реализацију наставе на даљину непосредно пре почетка извођења исте. Питање је затвореног типа са опцијом да се прецизира зашто нису ако је одговор негативан. Резултати су приказани на графикону (*графикон 7*).

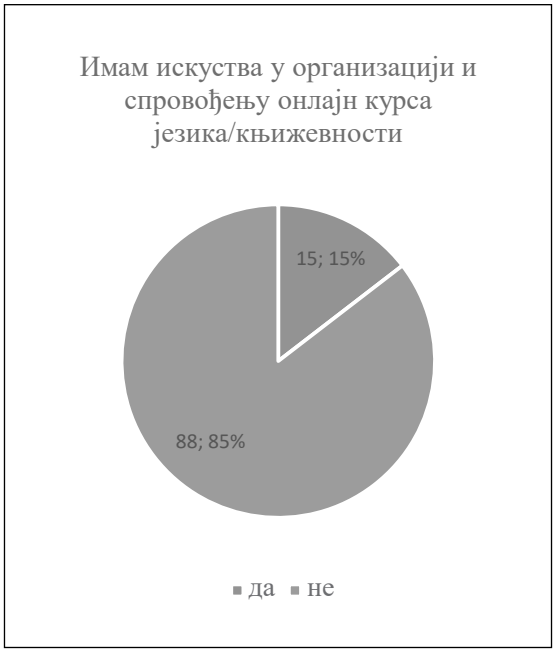

Графикон 7: Организација и реализација обука и семинара /вебинара у вези са коришћењем платформе/онлајн алатки за спровођење наставе на даљину пре почетка извођења исте

Анализом одговора на питање да ли су наставници језика и књижевности имали/похађали организоване обуке и семинаре/вебинаре у вези са коришћењем платформе/онлајн алатки за спровођење наставе на даљину пре

почетка извођења исте, утврђено је да је 88% (100) испитаника дало негативан одговор, док је свега 12% (13) њих одговорило потврдно. Даљом анализом резултата утврђено је да су наставници (и ученици/студенти) били недовољно упућени у начине функционисања саме платформе, те да нису имали довољно знања и искуства када је реч о онлајн алаткама које се могу користити у настави, а чијим би се коришћењем настава оплеменила и ученици/студенти додатно мотивисали. Тиме се потврђује друга хипотеза аутора која се односи на значај и потребу организовања обука, семинара и других скупова у циљу пружања одређених знања наставницима, посебно наставницима језика и књижевности, о начину коришћења и примене онлајн алата посебно осмишљених и намењених развоју језичких вештина, као што је то случај са језичким платформама, падлетом помоћу кога се могу подстицати идеје и развијати мишљење, форумима за покретање дискусија, вебсајтовима за креирање прича у настави књижевности, блоговима, онлајн алатима који побољшавају ортографију и изговор, онлајн алатима за превођење текста, као и другим алатима који развијају критичко мишљење код ученика и студената, а које чини срж књижевних курсева.

Шесто питање се односи на то да ли су наставници језика и књижевности већ имали искуства у организацији и спровођењу курса језика/књижевности на даљину. Питање је затвореног типа са опцијом да се образложи потврдан одговор. Резултати су приказани графички (*īрафикон 8*).

Графикон 8: Искуство наставника језика и књижевности у организацији и спровођењу онлајн курса језика/књижевности

Анализом резултата у вези са питањем које се тиче искуства наставника у организацији и спровођењу онлајн курса језика/књижевности установљено је да је 85% (88) испитаника дало негативан одговор, док је свега 15% (15) испитаника одговорило потврдно. Даља анализа резултата указала је на то је искуство наставника у организовању и спровођењу онлајн курса у највећој мери заснива на реализацији курсева језика путем скајпа, којом се искључује искуство у реализацији онлајн књижевног курса. С тим у вези закључује се да су делимично познавање начина функционисања платформи/онлајн алатки за учење на даљину, непоседовање довољно искуства у организацији и реализацији наставе на даљину, те непостојање историје организације и реализације књижевног курса на даљину у Србији последица недовољно развијеног концепта учења на даљину.

Недостатак стручних обука и семинара за стручно усавршавање наставника у циљу примене савремене технологије и алата у настави, посебно алата којима се могу адекватно третирати изазови и потешкоће у вези са специфичностима појединих језичких и књижевних предмета један је од кључних разлога недовољне дигиталне писмености како наставника, тако и ученика/студената.

ЗАКЉУЧАК

На основу добијених резултата може се извести закључак да су факултети у Србији углавном спремно одговорили на изазов који се пред њима нашао, а који се односи на благовремено проналажење ефикасног решења у вези са начином организовања наставе услед ванредних околности. Већина факултета је понудила наставницима језика и књижевности брза, а чини се и најприхватљивија решења за неометану реализацију наставе – углавном су то биле платформе за учење на даљину у оквиру којих је било могуће остварити синхрону и асинхрону комуникацију са студентима. (нпр. гугл мит, мудл, итд.).

С друге стране, наставници језика и књижевности у средњим школама углавном су били препуштени сами себи у погледу организације наставе и превазилажења проблема који су је пратили, те се друштвене мреже издвајају као један од најучесталијих видова остваривања интеракције са ученицима. Гугл учионица, која је превасходно имала за циљ да окупи наставнике и ученике на једном месту и преузме улогу стварне учионице у којој се остварује размена знања, а коју су наставници језика и књижевности у средњим школама претежно и користили, није у потпуности задовољила потребе наставе. У тренутку коришћења, гугл учионица је имала бројне недостатке, од којих су многи отклоњени тек касније, када се полугодиште привело крају. Могућност остваривања видео позива био је један

од кључних недостатака гугл учионице, те и не изненађује чињеница да су се наставници махом опредељивали за друштвене мреже.

Анализом добијених резултата утврђено је и да су наставници језика и књижевности, у сврху подстицања језичких вештина код студената/ученика, у највећој мери користили друштвене мреже, односно фејсбук, вајбер, итд. Међутим, поставља се питање у којој мери је искоришћен потенцијал друштвених мрежа за подстицање језичких вештина и отвара се питање на који начин конкретно је то остварено. Закључује се и да је неопходно додатно истражити каква су искуства како наставника тако и студената/ученика у вези са коришћењем друштвених мрежа у циљу развијања и побољшања језичких вештина код студената/ученика.

Мањи проценат коришћења језичких платформи, разних корисних вебсајтова и онлајн квизова и игрица у онлајн настави језика и књижевности у наведеном периоду указује на то да поменути дигитални алати још увек нису нашли своју праву примену у курсевима језика и књижевности у Србији и да још увек није довољно искоришћен њихов потенцијал, како у виртуелном, тако и у стварном образовном окружењу.

Број платформи за учење на даљину у Србији је релативно мали, узимајући у обзир свега неколико платформи за учење на даљину које су биле у оптицају у земљи у наведеном периоду. С тим у вези, потврђује се претпоставка да је концепт учења на даљину у Србији још увек недовољно развијен, те да је потребно детаљно истражити предности и мане сваке платформе за учење на даљину понаособ, како би образовне институције могле лакше изабрати одговарајуће решење за извођење наставе на даљину. Уочава се потреба за даљим усавршавањем е-образовања у Србији, али и за спровођењем додатних истраживања у вези са избором платформе у зависности од типа образовне установе.

Проблем дигиталне писмености наставника, који произлази из непоседовања довољно искуства у организацији и реализацији наставе на даљину и недостатка стручних обука и семинара за стручно усавршавање наставника у циљу примене савремене технологије и алата у настави, посебно алата којима се могу адекватно третирати изазови и потешкоће у вези са специфичностима појединих језичких и књижевних предмета, један је од кључних разлога због којих концепт учења на даљину у Србији није достигао одговарајући степен развоја.

На крају, детаљном анализом добијених резултата, утврђено је да нема историје организације и реализације књижевног курса на даљину у Србији и да је, сходно томе, неопходно дати предлог онлајн књижевног часа/курса, који би наставницима послужио као алтернативни модел наставе у виртуелном образовном окружењу, када је реч о књижевним предметима, те наставним јединицама на којима се обрађују књижевни текстови.

ЛИТЕРАТУРА

Benson 2002: Angela D. Benson. Using online learning to meet workforce demand: A case study of stakeholder influence. *Quarterly Review of Distance Education*, 3(4), 443–452.

Blaire 2010: Kristine L. Blaire. Delivering Literary Studies in the Twenty-first Century: The Relevance of Online Pedagogies, In: Kayalis, T. and A. Natsina, (Eds.), *Teaching Literature at a Distance*, New York: Continuum, 67-78.

Bulatović, Stefanović и др. 2013: Nenad Bulatović, Darko Stefanović, Milan Mirković, i Dubravko Ćulibrk. Primena sistema za elektronsko učenje na visokoškolskim ustanovama u Srbiji – pregled aktuelnog stanja, *Infoteh - Jahorina*, 12, 743–746.

Boettcher–Conrad (2016): Judith V. Boettcher–Rita-Marie Conrad. *The Online Teaching Survival Guide: Simple and Practical Pedagogical Tips*, 2nd ed., San Francisko, CA: John Wiley & Sons, Inc.

Vodič za studente: ishodi akreditacija visokoškolskih ustanova i studijskih programa u Republici Srbiji (2020). Beograd: Nacionalno telo za akreditaciju i u visokom obrazovanju. https://www.nat.rs/ishodi-akreditacije-i-spk/?script=cir. [23. 10. 2020.].

Giralt, Murray 2019: Marta Giralt and Liam Murray. Reflexion, Analysis and Language Practice: From Individual Critical Thinking to Collaborative Learning Using Blogs in a Literature Class, In: M.L. Carrió-Pastor (Ed.), *Teaching Language and Teaching Literature in Virtual Environments*, Singapore: Springer, 277–293.

Dresang, McClelland 1999: Eliza T. Dresang and Kathryn McClelland. Radical Change: Digital Age Literature and Learning, *Theory into Practice* 38 (3), 160-167, http://www.jstor.org/stable/1477307. [17. 10. 2020.].

Hiltz, Turoff 2005: Starr Roxanne Hiltz and Murray Turoff. Education goes digital: The evolution of online learning and the revolution in higher education, *Communications of the ACM*, 48(10), 59–64.

Ibarra-Rius, Ballester-Roca 2019: Noelia Ibarra-Rius and Josep Ballester-Roca. Digital Storytelling in Teacher Training: Development of Basic Competences, Creativity and Multimodal Literacy Through Book Trailers, In: M. L. Carrió-Pastor (Ed.), *Teaching Language and Teaching Literature in Virtual Environments*, Singapore: Springer, 241–254.

Yaqoob 2011: Munazza Yacoob. Reader and text: Literary theory and teaching of literature in the twenty first century, In*ternational Conference on Languages, Literature and Linguistics IPEDR*, 26, 511-515.

Kayalis, Natsina 2010: Takis Kayalis, Anastasia Natsina, (Eds.). *Teaching Literature at a Distance*, New York: Continuum.

Carrió-Pastor 2019: María Luisa Carrió-Pastor (Ed.). *Teaching Language and Teaching Literature in Virtual Environments*, Singapore: Springer.

Kline 2010: Daniel T. Kline. Metamedievalism, Videogaming, and Teaching Medieval Literature in the Digital Age, In: Kayalis, T. and A. Natsina, (Eds.), *Teaching Literature at a Distance*, New York: Continuum, 148-162.

Conrad 2002: Dianne Conrad. Deep in the hearts of learners: Insights into the nature of online community, *Journal of Distance Education*, 17(1), 1–19.

Koskimaa 2010: Raine Koskimaa. Literature in Digital Culture: Pedagogical Possibilities, In: Kayalis, T. and A. Natsina, (Eds.), *Teaching Literature at a Distance*, New York: Continuum, 123-136.

Lewis, Abdul-Hamad 2006: Cassandra C. Lewis and Husein Abdul-Hamid. Implementing Effective Online Teaching Practices: Voices of Exemplary Faculty, *Innovative Higher Educ*ation 31, 83–98.

Matijašević-Obradović, Joksić 2014: Jelena Matijašević-Obradović i Ivan Joksić. Zastupljenost koncepta učenja na daljinu u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji, *Nastava i vaspitanje*, 1, 145–158.

Milićević–Milićević и др. 2014: Violeta Milićević, Zoran Milićević i Nenad Milić. Elektronsko učenje u Srbiji primenom Moodle softvera, *Bizinfo (Blace),* 5(1), 71–82. http://www.bizinfo.edu.rs/index.php/bizinfo/article/view/44. [23. 10. 2020.].

Moor, Dickson-Deane et al.: Joi L. Moore, Camille Dickson-Deane and Krista Galyen. E-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same?, *Internet and Higher Education*.

Nikolić 2017: Milena Nikolić. The use of audio and video recordings in English Language teaching, *XVIII International Scientific Conference – Sinergija 2017, Conference Proceedings,* Sinergija University, Bijeljina, Republic of Srpska.

Oliver 1999: Ron Oliver. Exploring strategies for online teaching and learning, *Distance Education*, 20 (2), 240-254.

Porter 2000: Sarah Porter. Technology in Teaching Literature and Culture: Some Reflections, *Computers and the Humanities, 34*(3), 311-324.

Rajković 2013: Milan Rajković. Istorija upotrebe LMS (sistema za učenje na daljinu) sistema u Srbiji. *DABAR-Međunarodno takmičenje iz računarske i informatičke pismenosti,* 27. novembar 2013. https://dabar.edu.rs/istorija-upotrebe-lms-sistema-u-srbiji/. [10. 10. 2020.].

Tallent-Runnels, Thomas et al. 2006: Mary K Tallent-Runnels, Julie A. Thomas, William Y. Lan, Sandi Cooper, Terence C. Ahern, Shana M. Shaw and Xiaoming Liu. Teaching Courses Online: A Review of the Research, *Review of Educational Research,* 76(1), 93-135.

Uscinski 2011: Izabela Uscinski. Teaching Literature and Language Online, *CALICO Journal* 29(1), 173-76.

Johnson 2016: Toria Johnson. 'Hath he not twit?': Teaching Shakespeare through Twitter, In: T. Hetland (Ed.), *Teaching Literature with Digital Technology*, Boston/New York: Bedford/ St. Martin's, 99–109.

Škobo, Đerić-Dragičević 2019: Milena Škobo and Borjanka Đerić-Dragičević. Teaching English Literature in the Digital Era, *Sinergija 2019 - XX International Scientific Conference,* 20(5), *Conference Proceedings*, Sinergija University, Bijeljina, Republic of Srpska, 84-89.

Škobo 2020: Milena Škobo. Modern Technologies in Teaching Literature, *Sinteza 2020 - International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research,* Belgrade, Singidunum University, Serbia, 86-92.

Milena Z. ŠKOBO

ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ONLINE LANGUAGE AND LITERATURE COURSES AT FACULTIES AND SECONDARY SCHOOLS IN SERBIA

Summary

The aim of this paper is to determine the ways in which the online language and literature courses had been conducted in secondary schools (and high schools) and faculties across Serbia, when the pandemics caused by the appearance of coronavirus forced all educational institutions worldwide to abandon the traditional way of teaching and adopt the new teaching practices which took place in virtual environments. One of the key issues explored in this paper is whether the language and literature teachers in Serbia had been provided with enough teacher training regarding the use of online platforms and online tools, as well as whether they had had previous experience in an online course design, its organisation and realization. The paper examines the following hypotheses: it is assumed that the concept of distance learning in Serbia has not come to fruition (1) and that the lack of digital literacy of both teachers and students is the result of the country's poor development of e-Learning, as well as the lack of suitable teacher training systems that would provide teachers with practical knowledge in regard with dealing with online platforms and proper use and application of the most innovative digital tools (2). The obtained results have confirmed the hypotheses set up in the paper. The results point to the need for conducting further research into this field, in particular, when it comes to proper organization of online language courses as well as the redifiniton of the goals and methodologies established in online language courses. Moreover, the results stress an urgent need for designing and implementation of an entirely new concept in Serbia – an online literature course model – that has not been explored yet and that calls for an immediate research into the field of literature and the methodology of teaching literature.

Key words: distance education, digital tools, online literature course, online language course, language and literature teachers.

Рад је предат 9. децембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-2 Михајловић-Михиз Б.
82.01
doi: 10.5937/bastina31-30939

Оригинални научни рад

*Урош З. ЂУРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СТАТУС ДИДАСКАЛИЈА У ДРАМИ *БАНОВИЋ СТРАХИЊА* БОРИСЛАВА МИХАЈЛОВИЋА МИХИЗА**

Апстракт: На примеру драме Бановић Страхиња Борислава Михајловића Михиза, показана су исходишта различитих дефинисања дидаскалија у односу на природу драмске комуникације. Према разликама у одређивању термина, издвојене су две групе: шире и уже схватање дидаскалија. Шире схватање дидаскалија на примеру дела чине дидаскалије простора и времена, дидаскалије карактеризације, као и елементи који не припадају главном, дијалошком току драме попут уводних сценских напомена, епиграфа и самог наслова дела. Уже схватање дидаскалија подразумева њихово разумевање као несамосталног, помоћног текста који представља функционалне напомене у делу. Разматрањем оба типа дидаскалија, указано је на њихов вишеструки интерпретативни значај.

Кључне речи: дидаскалије, Борислав Михајловић Михиз, Бановић Страхиња, ауторски глас, драмски текст, епско и драмско у драми, драмски простор, карактеризација у драми.

БАНОВИЋ СТРАХИЊА ИЗ УГЛА ДИДАСКАЛИЈА: ИСТОРИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ, ЕПИГРАФ И АУТОПОЕТИКА

Од премијере *Бановић Страхиње* на сцени Југословенског драмског позоришта 1963. године, написано је више десетина различитих текстова о овој драми – од есеја и расправа до критичких студија (Бајчета 2017: 276). Међутим, и поврх богате рецепције, пажња проучавалаца везана је за ограничени круг тема, а две предњаче: однос драме према фолклорном предлошку и статус женских ликова (Бајчета 2017: 276). За разлику од споменутих тема, које

* Докторанд, стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, uros.durkovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

представљају опште место интерпретације Михајловићеве дебитантске драме, занемарено је сагледавање структуре драме и њених формалних одлика.

Иако су дидаскалије примећиване у рецепцији као један од важнијих сегмената дела (Бајчета 2017: 282), ниједан рад није у целости посвећен овој теми. Надомешћивање овог изостанка може бити важно како због могуће корелације између формалног и садржинског слоја драме, тако и због целовитијег разматрања њених драмских стратегија.

За конституисање света *Бановић Страхиње* важан је један биографски податак везан за анегдоту коју је забележио Јован Ћирилов. Он наводи како је подстицај за писање дела потекао из пишчеве расправе са Бошком Петровићем; док је Петровић тврдио како „не можемо да имамо никада добру драму на теме из средњег века, јер се веома мало зна како је та епоха изгледала: не зна се шта се заправо јело, шта се пило, како одевало" (Ћирилов 1986: 387), Михиз је својим писањем желео да докаже супротно.

Израз те намере видљив је већ у епиграфу драме: „Драма није историјска. Зато су анахронизми у њој намерни и онда када су случајни" (Михиз 1986: 7). Дакле, будући да драма *није* историјска, али је смештена у одређени историјски, друштвено-политички (Бајчета 2017: 282) тренутак, потребно је формирање друкчијег, измењеног хоризонта очекивања, у коме мотивација јунака не произилази из веродостојно приказане свакодневице, већ из психолошке убедљивости и сучељавања начела, која нису везана само за време на које упућују. Одабиром општепознате теме из српске културе, Михајловић упарује националну традицију са савременим позориштем, супротстављајући се миметичкој перспективизацији дела. Истицање епиграфа битно је и због још једног разлога: исказ о неисторичности драме не мора бити сагледаван само као њено жанровско одређење, већ и као став о референцијалној природи драмског говора (Ђурковић 2020: 61–62). Иако се ослања на чувени предложак, драма не представља подражавање историјско-митолошких комплекса већ њихову филозофску проблематизацију. Дијалектика историјског и неисторијског *Бановић Страхиње* јесте у својој референцијалности изнова интерпретативно изазовна – читаоцима и гледаоцима дата је улога сталног препознавања сличности и разлика између фолклорног предлошка и драме.

Уколико прихватимо шире сагледавање дидаскалија, које подразумева напомене у оквиру секундарног (помоћног) текста драме (Ђурковић 2020: 62–63), онда овај епиграф може да се тумачи као једна од дидаскалија. Разлог више за такво тумачење јесте и доследност *ауторског гласа* присутног у сценским упутствима почев од овог епиграфа до краја драме – већина сценских упутстава поседују стилске одлике ове луцидне уводне напомене – међу којима су: гномичност, ирониja, парадокси, значењски обрти и језичка економичност. Препознатљив пословични и ироничан израз присутан

у Михизовим критичким текстовима, Владан Бајчета препознаје у говору једног драмског јунака, Југ Богдана, кога назива пишчевим *резонером* и *гласноговорником* (Бајчета 2017: 299). Међутим, Бајчета не истиче да је овакав стил својствен и дидаскалијама. Ипак, такво увиђање би показало занимљиву подударност између лика Југ Богдана и ауторског гласа унутар дидаскалија. Док ауторски глас није непосредно присутан на сцени, јер није драмско лице, лик Југ Богдана представља његов могући сценски продужетак. Штавише, саме реплике Југ Богдана имају аутопоетичку и аутореференцијалну вредност – исказану кроз широк мисаони распон: од иронично интонираног размишљања о односу историје и предања у контексту културе сећања[1], до карневалског афоризма о афоризму који подсећа на исказе мудрих лудa[2]. Интелектуалне игре Југ Богдана тако корелирају не само са језиком дидаскалија већ коментаришу и њихов садржај.

Повлашћена позиција Југ Богдана у односу на остале ликове драме омогућава режијске интервенције у виду преплитања његових реплика са гласом из дидаскалија. Међутим, већ сâм епиграф може имати своју говорну експликацију на сцени – пре ступања глумаца на сцену, могуће је пустити његов звучни запис или га представити на неки други начин. На практичном примеру показује се како, супротно неким дефиницијама, дидаскалије не морају представљати обавезујуће неизговорени и неизговориви текст драме (Ђурковић 2020: 60), већ могу бити подложне различитим режијским интервенцијама. Дакле, њихова функција не мора бити метајезичка, већ постаје грађа којом можемо управљати у односу на сопствено читање (Pavice 2004: 337).

ДИДАСКАЛИЈЕ ПРОСТОРА

Динамичан однос између текста и извођења поседују дидаскалије везане за представљање драмског простора[3] дела. Драмски простор Михајловићеве драме одвија се на две локације – дом Страхињића Бана у Бањској

1 „И предање ти је, знаш, као и ја, иронично. И право да ти кажем, неће бити велико чудо ако се једнога дана, после много година, почне о мени говорити и писати да сам био, рецимо, старац са седом брадом, или још горе – да сам био јунак, ја који никад нисам ратовао" (Михиз 1986: 61).

2 „Почели су афоризми. Наиме, то последње што си рекао, то је афоризам. Кад кажеш нешто одлучно, паметно и нетачно, онда си рекао афоризам, а афоризам је тачан само док се не обрне, онда је опет тачан. Зато афоризам није истина, а истина најчешће није афоризам" (Михиз 1986: 102).

3 Потребно је направити разлику између *драмског* и *сценског* простора. Док драмски простор припада драмском тексту и оживљава се кроз читаочеву уобразиљу, сценски простор представља транспоновање драмског простора на сцену. Наравно, одлика успешне режије *не мора* да значи подударање између драмског и сценског простора, али ова два концепта су свакако у неком облику узајамности (Pavice 2004: 76–77).

(I чин) и дворац Југовића у Крушевцу (II и III чин) – које имају три различита вида у односу на сва три чина драме.

Опис драмског простора у сва три чина дат је уводним дидаскалијама: наведени су реквизити и распоред осталих сценографских елемената, попут врата и прозора. У првом чину истиче се сведеност драмског простора, који није приказан само кроз техничке инструкције, већ и који има субјективно интониране и недовољно одређене исказе[4]. Овакви искази функционишу као коментари просторног плана, али имају и известан степен самосталности. Један од најупечатљивијих јесте констатација да дом Бановић Страхиње одликује „Солидно сиромашко господство" (Михиз 1986: 13). Ова језгровита синтагма представља скривени ауторски коментар у оквирима сценских упутстава (Ђурковић 2020: 63), односно, сумирање претходно наведеног описа простора. Дакле, језик дидаскалија није везан само за *драмску иронију* већ и аутоиронију исказану у суптилним и сажетим аутокоментарима.

Оваква врста коментара може бити уобличена и кроз парентезу, као у приказу дворане у дворцу Југовића у другом чину: „У њу се улази и излази (а улази се и излази често у овој комуникативној кући) здесна, кроз двокрилна висока врата" (Михиз 1986: 51). На тај начин фокус дидаскалије није усмерен на *сада* и *овде* (Ђурковић 2020: 64) колико на подразумевано претходно трајање[5], које не мора да има своју драмску реализацију[6], али које чак не мора да буде јасно дефинисано – као што је то случај са напоменом да се у трећем чину у дому Југовића, не зна које је доба дана (Михиз 1986: 91). Ово изостављање јасног временског плана у завршном чину суптилан је ауторов драмски сигнал, који свој смисао добија тек упоређивањем са претходним чиновима. Дизајн светла у драми показује раскорак између текста и просторно-временског континуума инсценације (Pavice 2004: 378) – док сам опис овог сценског сегмента заузима само неколико речи, он може имати далекосежне последице по организацију сценског простора, а тиме и на целокупни доживљај драме. Економичност текста није подударна са трајањем драмског извођења.

Значај расвете у драмском тексту изузетан је и интерпретативно запостављен феномен. Светло има могућност коментара, фокализације, стварања атмосфере и успостављања ритма представе, али оно и дословно

4 Попут „помало мрко, четвртасто и тврдо" (Михиз 1986: 13).

5 Још примера за одређење сталности стања у дому Бановић Страхиње можемо пронаћи и у уводној дидаскалији првог чина: „Дуго се већ ту живи и дуго једнако" (Михиз 1986: 13) или „брижљива рука стално одржава малени жижак кандила" (Михиз 1986: 13).

6 Попут духовите напомене да је Југ Богдан „Можда мало костоболан" (Михиз 1986: 51). Уколико бисмо дидаскалије схватили као *помоћни текст* остаје нејасно на који начин би се сценски могао дочарати овакав исказ.

обликује сценски простор[7]. Његова функција није само декоративна, већ суделује у стварању смисла представе (Pavice 2004: 309). Зато треба подробније размотрити план расвете у оквиру дидаскалија. Док је у уводној дидаскалији првог чина приказан један ублажен план расвете, као и сведене боје („рано, косо јутарње светло" и треперење кандила, тамни тонови зидова) (Михиз 1986: 13) у другом чину долази до контраста: истицања различитих извора светлости („полијелејски лустер", „блиставо оружје на зидовима", одредница „много светла") (Михиз 1986: 51), као и сплета црвене и беле боје. У трећој сцени се и блага расвета из првог чина и блештава из другог преображавају у неодређеност, што појачава утисак тајновитости новостворене суднице (Михиз 1986: 91). Такође, контрастирани су и други сценографски елементи у односу на претходни чин, попут празног стола-трпезе на коме се од реквизита једино налази пешчани сат. У светлу скривених ауторских коментара у дидаскалијама о којима је било речи, индикативан је коментар везан за просторну организацију чина: „Иста дворана у дворцу Југовића у Крушевцу. Само је сада распоред нешто друкчији у поретку који не крије своју намеру. Ово је судница" (Михиз 1986: 91). Пошто је у сценској напомени наглашено да поредак овог драмског простора *не крије своју намеру* поставља се питање које би се тицало претходне просторне организације драме: да ли је, дакле, *намера* у њима била скривена? Ауторски глас у дидаскалијама још једном суптилно усмерава интерпретативни ток драме, указујући нам да је судница у дому Југовића постојала и раније, само није била очита. Ово сазнање се уклапа са оним што је познато о лику Жене, Страхињине љубе, за коју је већ примећено како је, упркос наслову драме, њен протагониста (Бајчета 2017: 278–279). Тако сценска напомена посредно дочарава да је Жени било суђено и *пре* почињеног преступа – а предмет осуђивања била је њена различитост, која није саобразна ономе што је породица, односно, друштво од ње очекивало. Уколико имамо у виду референцијалну природу драмске комуникације, можемо приметити како су заправо и сами гледаоци у позицији немих судија. Просуђујући о реакцијама ликова у односу на лично и књижевно искуство, гледаоци интерагују са садржајем драмске радње, а квалитет Михајловићевог драмског текста потврђује се у томе што није могуће доћи до једнозначних закључака.

7 Занимљиво је како је глагол *зурити* етимолошки повезан са светлом – зурење као гледање нетремице вишеструко је повезано са драмом. Гаврил Стефановић Венцловић критикујући улично позориште, сцене назива *зурницама* – односно просторима у које се зури. На тај начин указао је на један неочекивано савремен доживљај сценског простора по коме је за успостављање *перформативног простора* кључна позиција посматрача, а не извођача. Акт зурења би стога био чин подударан сценским рефлекторима – сам поглед одређује ток сценског дешавања. О зурницама више у студији *Велико доба* Зорице Несторовић (Несторовић 2016: 77–78). О етимолошкој повезаности глагола *зурити* и *светла* погледати речник Рика Дерксена (Derksen 2008: 541, 552).

ДИДАСКАЛИЈЕ И КАРАКТЕРИЗАЦИЈА

Једна од основних функција дидаскалија јесте карактеризација драмских лица. Пратећи историју сценских упутстава, примећујемо како је овај тип дидаскалија млађи од дидаскалија везаних за простор и време. Узрок ове појаве јесте промена статуса драмских ликова, која се, иако присутна и раније, интензивирала у 18. и 19. веку. Учесталост драмских лица која су одређевана пре свега својом драмском функцијом (типови), смањује се, док се број ликова који поседују индивидуалне, понекад и противречне, црте личности, повећава (карактери) (Pavice 2004: 336). Раст интересовања за психолошку и социјалну мотивацију ликова и „traganje za društveno obilježenim pojedincima" (Pavice 2004: 336) изискује измењене драматуршке стратегије. Стога генеза дидаскалија везаних за карактеризацију ликова може представљати основ за проучавање модернитета у историји драмске књижевности.

У том светлу, *Бановић Страхиња* представља драму сложеног одређења ликова. За разлику од многих драмских текстова у којима су напомене везане за карактеризацију ликова присутне већ у оквиру пописа драмских лица, у Михајловићевој драми оне се налазе у уводним напоменама сваког од три чина (Мајка, Југовићи) или у тренуцима пре ступања драмског лица на сцену (Бановић Страхиња, Жена, Милутин, Влах Алија). Аналогно гномском стилу сценографских коментара, карактеризација драмских ликова поседује сажете и приповедно интригантне исказе, уобличене кроз низ парцелизованих реченица. Тако је лик Мајке приказан, након обавештења да је на сцени, кроз низ парцелата[8], а исти језичко-стилски манир у приказивању драмских лица присутан је и у дидаскалијама посвећеним осталим драмским лицима[9].

Ауторски глас дидаскалија једноставним, ефектним, а значењски сложеним исказима дочарава портрет јунака. Тако је Мајка описана као „Свађалица без горчине. Забринута за судбину и нестанак старог доброг реда" (Михиз 1986: 13), Страхиња као „Неромантичан, неароматичан лик чврстих а једноставних линија" (Михиз 1986: 14), а Жена као „Рођена за жртву, злочинца и саучесника у исти мах" (Михиз 1986: 26). Сви наведени примери показују афористички стил, као и извесну самосталност у односу на реплике драме. Чак и извучене из контекста, одреднице везане за одређење ликова поседују поетску снагу, која се постиже контрастима (свађалица без горчине), парадоксима и алогизмима (неромантичан и неароматичан) и њиховом ефектном комбинацијом (жртва, злочинац и саучесник). Ова, свим ликовима својствена рељефност и неодгонетљивост, захтева посебан

8 „На сцени је Мајка. Стара жена, неповијена стаса и мало дрхтавих руку. Строго и чисто одевена. Блиска стварима око себе, блиским њој" (Подвукао У. Ђ.) (Михиз 1986: 13).

9 Једини изузетак јесте приказивање Југ Богдана, Војина и Бошка Југовића исказано кроз непарцелисане реченице (Михиз 1986: 52).

режијски третман, где многи детаљи, као у споменутом примеру *костобоље* Југ Богдана, не морају бити упризорени на сцени. Проширивање драмског света оваквим надахнутим прозним целинама сведочи о сталној тенденцији уплива епског у драмском (Ђурковић 2020: 61).

Поједине напомене дидаскалија посвећених карактеризацији ликова сасвим су блиске лирском дискурсу. Тако је за глас Влах Алије истакнуто како „не прикрива пустош, неку порушеност у души" (Михиз 1986: 26). Попут функције расвете у драми поједине дидаскалије посвећене карактеризацији имају за циљ остваривање посебне атмосферичности; а искази о особинама ликова неретко превазилазе временски хоризонт драме. Узрок *порушености у души* Влах Алије није наведен, али, иако назначен, није ни релевантан за остваривање његовог драмског потенцијала, јер је јасно да упућује на моменат који није иманентан драми.

Индикативно је како се у описивању ликова одржава једна врста неодређености чак и када су у питању егзактни подаци попут година старости. Тако ће, на пример, бити описани слуга Милутин („На размеђу је година када зрео човек почиње да бива старчић.") (Михиз 1986: 18) и Војин Југовић („ближи четрдесетој него тридесетој години живота") (Михиз 1986: 52). Функција оваквих намерних непрецизности јесте драмско онеобичавање. На тај начин читаоцима већ познати ликови, посредством инвентивне дидаскалије, постају онеобичени и поново спознати. Овај процес је посебно уочљив у дидаскалијама посвећеним Југовићима, које доносе још неке детаље о статусу ауторског гласа. Одређене особине Југ Богдана тако су хумористички интониране, уз честу употребу савремене лексике, па чак и жаргона[10], а у само неколико реченица исказане су финесе у политичког бића Војина Југовића, чији је глас описан као глас „главног канцелара царства".[11] Бошко, најмлађи Југовић, приказан је хомогеније у односу на остале ликове, уз упечатљива поређења („радује се животу као младо штене") (Михиз 1986: 52). Међутим, оно што приказ Бошка Југовића издваја у односу на остале ликове јесте што је приказан и кроз лик који се у драми не појављује – Мајку Југовића. Исказ да је она свом сину „улила чврсту свест о изузетности и подвигу који га чека (...) који за њега, разуме се, може бити само јунаштво" (Михиз 1986: 52), говори и о њој и о Бошку. Међутим, говори и о Југ Богдану, који у овој драми није представљен као носилац

10 „Не воли компликације. Његово папучарство је комбинована последица комоције, лењости и алергичности на буку и патетику. Кад невоља наиђе, он више разуме него што уме" (Михиз 1986: 51).

11 „Говори, када је све у реду, одмерено, сигурним и обавештеним гласом главног канцелара царства. (...) Пажљиви политичар по вокацији, он није хипокрита, или је то једино за тренутак: на самим почецима заокрета, онда одмах почиње да верује у оно у шта треба да верује" (Михиз 1986: 52).

епског начела, колико као интелектуална фигура склона релативизацији управо оних вредности које је Мајка Југовића усадила свом сину. Стога Југов монолог о јунаштву посвећен Бошку представља коментар на ову невелику напомену у дидаскалијама:

> „Јунаштво је најједноставније од свих врлина. Чак се и рецепт зна. Узмеш три драма чврсте вере у нешто, три драма необазирања на последице, и добру оку јаке воље. Све то измешаш и – готово. То ти не можеш да разумеш јер си и сам јунак, али можеш да верујеш на реч мени који сам увек био *кукавица йо рођењу*" (Курзив У. Ђ.) (Михиз 1986: 62).

Присутна својим одсуством, Мајка Југовића посредно утиче на радњу драме као „дух покретач и редитељ судбине читаве породице" (Бајчета 2017: 299), чије је присуство наговештено иза малих врата дворане у Крушевцу, што отвара организацију драмског простора ка ономе *иза* сцене. Њено одсуство јесте апсолутно, као и систем вредности чији је она преносник и репрезент. Извориште патријархалног морала у делу, иронично, не налази се међу драмским лицима, већ је присутно уписано у репликама ликова и дидаскалијама.

Као дело *хоīимице йоīрешноī наслова* (Бајчета), наслов не упућује само на драму Жене, већ и на децентрираност текста. Јер, окосница *Бановић Сīрахиње* не налази се у свима познатом току радње епске песме, већ у њеном коментару и ономе што је наговештено као могућност – у дидаскалијама. Као што осуда Мајке Југовића према својој ћерки долази ван граница сценског простора (Михиз 1986: 85), тако се и упориште драме налази у овом простору ван сцене. Иза наизглед конвенционалног драмског проседеа, који се темељи на једном од канонских дела српског националног канона, Михиз се изнова бави односом присуства (дијалог) и одсуства (дидаскалија). Присутна својим одсуством, Мајка Југовића носилац је патријархалног, епског светоназора – њено бескомпромисно *īврдо срце* израз је апсолутности епског света у коме је закон колектива у сукобу са индивидуалним принципима (Бајчета 2017: 300).

Драмско постојање Мајке Југовића, штавише, првенствено је везано за сферу дидаскалија и, у мањој мери, алузије у репликама ликова, које у себи носе интертекстуалну мрежу наслеђа народне књижевности. Стога је оцена Весне Језеркић да је лик Мајке Југовића *једна велика дидаскалија* (Језеркић 2006: 74) подстицајан и са формалне и са идејне стране. Са формалне стране, очито је да Мајка Југовића егзистира у драми само као *persona muta*, дакле као фигура одсуства. Са идејно-симболичке стране, Мајка Југовића као *велика дидаскалија* представља *дидаскалију унуīар дидаскалије*, будући да се цео Михајловићев драмски текст може читати као дидаскалија народне песме Старца Милије, јер и сам, *хоīимице йоīрешан* наслов, може потпадати под шире схватање дидаскалија. И наслов је, дакле, део секундарног

(помоћног) текста и иза њега, као и иза осталих дидаскалија, стоји истоветна ауторска инстанца. Разматрање прожимања и уоквиравања дидаскалија упућује нас на још једно њихово одређење, а то је да се дидаскалије могу посматрати као посебна врста *интертекста*. Препознавање интертекста једна је од одлика референцијалне природе драмске комуникације, а Михизово остварење не представља пуки преображај фолклорног текста у драмски већ његову проблематизацију и полемичку актуелизацију.

Од паратекстуалног статуса у антици до интертекстуалног статуса у модерном театру (Ђурковић 2020: 64), дидаскалије су прошле кроз радикалну генезу, која се у савременим, постдрамским остварењима отвара ка хипертекстуалности и потпуној епизацији драмског текста, у коме је укинута позната хијерархија текста (подела на примарни и секундарни драмски текст).

УЖЕ СХВАТАЊЕ ДИДАСКАЛИЈА

Уколико бисмо појам дидаскалија сузили на његово функционално схватање – односно раширено одређење дидаскалија као *помоћног текста* (Ђурковић 2020: 60) – поимање драме било би измењено. За разлику од оквира шире схваћеног појма дидаскалија као текста који надсвођује и његове дијалошке деонице, уже схватане, дидаскалије представљају несамостална и литерарно неразвијена упутства за остваривање различитих аспеката деловања актера драме. Њихово значење разумљиво је једино унутар самог система драмског текста, јер уже схватане дидаскалије никад не реферишу на вандрамску раван. Иако је до сад било речи о ширем схватању дидаскалија, ни уже не треба бити занемарено, будући да многе дидаскалије Михизове драме могу припадати овом одређењу. Тако можемо да разликујемо неколико типова уже схваћених дидаскалија: 1) дидаскалије унутар реплика ликова, 2) упутства о сценском кретању и деловању ликова између реплика ликова, 3) остале (углавном звучне и визуелне) напомене.

Дидаскалије унутар реплика ликова најбројнија су врста уже схваћених дидаскалија и део су конвенционалног драмског језика. Њихова улога потиче из недовољности информација самог *говорног текста.* Тако нам ова група најчешће говори коме је неко обраћање упућено, као и начин на који је остварено. Такође, напомене у оквиру ове групе могу бити везане и за гестове драмских лица, иако су они бројнији у другом типу. Неки од њих, попут напомене о додиру дланова Влах Алије и Жене (Михиз 1986: 42), могу имати далекосежнији интерпретативни значај, али већина представља конвенцију и нужност. Ретко напомене овог типа могу имати елементе ауторског коментара, као у дидаскалији у којој је истакнуто како Влах Алија „Урла од среће и неког пијанства" (Михиз 1986: 47). Да је овај исказ уже схваћене дидаскалије

субјективан, доказује да би непристрасна и неутрална била реченица у којој би се назначило само како лик виче, без обзира на начин и повод.

Други тип уже схваћених дидаскалија у највећем броју представља распоред кретања драмских лица – интеракцију са ликовима и манир ступања на сцену. Најважније и интерпретативно најизазовније јесу дидаскалије ове групе које, с једне стране, приказују сценске борбе, а са друге стране, тишину Жене у последњем, за њу *пресудном*, чину драме. И сцене борбе у првом и Женино ћутање у трећем чину, приказани су као оквир за мизансцен, сведено, без епизације присутне у шире схваћеним дидаскалијама. Ипак и интензивирање кретања током сукоба, као и његово одсуство на суђењу, захтевају посебну пажњу режије и глумаца, која није и не може бити садржана у сведеним сценским упутствима. Михизова драматургија тишине показује недовољност речи – говор тела Жене на суђењу може бити садржајнији и сугестивнији од многих говорних исказа ликова. Тако је један од емоционално најинтензивнијих момената драме везан за невербални контакт Југ Богдана са својом ћерком након осуде и реакција њеног брата Бошка (Михиз 1986: 114). Иако је нетипично за овај тип дидаскалија, у описивању Бошкове патње присутан је скривени ауторски коментар – описивање Бошка као плавог младог џина,[12] потекао из уводне дидаскалије другог чина.[13]

Индикативно је да је дистрибуција уже схваћених дидаскалија различита у различитим чиновима – док су најбројније у првом, најређе су у последњем чину, што се и објашњава истицањем сведеног кретања драмских лица. Ипак, сведеност дидаскалија не означава и одсуство активности на сцени, већ њихову друкчију организацију.

Трећа група дидаскалија је најређа, јер је већина акустичних и визуелних напомена већ садржана у оквиру уводних дидаскалија. Ипак, поједине напомене везане за распоред врата, прозора и сценских реквизита (иконе, шкриња, пешчаник), као и звучних ефеката (бука, комешања, звона), местимично су присутне. Могуће је да се овај тип сценских напомена појављује и уланчан са другим типовима. То је случај са приказом сусрета Жене и Влах Алије, у којој је истакнут широк распон сценских напомена – од манастирских звона и звекета оружја, преко Женииног погледа и приказа рањеног слуге Милутина, до изгледа Влах Алије (Михиз 1986: 36). Овај дидаскалијски низ значајан је јер указује не само на више нивоа сценских збивања, већ и на још један скривени поглед *аутoрскоī īласа*. Наиме, и у дидаскалијама посвећеним карактеризацији Жене[14] и у овом низу напомена, посебна пажња

12 „Венијамин породице је млад, плав џин" (Михиз 1986: 52).

13 „Стао је. Загледао се у њу, заустио да нешто каже, онда је покрио лице обема шакама и заридао. Тресу се рамена плавог младог џина" (Михиз 1986: 114).

14 „Сем очију, крупних и грозничавих, има и нешто мало лица" (Михиз 1986: 26).

посвећена је погледима јунака[15]. Одабир детаља који ће бити представљени у оквиру дидаскалија, а који нису од непосредног значаја за активности драмских лица, представљају израз перспективизације ауторске фигуре, која у овом случају више одговара филмском него позоришном медију.

Преглед уже схваћених дидаскалија показује њихов значај пре свега као упутног текста, који употпуњује вербалне исказе јунака. Међутим, чак и овакве напомене, сведене првенствено на своју функцију, поседују елементе епизације драме.

ЗАКЉУЧАК

На примеру драме *Бановић Страхиња* Бориславa Михајловића Михиза, показани су исходи различитих дефинисања дидаскалија у односу на природу драмске комуникације. Епизација драме не представља слабљење њеног драмског потенцијала, већ умножавање интерпретативних могућности.

Уочен је широк спектар примена дидаскалија у наведеном драмском тексту – од аутопоетике, карактеризације и просторно-временске организације дела (шире схватање дидаскалија), до функционалних напомена, које, као *помоћни текст*, одговарају ужем схватању дидаскалија.

Дидаскалије су на послетку добиле и своју могућу метадрамску и симболичку димензију која надилази сва њихова појединачна одређења. Тако се Михизова драма осветљава као пример филозофског театра, који проблематизује нека од кључних места српске епске традиције.

Проучавање прожимања примарног и секундарног текста у Михизовој драми открива улогу скривеног ауторског гласа као коментатора драмских збивања. Стога фигура ауторског гласа обједињује улоге приповедача и коментатора, чак и у уже схваћеним дидаскалијама.

ИЗВОР

Михиз 1986: Борислав Михајловић Михиз. *Издајице*. Београд: Бигз.

ЛИТЕРАТУРА

Бајчета 2017: Владан Бајчета. „*Бановић Страхиња* Бориславa Михајловића Михиза – драма хотимице погрешног наслова". *Летопис Матице српске*, књига 500, св. 3 (2017): 276–300.

Derksen 2008: Rick Derksen. *Etimological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill.

15 „Очи су јој огромне, запрепашћене, страшно је то што оне виде." и „Плаве, испране очи под суровим челом" (Михиз 1986: 36).

Ђурковић 2020: Урош Ђурковић. „О дидаскалијама и природи драмске комуникације". *Баштина*, св. 52.

Pavice 2004: Patrice Pavice. *Pojmovnik teatra.* Prevela Jelena Rajak. Zagreb: Akademija dramske umjetnosti, Centar za dramsku umjetnost, Antibarbarus.

Језеркић 2006: Весна Језеркић. „Женски ликови у драмама Бориславa Михајловића". *Михизова драма у европском контексту: зборник текстова*. Ириг: Српска читаоница Ириг и Фонд „Борислав Михајловић Михиз".

Несторовић 2016: Зорица Несторовић. *Велико доба.* Београд: Klett, 2016.

Ћирилов 1986: Јован Ћирилов. „Михизове чудне издајице". *Издајице*. Борислав Михајловић Михиз, 385-403, Београд: Бигз.

Uroš Z. ĐURKOVIĆ

STAGE DIRECTIONS IN BORISLAV MIHAJLOVIĆ MIHIZ'S PLAY *BANOVIĆ STRAHINJA*

Summary

Borislav Mihajlović Mihiz's play *Banović Strahinja* excels as a text of special dramatic qualities, deeply connected with various aspects of stage directions. In order to show them, we analyzed how various dramatic elements, such as characterization, irony, space, and time, are represented in the context of stage directions. One of the most important aspects of *Banović Strahinja* is present in auctorial voice that can be seen both in the stage directions and as part of the primary text. Because of that, Mihiz's play cannot be seen only as a reinterpretation of the famous Serbian epic poem, but also as a literary work in its own right firmly connected with modern theater tendencies.

Key words: Borislav Mihajlović Mihiz, *Banović Strahinja*, didaskalia, stage directions, drama, auctorial voice, space in drama, characterization in drama.

Рад је предат 17. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 81'243
37.091.275::811.163.41
doi: 10.5937/bastina31-29208

Прегледни рад

*Александар М. НОВАКОВИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

*Никола М. ТАТАР***
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Центар за стране језике

РАЗВРСТАВАЈУЋИ ТЕСТОВИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ***

Апстракт: Предмет овога рада односи се на испитивање теоријских захтева и могућих практичних решења у развоју онлајн разврставајућих тестова за учење српског језика као страног. Разврставајући тестови се у настави страног језика користе за процену нивоа познавања језика који се учи са циљем формирања хомогених група и који, притом, не морају нужно бити стандардизовани. Развој савремених информационо-комуникационих технологија поставио је нове изазове пред недовољно развијену наставу српског језика као страног. Међу свим тим изазовима посебно се истиче развој онлајн тестова за одређивање нивоа познавања српског језика. Сходно томе, главни циљ јесте креирање електронског интерактивног теста под називом *Test Your Serbian*, који у првој фази тестирања показује високу тачност у одређивању нивоа познавања српског језика (као страног).

Кључне речи: онлајн тестови, настава српског као страног језика, разврставајући тестови.

1. УВОД

Тестови у облику у коме их ми познајемо данас неизоставни су део наставе страног језика. Представљају инструмент за утврђивање и анализу знања, умећа и способности. Њима се утврђује и процењује напредак полазника.

---

* Мастер филолог, aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

** Мастер филолог, nikola.tatar@filfak.ni.ac.rs

*** Рад је написан у оквиру интерног пројекта Филозофског факултета у Нишу *Српски језик некад и сад: лингвистичка истраживања*, чији је руководилац проф. др Марина Јањић.

У складу са функцијом и наменом тестова, временом када се спроводе или циљем, тестови се различито класификују, при чему се уочава да поједине врсте тестова не припадају само једној класификационој групи. Међу њима посебно се издвајају тзв. *улазни* или *иницијални* (енг. *placement tests*) тестови, којима се утврђује ниво познавања језика. Како се ова врста тестова спроводи пре језичког курса са циљем разврставања ученика у хомогене групе, сваки покушај да се ставе у оквир унапред је осуђен на неуспех. По природи ствари, ова врста тестова спада и у групу стандардизованих тестова. Проблем који се јавља у настави српског као страног јесте да не постоји стандардизовани тест за процену нивоа познавања српског као страног језика. Зато се наведени термин може користити само условно.

Са друге стране, тестови се обично уско везују за писмену проверу, при чему се очекује физичко присуство ученика и наставника у исто време и на истом месту. Међутим, развој савремених информационо-комуникационих технологија[1] утицао је да се у настави страних језика појаве онлајн тестови за проверу нивоа знања. Тако кандидати који би желели да пронађу прави курс за себе једноставно и брзо могу проверити језичка знања. Ипак, пред наставу српског језика поставља се још један нови методолошки изазов: развој онлајн тестова за проверу нивоа познавања српског као страног језика. За разлику од енглеског језика (као страног), пред почетак наставе српског језика као страног постоје свега два онлајн (разврставајућа) теста: први, који је саставни део електронског интерактивног уџбеника за мобилне телефоне (*Speak Serbian*) и, други, Академије *Оксфорд*, који се користи у промотивне сврхе.

Стога се предмет истраживања односи на испитивање теоријских захтева и могућих практичних решења у развоју онлајн разврставајућих тестова[2] за учење српског језика као страног. Циљ рада јесте креирање онлајн теста који би користили сви они који планирају да уче српски језик или нису сигурни који курс српског језика би требало да похађају. На основу дефинисаног предмета и циља истраживања у раду су постављени следећи истраживачки задаци:

1. анализирати постојећи онлајн тест за учење енглеског језика као страног ради добијања смерница за креирање сличних тестова у настави српског као страног језика,

2. развити онлајн тест за утврђивање нивоа познавања српског језика као страног,

3. проверити његову функционалност у пракси.

---

1 „Интернет привлачи кориснике различитих интересовања, захваљујући богатству садржаја и широком распону услуга и веб-сајтова које нуди – од забавних, спортских и културних, па све до едукативних и информативних садржаја“ (Кулић, Савковић 2019: 130).

2 О овој врсти тестова у настави страних језика писао је Фулшер (1999: 289) крајем прошлога века, истичући потребу компјутеризације тестова за процену нивоа познавања језика.

У раду су коришћене метода теоријске анализе и метода моделовања. Рад је подељен на пет поглавља. Након уводних напомена, објашњено је значење термина *улазни тест* са посебним осврtом на потребу изналажења адекватнијег термина за означавање ове врсте тестова – разврставајући тест. У трећем поглављу анализиран је најпознатији онлајн тест за процену знања енглеског језика, а у четвртом је представљен модел развијеног онлајн теста за процену нивоа познавања српског језика (као страног). У петом поглављу су изнети најважнији закључци.

2. ТЕСТОВИ У НАСТАВИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА

Тестови представљају корисна средства која утичу на доношење важних одлука у настави страног језика (Шоами 1993: 4). Тестови се, услед своје специфичне природе, најчешће везују за напредовање у школи и рад истраживача. Очекује се да буду: ваљани, поуздани, објективни, осетљиви, проверени/баждарени, практични, економични (Јанковић 2016: 60). За Брауна (2004: 29) тест представља најужи појам на релацији: настава – оцењивање – тест. Тестирање се у настави страних језика предузима са циљем утврђивања нивоа познавања језика или објективну проверу успешности рада како наставника, тако и ученика. Из тог разлога Шоами (1993: 5-8) даје одговор на три истраживачка питања: *Који је дугорочни ефекат тестова? На који начин се тестови одражавају на наставну праксу? Како тестови утичу на понашање ученика?* Ауторка сматра да тестови предодређују активности наставника: пре теста су активности усмерене на припрему ученика за тест, а након спроведеног теста нема посебних активности које су ка њему усмерене. Ученици из корена мењају своје понашање пре теста, јер пажљивије прате наставу, обраћајући посебну пажњу на садржаје. Зато тестове види као средства за постизање успеха у настави. Бредшо (1990: 13) је, говорећи о тестовима за утврђивање знања, проучавао реакције студената на њихове садржаје и дошао до закључка да студенти који су остварили ниже резултата имају негативнији став према тестовима у односу на оне који су постигли боље резултате.

Тестови у настави језика разликују се према намени, функцијама и карактеристикама. Од аутора до аутора проналазе се другачије класификације тестова, при чему се уочава немогућност повлачења границе између појединих врста тестова услед њихове специфичне природе, о чему пише Талијанте (2009: 56-57). Албер и Болтон (1995: 60-61) издвајају следеће типове тестова: *квалификациони испит, Ц-тест, дијагностички тест* (утврђује слабости и кризна поља у одређеним језичким областима; спроводи се пре и током самог процеса учења и на основу добијених резултата наставник стиче увид у проблематичне језичке структуре), *тест евалуације напредовања, стандардизовани тестови језичких вештина, нормативно оцењивање,*

оцењивање према критеријумима, континуирано страм тренутноī оцењивања. Слично њима, Алдерсон и сар. (1995) пишу о *тестовима за процену стручности, тестовима за одређивање нивоа познавања језика, тестовима за утврђивање достигнућа у учењу језика, дијагностичким тестовима*, али и о *тестовима за проверу напредовања у учењу*. У *Заједничком европском оквиру за живе језике* наводи се постојање *теста за проверу нивоа постигнућа* (енг. *achievement test*), под којим се подразумева оцењивање постигнутог нивоа знања у односу на одређени, специфични циљ (ЗЕО 2013). На српском говорном подручју Ксенија Кончаревић (Кончаревић 2004: 328) тестове класификује према циљу тестирања и према времену извођења провера. Према циљу тестирања класификује их на следећи начин: *тест знања* (достигнућа, постигнућа, нивоа; заснива се на градиву које је обрађено током једне школске године или курса), *тест општеī језичкоī знања* (заснива се на грађи коју би ученик требало да зна ради обављања будућих послова), *класификациони тест* (доприноси формирању хомогених група, а самим тим и бољем планирању наставе; може бити и варијанта теста достигнућа), *дијагностички тест* (служи се да се открију пропусти и тешкоће ученика у појединим областима, како би се планирала корективна настава), *тест језичке способности* (прогностички тест; у смислу способности за учење језика, која ће се релизовати у будућности). Према времену извођења провера издваја *иницијалне, финалне, етапне* и *текуће тестове*. Са друге стране, у литератури се наводи и постојање *стандардизованих* и *нестадардизованих тестова* (Јанковић 2006: 60).

Међу свим побројаним врстама тестова посебно место заузимају такозвани *улазни тестови*. Због своје специфичне природе, они се отимају било каквој класификацији. Намењени су процени нивоа познавања језика који се учи, а њихова функција је да помогну разврставању кандидата према развијеним вештинама у коришћењу језика. Обично се користе пре почетка језичког курса, чиме се апострофира његова функција - формирање група према језичким способностима. Ксенија Кончаревић их одређује и као *иницијалне тестове* (Кончаревић 2004). Одређивање нивоа познавања језика подједнако је битно и за ученика и за наставника. Ученик ће имати највише користи од наставе уколико може пратити садржаје, а наставник неће имати проблема да свој рад на часу ефикасно организује.[3]

Због својих карактеристика, тест може представљати подврсту дијагностичких тестова, тестова знања или класификационих тестова. Аутори наводе најчешће постављана питања у вези са овом врстом тестова: *Да ли је ова врста тестова поуздана?* и *Колико прецизно утврђују ниво познавања језика кандидата*

3 Аутори ће у овом раду за означавање улазних, односно иницијалних тестова у настави страног језика користити термин *разврставајући*, с обзиром на чињеницу да наставници који предају српски језик као страни не могу доћи до стандардизованих тестова који се у званичној литератури означавају као улазни или иницијални.

који је подвргнут тестирању? У англоамеричкој литератури се за ову врсту тестова користе два термина: *entrance exam* и *placement test*. Тако Вол и сар. (1994: 321) их представљају као најкоришћенију врсту тестова у настави страног језика, која није дизајнирана од стране појединаца. Пол и Глин (1988: 80) сматрају да је у питању традиционална врста тестова која се користи само за процену нивоа познавања лексике једног језика[4], а не и других јединица језичког система. Браун (2005: 9) разликује *тестове за процену стручности* (енг. *proficiency tests*) и *тестове за одређивање нивоа познавања језика* (енг. *placement tests*). Према његовим речима први се користе за поређење група студената или институција, док се други користе за одређивање нивоа познавања језика и то увек на почетку курса. Аутор истиче да ова врста тестова садржи већи број разноврсних питања за процену познавања језика на више нивоа, као и да је у питању врста тестова која је нормирана/стандардизована.

Основне карактеристике улазног теста су стандардизованост и општост. Зато се овај термин не може користити у настави српског језика као страног, јер не постоји стандардизовани тест који се са овом функцијом употребљава у настави. Сходно томе, уместо термина *улазни тест*, коме се може замерити и недостатак дескриптивности, аутори овога рада препоручују термин *разврставајући тестови*, којима се на прави начин описује њихова функција (разврставање кандидата у хомогене групе, тј. разврставање кандидата према знању језика који се учи), при чему ова врста тестова не мора бити нужно стандардизована.

3. ОНЛАЈН ТЕСТ УНИВЕРЗИТЕТА У КЕМБРИЏУ

Онлајн тестови за проверу нивоа познавања језика представљају ововековни изазов у настави страних језика. Постају актуелни са развојем савремених информационо-комуникационих технологија и онлајн курсева за учење језика. Најчешће се користе ради одређивања нивоа познавања језика, проверу напредовања у учењу, односно ради провере успешности у савладавању курсева. С обзиром на статус *lingua franca*, у настави енглеског језика постоји више онлајн тестова који се могу користити у ове сврхе. Тренутно најпопуларнији јесу: 1) онлајн тест Универзитета у Кембрицу; 2) тест организације *British Council*, и 3) ILS тест енглеског језика, до којих се долази једноставном претрагом уз помоћ кључних речи „Test Your English". У овом поглављу предмет анализе је тест Универзитета у Кембрицу, најрепрезентативнији и најпознатији пример онлајн теста за утврђивање нивоа познавања језика (Каминг 2007: 473).

4 „Језик се, као што знамо, свакодневно мења. Промене захватају све његове нивое, а бројна истраживања су потврдила да је лексички ниво најосетљивији језички план који први подлеже променама" (Михајловић 2019: 86).

На Универзитету у Кембрицу, добро познатој и признатој установи за подучавање енглеског језика, разликују две врсте тестова: прву врсту представљају званични стандардизовани тестови за проверу познавања енглеског језика, који подразумевају тестирање све четири језичке компетенције, док другу групу чине онлајн тестови, који се заснивају на анализи две језичке вештине и познавање граматике и лексике енглеског језика. Сви тестови осмишљени су са циљем да се „помогне милионима људи да науче енглески и покажу своје знање у свету". Поред тестова, Универзитет у Кембрицу обезбеђује литературу у штампаном, али и електронском облику. Веб-сајт овог универзитета[5] садржи велики број бесплатних онлајн курсева за учење енглеског језика. Међутим, да би се наведеним курсевима приступило и ради избора најадекватнијег садржаја у складу са нивоом познавања језика, Универзитет у Кембрицу понудио је четири врсте теста: *општи тест* (енг. *General English*), *тест за школу* (енг. *For Schools*), *тест за проверу знања из области пословног енглеског језика* (енг. *Business English*) и *тест за млађе ученике* (енг. *Young Learners*). Посебно је користан *општи тест* уз помоћ кога се може одредити ниво познавања општег енглеског језика. Интересантно је да са Универзитета у Кембрицу посебно наглашавају да онлајн тест није прави кембрички тест познавања енглеског језика, те да се „резултати овог теста не могу користити као званични доказ познавања језика". За разлику од онлајн тестова, за другу врсту тестова, која се реализује у директном тестирању, тврде да су признати широм света.

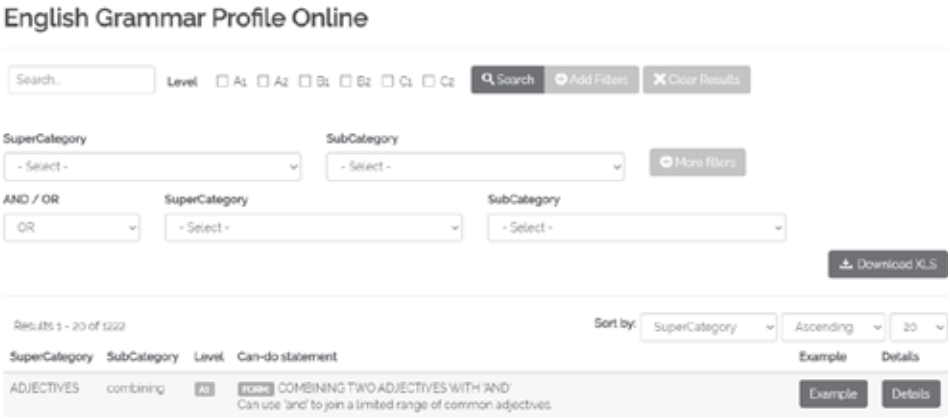
Онлајн тестови[6] могу се решавати помоћу рачунара или мобилног телефона. Почивају на темељима програмиране наставе, при чему је њихов основни задатак идентификовање нивоа познавања енглеског језика. Визуелно су прилагођени просечном кориснику рачунара и мобилних телефона у XXI веку. Посебан квалитет овог теста је у његовом дидактичко-методичком обликовању, који чине радни налози (*„Провери који испит из енглеског језика је најбољи за тебе! Пробај наш брзи, бесплатан онлајн тест. / За дата питања изабери најприхватљивији понуђени одговор како би завршио реченицу.*"), трака за проверу напредовања у решавању задатака, као и повратна информација о тачности датих одговора и нивоу познавања енглеског језика. Тест функционише по принципу избора понуђеног одговора који се најбоље уклапа у дати контекст.

Садржину теста чини 25 задатака, осмишљених уз помоћ две форма питања: 1) избора најприхватљивијег одговора на постављено питање, односно 2) избора речи која се најбоље уклапа у дату реченицу. Интересантно је

5 Веб-сајт Универзитета у Кембрицу доступан је на адреси: www.cambridge.org/us/cambridgeenglish.

6 Тест је доступан на адреси: https://www.cambridgeenglish.org/test-your-english/.

да се у тесту на тај начин проверава вештина читања (и разумевања прочитаног), граматичка знања и познавање лексике енглеског језика. Сва питања усклађена су са захтевима постављеним у *Заједничком европском референтном оквиру за живе језике* и подељена према описима шестостепене скале познавања језика (нивои: A1, A2, B1, B2, C1 и C2). Наравно, није означено експлицитно које питање одговара ком нивоу познавања језика. Захваљујући постојању два онлајн алата развијена на Универзитету у Кембрицу, аутори овог теста идентификовали су којим нивоима одговарају постављена питања у поменутом тесту. Наиме, алати[7] *English Grammar Profile* и *English Vocabulary Profile* омогућавају утврђивање нивоа ком одређене граматичке категорије и речи припадају. Простим уписивањем жељеног граматичког термина или лексичког појма (из анализираног теста), алат даје објашњења у којим се све контекстима жељени термини или појмови користе и ком су нивоу познавања језика својствени.

Графички приказ 1. *Кориснички интерфејс алата English Grammar Profile*

На тај начин је утврђено да од 25 постављених питања у тесту 2 одговарају нивоу А1, 7 нивоу А2, 6 нивоу Б1, 5 нивоу Б2, 2 нивоу Ц1, односно 3 нивоу Ц2 (в. следећу табелу).

Табела 1. *Процентуална заступљеност питања сваког нивоа познавања енглеског језика у онлајн тесту Универзитета у Кембрицу*

А1	**А2**	**Б1**	**Б2**	**Ц1**	**Ц2**
2	7	6	5	2	3
8%	28%	24%	20%	8%	12%

7 Алати су доступни на следећим веб-адресама: http://www.englishprofile.org/english-grammar-profile/egp-online, односно http://www.englishprofile.org/wordlists/evp.

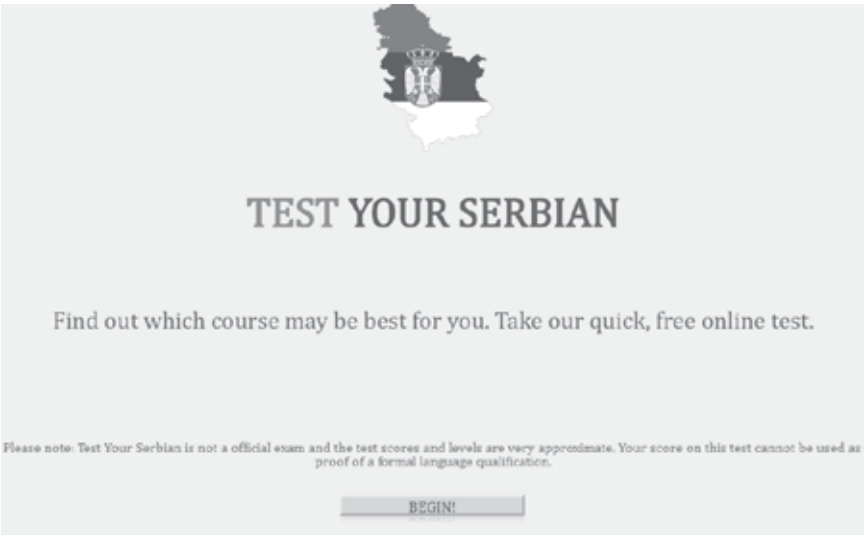
У вези са претходно реченим, посебно се поставља питање на који начин је тест „(ис)програмиран“ да (прецизно) одреди ниво познавања (енглеског) језика. Како почива на програмираној настави, повратна информација о нивоу познавања енглеског језика добија се након попуњавања свих постављених питања. Слично званичним тестовима Универзитета у Кембрицу, ниво познавања језика утврђује се према посебно развијеној скали овог универзитета (в. графички приказ 2). Међутим, може се уочити да онлајн тест није поуздан, што су и са Универзитета у Кембрицу експлицитно потврдили: „Сви резултати и показани нивои (у овом тесту) су приближни.“ Аутори су утврдили да се ниво познавања језика у тесту утврђује на основу укупног броја тачних одговора, а не на основу тачности одговора на питања из одређених група (А1, А2, Б1, Б2, Ц1, Ц2), што са собом носи одређене последице у виду непрецизности приликом одређивања нивоа познавања језика. Тако се може десити да ако кандидат не уради ниједно питање са А нивоа, а све тачно са Б и Ц нивоа, програм покаже Б1 ниво познавања енглеског језика. На основу тога, закључује се да постоји унапред дата скала која функционише на следећи начин: ако кандидат тачно реши 10 питања, покажи А2 ниво познавања језика; ако кандидат тачно уради 15 питања, покажи Б1 ниво познавања језика, итд. Такав начин одређивања нивоа природно носи и последице у виду непрецизности (и смањене функционалности). Ипак, добра страна дидактичко-методичког обликовања анализираног онлајн теста уочљива је у постојању (других) вишеструко корисних повратних информација: *захвалности на успешно попуњеном тесту, могућности прегледа тачних и нетачних одговора, појашњењу значења достигнутог нивоа,* као и *смерница за даље учење језика* (на пример, пријава на одређени акредитовани курс).

Анализа онлајн теста Универзитета у Кембрицу требало би да приближи научној и стручној јавности на који начин функционише ова врста тестова, као и да помогне у идентификовању његових позитивних и негативних страна са циљем пружања корисних смерница за даљи развој ове врсте тестова. Стога је у наредном поглављу изложено практично решење за повећање прецизности у одређивању нивоа познавања језика овом врстом тестова, али овога пута на примеру онлајн теста у настави српског језика као страног.

4. ОНЛАЈН ТЕСТ ЗА УТВРЂИВАЊЕ НИВОА ПОЗНАВАЊА СРПСКОГ ЈЕЗИКА (КАО СТРАНОГ)

„Друштвено-историјске прилика у последњих двадесетак година довеле су до стварања услова за развој наставе српског језика као страног. Како се број странаца заинтересованих за учење српског језика повећавао,

истом динамиком оснивали су се центри при филолошким факултетима у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу, при чему се све већа пажња посвећује теоријско-методолошким и практичним питањима наставе српског језика као страног" (Новаковић, 2018: 323-324). Развој савремених информационо-комуникационих технологија поставио је пред наставу српског језика као страног нови изазов – развој електронских интерактивних тестова за утврђивање нивоа познавања језика. Како је у претходном поглављу речено, у настави српског језика као страног тренутно су доступна само два онлајн разврставајућа теста – први, тест (енг. *placement test*) академије „Оксфорд" и, други, тест у електронском интерактивном уџбенику *Serbian for Beginners*. С обзиром на то да животне околности и потреба брзог доношења одлука захтевају постојање ове врсте тестова, аутори рада су осмислили и програмирали нови, и како испитивања показују, прецизнији тест за утврђивање нивоа познавања српског језика, дајући му једноставан назив *Test Your Serbian*. Тест је отвореног типа, тако да му се може приступити из било ког дела света[8]. При изради теста коришћено је упутство за развој тестова и оцењивање које је донео Савет Европе и у коме се прописују три фазе у спровођењу ове активности: 1. доношење одлуке да се тест направи (у складу са потребама институције); 2. дизајнирање теста које у себи укључује планирање, израду дизајна, прелиминарне пробе и информисање заинтересованих лица, и 3. провера валидности теста (УПТО 2011: 20).

Слика 1. *Почетна страна креираног разврставајућег теста*

8 Тест је доступан на следећој веб-адреси: https://resources.filfak.ni.ac.rs/media/test_your_serbian/.

Одликује га једноставан кориснички дизајн, који се састоји из пет хоризонтално оријентисаних садржајних блокова: заглавља, инструкционалног сегмента, задатка, траке за праћење напредовања у решавању теста и навигационих елемената. Визуелно је прилагођен просечном кориснику рачунара и мобилних телефона. Захваљујући пажљивом програмирању, тест се може решавати на свим мобилним уређајима: од мобилних телефона, преко таблета до рачунара, независно од врсте оперативног система који уређаји користе. За обликовање корисничког интерфејса коришћени су паралелно ћирилица и латиница, односно српски и енглески језик, док су повратне информације (енг. *feedback*) искључиво писане латиницом и на енглеском језику[9]. Навигациони елементи омогућавају кретање кроз садржаје.

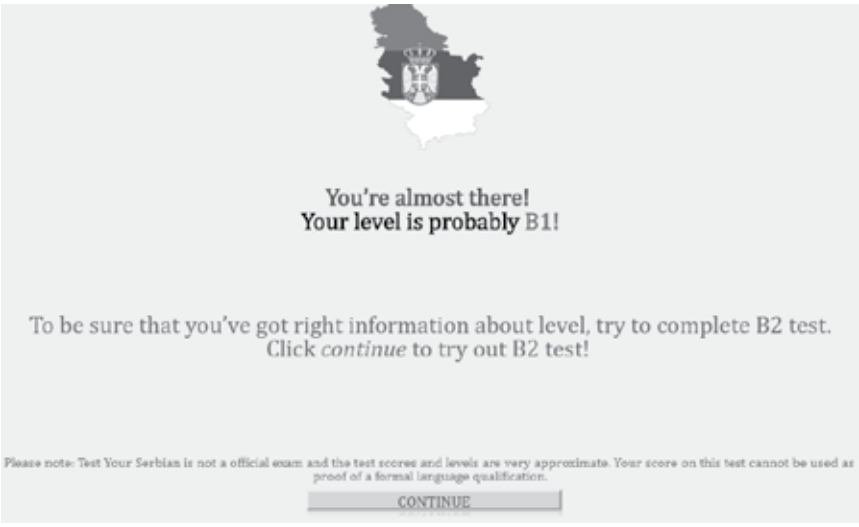
Сва питања, радни налози и задаци подељени су у шест нивоа (А1, А2; Б1, Б2; Ц1, Ц2) према упутствима датим у Заједничком европском оквиру. Иако је уведен 2001. године, постао је прекретница захваљујући чињеници да се може прилагодити и користити у различитим језицима света. Аутори су приликом осмишљавања питања, налога и задатака користили и велики број тестова који су странци решавали на завршетку курсева који су одржавани током вишегодишњег постојања Центра за српски језик као страни и нематерњи на Филозофском факултету у Нишу. Ови тестови посебно су били значајни приликом одређивања могућих одговора кандидата. Наиме, аутори су настојали да питањима и понуђеним одговорима детаљно испитају две језичке вештине кандидата: читање и разумевање прочитаног и познавање културе српскога народа[10], као и поседовање граматичких и лексичких знања, при чему су испитивани сви граматички нивои – фонетика (са фонологијом), морфологија и синтакса. Као и у претходно анализираним тестовима, и у овом тесту коришћени су следећи типови задатака: допуна реченице избором једног од четири понуђена одговора, спајање речи из двеју колона, превод са енглеског на српски језик и елиминација речи која не припада датом низу. Према речима странаца који су похађали курсеве српског језика у Центру током фазе тестирања анализираног разврставајућег теста, питањима, радним налозима и задацима проверавају се слабе тачке кандидата у учењу језика.

Посебан квалитет овог разврставајућег теста је у његовом дидактичко-методичком обликовању. За разлику од анализираних тестова за проверу знања енглеског језика, у којима се ниво одређивао на основу укупног броја тачних одговора (без обзира на тежину питања), у овом разврставајућем тесту коришћени су сложени алгоритми, базирани на постулатима линеарних

9 „Образовање је сфера у којој је глобални језик о коме говоримо најзаступљенији, зато што је енглески у ствари медијум или посредник функционисања светског знања, посебно у области науке и технологије“ (Зечевић 2013: 15).

10 Познавање културе (српскога) народа аутори подразумевају под петом језичком вештином.

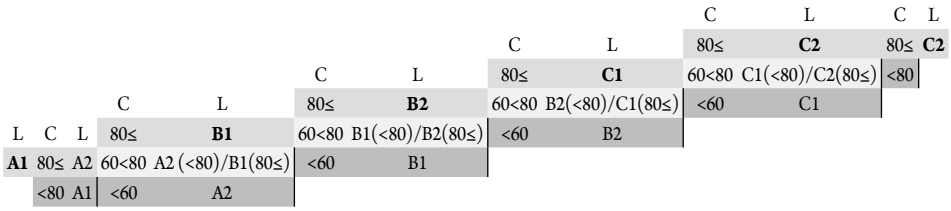
и комбинованих модела програмиране наставе. Захваљујући томе, сценарио да кандидат не уради ниједно питање са А нивоа, а да му програм одреди средњи (Б) ниво познавања језика није апсолутно могућ. Наиме, овај тест је подељен (према садржајима) на шест етапа (А1, А2, Б1, Б2, Ц1, Ц2), при чему се кандидат, у складу са процентуалном тачношћу својих одговора, линеарно креће кроз нивое. На сваком од шест датих нивоа кандидат решава по десет задатака (условно, укупно 60 у читавом тесту). Процентуална тачност одређује се уз помоћ алгоритама, при чему су аутори унапред задали границе за савладавање одређеног нивоа. Тако се за постизање жељеног нивоа од кандидата очекује да дâ 80% тачних одговора. Кандидат који задовољи задати критеријум аутоматски прелази на израду теста за следећи ниво познавања језика. У ту сврху коришћен је следећи алгоритам: if CpQuizInfoPointScored is greater or equal to 80% > Continue to Next Level. Међутим, како би повећали прецизност овог онлајн теста, аутори су нивоима А2, Б1, Б2, Ц1 додали алгоритам који омогућава кандидату да уколико оствари учинак између 60% и 80%, покуша да уради тест за следећи ниво познавања српског језика. На пример, ако би кандидат радећи тест за ниво А2 постигао ниво тачности одговора између 60% и 80%, софтвер би му омогућио да покуша израду теста за Б1 ниво, с тим што се овога пута граница за полагање Б1 теста са 60% помера на 80% тачних одговора.

Слика 2. *Повратна информација након половичног успеха у решавању теста*

У случају да кандидат положи Б1 тест, повратна информација одређује његов ниво познавања језика као Б1 (без могућности израде Б2 теста), са препоруком да обрати пажњу на садржаје са А2 нивоа. Међутим, ако кандидат не буде имао 80% тачних одговора, програм процењује познавање српског језика на нивоу А2. Ипак, на нивоима А1 и Ц2 очекује се да кандидати пређу границу

тачности од 80%, јер је реч о базичном, односно најнапреднијем нивоу познавања језика, те половично познавање градива на овим нивоима није дозвољено.

Графички приказ X. *Начин функционисања алгоритама у тесту*

Поред сложених алгоритама коришћених у развоју овог разврставајућег теста, као важан квалитет појављују се трака за праћење напредовања у решавању задатака и савладавању нивоа, као и јасне повратне информације. У вези са тим, кандидати који не положе тест, имају могућност да погледају још једном свој тест и виде које су грешке учинили. Такође, повратне информације недвосмислено упућују кандидата на садржаје које би требало изучавати. Иако аутори теста наглашавају да су резултати приближни, спроведене провере овог начина тестирања показале су високу прецизност теста.

У фази прелиминарног/пилот тестирања његове поузданости аутори су тест проследили полазницима (страним студентима) који су похађали курсеве српског језика у протекле три године на Филозофском факултету у Нишу и који су их успешно окончали. Током трајања курсева полазници су савладавали садржаје предвиђене програмима Центра за српски као страни и нематерњи језик на почетном, средњем и напредном нивоу. Том приликом коришћена су три уџбеника: *Реч по реч* (почетни ниво, Институт за стране језике), *Више од речи* (средњи ниво, Институт за стране језике), односно *Супер српски* (високи ниво, Азбукум). У недостатку већег броја студената чији је ниво познавања српског језика познат ауторима, у истраживању је учествовало укупно 28 студената из Шпаније, Русије, Сједињених Америчких Држава, Литваније, Француске, Јапана и Јужне Кореје. Од укупног броја њих 17 положило је тест за А1, 4 за А2, 2 за Б1, 2 за Б2, 1 за Ц1 и 2 за Ц2. Кандидати су решавали тест након чега су имејлом послали свој тестом одређени ниво. Анализа резултата укључивала је поређење нивоа које су послали са оним који су успешно завршили, показујући да је онлајн тест са стопроцентном тачношћу одредио ниво познавања српског језика као страног кандидатима који су учествовали у истраживању.

5. ЗАКЉУЧАК

Са развојем информационо-комуникационих технологија програмирана настава добија на значају. Свакодневно се говори о методолошким питањима наставе страних језика који проистичу из потребе њене модернизације

и усавршавања, како би на прави начин одговорила захтевима који се пред њу постављају у XXI веку. Тако се апострофира значај електронских интерактивних уџбеника, онлајн курсева за учење језика и потреба коришћења веб-алата. У вези са тим, често се говори и о развоју и о коришћењу електронских интерактивних тестова, међу којима посебан значај имају тзв. *улазни или разврставајући тестови*, намењени утврђивању нивоа познавања језика пре доношења одлуке о курсу језика који ће се похађати. Наравно, с обзиром на статус *lingua franca*, у настави енглеског језика као страног појављује се највећи број ове врсте тестова. Аутори овога рада посебно издвајају онлајн тест Универзитета у Кембрицу, као репрезентативан пример. Међутим, анализа теста је показала одређене пропусте у његовом програмирању, који за собом повлаче непрецизност у одређивању нивоа познавања енглеског језика. Наиме, реч је о одређивању нивоа познавања језика на основу укупног броја тачних одговора, а не на основу успешности у давању одговора на питања са различитих нивоа. Тако је утврђено да кандидат не мора урадити ниједно питање са А нивоа, а да му програм покаже Б ниво познавања језика.

Како би помогли развој наставе српског као страног језика, аутори су, на основу добијених смерница из анализе поменутог онлајн теста, осмислили и развили онлајн тест једноставног назива *Test Your Serbian*, намењеног дијагностификовању нивоа познавања српског језика. Развој ове врсте теста подразумевао је вишефазно поступање аутора: од његовог осмишљавања, преко програмирања до тестирања. За разлику од разврставајућег теста Универзитета у Кембрицу, креирани онлајн тест користи комбиновани систем за одређивање успешности у савладавању садржаја, омогућавајући потпуну интеракцију између рачунара/мобилног телефона и кандидата који је подвргнут тестирању. Резултати су показали да тест са високом прецизношћу показује ниво познавања српског језика. Такође, аутори су свесни чињенице да у настави српског као страног језика не постоји стандардизовани тест ове врсте, те предлажу да се уместо термина *улазни тестови* или *иницијални тестови* користи термин *разврставајући тестови*, чиме се директно упућује на њихову основну функцију – разврставање кандидата према језичким способностима (и достигнућима).

ЛИТЕРАТУРА

Алдерсон и сар. 1995: Charles Alderson, Caroline Clapham, Dianne Wall. Language test construction and evaluation. Cambridge University Press.

Браун 2005: James Dean Brown. Testing in language programs. New York, NY: McGraw-Hill.

Бредшо 1990: Jenny Bradshaw. „Test-takers' reactions to a placement test". *Language Testing*, 7(1), 13–30.

Вол и сар. 1994: Dianne Wall, Caroline Clapham, Charles Alderson. *Evaluating a placement test. Language Testing*, 11(3), 321–344.

Здравковић и сар. 2012: Смиља Здравковић, Љубица Живанић, Бранимир Путник. *Српски за странце 2*: *Више од речи*, Београд: Институт за стране језике.

ЗЕО 2013: Common European Framework of Reference. Strasbourg: Council of Europe.

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва". *Баштина*, 35, 15-24.

Јанковић 2016: Наташа Јанковић. *Вредновање језичких знања и способности у настави енглеског језика* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет.

Каминг 2007: Alister Cumming. „New Directions in Testing English Language Proficiency for University Entrance". In: Cummins J., Davison C. (eds) *International Handbook of English Language Teaching*. Springer International Handbooks of Education, vol 15. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0-387-46301-8_34

Кончаревић 2004: Ксенија Кончаревић. *Савремена настава руског језика*. Београд: Славистичко друштво Србије.

Кулић, Савковић 2019: Данијела Г. Кулић, Катарина Н. Савковић. „Употреба Јутјуба у настави енглеског језика на средњошколском нивоу". *Баштина*, 49, 129-143.

Милићевић Добромиров, Новковић Ацаип 2016: Наташа Милићевић Добромиров, Биљана Новковић Ацаип. *Супер српски – високи ниво*. Нови Сад: Азбукум.

Михајловић 2019: Милица Михајловић. „Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима". *Баштина*, 47, 85-102.

Новаковић 2018: Александар Новаковић. „Дидактичко-методичка обликованост радне свеске за учење српског и енглеског језика као страног – контрастивни приступ". *Годишњак за српски језик*, бр. 16, XXIX, 75-94.

Пол и сар. 1987: Meara Paul, Jones Glyn. „Vocabulary Size as a Placement Indicator". In: Grunwell, Pamela, Ed. *Applied Linguistics* in Society. Papers from the *Annual Meeting of the British Association for Applied Linguistics* (20th, Nottingham, England, United Kingdom, September 1987. British Studies in Applied Linguistics, 3, 80-87.

Селимовић-Момчиловић, Живанић 2012: Маша Селимовић-Момичиловић, Љубица Живанић. *Српски језик за странце – почетни курс*. Београд: Институт за стране језике.

Талијанте 2009: Christine Tagliante. *Evaluacija i Zajednički evropski okvir*. Beograd: CLE International, Data status.

УПТО 2011: Manual for Language Test Development and Examining. Strasbourg: Council of Europe.

Фулшер 1999: Glenn Fulcher. „Computerizing an English language placement test". *ELT Journal*, Volume 53, Issue 4, October 1999, 289–299.

Шоами 1993: Elana Shohamy. *The power of tests: The impact of language tests on teaching and learning*. Washington, DC: The National Foreign Language Center.

ЦЕФР: Council of Europe, *Common Europian Framework of Reference for Languages*: *Learning, Teaching, Assessment*, Cambridge: Cambridge University Press. Доступно на: https://rm.coe.int/16802fc1bf.

Aleksandar M. Novaković
Nikola M. Tatar

PLACEMENT TESTS IN THE PROCESS OF TEACHING SERBIAN AS A SECOND LANGUAGE

Summary

The subject of this paper is to examine theoretical demands and probable practical solutions within the development of online placement tests for both teaching and learning Serbian as a second language. Placement tests are used in the practice of teaching a foreign language in order to determine the level of language with the aim of forming homogenous groups, and these tests, in addition, do not necessarily have to be standardised. The development of modern information-communication technologies has set new challenges for the insufficiently developed practice of teaching Serbian as a second language. Among all those challenges, the one that stands out is the development of online tests for determining the level of one's knowledge of the Serbian language. Accordingly, the main aim is to create an interactive test called *Test Your Serbian*, and it has shown, during its initial testing phase, an impressive degree of accuracy (100%) in determining the level of the Serbian language (as a second language).

Key words: placement tests, Serbian as a Foreign Language, online tests.

Рад је предат 7. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-4 Радовић Б.
doi: 10.5937/bastina31-29145

Оригинални научни рад

*Сања П. ПЕРИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

МАЛИ ЧОВЕК У КЊИЗИ ЕСЕЈА *НЕКЕ СТВАРИ* БОРИСЛАВА РАДОВИЋА**

Апстракт: У раду се анализира појава обичног и свакодневног у есејима Бориславa Радовића, која се најчешће манифестује кроз лик *малог човека*. У тривијалном и свакидашњем писац проналази узвишено и важно, што неретко добија и митолошки оквир. Рад се бави и пишчевом позицијом уметника-шетача, фланера, што уноси доминантно модернистичку црту у Радовићеве есеје. Метододом анализе и методом close reading настоји се дати преглед богате галерије *малих људи* у књизи есеја *Неке ствари*. Циљ рада је дати увид у начине на које Борислав Радовић бележи мало и обично у свакодневици која након уметничке обраде добија обрисе необичног и тајанственог. Различитим поступцима (набрајање, иронизација, митологизација) и у различитим формама писац пружа прилику читалачкој публици да преиспита разлоге због којих *мали човек* често остаје ван фокуса уметности. Резултати рада показују да Радовићеви есеји нуде другачију слику *малог човека*, не натуралистичку или веристичку, али ни идеалистичку, што представља иновативни приступ маргинализованој теми у новијој српској есејистици.

Кључне речи: српска есејистика, обично, свакодневно, тривијално, свакидашње, митологизација.

УВОД

Песник, есејиста и преводилац, Борислав Радовић, аутор је неколико књига есеја: прва есејистичка књига, *Рвање с анђелом и други записи*, објављена је 1996. године, и њена тематика превасходно је обележена тренутком у коме се налазио српски национ деведесетих година прошлога века. Ратна страдања и дезоријентисаност народа погођеног немаштином никада није била проблематика коју је Радовић у својим делима избегавао. У овим текстовима, међутим, било какав вид патетике изостаје, а смиреност и достојанство са којима пише подразумевају и постојану дозу ироније.

* докторанткиња, sandra.irsevic@gmail.com

Друга књига есеја под називом *О песницима и о поезији* (2001), иако тематски другачија, задржава исти тон. Промишљање најважнијих поетичких питања и студиозни приступ делима домаћих (Васко Попа, Бранко Миљковић, Јован Дучић) и страних писаца (Шарл Бодлер, Стефан Маларме, Пол Валери), али и филмовима Живојина Павловића и слици Ежена Делакрое, откривају широку ерудицију аутора који се доследно назива *песником културе*. Његови есеји могу се сматрати егземпларно есејистичким, сагласно са схватањем есејистичког жанра као једне од најфлексибилнијих и најприлагодљивијих књижевних форми: „Али то нипошто не значи да је посреди некакав, на уобичајени начин развијен, есејистички концепт. Теме ових есеја су понајмање стандардне, традиционалне дефинитивно нису" (Поповић 2006: 132). Љубав према антици доноси дело *Читајући Верилија* (2004) и оно показује да Радовић не зазире од преиспитивања критичких судова који су у науци готово добили канонски статус, а да исти однос има и према самом Вергилијевом делу. Иако темељно и систематично, *Читајући Верилија* би се пре могло назвати мегаесејом него студијом, због елемената личног и интимног које се вешто преплићу са минуциозним анализама[1]. Књига есеја *Неке ствари* (2001) мења, међутим, структуру и тон есејистичке прозе Борислава Радовића.

Пре свега, реч је о краћој форми која се приближава запису или цртици, а која истовремено упућује да се ова књига „налази на занимљивом прелазу између дневничких записа, есеја и кратке прозе" (Вучинић 2009: 140). Приметна је већа окренутост ка индивидуалном и према интимним дилемама, било да су оне песничке или личне природе. Обе ове особине у складу су са општим одликама есејистике која је „екстремно субјективни и хибридни жанр" (Раичевић 2008: 295). Мада су песничке инспирације и даље присутне у повременим асоцијацијама на Душана Матића, Орфеја, Јустинуса Кернера, Анаксимандара, у есејима који обухватају период писања од 1992. до 2015. године доминирају Радовићеве успомене и сећања. Било да је реч о драгим успоменама из детињства или о ратним сећањима, односно о сећању на сан или на лекарску контролу, есејистички лик Борислава Радовића најличнији је у књизи *Неке ствари*. Хумор и ирониja остају препознатљива

1 На књигу *Читајући Верилија* може се у великој мери применити оно што Г. Раичевић запажа о Црњансковој есејистичкој прози *Књиīа о Микеланђелу*: „Да се до истине о уметнику не долази научним методом већ *ūрейознавањем*, то је Милош Црњански у својој 'Микеланђелијани' покушао врло убедљиво да покаже. И то је његова аргументација: препознавши Микеланђела у себи и себе у Микеланђелу, поставши медијум, Црњански је себи дао право да говори о истини која је делом и резултат *ауūорефлексије*. Саморазумевање се тако чини као карактеристика која умногоме прецизније одређује есејистичку форму од субјективности" (2008: 309). Чин ауторефлексије важан је и у контексту других есејистичких књига Борислава Радовића, где се он при анализи дела неког писца не либи да унесе личне недоумице и поетичке проблеме везане за његово сопствено дело.

обележја Радовићевог стила, што одговара уверењу Ђ. Лукача да се и једно и друго може наћи „у списима сваког заиста великог есејиста“ (Lukač 1973: 43). Оно што преовлађује у есејима књиге *Неке ствари* у односу на друге његове књиге јесте окренутост према свакодневном и обичном.

Када посматрамо српско песништво у целини запажамо следећу тенденцију: „Клатно се на страну свакодневног и уобичајеног помера тек у другој половини двадесетога столећа, током седамдесетих година“ (Аврамовић 2017: 334). При разматрању разлога оваквог заокрета, Аврамовић закључује: „Криза легитимације и губитак поверења у ’велике приче’ снажно су утицали не само на литературу, већ и на друге уметности, као и на филозофију, историографију и друге друштвено-хуманистичке дисциплине“ (2017: 338). Овакву промену усмерења у тематици песама налазимо и у поезији Бориславa Радовића, о чему је већ подробније писано (в. нпр. Mikić 1992, Божовић 2002, Аврамовић 2017). Важно је, међутим, да исто примећујемо и када су у питању есејистички текстови, с тим да је већ књига *Рвање са анђелом и други записи* наговештавала фокус интересовања на свакодневном[2]. У познијем периоду стваралаштва Бориславa Радовића овакви текстови постају врло фреквентни. Повод да се оживи неко лично сећање или дилема, или пак да се на другачији начин приђе некој књижевној теми, налази се у обичном, ефемерном и наизглед баналном, при чему као конкретан подстицај може послужити предмет, односно визуелни или аудитивни утисак. У средишту интересовања есејистичког *ја* могу се тако наћи проклијали кромпир, играчка „кашикара“, или пијачне тезге. Сви познати и свакодневни утисци сустичу се ипак у лику обичног, *малог* човека или жене који често остају неприметни или брзо заборављени.

Под појмом *мали човек* подразумевамо особу која је урођена у општи лик свакодневице тако да се у очима посматрача често ни по чему из ње не издваја: то су људи које срећемо свакодневно, са којима имамо кратку, рутинску, или никакву интеракцију, и који су неретко, али не и обавезно, статусно или материјално маргинализовани. Атрибут „мали“, дакле, нема функцију вредносног одређења. У Радовићевој прози видимо да су то трговци, шверцери, продавачице у пекари, конобарице, или пак просјаци, надничари, и многи други којима писац често не зна ни имена. Било да је реч о особи ближе познатој писцу, или о некоме кога види први пут, асоцијативним путем формира се тип *малог човека* који се, пролазећи кроз призму уметника, трансформише у главни лик Радовићевог есејистичког дела. Објашњење појма *мали човек* у великој мери кореспондира са објашњењем

2 Бавећи се жанром слике у прози у Радовићевој поезији и есејистици, М. Аврамовић примећује да се овај жанр пре него у књизи *Неке ствари* може наћи у текстовима прве Радовићеве есејистичке књиге: „Отуда није ни чудо што се неки од њих (’Главе’, ’Метафизика штампарске грешке’ и ’Дрво’) укључени у последње, и засад дефинитивно, издање *Неких ствари*“ (2017: 347).

које се везује за просечног припадника већине. При томе, мањина која се у највећем броју случајева издваја специфичним *вишком* у виду новца углавном поседује моћ да одлучује о судбини већине. У реалним оквирима *мали човек* је најчешће неко ко се не истиче или на чију смо необичност навикли, али у оквиру есеја у књизи *Неке ствари* то је неко ко у оку посматрача постаје изузетан управо у својој (не)обичности, и који је, самим тиме што је *човек*, вредан пажње уметника. Одупирући се општој помами у хипермодерном добу за *селебрити* личностима, односно потреби човека да и сам постане *селебрити*, Радовић показује своје *поверење у лепоту света* тиме што, парадоксално, сугерише да нема малих нити обичних људи.

МАЛИ ЧОВЕК КАО ГЛАВНИ ЛИК У ЕСЕЈИМА БОРИСЛАВА РАДОВИЋА

Књигу *Неке ствари* од тридесет и девет прозних текстова отвара истоимени запис. Већ у првом есеју наговештава се богата галерија *малих људи*, оних које аутор опажа у свакодневном окружењу, а најчешће напољу, на улици. Пишчев излазак на улицу подразумева обликовање једне другачије, бодлеровске позиције, која има своје име и историју: реч је о позицији уметника-шетача, фланера, описаној први пут у Бодлеровом есеју „Сликар модерног живота“ (1863). Бодлер записује:

> „Као птица у ваздуху, као риба у води, он се сместио у светини. Његова страст, његов занат састоји се у томе да се *сједини са светином*. За савршеног луталицу, за страственог посматрача, велика је наслада да се настани у мноштву, у непостојаности, у кретању, у несталном и бесконачном. Бити изван дома, а опет се свуда осетити као код куће; видети свет, бити у средишту света, а остати од света скривен, то су нека од најситнијих задовољстава тих независних, страствених и непристрасних духова, која језик може само неспретно да пренесе. Посматрач је *принц* који свуда ужива статус инкогнита“ (Бодлер 2013: 18-19).

Урбани шетач прераста у метафору модерног уметника[3] што се може препознати и у поезији и есејистици Борислава Радовића. Есејистички део књиге,

3 Бојан Савић Остојић у поговору превода Бодлерове збирке есеја *Сликар модерног живота* даје коментар алегорије уметника модернисте: „Коме ће бити поверен задатак да материјализује нестални, пролазни и без сумње, безбожни карактер модерног у уметности? Свакако не уметнику. А још мање неком од већ, на Салону, доказаних 'светионика'. Потребно је да се *извођач* ове непосредне транскрипције 'на живом', хватач даха модерног, налази у унутрашњости саме вреве, да делује са маргине; он сам мора једним делом да буде пролазник, повлашћени учесник метежа, живо око које ће не само бележити већ и кристализовати комешања аморфне светине.“ (Савић Остојић 2013: 87-88). Имајући у виду да је Борислав Радовић превео Бодлеров *Париски сплин* и више пута писао о њему у својим есејима, не чуди блискост у њиховом поимању задатака модерног уметника.

дакле, писац отвара са јасном свешћу о томе шта је њена главна тема и шта је оно што се примарно налази у видокругу шетача-уметника. Занимљиво је да притом креће од такозваног „унутарњег видокруга" у коме се уметник јавља као „искључиви посредник међу стварима": „Каткад међутим бива запањен подударношћу неких ствари у унутарњем и спољном видокругу: оно што би сам пожелео да прави проналази у ономе што га окружује" (Радовић 2016: 205). За ширење свог спољног видокруга и „протезање ногу" након читавог дана за писаћим столом[4], Радовић поред аналогија, метафора, алузија и конструкција разних врста и намена, поставља као неопходан предуслов непосредан живот којем дословно иде у сусрет. Линија између живота и уметности и иначе је у Радовићевим есејима веома танка: „(...) човек одједном поверује да се нашао усред неког великог спева чији се стихови полагано и неусиљено нижу покрај њега" (Радовић 2016: 206). Следи затим призор у ком доминирају „нека ћутљива и натмурена лица, читава галерија портрета над хаубама и пртљажницима аутомобила", да би потом писац у дугом низу навео предмете који чине ту велику „распродају за преживљавање, из дана у дан" (Радовић 2016: 206). Набрајање предмета као што су: „чоколаде, пакети цигарета, конзерве, сијалице, цуцле, умеци за грудњаке у три боје" подсећа на једну од омиљених приповедачких техника Данила Киша о чијој функцији, поред функције чувања од заборава, пише у запису „Станице": „Набрајање је једно од најстаријих песничких проседеа – сетите се само Псалама из Светог писма, првог хора из Персијанаца и каталога лађа код Хомера – а основна заслуга енумерације није дужина, него танани спој глагола, 'симпатија и неслагање' речи" (Борхес). Особна имена (људи, градова, биља) увек су у таквом узајамном споју привлачности и одбојности" (Киш 2006: 24). Узајамни однос привлачности и одбојности предмета на распродаји као што су, на пример, карте за играње и непропустљиви женски улошци, представља уједно и сигнал који указује на то какви су то „живи и сиви ликови" о којима Борислав Радовић жели да пише. Измешани тако, торбари, откупљивачи девиза и просјаци јесу они који су истовремено обични, *мали људи* из свакодневице, неприметни пред навикнутим оком пролазника, а који за уметника бивају „просто вапијући за овековечењем" и део „незаборавног призора торбарења" (Радовић 2016: 206-207). Лосиони и дезодоранси које Радовић наводи сигнал су тривијалног и ефемерног које има

4 Овакве и сличне напомене о писцу чији је процес писања приказан у соби, за писаћим столом, обично поред прозора, нису ретке у Радовићевој поезији и есејистици. Таква слика поново представља аналогију са Бодлеровим есејом: „Мало је њих обдарено способношћу да види; још их мање има моћ да се изрази. Сада, док други спавају, овај човек је нагнут над столом, прикива лист папира истим погледом који је до малочас прислањао уз ствари, мачујући се са оловком, пером, кистом, док вода из чаше бризга до таванице, бришући перо о кошуљу, ужурбан, силовит, делотворан, као да се боји да му слике не утекну, свадљив премда сам, трвећи се са самим собом" (Бодлер 2013: 21-22).

довољно снажну сугестивну моћ да назначи своју непоновљивост у очима уметника: „(...) збег који све своје собом носи и нуди у бесцење, пре но што се окамени на зидовима неког величанственог храма сиромаштву, који би украсила рука најмоћнијег и најзахтевнијег уметника“ (Радовић 2016: 206).

Даље у есеју Радовић развија тезу о уметничкој вредности малог и свакодневног кроз опозитни пар *знати* и *видети*, при чему наглашава да све што човек зна бива бачено у засенак пред оним што види (2016: 207). Пошавши од призора торбарења, писац проговора о функцији уметности да „отвара очи пред нечим поред чега смо толико пута пролазили а да то нисмо ни примећивали, мислећи да то видимо, на основу нашег уверења како знамо шта гледамо“ (Радовић 2016: 207). Постављајући затим у исту раван изазов описивања Ахиловог или Енејиног штита и непоновљивих призора са тржнице, писац подвлачи идеју да за писца нема малих ствари недостојних писања. Да би заокружио ту мисао, аутор се на крају свог есеја обраћа Музи са жељом да она каже нешто о тим торбарима и просјацима, и да припази и убудуће преко његововог рамена на оно што он пише (в. Радовић 2016: 208). Оваква инверзија и зазивање Музе на крају текста уместо на почетку, говори не само о могућој инверзији „ниских“ и „узвишених“ тема, већ и о промењеној функцији модерне уметности која, бодлеровским језиком, тежи да „из присутног извуче оно што би могло бити поетско у историјском смислу, да из пролазног изнедри вечно“ (Бодлер 2013: 23).

Наредни есеји у књизи бележе наизглед обичне призоре, уз необичну дозу драматике која недвосмислено потиче на дубље сагледавање предочених утисака: о сврaки чији се лет наставља у сећању, о проклијалом кромпиру као о бићу из подземља, о птицама чији се специфичан темпо међусобног дозивања прати пре него што се утоне у сан. Запис „У пекари“ поново ставља у фокус људе који улазе у пишчев „унутрашњи видокруг“. Овај текст сачињен од једне реченице не може се назвати есејом, већ пре цртицом, што је поново у складу са Бодлеровим схватањем форме која највише одговара модерном уметнику: „Уметник не мора да се труди око дочаравања унутрашње целине добијеног дела; оно чини целину једино са утиском који је уметника подстакао на препис-реакцију. Примењен на књижевност, овај императив фаворизује сирову, ’небирану’ форму, ’без главе и репа’: цртицу, фрагмент, песму у прози“ (Савић Остојић 2013: 84-85). Цртица из пекаре гласи: „Мала продавачица у пекари, са широким штитником од неке цветне тканине на глави, као паче које је доскакутало из каквог филма Вудија Алена: сам живот који нам са осмехом жели добро јутро, и пита шта смо изабрали“ (Радовић 2016: 214). Око мале продавачице плету се различите алузије и паралеле, наизглед неповезиве међу собом: паче, филмови Вудија Алена, сам живот. Љубазно питање продавачице у пекари постаје метафора самог живота у његовим разноликим облицима и питања која са собом доноси

свако ново јутро. На овај начин поново се ствара спона између малог и бесконачног, обичног и судбоносног.

Есеј „Славље" бележи тако један изузетан моменат за српски народ: „Наши су опет прваци света у кошарци" (Радовић 2016: 218). Фокус, међутим, није на кошаркашима, на шампионима, већ на људима који су изашли на улице да поделе радост због таквог врхунског успеха. Аутор поново пише из позиције пролазника, шетача, овај пут са јасно наглашеним изненађењем јер му и људи, и град, делују непознато: „Који је ово град, ако овакав град уопште постоји? Одакле су поврвели сви ти младићи и девојке озарених лица, уздигнутих руку, толико леши, толико весели?" (Радовић 2016: 218). Тиме се показује да ни писац није изузет из општег усхићења, он је *човек īомиле* и *део свеīине*, као и Бодлеров уметник. Радовић весељу на улицама даје смисао обреда, мистерије, карневалске прославе. У таквом слављу нико се не издваја именом, професијом, сталежом, али Радовић усмерава поглед на једног дечака: „Међу њима, на крову неког аутомобила као на царском престолу, један дечак тамне пути, наг као од мајке рођен, личи на Купидона" (2016: 218). Повезивањем људског, односно дечијег, са царским и митолошким, поново се даје узвишени смисао ономе што није свакидашње или обично, али што само по себи нема ванредне или натприродне атрибуте. Пролазак кроз такву онеобичену уметничку оптику омогућава да тренутак који би се, ма колико био изузетан, ипак изгубио у протицању времена, постане овековечен кроз уметничко дело.

У есеју „Кентаури и Лапити"[5] поново се појављује митологизација као поступак. Сам есеј има облик митолошке приче у којој се говори о два племена која су у ствари – возачи и пешаци. Драмски набој постигнут је кроз вечни сукоб Кентаура и Лапита, при чему Кентаури, „допола људи, отпола лимени сандуци који се крећу на четири точка", имају „изразиту надмоћ" (Радовић 2016: 221-222). Имена племена преузета из митологије преносе се на обичне људе и у њихове односе богови се не мешају. У самом есеју, међутим, да се наслутити на чијој су страни пишчеве симпатије, те се тако Кентаури перципирају као завидни и злобни, а Лапити као угрожени.

5 На књигу *Чиīајући Верīилија* може се у великој мери применити оно што Г. Раичевић запажа о Црњансковој есејистичкој прози *Књиīа о Микеланђелу:* „Да се до истине о уметнику не долази научним методом већ *йрейознавањем*, то је Милош Црњански у својој 'Микеланђелијани' покушао врло убедљиво да покаже. И то је његова аргументација: препознавши Микеланђела у себи и себе у Микеланђелу, поставши медијум, Црњански је себи дао право да говори о истини која је делом и резултат *ауīорефлексије*. Саморазумевање се тако чини као карактеристика која умногоме прецизније одређује есејистичку форму од субјективности" (2008: 309). Чин ауторефлексије важан је и у контексту других есејистичких књига Бориславa Радовића, где се он при анализи дела неког писца не либи да унесе личне недоумице и поетичке проблеме везане за његово сопствено дело.

О иронији и њеним врстама у Радовићевом делу већ је писано (в. Бајчета 2017: 355-373), при чему је фокус углавном био на његовој поезији. Фина иронија присутна је готово као лајтмотив и у есејима Бориславa Радовића, уз постојану дозу меланхолије и мирноће у опсервацији. За наше истраживање значајна је чињеница да је иронија усмерена углавном на оно мало и тривијално у свакодневном окружењу које у контексту есеја добија размере изузетног и значајног. Када пише о Кентаурима, аутор се не задржава на појединостима које дефинишу ово племе као натприродно или надмоћно, већ благо иронично бележи оно једноставно и људско што не може бити замењено никаквим технолошким напрецима: „С лакоћом савлађују растојања између градова и земаља, али су немоћни кад треба да уђу у неко надлештво, у неку продавницу или кафану; да скокну по јутарње новине и пакло цигарета или да заузму ред у чекаоници код зубара“ (Радовић 2016: 221). На овај начин писац поново даје пажњу навикама „обичних двоножаца“ и одаје им поштовање достојно митолошког оквира.

Есеј од четрнаест делова, „Човек у рату“, бави се обичним, малим човеком у необичним околностима. Писац се не либи да говори о онима „одозго“, о *безличном непријатељу* који у новом добу добија облик *машине, сензора, експлозивног пуњења*, али његова пажња ипак је усмерена на оне који бивају бомбардовани, односно на оне „који са земље подижу главе према небу“ (Радовић 2016: 244-245). У трећем делу есеја о њима читамо: „Увече, пошто изриљају и посеју, орежу и покосе, нахране стоку, оперу се, пресвуку и обедују, пре но што оду на починак за који не знају колико ће трајати и чиме ће се прекинути, они излазе пред кућу да попуше цигарету и осмотре небо, да ослушну претећу тишину тренутка између зрикаваца и бомбардера“ (Радовић 2016: 244). У есејима о рату Радовићу је посебно стало да забележи сигнале уобичајеног и свакодневног, те тако одлазак на терасу ради пушења цигарете подстиче читаоце да виде оно људско у појединцима, оно што се не мења ни под којим политичким околностима које пажљиво конструише *механички разум*. Као и у есеју „Главе“ са сличном тематиком о рату у Босни деведесетих година прошлог века, циљ је да читалац види жртве рата као људе који једу, пију, пуше, смеју се, пате, без било какве врсте деградације или, са друге стране, патетике у описивању.

Народ који је бомбардован 1999. разлаже се у Радовићевој есејистици на појединце са којима је лако поистоветити се, без опасности да било чији лик буде изгубљен у непрегледној маси погођених ратом. Зато писац у петом делу есеја даје призор са пијаце и човека чији положај између везица младог лука и главица зелене салате делује као баналан. Испоставља се, међутим, да је истинска баналност у томе што тај исти човек може представљати нечију покретну мету и „циљ оперативних дејстава“ (Радовић 2016: 246).

Како писац и сам наглашава, тешко је замислити да човек који бира поврће „собом оличава неку зарађену страну". Слика коју потом даје персонификује ратни бесмисао: „Док се бира она везица младог лука или главица салате, изненада се разлеже потмули прасак. Неке главе се осврћу, а неке не. У плаветнилу иза ниских кровова оцртава се с правца реке крошња дима. 'Туку опет мост', каже једна зарађена страна пред салатом. 'Туку, него шта', каже на то друга" (Радовић 2016: 247).

Седми део есеја „Човек у рату" показује како мале, личне историје у појединим моментима надилазе оно судбинско битно, или, у време рата, потенцијално катастрофично. Запис прати чиновницу са уплате у пошти која мазним гласом пита некога са друге стране жице: „Имате ли ваздушну опасност?" (Радовић 2016: 251). И овога пута Радовићева поређења представљају минијатурна ремек-дела те тако она „придржава раменом и подбратком слушалицу као Циганин виолину" (2016: 251). Разговор чиновнице са неким скорашњим познаником, који није равнодушан према њој, јесте микрокосмос који израста из општег ратног хаоса, а Радовић настоји да покаже како, чак ни у таквим околностима, не нестаје потреба за кокетеријом или допадањем. Све оно што делује као луксуз у данима бомбардовања или рата остаје и даље присутно у људима, а дело Борислава Радовића приказује управо такву врсту искре која, иако мала, има моћ да раздвоји покретну мету од човека. Циљ и јесте „срозавање" онога што делује као озбиљно и важно, а што не сме добити животну важност: „Читава она рушилачка сила срозала се и повукла пред тајанством слатког ћеретања: 'Збиља, без све шале, имате ли ваздушну опасност?'" (Радовић 2016: 251).

Девети део есеја отвара се упечатљивом сликом: „Сувоњави младић под војничком беретком, утегнут у маскирној униформи, поштапајући се храмље пред болницом тамо-амо уз колону која се враћа из посете болесницима, и пита сасвим тихо, са снебљивим осмехом: 'Имате ли који динар?'"(Радовић 2016: 254). У овом запису по први пут видимо две различите групе *малих људи* у контексту рата. Једни су неснађени и срамежљиви, као војник који проси, док су други продорни, спремни да се прилагоде тренутку и узму од њега највише што могу без много размишљања. Такав је таксиста са босанским трохејом, сувише „мали" да би био ратни профитер, али довољно самоуверен да тражи део свог „плена":

> „Плаћам и мислим на војника од малочас. Да сам се задржао који часак с њим, не бих улетео ову клопку на точковима, где сам оставио зацело више но што он сакупи од једне болничке посете. Овако, новац је отишао улудо, премда би се могло рећи да је доспео у праве руке: постао је плен, а не милостиња.
>
> Неправда у рату, кажем себи, отвара четворе очи како не би погрешила" (Радовић 2016: 255).

Поновни сусрет са просјаком служи његовом демаскирању: он није млад, можда није ни војник, а врло је могућно да је умно заостао. То ипак не мења осећај који писац има када му напокон да нешто ситнине; он осећа олакшање, као да му је пао камен са срца. Није сасвим јасно је ли измењена прилика на крају есеја само друга верзија оне коју је срео при првој болничкој посети. То повлачи са собом још питања: је ли војник на почетку есеја био само део уобразиље, наговештај скоре ратне стварности, забуна? Сигурно је ипак да и један и други тип *малих људи* приказаних у овом запису мења своја лица, ципеле и возила, али једнако остаје усмерен према новцу и према животу као да су му плен или милостиња. Сам писац бира своје место између, са осећањем олакшања када језичак на ваги претегне на страни потребитих.

У есејистици Бориславa Радовића ретко је именовање људи и места, и то представља добру подлогу за идентификацију читаоца са песником-фланером који може шетати у било којем граду, међу било којим људима. Један од таквих људи, ипак, дат је именом, што је израз аутентичности и намерно истакнуте дистинкције између обичног и незанимљивог. Ниједан *мали човек* Бориславa Радовића није толико необичан да би био екстравагантан, нити је обичан у мери која би га деградирала као самосвојну личност, занимљиву и вредну пишчеве и читалачке пажње. Међу такве људе спада и Фрања из есеја „Познати лик". Присуствујући сцени милосрђа у којој Фрања двема сакатим шакама мрви лепиње и дели их голубовима, писац поново својим поређењима упућује читаоца на то да се у једној свакидашњој сцени храњења голубова крије много више него што би се на први поглед могло чинити. У есеју пише како се „Фрања губио у том окружењу као планински врх под облаком" (Радовић 2016: 288). На овај начин постаје јасна величина тог оронулог човека, имајући у виду да голубови хитају „да посведоче како је милосрђе уистину безгранично, јер никада се не може имати толико мало да се и оно најмање не би могло поделити с неким" (Радовић 2016: 288). У том маниру писац и завршава: „На часак ми се учинило да, онако погурен, држи цео свет на плећима. И већ ми је ишчезао из видокруга" (Радовић 2016: 288). Овога пута уношење митског у свакодневно бива суптилније него у другим есејима, али је прозирно поређење Фрање са митским јунаком Атласом. Радовић на почетку есеја каже како је Фрања седео „по обичају на високом степенику код улаза и делио свој хлеб са голубовима" (2016: 288). То, дакле, није никаква нова сцена ни за њега, а свакако није необична ни за читаоце навикнуте да виде старије људе како хране голубове. Циљ је ипак показати да у том погуреном старцу постоји јунак спреман да подели и оно мало што има, и да то су заправо величине нашег доба, ма колико *мало* или неугледно изгледале.

Скретање погледа на такве људе, а не од њих, потребно је пре него што за тако нешто буде касно. Борислав Радовић жели да делује управо на блазираног модерног човека, човека гомиле, исувише навикнутог на мале људе

у свом окружењу, без бојазни да би могли нестати или, што је можда још горе у његовим очима, да би могли престати да раде за њега. Есеј „Извињење" почиње in medias res, повиком „шта то уради Вита" који се чује пред бакалницом (Радовић 2016: 289). Кратак животопис овог човека, за кога читалац још увек не зна шта је то што је учинио, занимљив је и обавијен тајном. Надничар који је пре двадесетак година препливао Дунав с румунске обале углавном је радио, ћутао, и осмехом одговарао на приче: „Не зна се да ли је тамо имао какве родбине, од чега је утекао. Свашта се причало: да је рашчињени свештеник, бивши полицајац или кријумчар, да је убио жену, или њеног љубавника, или обоје" (Радовић 2016: 289). Његово тихо присуство постало је видљивије тек његовим одласком. Вита се обесио, а порука коју је за собом оставио, учинила је посебно снажан утисак на писца који је и есеј назвао „Извињење": „Извини. Наћи ћеш ме у шупи" (Радовић 2016: 290). Нема назнака за разлоге његовог самоубиства, нити се Радовић упушта у такве врсте анализа, стављајући на тај начин у фокус сам живот, тих, тајанствен, понекад неприметан, али увек неупитно вредан.

Афирмација сваког живота један је од главних задатака који писац пред себе поставља у својој поезији и есејистици. Лица коју промину макар у неколико реченица у тексту не могу се заборавити, а такво је и лице малог Цуме у есеју „Кашикара": „Као да сам малочас отворио новине, видим једно буцмасто лишце без осмеха, крупних црних очију загледаних некуд у страну, и „кашикару" налик отровници свијеној на његовим грудима. Шестогодишњак. Звао се Цума"[6] (Радовић 2016: 298). Бомба као отровница на дечијим грудима подсећа на ђавола у облику змије из библијске приче, што се уклапа у контекст о човеку који „негује од малих ногу Каина у себи": „Гради свој лични земаљски рај, не либећи се да искорени или преиначи све што се не уклапа у његову замисао, али у себе нерадо завирује и још мање дира" (Радовић 2016: 298). Дечаков портрет „дира" и узнемирава човека удобно смештеног међу оградe свог врта, а занимљиво је да аутор ни себе самог не истиче као другачијег, имајући у виду да га у есеју затичемо како грабуља и уређује своје двориште. Есеј на тај начин и завршава: „Гасим опушак и враћам се грабуљама" (Радовић 2016: 298). Овакав крај може се међутим схватити и другачије од враћања у свакодневицу и уобичајеним навикама, из које треба само склонити пластичну играчку „кашикару" пронађену у дворишту. Кандидовски позив да се уређује свој врт Радовић обликује као суптилну препоруку да свако почне сређивање света од свог дворишта, како би било што мање судбина као што је Цумина.

6 Занимљиво је да наредни есеј у књизи, „Сумрак богова", почиње речима: „Тек сам био напунио шест година кад је Други светски рат хрупио у мој дечји свет" (Радовић 2016: 299). Оваква врста повезивања и паралела није реткост у Радовићевој есејистичкој прози, што сведочи о доброј композицији и прожимању различитих временских и просторних планова у јединствени уметнички простор, с порукама универзалне вредности.

Након два есеја са ратном тематиком, следи поново растерећење у виду записа на нивоу анегдоте, где лица обичних људи имају моћ да блесну у својим радостима, страховима и узбуђењима. Писац описује свој суботњи ритуал у којем, поред одласка на пијацу, важну улогу има и продужени *еспресо* из оближњег кафића. Две конобарице, студенткиње из унутрашњости, јесу безимене јунакиње ове кратке приповести у којој закони тржишне вредности представљају повод за драму чији заплет посредно утиче и на самог аутора. Кафић постаје коцкарница, па затим опет кафић, а две девојке пиони у играма економије. Како празна коцкарница не би била одбојна за посетиоце, газда даје жетоне конобарицама, да би оне недуго потом постале нове свештенице у храму *једнорукоī џека*: „После оне чудотворне направе која рони опојне златастосмеђе сузе имао је да дође *једноруки џек*, више њих у врсти, постројених уза зид попут кумира у светилишту, да светлуцају, зује и штекћу, нагонећи вернике у заносу да празне џепове до последњег жетона" (Радовић 2016: 303). Нешто касније у тексту, Радовић упоређује чегртаве аутомате са блиставом божићном јелком (2016: 304). Преданост и озбиљност с којом девојке играју своју игру без добитка и губитка подсећа на посвећеност у молитви, а приказ ових модерних светилишта није без ироније и комике која извире из апсурда саме ситуације. Поново је, дакле, на делу Радовићев поступак којим се мењају и померају границе сакралног и профаног, а живот *малих људи*, лако неприметних у свакодневици, постаје бојиште на којем се сукобљава оно узвишено и озбиљно са тривијалним и безначајним. У тексту проналазимо знаке који казују да је реч о једном годишњем циклусу у којем се кафић преображава у коцкарницу, а затим и обратно. И док сам објекат и његов власник остају суштински непромењени, и даље под неприкосновеним утицајем економских закона, *мали људи* су они на којима се промене виде. Девојке се не мире са новом променом и напуштају посао, а кафа више нема онај исти, *ūариски укус*. Не знамо је ли коцкарска занесеност имала снажније последице по девојке од чекања њихових младића до ситних сати да оне заврше своју игру. Сам аутор, међутим, на крају есеја разматра могућност промене кафића због лошије кафе. Тиме се на известан начин сугерише да иако су *мали људи* наизглед *лако замењиви* (нове су конобарице биле једнако хитре и љубазне), постоје укуси, амбијенти и осећаји који то нису, и одолевају брзо смењујућим законима понуде и потражње. Они који остају верни томе, ма колико *мали* били, јесу истински посвећеници у хипермодерном времену.

Поред улице, кафића и пијаце, аутобуска станица један је од најчешћих топоса модерне књижевности која проговара о *малом човеку*. Радовић у својој есејистици често бележи сцене које се не могу назвати необичним и које су дубоко урезане у сваког човека јер их је морао видети барем једном: пијачна распродаја, старац који храни голубове, човек који спава

на аутобуској станици за међуградски саобраћај. Живост ликова о којима Радовић пише и моћ његове имагинације чине ове сцене аутентичним, те је тако више имагинативном допуном, него самим ликом, у есеју „Спавач" забележен поменути призор на станици. Писац сам измаштава идентитет човека који спава на клупи и разлоге његовог пијаног сна у подне, али све остаје на нивоу скице, без сувишних заплета и компликованих описа. Пажња се на крају највише задржава на осећају који човека обузима у сну: „Спава он, а чини се како би хтео да се искобеља из тог сна, из неке јаме која га вуче и усисава, а до чијег му руба толико мало треба" (Радовић 2016: 312). Немогућност да се руб досегне и „бојазан да јама такве врсте у ствари нема ни руба ни дна" (Радовић 2016: 312) остају главни маркери тог непријатног пијаног спавања. Последња реченица, међутим, показује потребу да се то искуство универзализује, да се учини блиским обичном човеку који вероватно неће никада спавати на клупи на аутобуској станици и који би на таквог спавача гледао „испод ока". Она гласи: „Хтео би да искорачи куд било и стругне из тог ружног сна, али не може ни да макне, како то обично бива у сновима" (Радовић 2016: 312). Немоћ и паралисаност које се јављају у сну осећаји су познати сваком човеку. На тај начин немогућност искорака из јаме постаје заправо предуслов симболичког корака којим се премошћава раздаљина између спавача на клупи и потенцијалног пролазника који га посматра.

У есеју „Уметник" аутор се поново бави људима са маргине. Слика просјака на почетку есеја којих, симболично, има троје, даје пример Радовићевог поступка дивинизације која није без извесне ироније: „С првим пролећним данима просјаци су заузели своја места на оном делу тротоара којим се од раскрснице прилази пошти. Троје редовних: старац подбочен штакама као да виси с крста, женица са уснулим одојчетом на крилу и неки крупан тип средњих година који са гитаром у рукама седи на расклопљеном троношцу" (Радовић 2016: 329). Алузије на Христа и Богородицу када је реч о прва два просјака додатно издвајају трећег са гитаром чије неодређене телесне карактеристике не откривају никакву необичност. Гитара у рукама и упорна свирка која на прометној саобраћајници не допире ни до чијих ушију довољне су да означе посебност овог човека и могућност идентификације уметника са њим. Свирка која делује као „неочекивана и гротескна пантомима", а која је вероватно само одраз неискуства или стида просјака, повод је аутору да проговори о уметности. Радовић отвара томе пут промишљањем о могућим правцима којима се могла кретати судбина уметника-просјака. Такав вид прозирности и остављање места неодређености, при чему долази до изражаја то да више нема свезнајућег приповедача, већ само посматрача-пролазника, подсећа да је људе немогуће унифицирати. С друге стране, *мали људи* као ходајуће метафоре постају знак за нешто непролазно и тешко докучиво, као што су и питања уметности.

Претпостављени свирачев одговор на питање зашто тако усредсређен и као зачаран спокојно трза струне у оном заглушном окружењу (в. Радовић 2016: 330), открива Радовићев уметнички *credo*, симболично дат у есеју при самом крају књиге: „То је мој начин да се одупрем нечему што ме угрожава; мој покушај да унесем нешто склада и смисла у себе и у своју околину. Нисам због тога бољи од других, али сам можда који часак срећнији уз тих неколико акорда које овог јутра без доручка испуштам у глувило света" (Радовић 2016: 330). И други увиди о уметнику, али и о рецепцији његовог дела, представљају Радовићеве експлицитне поетичке ставове: „У природи је уметниковој да се излаже јавности, али се то односи на његово умеће а не на лични живот. Додуше, има и таквих уметника који не пропуштају да сваки часак личног живота ставе на увид јавности, у настојању да што пре закораче на последњи степеник славе (...)" (Радовић 2016: 331). Питањем награде и признања Радовић се бави у више својих есеја, а таква врста поетичких контемплација посебно доминира у есејистичкој прози *О песницима и о поезији* (2001). У књизи *Неке ствари* (2001) и њеним каснијим издањима, слика из свакодневног живота или лик неког пролазника постаје главни повод да се проговори о функцијама уметности. Комад печења „којим је Одисеј, причало се, почастио слепог певача, у давна времена када су уметник и његов покровитељ још обедовали за истом трпезом" (Радовић 2016: 331) симбол је награде који се лајтмотивски понавља у Радовићевој есејистици. У запису о уличном свирачу тај комад печења трансформише се у необавезну награду и новац који тек понекад буде остављен свирачу. То одупирање милостињи и истрајавање у заглушеној свирци открива непоколебљиво и тихо достојанство уметника. Препознатљива радовићевска ирониja овај пут је суптилно уперена према *возилима која пуштње* и *људима који промичу*: „Данас би се та награда дала замислити нешто скромније, у виду зделе топлог пасуља са сувим ребрима, која се може експресно добити на „шуберу" иза угла за тричаву суму приближну целодневној садржини плитке картонске кутије која лежи мало по страни од троношца, *као да није његова*" (Радовић 2016: 331). Паклена бука, како је аутор назива, разлог је због којег уметник ствара музику само за себе и због којег изостаје жељени одјек тих звукова. Далеко од запажености и признања, као од оног сворејучно одабраног комада печења, свирач би на крају дана требало да буде задовољан топлом зделом пасуља, ако је упште може приуштити.

Поводом Радовићевог дела Г. Божовић бележи:

> „Ако имамо на уму рубни карактер модерног есеја, текстове у *Неким стварима* најбоље је одредити као есеје. Иза те граничности, међутим, скривају се записи, заокружене песничке слике, кратке приче или есејистички коани. Можда су *Неке ствари* ипак највише дневничке белешке, записи о оном што се јединки догађа и како она себе види међу толиким сликама свога времена. У тим записима од

> фактографије су неупоредиво важнији детаљи са неоспорном симболичком тежином. Ова кратка књига представља, заправо, недвосмислено откриће свакодневног. У њеним сажетим текстовима, представљени на поентилистички стрпљив начин, промичу детаљи, призори и појединости. Радовићеве неке ствари, делујући у исти мах и као пробрани детаљи и као часови промишљености, могле би да оличавају одговор на питање шта обично не видимо у ономе што гледамо свакога дана" (Божовић 2002: 30-31).

Оно најважније што не видимо, а гледамо свакога дана, јесте ипак човек, и зато се у књизи из свакодневице ненаметљиво издваја лик *малоī човека*. Драматичност чешће срећемо у призорима природе или у сновима, док у опису различитих личности остају у фокусу они сами, онакви каквим их писац види, при чему сваки детаљ може постати повод за имагинативну допуну. Различите видове таквог „домаштавања" можемо поделити у неколико категорија од којих је један свакако митологизација, врло чест поступак и у Радовићевој поезији. Митолошки оквир који се даје кратком опису неког лика, у једном делу реченице, или који обухвата цео есеј као што је то случај у запису „Кентаури и Лапити", део је Радовићеве шире примењиве тенденције:

> „У основи идентичан конструктивни принцип овладао је писањем Радовићеве поезије и есеја. Посреди је комбинаторички принцип наслојавања и укрштања свакодневице и културе, мита и стварности, историје и библиотеке. Спајајући оно што је различито у видокругу нашег ока и оно што је најчешће врло удаљено на хоризонту нашег искуства, овај писац постиже сложеност и озбиљност највишег реда. Предочене слике отуда памте и оно што се у њима на први поглед не види" (Божовић 2002: 32-33).

У нашој књижевности *мали човек* виђен је најчешће реалистички, натуралистички, па и веристички, или, с друге стране, кроз призму историјског, националног и социјалног. Радовић враћа фокус на суштину која често остаје у позадини: важно је да *мали човек* пре свега буде *виђен*. Зато изостају компликовани књижевни поступци, а остаје набрајање детаља који чине окружење у којем се мали човек креће. Из тог разлога су присутни и различити третмани свакодневице, односно митологизација и дивинизација, али само на нивоу слике, довољно да се у посматрачу повежу проницљиво посматрање и ерудиција, а тако и сва искуства која су му доступна (в. Божовић 2002: 32). Нема патетизације ни вештачке идеализације: Фрања је у истом тренутку и Атлас који држи цео свет на леђима, и оронули старац. Овакве митске и литерарне алузије треба само да расветле могућности које остају затајене, а које помажу да се призор сагледа до краја. Отуда и дивинизација или, у бољем одређењу, суптилни сакрални знаци, којима се иронично приступа светилиштима хипермодерног доба, али и подсећа на елементе божанског у сваком човеку. Радовић у својој есејистици чини искорак важан за признање *малом човеку*: „Искорак из сопствене визије, не би ли се сагледала

она чисто лалићевска *мера* исказано-личног која не сме остати само лично проговарање, већ и осећајно-блиско ономе са сенком – читаоцу – представља један од стожерних (ауто)поетичких постулата песника и есејисте Бориславa Радовића" (Василева 2017: 269). У књизи *Неке ствари* из фланерске позиције есејистичког *ја* жели се дати подстицај читаоцу, односно посматрачу-пролазнику, да начини и сам сличан искорак. Поглед ван навикнутог омогућује не само чин признања *малом човеку*, већ и афирмацију оног људског и човечанског у свакоме од нас.

ИЗВОР

Радовић 2016: Борислав Радовић. *Песме и Неке ствари*. Београд: Чигоја штампа.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2017: Марко Аврамовић. „Свакодневица и жанр-слике у поезији Бориславa Радовића". *О поезији и о поетици Бориславa Радовића*. Зборник радова. Ур. Драган Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, Библиотека града Београда, 333-355.

Бајчета 2017: Владан Бајчета. „Видови комике у катренима Бориславa Радовића". *О поезији и о поетици*

Бориславa Радовића. Зборник радова. Ур. Драган Хамовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, Библиотека града Београда, 355-372.

Бодлер 2013: Шарл Бодлер. *Сликар модерног живота*. Прев. Бојан Савић Остојић. Београд: Службени гласник.

Божовић 2002: Гојко Божовић. „Откриће свакодневног". *Борислав Радовић, песник*. Зборник радова. Ур.

Драган Хамовић. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани", 29-40.

Василева 2017: Оља Василева. „Есеји Бориславa Радовића о поезији и песницима". *Есеј, есејисти и есејизација у српској књижевности; Форме приповедања у српској књижевности*, књ. 2. Зборник радова. Београд: Међународни славистички центар, 263-272.

Вучинић 2009: Срђан Вучинић. „Читалац на позорници: одбрана поезије у есејима Бориславa Радовића". *Београдски књижевни часопис*, год. 5, бр. 16/17, 140-146.

Киш 2006: Данило Киш. „Homo Poeticus". *Homo Poeticus, Сабрана дела Данила Киша*, књ. 9. Прир. Мирјана

Миочиновић. Београд: Просвета.

Lukač 1973: Đerđ Lukač. *Duša i oblici: eseji*. Beograd: Nolit.

Mikić 1992: Radivoje Mikić. „Pesma i svakodnevica". *Borba*, god. 70, br. 149, 28. maj, 15.

Поповић 2006: Богдан А. Поповић. „Есеј – варијанте жанра". *Критички колажи*. Београд: Просвета, 124-141.

Раичевић 2008: Горана Раичевић. „Есеји Милоша Црњанског (поетика, историја, политика)". *Тумачења књижевног дела и методика наставе*, део 1. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српску и компаративну књижевност; Orpheus, 295-311.

Савић Остојић 2013: Бојан Савић Остојић. „Препознати вечно у непосредном". Поговор. Шарл Бодлер. *Сликар модерног живота*. Београд: Службени гласник, 81-94.

Sanja P. PERIĆ

THE SMALL MAN IN THE BOOK OF THE ESSAYS *SOME THINGS* BY BORISLAV RADOVIĆ

Summary

The paper analyzes the appearance of the ordinary and the everyday in the essays of Borislav Radović, which is most often manifested through the character of *a small man*. In the trivial and mundane, the writer finds the sublime and the important, which often receives a mythological framework. The work also deals with the writer's position of artist-walker, flanner, which introduces a predominantly modernist line in Radović's essays. The analysis method and the close reading method seek to give an overview of the rich gallery of *little people* in the essay book *Some Things*. The aim of the paper is to give an insight into the ways in which Borislav Radović records little and usually in everyday life, which after the artistic processing receives the outlines of the unusual and mysterious. Through various procedures (enumeration, ironicity, mythologization) and in different forms, the writer provides an opportunity for the reader to reconsider the reasons why *a small man* often remains out of focus of art. The results of the paper show that Radović's essays offer a different image of *the little man*, not naturalistic or veristic but not idealistic, which represents an innovative approach to a marginalized topic in recent Serbian essay writing.

Key words: Serbian essay writing, usually, everyday, trivial, everyday, mythologization.

Рад је предат 2. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 930.2
001.5:930
doi: 10.5937/bastina31-31917

Originalni naučni rad

*Dragan LJ. TANČIĆ**
Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić

*Dalibor M. ELEZOVIĆ***
Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica

HYPOTHESES IN HISTORICAL RESEARCH

Abstract: In all sciences, there is a general agreement that hypotheses can be defined under the rules of scientific defining. Consequently, with most authors in different sciences and scientific disciplines, it is indisputable that there is a general agreement of different theoretical and methodological directions that hypotheses are based on assumptions about the phenomenon, problem, and subject of research, which are expressed in the form of attitudes and judgments and have some cognitive value, in all sciences as well as in historical research. Hypotheses are determined by the definition of the problem, the subject of the research, and the goals of the research, primarily scientific ones. Hypotheses in all sciences, even historical ones, consist of variables and attitudes of a hypothesis that expresses the relations between variables. It is necessary to distinguish hypotheses in the process of acquiring scientific knowledge and in scientific research projects.

Key words: history, historical phenomena, scientific and historical research, hypotheses.

INTRODUCTION

Having in mind the title of this scientific paper, it is necessary to define the concept of history, historical phenomena, scientific and historical research at the very beginning, and only then scientifically process the concept of hypotheses and bring them into the necessary relations, ie relations with historical research. History as a phenomenon, reality, science, is very complex and its content during the development of human communities has been constantly changing, supplementing, harmonizing about the overall social, political, and other relations and influences in the past and different areas. History as a science bases its

* Associate Professor, dragan_tancic@yahoo.com
** Associate Professor, dalibor.elezovic@pr.ac.rs

scientific knowledge on a critical study of material and spiritual creations, written sources, and oral traditions about events in various spheres of human life. The subject of history is people and their creations and their development, which means that there is no history without people as social and political beings, or parts of a certain community, in a certain time, space, and territory.

DEFINING CATEGORICAL TERMS OF THIS PAPER

There are many definitions of history in the scientific-theoretical fund, created in different periods of historical and scientific development. Inspecting these sources, we can conclude that there is an indisputable existence of many agreements - disagreements, but we can see a general tendency to emphasize partial, individual approaches in defining history, which emphasize some definitions of the concept of history. Accordingly, a general approach is missing, which would include all the essential definitions of the concept of history and classification criteria based on which a general definition and general and specific criteria for the classification of history and historical phenomena could be given.

As a general definition of history, we will give a general definition given by D. Tančić: „History is the science of the past of human society, with its subject and method, which bases its knowledge on a critical study of material and spiritual creations, written sources, and oral traditions, events in important areas of nature and society, in a certain time, space, and in a certain territory, in the recent or distant past. The basic premise of the existence of human history is the existence of people, in certain conditions, with their needs, motives, interests and goals, actions and deeds, who realize their needs and activities within the social division of labor, in a certain production process, within certain social and political communities, by applying various methods, which achieve certain results, effects and consequences" (Tančić 2009: 166).

The concretization of history is realized through historical phenomena. According to Tančić, „under historical phenomena, in a broader sense, we can consider all natural, social and political and other phenomena of the past, which were based on different situations and which are manifested in various spheres of natural, social, political and other processes. and in various ways, where the central factors are the subjects of historical phenomena of people, various roles, activities, actions, and deeds. Basically, historical phenomena include important historical processes, structures, systems, activities and actions, methods, means, results, effects, and consequences in the sphere of human real life and the sphere of human, historical, consciousness in the recent and distant past. This definition of historical phenomena should be understood conditionally

because human consciousness is part of the overall human reality" (Tančić 2009: 167). Important properties of historical phenomena are dynamism, processuality, development, purposefulness, organization, but also spontaneity and disorganization. They are also certain historical behaviors, a set of many activities, actions, deeds, and actions. Historical phenomena include natural, social ones[1], political[2], legal, economic, cultural, technical-technological, military, religious and other phenomena, in the recent or distant human past.[3]

The question arises (given that we have explained the basic categorical terms in this paper in the previous section) whether it is possible, and in what way, to scientifically research historical phenomena? Namely, having in mind our definition of historical phenomena, we believe that they can be researched both interdisciplinary and intradisciplinary, within the natural and social sciences, but also within several sciences. For example, some historical phenomena, which are at the same time social, political, and military, can be researched from the historical, political, legal, economic, or military aspect, but also the aspect of other sciences and scientific disciplines. In this context, we must explain the concept of scientific and historical research, and then process hypotheses in historical research. First, what we must emphasize (and often scientists forget about it) is that scientific research always refers to the subject of science, sciences, or scientific disciplines.

Scientific research includes the theoretical, empirical, and methodological approach, theoretical considerations at the beginning which aim to build a theoretical concept and model and check the theoretical concept and model with the „theoretical" and „empirical and methodological model" and data, inference based on them and activation of overall practices based on scientific knowledge, and again theoretical treatment as verification, supplementation, extension and development of new hypotheses and theories. Under historical scientific research can be understood systematized, objective and critical processes of acquiring new scientific knowledge about the recent or distant past, in which the roles of scientific knowledge and the overall past as a practice change[4].

---

1 „According to M. Weber, we define the essence of a social phenomenon „as ..... the essence of a social phenomenon", „social actions" ... as the behavior of individuals that has an inner meaning, meaning for participants and which is directed towards the behavior of another individual. The essence of the social phenomenon is therefore an expression of a subjective character ... The social phenomenon is, therefore, a unique, unrepeatable cultural-historical phenomenon" (Pečujlić 1976: 35-41).

2 „There are two basic areas of political phenomena: the area of real human life and the area of human consciousness" (Milosavljević 1980: 44).

3 The stated division of historical phenomena is based on the criterion of generality, and according to some on the criterion of content.

4 Gian Antonio Gilli defines research as: „research is a) cognitive activity of analysis and reasoning, b) that takes place in practice, c) on a practical and real problem, and d) precedes a certain intervention in reality" (Gilli 1974: 12).

PROBLEMS OF THE SCIENTIFIC DEFINITION OF HYPOTHESES

To investigate a phenomenon, process, problem, it is necessary to start from something, and therefore it is necessary to keep in mind some assumptions about the phenomenon, problem, and subject of research that we intend to realize. In this context, the question arises: Can we define hypotheses and how? The answer is yes. Yes, hypotheses can be defined according to the rules of scientific definition. Namely, in the scientific fund, there is a general agreement among many authors of different theoretical and methodological directions that hypotheses are based on assumptions about the appearance or part of a phenomenon, process, problem, and subject of research, expressed in the form of stands - judgments. If those assumptions are grounded and if they have a certain cognitive value, then the hypotheses have the form of judgments; and if they have only a postulated cognitive value, their form is attitudes.

In the research project and the draft scientific idea, the hypotheses are scientifically based and have the form of judgments (simple, single or interconnected, connected multiple) because their content is based directly on the subject of research and indirectly on the definition of the problem, ie. on his basic hypothetical views. The level and direction of hypotheses are determined by the goals of research, primarily scientific ones. So, in the research project, the draft of the scientific idea, the hypotheses are derived from the formulation of the problem, the subject of the research, the goals, and form a system that is correlated, reciprocal and proportional to the subject and goals of the research. The stated relations of the relation of hypotheses or system of hypotheses, according to the previous parts of the project, draft scientific idea, arises from the fact that the operational determination of the subject communicates all important variables, and hypotheses consist of variables and attitudes of the hypothesis that expresses the relationships between variables. It is necessary to point out these relations between hypotheses and previous parts of the research subject because in the methodological literature there are contradictory views on the place and role of hypotheses. After all, hypotheses in the process of acquiring scientific knowledge generally do not differ from the hypotheses in a scientific research project.

There are many definitions of hypotheses in the scientific fund. For example, some researchers in the historical sciences, humanists in the 16th century, defined hypotheses that were in the form of assumptions as starting points, based on unproven prejudices. Consequently, they started from the initial assumption, sought an answer, and finally, based on a subjective assessment, determined whether their premise provided a satisfactory answer (Glass, Hall 2008: 378). One of the most famous works on the topic of the relationship between

science and hypothesis is the work of Henri Poincare „Science and Hypothesis" from 1917 (Poincare 1917). Cuba and Koking argued that hypotheses should be constructed to show that they are false or potentially inaccurate so that if a researcher finds that his observations support the initial hypothesis, it is valid; if the observations contradict his hypothesis, he must look for an alternative formulation (Cuba, Koking 2003: 136). Shibashina believes that hypotheses are a special form of scientific approach and their use in science provides an opportunity to move from separate scientific facts related to the phenomenon, to their communication and knowledge of the laws of development of this phenomenon (Шибаршина 2011:124-126).

We will, following the requirements of this level of scientific processing, give several characteristic definitions:

1. „Hypothesis represents what we predict";

2. „A hypothesis is a question that is formulated in such a way that a certain answer can be given on it in a certain way";

3. „A hypothesis is an attitude that can be subjected to a test to determine its validity";

4. „Hypothesis is a mental assumption about the subjects being researched";

5. „A hypothesis is a statement of a certain subject meaning and presumed cognitive value that has yet to be tested".[5]

6. „Hypotheses are thought-theoretical additions to certain gaps in the knowledge of a certain phenomenon or an entire area of phenomena whose certain moments, parts, or aspects we already know" (Zaječaranović 2009: 187-190).

7. A hypothesis is "a statement that can be put to the test to establish its validity,"

8. "In practice, a theory is an elaborated hypothesis that deals with more types of facts than a simple hypothesis ... The difference is not clearly defined."

9. "A hypothesis is a necessary link between theory and research that leads to the discovery of new knowledge" (Gud, Het 1966: 56-57).

10. „Hypotheses are an established mental assumption about the subject of research as a whole, its factors, properties, relations and connections, situation, dimensions, essence, content, and form",

11. Hypotheses are "theoretically grounded, thought-based subject assumptions that have yet to be proven by research results" (Milosavljević 1980: 97).

From the above definitions, we notice different theoretical and methodological approaches of many authors. Thus, Karl Popper in his scientific monograph fifty years ago ("Logic of Scientific Discovery" from 1973), states that hypotheses are networks, and whoever throws them, will catch something, which means that only the one who sets the hypotheses has a chance to solve some problem

5 The given definitions of hypotheses from 1 to 5 are taken from: (Šešić 1978: 208).

or phenomenon, to explain them and to master them. On the other hand, a well-known Serbian scientist, Ajdačić, asks a justified question: Can it be researched without hypotheses? At the same time, he answers, and points out - sometimes even „a blind hen stumbles upon a grain", or, b) cannot (Ajdačić 1990).

Long ago, Bacon held the view that the hypothesis was at the beginning of the cognitive process. Without going into an essential analysis of the reasons and validity of this relatively widely accepted view, we must challenge its validity for the hypotheses in the research project. The arguments are: a) hypotheses are based on attitudes - judgments, not arbitrary assumptions. They are based on existing usable knowledge; b) hypotheses are not „empty" views, but objective ones. This practically means that the content of these attitudes refers to existence, condition, etc. the subject about which the true knowledge is to be acquired; c) the source of hypotheses is previous knowledge and gaps, shortcomings or gaps in them or discovered possibilities - which is reached by theoretical or empirical research or some other process of cognition. In short, hypotheses are always assumptions about something, and they cannot be formed about nothing. So, hypotheses are preceded by some knowledge (even a perception of which there is awareness) about which one thinks, so the hypothesis appears as a result of thinking about something known.

In scientific and historical research that requires the development of a research project, neither the conceptualization nor the design of research begins with the definition of hypotheses, but with the ascertainment of phenomena and problems related to a given phenomenon or phenomena. Thus, e.g. among some reasearchers sociologists have formed the view that we are „investigating a problem, not a phenomenon". So the content of the hypotheses would be a problem! However, this approach is incorrect because both the problem is a social and other phenomenon and it is only a conglomeration of various phenomena in specific relationships which cause social discomfort. However, we investigate certain phenomena (or phenomena), i.e. that part of them, aspect, etc. which we defined as a subject of research, and the content of hypotheses (variables and position of the hypothesis) refer to the subject of research.

HYPOTHESIS CLASSIFICATION

There are various hypotheses and they are classified according to various properties, the most common of which are:

1) subject; 2) logical nature; 3) generality and 4) cognitive role of hypotheses.

According to the subject, we distinguish a) theoretical hypotheses, which refer to theoretical subjects, and are formulated most often in theoretical research. However, some empirical research can be completed by setting new hypotheses, and they can be and often are theoretical; b) empirical, whose

content relates to social reality and which most often occur in empirical research; c) methodological, and d) illusory, whose contents do not refer to the objects of social reality and which are wrong, dysfunctional, because they cannot be verified. Within the criteria of the subject of hypotheses, we also find a dichotomous sub-criterion: a) qualitative hypotheses - whose contents are the qualities of the phenomenon - its structure or composition, its properties, relations, and connections, division, etc.; b) quantitative - whose contents are quantities-sizes, volumes, masses, durations, frequencies, sequences, etc. expressed either verbally (earlier, larger, heavier, longer, more frequent) or numerically; c) mixed qualitative-quantitative hypotheses, which can be considered very common. This approach obliges us to always keep in mind that each quantity is only some kind of amount - a dimension of quality. The „logical nature of hypotheses" criterion also contains two sub-criteria. The first expresses the logical process of hypotheses and according to it we distinguish: a) simple-implicative; b) inductive; c) deductive and e) statistical - which do not have to be exclusively quantitative. The second sub-criterion is the modality of the judgments by which hypotheses are expressed, and therefore we have: a) possible; b) probable and c) accidental. The hypotheses in the research project are characterized primarily by implications and probable hypotheses. The third general criterion contains two sub-criteria. The first is the coverage of the matter, and within it: a) general hypotheses and, as their specific form, general hypotheses; b) special hypotheses whose content is already covered by the general hypothesis, but which by a special hypothesis specifies and concretizes the position on the segmental factor (segmental factors) of the case; c) individual hypotheses, the content of which refers to the elementary factors of the subject of research. These are the most concrete hypotheses and through them, a direct connection is established between the variables and attitudes of the hypotheses on the one hand and the indicators on the other. The second sub-criterion requires a distinction between the general validity of hypotheses and distinguishes: a) hypotheses of empirical uniformity and regularity; b) hypotheses of statistical generalization; c) hypotheses of rational analytical variables. All three types of hypotheses, and in some studies all three types simultaneously can be found in the same study, especially in the empirical one. The cognitive role, as a classification criterion, also contains two sub-criteria. The first is the function in the research activity according to which hypotheses arise: a) ad hoc; b) working - which are typical for research projects; c) auxiliary; e) elaborative and e) scientific hypotheses (which were formed as a result of scientific research, ie. as „post hypotheses"). Auxiliary and elaborate hypotheses are just outdated terms for special and individual hypotheses in a research project. The second sub-criterion is the scientific goals of the research, and according to them we have: a) descriptive; b) classifiers; c) heuristic; e) explicative (causal), and e) prognostic.

DERIVATION OF HYPOTHESES

In all types of scientifically valid research projects, hypotheses of different degrees of generality necessarily appear about each other and with their own special functions. As a general rule, for each degree of generality of the operational determination of a case, one or more hypotheses are set or derived, depending on the properties of the operational determination of the subject and the degree of their dilution, and consequently, a general or universal hypothesis must be derived which has to include the whole of the research subject and express a general position on unknown or scientifically unverified features and factors of the subject of research. This is the rule that applies to simple, interdisciplinary research, which is the most common, ie. to projects and drafts of scientific ideas of simple research. Specific rules apply to complex and interdisciplinary research projects. In one simple research project, one general hypothesis must be set up, which is the starting point and the basis for deriving hypotheses of a lower level of generality.

Hypotheses are derived from the definition of problems, subjects, and research goals; b) hypotheses of a lower degree of generality from hypotheses of a higher degree of generality. From the segmental parts of the operational determination of the subject of research and the general hypothesis, special hypotheses are derived. Their content expresses a special attitude (or attitudes) about the content of a certain segment that can be understood as a separate, complete part of the operational subject of research and the part of the general hypothesis that refers to that segment. Special hypotheses are simultaneous and concretized, a specialized part of the general hypothesis and a special, hypothetical position on a special segment of the operational determination of the subject. Individual hypotheses are derived from the elementary factors of the operational determination of the object and special hypotheses - their parts that relate to a certain elementary factor. In this three-step system of hypotheses, individual hypotheses are the most specific. They are the direct link between objects, hypotheses, and indicators (Milosavljević 1980: 107).

The scientific goals of the research project determine the levels of the hypothesis so that if the scientific goal of the research is a scientific explication, the content of the hypotheses must refer to cause-and-effect relations, scientific laws, and scientific explanations. Perceptions of the null hypothesis may be inconsistent. Some methodologists do not process hypotheses at all or see them in research practice. An example is J. D. Fitzgerald, S. M. Fox in „Research Methodology in Criminological Sciences", do not mention hypotheses at all, but immediately go from „identifying units of analysis" and from „defining concepts" to presenting variables. (Fitzgerald, Steven M. Fox 2001: 36-38).

The basic features of hypotheses are a) verifiability, which means that they are suitable for proving and confirming, as well as for refutation b) probability

- they must be to some extent probable, not just possible; c) scientific knowledge; e) adequate and proportionate. Hypothesis statement must be meaningful, it must contain - express an opinion, judgment, etc. about the subject of research or only about one of its parts; b) it must be subject-specific and strictly defined; c) the statement must be clear and precise, and the terms used unambiguously in the given context; d) the statement must be properly dimensioned. And the position of the hypothesis must correspond to certain norms that prescribe that it be: a) scientifically-cognitively significant; b) scientific-problematic; c) logically inconsistent in the theory to which it belongs and in the theoretical model of the project or draft scientific idea; d) to express differences, contradictions, and contradictions within the model of drafting a scientific idea; e) expressed in the language inherent in the respective science - scientific discipline.

The general functions of the hypothesis are a) elimination of gaps in the existing scientific knowledge; b) overcoming and eliminating contradictions within and between individual parts and factors of scientific knowledge; c) achieving a higher level of scientific knowledge.

When we talk about the process of deriving hypotheses. S. Milosavljević and I. Radosavljevic in the book „Fundamentals of the methodology of Political Sciences" define what is related to a certain subject - subjects factor remained uncovered by scientific knowledge or what has not been yet verified; 2) from the existing scientific knowledge, those parts that make up the theoretical whole, the necessary attitudes are deduced; starting from partial, individual knowledge, they are induced; 3) based on that, variables of concepts-attitudes are selected, subject constants are assigned to them, subject statements are formed and interconnected by logical statement functions (Milosavljević, Radosavljević 2000).

HYPOTHESIS STRUCTURE

Hypotheses are well-founded assumptions about the subject of research and they must always have a certain structure, which consists of at least one independent and one dependent variable and a certain relationship between them, which is expressed as the position of the hypothesis. According to the role of variables in hypotheses, we distinguish between independent variables that we denote by X and dependent variables that we denote by Y. The role of an independent variable is to show the cause, reason, etc. of the dependent variable and to describe it. The dependent variable shows the consequences of the action of the independent variable. In addition to the independent and dependent variables, the hypotheses may also include variables in other roles: a) antecedent or explanatory, which explain the independent and dependent variable, ie. the correlation between them; b) intervening or interpretive variables, which explain

the reasons for the existence of a relationship between the independent and dependent variable, and c) connecting or specific, which expresses the intensity of the conditions of the relationship between the independent and dependent variable. According to the content, we distinguish a) qualitative and b) quantitative variables. Qualitative variables express variable properties, forms, relations of occurrence, or factors of occurrence, while quantitative variables express dimensions, quantities, frequency, and other quantitative provisions. In the same hypothesis, they can perform various roles, both qualitative and quantitative variables. Which variables will be included in the composition of the hypothesis depends on the operational and theoretical determination of the subject. For example, the readability of X Magazine, its cultural section, cannot be explored without quantifying concepts. The very statement „satisfactory readability" implies that of the possible readers, of which there are a) readers of magazine X in total, b) possible readers. The quantitative variable does not have to be expressed exclusively numerically but also verbally by „quantitative terms and conditions" such as little-much, more-less, growth-decline, before-after, etc.

When talking about hypotheses, indicators must always be kept in mind. These are in fact manifestations of a phenomenon, direct or indirect, which can be recorded and recognized by the senses and through which true and verifiable knowledge of that phenomenon can be acquired (Županov 1962: 46-60; Šešić 1980: 200). Only phenomena that are manifested in some way can be investigated because really only the manifestation allows intersubjective verification.

It should be added to the definition of indicators that indicators in a scientific research project are not any manifestations, but only those that refer to the structure of the hypothesis - primarily to its position - and in the meaning that corresponds to the conceptual-terminological and semantic system. The reason for this is that this same manifestation of one phenomenon in different situations, in different research projects, at different times, and in different spaces can have different meanings - especially for different social subjects. For indicators to be indicators, they must be clearly defined and the realities to which certain terms refer must be described - i.e. the realities that and by which they are shown. The indicator shows what is shown by the manifestation. In connection with our already mentioned example, it could look like this: Magazine Y writes five times in its column over seven days about one political excess, conflict, attitude, or action. Is that an indicator? Of course, this is a quantitative simple indicator for the frequency of certain topics in articles. And is it an indicator for impartiality - the bias of the subject section or its consistency, adherence to principles, etc.? No, that fact alone is not a valid indicator for that, although it is a significant component of the indicator. To form a valid indicator for bias - impartiality, it is necessary to add indicators for the orientation of the article, the views expressed, the authors of the views, sources of knowledge, evaluation, etc.

So, there is no possibility to form one simple indicator, but a complex indicator is needed. Further, the indicator refers to the position of the hypothesis. Indicators do not have the same value, and their value is determined for each project, even for each hypothesis (in exceptional cases). However, the same imperative applies to all indicators: to be valid, which includes: a priori validation, logical validation, validation by jury opinion, and validation of indicators by known groups. In essence, the characteristics of valid indicators are a) objectivity; b) reliability; c) unambiguity; e) precision and e) representativeness.

Indicators are usually classified according to content criteria - indicators of variables and indicators of hypothesis attitude; validity criterion: usable and unusable, ie relevant and irrelevant indicators; the criterion of origin: expressive (indicators of attitudes) and predicative (indicators of real dimensions - properties); criteria of complexity - elementary (simple) and syndromic (complex, connected in a meaningful whole simple) indicators. The choice of indicators depends on the necessary true, adequate data that confirm or refute the hypothesis, as well as on 1) the nature of the subject and objectives of the research; 2) characteristics of hypotheses and variables, and 3) previous scientific knowledge about the subject of research.

LITERATURE

Ajdačić 1990: Vladimir Ajdačić, Science as a fairy tale, Gornji Milanovac, Dečije novine.

Бориснёв 2010: Сергей Бориснёв. „Современные проблемы теории и методологии исторического исследования“, *Армия и общество*, (3), 81–87.

Fitzgerald, Fox 2001: Jack D. Fitzgerald, Steven M. Fox. *Research Methodology in Criminological Sciences*. Sarajevo: Faculty of Criminological Sciences.

Gilli 1974: Gian Antonio Gilli. *How to research*. Zagreb: Školska knjiga.

Glass, Hall 2008: David Glass. Ned Hall. „A Brief History of the Hipothesis“. *Cell*, Vol. 134, (3), 378-381. doi.org/10.1016/j.cell.2008.07.033

Gud, Het 1966: Viliam Gud, Pol Het. *Methods of social research*. Belgrade: Vuk Karadzic.

Jordan 2009: Stefan Jordan. *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Knoepfel, Larrue, Varone, Hill 2011. Peter Knoepfel, Corinne Larrue, Frederic Varone, Michael Hill, „Research and working hipotheses“. *Public Policy analysis*, 251-270. DOI:10.1332/policypress/9781861349071.003.0011

Kuba, Koking 2003: Li Kuba. Džon Koking. *Methodology of making a scientific text*. Podgorica: Cid.

Milosavljević 1980: Slavomir Milosavljević. *The study of political phenomena*. Belgrade: Institute for Political Studies, Faculty of Political Science.

Milosavljević, Radosavljevic 2000: Slavomir Milosavljević, Ivan Radosavljevic. *Fundamentals of the methodology of Political Sciences*. Belgrade: Službeni glasnik.

Pečujlić 1976: Miroslav Pečujlić. *Introduction to Sociological theories- Proceedings, Fundamentals of social science, IV edition*. Belgrade: Službeni list.

Poincare 1917: Henri Poincare. *Science et hypothese*. Paris: Flammarion.

Šešić 1980: Bogdan Šešić. *Basics of the methodology of social sciences*. Belgrade: Naučna knjiga.

Шибаршина 2011: Светлана Шибаршина. „Гипотеза в социально-гуманитарных науках“, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*, кнь. 2, (22), 124-130.

Tančić 2009: Dragan Tančić, The historical method in the research of political phenomena, doctoral dissertation defended at the Faculty of Political Sciences in Belgrade, University of Belgrade.

Zaječaranović 1977: Grigorije Zaječaranović. *Fundamentals of the methodology of science*. Belgrade: Naučna knjiga.

Županov 1962: Josip Županov. *Indicators; in the collection Methodology of Research in Social Sciences*. Belgrade: Institute for Criminological Research.

Драган Љ. ТАНЧИЋ
Далибор М. ЕЛЕЗОВИЋ

ХИПОТЕЗЕ У ИСТОРИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Резиме

Под историјским научним истраживањима могу се схватити систематизовани, објективни и критички процеси стицања новог научног сазнања о ближој или даљој прошлости, у коме се улоге научног сазнања и укупне прошлости као праксе смењују. У свим наукама постоји општа сагласност, да се хипотезе могу дефинисати у складу са правилима научног дефинисања. Следствено томе, код већине аутора је неспорно постојање опште сагласности различитих теоријско-методолошких праваца, да су хипотезе основане претпоставке о појави, проблему и предмету истраживања, које су исказане у облику ставова и судова и да имају одређену сазнајну вредност, у свим научним, као и у историјским истраживањима. Хипотезе су опредељене формулацијом проблема, предметом истраживања и циљевима истраживања, и то пре свега научним, састоје se из варијабли и ставова хипотезе који исказују односе између варијабли. Хипотезе је нужно разликовати у процесу стицања научног сазнања и у пројектима научног истраживања.

Кључне речи: историја, историјске појаве, научна и историјска истраживања, хипотезе.

Рад је предат 20. априла 2021. године, а након мишљења рецензента, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 338.487:659.1(497.113)
doi: 10.5937/bastina31-30531

Originalni naučni rad

*Olja M. ARSENIJEVIĆ**
Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union – Nikola Tesla", Beograd

*Lazar R. CVIJIĆ***
Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union – Nikola Tesla", Beograd

KNOWLEDGE MANAGEMENT – DEVELOPMENT POTENTIAL OF TOURISM IN VOJVODINA

Abstract: In modern tourism development, destinations are treated as tourism products that successfully compete in the market thanks to their attractive and highly competitive elements. The destination brand demonstrates the location, attractions and activities within the borders. Creating a brand is a long process, and an established brand is kept in the minds of consumers for a very long time. Therefore, it is necessary to have a long-term vision of the destination brand based on the knowledge and cooperation of all those involved in creating a tourism product. The created destination brand that is successfully represented by the relevant market segments through communication channels becomes a powerful tool in gaining and attracting market demand. Therefore, the aim of this paper is to analyze Vojvodina as a multicultural tourist destination and point out how recognizable it is as such a brand in the tourism business. The main goal is to look at the situation and perspectives for placing products on the domestic, and especially on the international tourist market. The ultimate goal is to include experts from this field and the local population in the project of developing the brand of Vojvodina tourism, in order to revive abandoned rural places, preserve the villages and tradition.

Key words: knowledge management, multiculturalism, Vojvodina, tourist destination.

1. INTRODUCTION

Knowledge management is the transformation of individual knowledge of employees in the organization into collective, organizational knowledge, which would be available to all members of the organization at all levels. Organizations apply the knowledge management process to identify, create, present, and distribute

* full professor. olja.arsenijevic@fpsp.edu.rs
** associate professor, lazar.cvijic@fpsp.edu.rs

knowledge for reuse and learning across the organization. A set of methods is aimed at maximizing the use of knowledge sources, which enables better preparedness of organizations in a demanding market. The subject of this paper refers to the importance of including the knowledge management process in the presentation of branding and opportunities available to Vojvodina as a multicultural tourist destination, and collecting relevant information and using the collected knowledge in creating a unique offer of a particular geographical area and their use for successful branding. The methods of sharing the acquired knowledge are through education and motivation of tourist workers. The importance of provincial institutions, tourist organizations and their work so far on the issue of including multiculturalism as an integral part of the brand of tourist products, is also a segment of the analysis of this work. The main goal is to look at the situation and perspectives for placing products on the domestic, and especially on the international tourist market. The ultimate goal is to involve experts in this field and the local population in the tourism development project, in order to revive abandoned rural areas, preserve the villages and tradition. The source of data for writing this paper is professional literature, texts, reports of tourist organizations, the Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications. The inductive method, the method of analysis and synthesis were used to analyze the current state of tourist resources and attractions, as well as other assumptions of tourism development. Quantitative research is based on the statistical method in presenting tourist traffic based on the database of the Republic Statistical Office of Serbia and the Tourist Organization of Vojvodina.

2. THEORETICAL ASPECTS OF KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE TOURISM BUSINESS

Due to the ever present globalization, managing knowledge in the tourism business is key to business success. „The most dynamic changes in the business of all participants in the tourist market have taken place thanks to the application of modern technology. The application of new technologies and their use in all areas of the tourism industry is important, especially when it comes to reservations, issuing tickets, accounting operations and invoicing, as well as better information in general. The basis for increasing the speed and efficiency in the process of using information is in the various business domains in the tourism business. The advantages have been achieved by connecting with the central reservation systems of airlines and tour operators, then global distribution systems, and especially the Internet is becoming increasingly important. The biggest advantage of online sources of information is based on high up-to-dateness, and information can also be available on mobile devices (smart mobile phones)"

(Appleyard, 2013: 60). Tourists and service users are enabled to search for airline tickets more easily and efficiently using search engines on airline sites and sites specialized for this purpose (Skyscanner). To search, you need to enter the desired dates, place of departure and landing. The classic airline ticket, as a written document, has lost its significance today due to the development of e-ticketing. An electronic air ticket is a virtual air ticket that is stored as a digital record in the system, with a unique identification number. To book an air ticket, you need the exact name and surname as it is titled in the passport, without diacritical marks, because the Latin letters of the English alphabet are used in air traffic. The procedure at airports has also been simplified. Passengers submit only a valid passport when checking in for a flight (check in). Through computer technology, in a radically new way, the tourist product is brought into contact with potential consumers. Such a product is placed through the appropriate travel organizer, which is located in the software as a data provider. Modern information technology has deeply entered tourism and all subjects on the market (hotel companies, travel agencies, airlines, etc.). The tourist is informed about the possible trip and its contents via his own computer, and at the same time he reserves it and pays for it (Bakić, Nikolić, 2002: 65).

Also important is the „development of world wide web technology that has enabled a large number of participants in the tourism market to provide a wealth of information about their own offer (hotels, carriers, cruise companies, tour operators and travel agencies, theme and amusement parks), including the so-called virtual tours. National tourism organizations also form web presentations with a lot of information about individual destinations, and innovative technologies used by e.g. Google Maps or Google Earth (allows users to visually search for their desired destination)" (Spasić, Pavlović, 2018: 62). Virtual tours additionally bring potential space closer to potential tourists. Combining multiple panoramic photos into one whole leads to the creation of virtual walks. Visitors explore open spaces, cities, exhibits in museums, galleries, tourist locations. Through this type of online visit, information is obtained about the number of searches and in that way the wishes and habits of visitors are introduced. They represent another type of communication between tourist organizations, institutions and tourists. The Tourist Organization of Serbia, together with the tourist organizations of cities and municipalities of the country, promotes Serbia on social networks Facebook, Instagram and Twitter through virtual tours and promotional films of destinations, tourist and cultural sites. The number of online reservations is also increasing, due to the availability of information before the trip. Survival in the market requires the ability to adapt to world trends and innovations (Arsenijević, 2016). Cooperation of several tourist organizations and exchange of knowledge will contribute to strengthening the brand of a given space (Arsenijević, Bulatović, Bulatović, 2012). The presentation of virtual tours

for the area of Vojvodina exists for the Museum of Vojvodina, the virtual museum of Mihajlo Idvorski Pupin, the Petrovaradin Fortress. The Matica Srpska Gallery in Novi Sad shows permanent exhibitions through a virtual walk. The native house of the Danube Swabians in Sremski Karlovci also has its own virtual tour. This is a tour whose elements are presented in Serbian, German and English, with information on exhibits of cultural significance. The National Museum in Pancevo offers a whirlwind walk and the opportunity to see one of the versions of the monumental composition „Migration of Serbs", by Paja Jovanović. Virtual travel can be a motive that will create a desire to take real travel. The availability of all the necessary information to potential tourists will speed up the decision to book their trip from home with the help of the Internet. Innovation orientation (online business) and keeping up with the needs of travelers can lead to great competitive advantages.

3. METHODOLOGICAL ASPECTS OF KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE TOURISM BUSINESS IN SERBIA

„Choosing the appropriate technology, tools and methods is very important for the implementation of the knowledge management strategy in the company, organization, although technology is not the only component in knowledge management. In the information age we live in, it would be unthinkable to have an effective knowledge management initiative without the appropriate technological infrastructure to support it" (Wickramasinghe, von Lubitz, 2000).

3.1. RECOMMENDATIONS FOR THE CHOICE OF METHODS FOR DISSEMINATING KNOWLEDGE IN THE TOURISM BUSINESS IN SERBIA

With the constant development of technology, the labor market requires highly skilled workers who have a desire for continuous advancement and who adapt to change. Opportunities for professional development are numerous. Employees are expected to be committed, responsible and eager to succeed. Seminars, congresses and conferences in the field of tourism, allow employees to upgrade their knowledge and business advancement, to establish contact with a large number of lecturers and colleagues from the same field. Connecting with people from your profession is a useful thing and such acquaintances are always good for further cooperation.

Agencies can also improve their business by introducing a system for selling airline tickets. Employees have the opportunity to expand their knowledge in this area and be specialized sellers of airline tickets. The basic precondition for a travel agency to obtain a permit, ie a license for the sale of airline tickets,

is the special professional training of the staff. Staff acquire professional training through courses organized by national airlines or associations. One of the leading systems in the field of information technology in the air travel industry is Amadeus. The sale of airline tickets implies knowledge of English and knowledge of all rules and procedures that apply in air traffic. Performing certain jobs requires the possession of special knowledge and skills acquired in special courses (Excel course, language training, communication skills). An active member of an organization that can provide practice, expand knowledge and connect people around the world are AIESEC, EGEA (European Geography Association - for Students and Young Geographers), Youth for Tourism, Serbia for Youth, Association of Young Researchers „Branislav Bukurov", etc.

The knowledge that employees possess is stored and shared among colleagues in order to improve the business, which will create additional values for the organization. Knowledge is transferred through documents, the Internet, social networks, databases, by sending reports, e-mails (Arsenijević, Kastratović, Orčić, 2017). Hotel databases, tourist guide databases, excursion databases and destinations are being formed. Conversations and direct contacts are the best ways to transfer and exchange knowledge among workers (Arsenijević, Jovanović, Radosavljević 2017).

The Tourism Fair in Belgrade is the most important tourist event that gathers all participants in the tourism industry, where in one place tourism workers exchange experiences and present their offers. Through team learning, employees learn to work together, contribute to supplementing existing and creating new knowledge, creating new ideas. LinkedIn is a business social network that helps increase the number of business contacts, and also uses it to exchange information among employees in the same industry. The efficiency of the entire organizational process depends on the degree of success of the exchange of information with people, both inside and outside the organization. The relationship between the employees in the company, the treatment of the employees, the respect of their opinions and the constant investment in their education and development is very important, regardless of the level of business in which they are engaged. (Erjavec, Arsenijević, Štarc, 2018).

3.2. THE APPROACH TO MOTIVATE EMPLOYEES IN THE TOURISM BUSINESS TO LEARN

Tourism, as a complex system, is an activity that enables the employment of a relatively large volume of labor. „Perhaps in no other activity is the importance of personnel so great. Despite modern technologies, reservation and information systems that provide numerous services to tourists, replacing human labor, personal contact of various tourist staff (agency workers, hotel staff, guides,

employees in catering, trade) and tourists is something on which the tourism industry is based. In addition to employees who have personal contact with tourists, from which numerous socio-psychological moments arise, the role and importance of the management staff is extremely great. Training and development of staff should be harmonized with development plans and goals. We need experts who will understand the essence of the tourist phenomenon and who will approach practice with theoretical knowledge, which has not been a frequent case in our conditions so far. Such trained staff, who will know all aspects of tourism, and not only its economic dimension, must be the basis for the development of tourism in any destination, region or country. Investing in the continuing education of all tourism employees must be seen as an investment." (https://www.turizamiputovanja.com) In order to remain competitive in today's world, we must concentrate not only on our education and development, but also on team development. Whether it is the position of director of a huge corporation, owner of a medium-sized company, small entrepreneur or school director, it is necessary for the organization to constantly learn and grow (Canfield, Switzer, 2018:271).

Introducing employees to the tourist destination that is placed with consumers is very important. Info tours or fam trip trips are organized, usually attended by representatives of travel agencies, guides and other travel workers, with the aim of gaining personal insight into a particular destination, hotels and other local services. Unfortunately, such trips are not frequent, for that reason employees are forced to use different sources to get information about a destination or a hotel. Popular sites TripAdvisor, Booking.com, Lonely Planet, then professional magazines (Travel Magazine, Travel, Tourist World, etc.) are useful for gathering the necessary information. Information is provided within the agency itself and from external sources. Using the results of market research from external sources (tourist associations), as well as inclusion in tourist information systems. Incentive Travels are defined as „business for incentives" or as a „modern means of management", as motivating sales staff, sales channels, consumers and employees through certain rewards in the form of tourist travel, all to contribute to the goals of the company. These trips were created as a kind of incentive for employees, who receive a tourist trip as a reward. Among the awards (diplomas, free time and money), tourist trips are highly valued. Almost every company in the United States has a tourist trip as a reward. In general, „incentive travel" belongs to the group of „business travel", but not as a classic business trip (congresses, conventions, etc.) in which the basic motive is to do business, but it is a trip for pleasure. These are, first of all, very high quality and relatively expensive trips, because they are exclusive destinations, hotels of higher categories, better quality transport and everything is done to satisfy the user of such a trip (extra reward for extra commitment) (Bakić, Nikolić, 2002: 64).

Many tourist organizations, airlines, hotel groups organize trainings for employees in tourism with a cocktail, food, interesting activities, prize draws. People from different countries, regions, companies, different nationalities meet, which contributes to their better acquaintance and exchange of experiences. The development of social and cultural life (theater performances, festivals, parties, etc.) affects the improvement of work activities of employees. Setting goals on a monthly and annual basis is something that additionally motivates employees. Working together as a team, they reach the set targets and deservedly gain additional bonuses and benefits. Once you start measuring what you want more in the business, you can start developing benchmarks that you know will increase revenue, profit and market share. In every business, there is a list of goals that, when you reach, overcome and improve them, will continue to change income and increase profits. The solution is to inspire, motivate and empower your team to constantly identify, monitor, measure and achieve results. With the help of the reward system, it is possible to connect the commitment of employees with the satisfaction of their expectations (Bubulj, Arsenijević, Simić, 2011). „According to the theory of expectations, employees make an assessment of the attractiveness of the award before making a decision on whether to accept the task, how much effort and effort they will invest within the organization, or how motivated they will be to perform the task. which he will receive for the invested work and successfully completed work task. The attractiveness of the award depends on whether it meets the needs that employees have and to what extent it does so. If the rewards are compatible with the needs of employees and largely meet their needs, it is quite certain to expect great motivation of employees when performing work tasks" (Greenberg, Baron, 1998: 155). It is recommended that there are various factors that motivate people. By recognizing what employees want from their work and what is most important to them, essential information can be obtained for efficient human resource management. In this way, the long-term profitability and survival of the organization is guaranteed and ensured. Such an attitude can help an organization get answers to questions like: Why do some people put more effort into doing their job? Why are some people more efficient in their work than others? „Motivation is, above all, a psychological category that can be defined as a driver of human activity in order to meet needs. People start their activity because they feel the need for some lack. Satisfaction of the need is possible with a suitable facility. For example, the need for food can be met if you have food. In order to provide facilities to meet the needs, it is necessary to initiate the activity and direct it towards finding the facilities necessary to meet the needs. Acquisition of facilities becomes a goal whose realization satisfies human needs. Based on the presented model, we can conclude that the basis of motivation lies in the human desire to meet needs." (http://www.dgt.uns.ac.rs/turizam/arhiva/turizam9.pdf)

4. MULTICULTURALISM AS A BRAND OF VOJVODINA'S TOURIST DESTINATION

„Every tourist destination has unique features of space. Demographically, Vojvodina is a conglomeration of different peoples and ethnic groups and as such is a set of different cultures. The mosaic of cultural heritage is something that only Vojvodina can offer on the tourist market" (Pivac, 2012: 77). Multiculturalism can be defined as living in a community of several cultures in one area or in one state. The term multiculturalism is thought to date back to 1971, when it was used in a French magazine to mean „the coexistence of several cultures in one country". Since 1990, in the classification of the Library of Congress in Washington, it has been defined as a condition in which ethnic, religious and cultural groups survive within one society. „Multiculturalism is the idea or ideal of the common life of different ethnic and cultural groups within the same pluralistic society, which implies their coexistence, mutual tolerance and equality" (Nedeljković, 2008: 120-142). The notion of multiculturalism in anthropology as a science can be interpreted in several ways. When the inhabitants of a certain area differ according to cultural identities, preserving their language, folk customs, folklore, religion, cultural peculiarities, that area is characterized by multiculturalism.

Vojvodina is a typical multicultural area, ethnically the most heterogeneous part of Serbia and one of the most ethnically and religiously heterogeneous regions in Europe. According to the degree of ethnic diversity, only some regions of the northern foothills of the Greater Caucasus (Russian Federation) can be compared to it in Europe. Constant migrations have been and remain the main factor in the demographic development and ethnic complexity of the Vojvodina population. Today's ethnic-religious composition of Vojvodina is the result of numerous historical events, wars, changes in state borders and migrations caused by various factors. For the needs of the Marketing Strategy of Tourism of Vojvodina, published in 2009, a research was conducted. Respondents, tourist entities, identified the multiethnicity of Vojvodina as one of its basic characteristics. The opinion of the respondents is that multiculturalism should be the bearer of the basic brand of tourism in the region. Folklore, melos and naive art of ethnic communities are recognized as the greatest wealth. For anthropogenic values, the respondents put festivals and manifestations in the first place, and multiethnicity in the second place.

The ethnic structure of the population of Vojvodina is complex and in constant changes, as a result of geographical, historical, political, demographic and many other factors. For future research of this kind, it is necessary to know the people, ethnic groups, historical circumstances and more in the field. What is known: the incursions of the Turkish army starting from the Battle of

Marička in 1371 and the Battle of Kosovo in 1389 were accompanied by the movement of the Slavic population from the south to the north. Even then, the South Slavic unity was expressed not only in the joint war against the Turks, but also in the suffering and emigration to the Austrian territory in the Pannonian Plain. The great migration led emigrants from several parts of our country: some were from Kosovo and Metohija, others from the Vardar and Crnodrim basins, the third from Moravian Serbia, the fourth from Sjenica and Peshter. And when they crossed to the left side of the Sava and the Danube, they captured many settlements - urban and rural. There are legends that say that there were immigrants from Povardarje near Kovin, Pancevo, Bela Crkva, Zemun, Novi Sad, Sombor, etc. They became a prominent factor in crafts and trade. In general, our inhabitants were needed in Hungary and Austria in the border plains (Samardžić, 1989: 11). They were an important part of the great world in the vast Pannonian Basin. Our emigrants in several settlements of the Pannonian Basin believed that their removal under Austrian rule was only temporary (Trifunovski 1995: 29).

The development of ethnic structure during the twentieth century can be divided into several phases. The first is related to the period of Austro-Hungarian influence until 1918. It is characterized by the growth of the absolute number of almost all ethnic groups. The number of Hungarians grew most dynamically in the period from 1880 to 1910. In southeastern Bačka by 66.3%, in central Banat by 82.35%, and in Srem by 130%. In the same period, there was a smaller decline and the share of Germans. In the period between 1899 and 1913, the territory of today's Vojvodina, mostly Banat, was affected by great migration. It is estimated that 150,000 people emigrated from these areas during this period, mostly to America and other overseas countries. More than half of these migrations were Germans (53%), while members of other ethnic groups participated significantly less, Serbs (18%), Hungarians (10%). (www.spiriv.vojvodina.gov.rs)

After the First World War, there were changes in the ethnic structure, there was an emigration of certain ethnic groups and changes in the declaration. An extreme increase was registered among Croats, which is a consequence of, until then, Bunjevci's declaration as Croats. The number of Hungarians decreased, as there was a mass migration of civil servants to their home country. A similar reason explains the decrease in the number of Romanians. There was also a colonization of the volunteer population in Vojvodina, about 48,000 of them, which increased the number of Serbs in the area. The Second World War had much more severe consequences for the ethnic composition of the population of Vojvodina. After the war, the Germans first emigrated and were expelled from Vojvodina and the whole of Yugoslavia, and then the colonization of the Yugoslav population took place in their settlements. Out of a total of

225696 colonists, 162447 were Serbs, 40176 Montenegrins, 12000 Macedonians, 7134 Croats, 2090 Slovenes, etc. This significantly changed the centuries-old ethnic composition of Vojvodina, since the Serbs, a people who had a relative ethnic majority during the entire observed period, have now gained an absolute ethnic majority. At the same time, the Germans, the third largest ethnic community in Vojvodina, almost completely disappeared from this area. The Hungarians also noticed a significant increase, which is partly a consequence of the transfer of about 15,000 Germans to their ranks. The beginning of the 90's indicated new significant changes in the ethnic composition of the population of Vojvodina. The latest changes in the ethnic and religious structure of the population were caused by the civil war in the former Yugoslavia. Numerous refugees from Croatia, Bosnia and Herzegovina came to Vojvodina, due to which the share of the Serbian population increased. Vojvodina is also the only part of the former Yugoslavia in which the number of persons ethnically declared as Yugoslavs has increased. Proof that history has repeated itself this time as well, and that Vojvodina has again warmly accepted the endangered Serbian population.

The peoples of the Panonian Plain

In one area, twenty-five peoples form a harmonious community, in its richness, with its authenticities (Serbs, Hungarians, Slovaks, Croats, Yugoslavs, Montenegrins, Romanians, Roma, Bunjevci, Russinians, Macedonians, Ukrainians, Muslims, Germans, Slovenes, Albanians, Bulgarians, Czechs, Russians, Gorani, Bosniaks, Vlachs, Šokci, Jews, Ashkali). Nowhere in Europe do so many different peoples live in such a small area as here. There are villages in which some of these national communities are the majority population, while in some the population ratio is quite proportional. In one of such villages, Belo Blato in Banat, with about 1400 inhabitants, live Slovaks, Hungarians, Bulgarians, Serbs and sixteen other peoples, all the inhabitants of the village speak four languages (Slovak, Hungarian, Serbian, Bulgarian), out of seven that are actively used in total.

Through the promotion of multiculturalism in Vojvodina, we are working on a better position of nautical, hunting, spa and other types of tourism. Raising the awareness of the population about preserving the environment and its indigenous values. Ethnotourism is special with a preserved and nurtured tradition. Ethnographic richness contributes to the quality of anthropogenic values, because it represents the achievements of folk art, which are unique and different in each nation. Better valorization of cultural and historical monuments and preservation for future generations. Raising the tourist offer to a higher level, where we must respect the needs and attitudes of the people who live in this area.

The richness of diversity of Vojvodina villages

„As long as there is the old song in the small street, the tradition will not disappear" (http://www.sokacki-portal.com/)

In addition to the numerous villages of Vojvodina that have certain specifics, in this paper we will mention the villages of Ruski Krstur, Tavankut, Sokorenovac and Bački Monoštor, because of the unique ethnic groups that live in these villages. Like many others in this area, they have potentials that we can present to tourist groups. Cultural heritage, traditional architecture, costumes, songs, customs, old crafts, authentic local products, all make up the cultural and historical richness of the space in which we live. Ruski Krstur, a village located in the southern part of the municipality of Kula belongs to the West Bačka District. Inhabited in 1745, when Franz Joseph de Redl, advisor to Empress Maria Theresa, signed a document on the settlement of two hundred Russinian Greek Catholic families. This is the oldest and largest place where Russinians live. The village is the center of the exarchate for Greek Catholics in Serbia, and the church located in the village is therefore a cathedral. The most important festival in the village is the festival of culture of Russinians and Ukrainians „Red Rose". During this ceremony, a competition in original Russinian and Ukrainian music, a review of children's cultural activities and various exhibitions are held.

Tavankut, a settlement of North Backa in the municipality of Subotica. On maps from 1689, the village is called Torankut. It is believed that the name means „a well on the lake" and that it is of Hungarian origin. In the immediate vicinity of Donji Tavankut, there are the remains of the „castrum" fortification, which was mentioned as early as 1439, for which there is material evidence that it is older than Subotica. The archeological settlement should be another unavoidable locality when organizing any type of tourism (Kovačević, Obradović, 2003: 127-129). According to their peculiarities, the customs that accompany Christmas and Easter holidays, weddings, spinning and harvesting stand out the most. Dužijanica is the harvest festival of the local Bunjevci. Weaving straw wreaths on the occasion of the end of the harvest has grown into a real naive art. Weddings were held on Mondays, if not that day, then on Wednesdays. The first dance is called the Great Bunjevac Circle, the most famous dance of the Bunjevci of Bačka.

The village of Skorenovac, belongs to the municipality of Kovin and is located in the South Banat district. The first inhabitants of Đurđevo, today's Skorenovac, were Hungarians, Banat Bulgarians from Bešenova, Stari Lec and Modoš, one hundred and seventy-five families at the beginning of the 15th century, as well as Germans who came a little later from Plandište and Sečenje. Later, Hungarians from Bukovina, the so-called Sekelji, also immigrated. They show their ethnic uniqueness through cultural heritage, and the most famous examples are the Sekelj gate, the kopja and the Rovaško alphabet. Banat Bulgarians who came

from the area of northern Bulgaria to Skorenovac, due to their isolation from the motherland, managed to preserve their specific dialect, a special flag, anthem, coat of arms, and the alphabet dating from the 15th century. The proximity of Deliblatska peščara, the Danube River and the rich tradition provide an ideal basis for tourism development. Village festivities are numerous. On the eve of the village celebration of Krivaj, on August 20, the Skorenovac summer festivities are celebrated, the Grape Ball in the fall after the grape harvest, the Masquerades are held in February, and the „Days of Hungarian Cuisine" in October.

Bački Monoštor is a village in the municipality of Sombor. Monoštor is an island surrounded by Danube tributaries and canals, which can only be reached by crossing bridges – „Village on the Seven Danubes". The greatest tourist potential of this settlement is the „Special Nature Reserve of the Gornje Podunavlje". In the area of Bački Monoštor there are remains of old fortifications, one of them is the Hungarian fortification Bodrog. The first inhabitants were Šokci, who fled from Slavonia and Bosnia under the invasion of the Turks. During the Second World War, Hungarian soldiers entered the village and destroyed four hundred books from the Šokac reading room. In the village you can visit several ethno houses where lunches, tastings and workshops can be organized. The village is ready for tourists. It has an info center where you can book excursions, stay in private accommodation, rent a boat or a bicycle. Festivals are held in the place that promote the preservation of nature and tradition. Bodrog Fest, a festival of tradition, music, food and old crafts. Ecological-music festival „Danube Regeneration".

4.1. TOURISM BUSINESS IN VOJVODINA

Tourism has been identified as a potential driver of economic growth, as stated in the Tourism Strategy of the Republic of Serbia. Because of its unique natural, archaeological and cultural assets, with eight UNESCO sites and a central position in Southeast Europe Serbia has the potential to win a much larger market share among domestic and foreign tourists. The international market does not yet recognize Serbia as a significant tourist destination. Serbia is achieving below average results in the tourism sector, so it is necessary to harmonize its offer with market expectations as soon as possible. Serbian tourist potentials are not sufficiently valorized. The Republic of Serbia, and therefore Vojvodina too, have only comparative advantages in tourism, because it has a diverse structure of tourist offer (it is located near traditional and new tourist markets, has a long history, preserved natural resources, relatively good communications and people known for hospitality). The process of transformation of comparative into competitive advantages in tourism of the Republic of Serbia is part of the overall reform processes, as well as the political attitude towards tourism as an important creator of national welfare.

Today's main „products" that are followed by the national statistics of Serbia are spas with climatic health resorts, mountains and administrative centers. „Main city destinations: Belgrade, Novi Sad and Nis. The most important spas: Vrnjacka Banja, Soko Spa, Koviljaca Spa and in Vojvodina Kanjiža. Mountain destinations: Kopaonik, Zlatibor and Divčibare. Recently, rural tourism has been gradually developing in Serbia, which has sustained various forms of offer in different parts. Thus, in the western part of Serbia, this product is shaped on the basis of the revitalization of old rural Serbian houses, while in Vojvodina the offer of farms is increasingly recognized, as a typical Vojvodina rural experience related to activities." (RS Tourism Strategy, 2005)

4.2. TOURISM TURNOVER IN VOJVODINA IN 2019

According to the data of the Republic Bureau of Statistics, 419,963 tourists visited the area of Vojvodina from January to September 2019, which is 4.0% more than in the previous year. There is an increase in the total number of overnight stays of 4.1%. "In September, Vojvodina was visited by 55,449 tourists, which is 10.7% more than in the same period last year. The increase in the number of arrivals of domestic tourists is 7.5%, compared to September 2018. When it comes to overnight stays in AP Vojvodina, in September, there was an increase in the number of overnight stays in the amount of 17.2% (138,370 overnight stays), while the increase in the number of overnight stays of foreign tourists is a record 29.3%, compared to September years. Novi Sad was visited by 22,353 visitors in September (10.2% more than in the same period last year), of which 15,222 were foreign tourists and recorded an increase of 10.8%. The number of overnight stays in Novi Sad was 40,942 (6.4% more than in the previous year). Subotica realized 10,723 overnight stays, which is 13.8% more than in September 2018, while the increase in the number of overnight stays of domestic tourists is a record 21.4%. The spas with the largest tourist traffic are the Palić Spa and the Vrdnik Spa. The total number of arrivals in the spa Palić for September is 3,667 (21.4% more than last year), while the increase in the number of arrivals of foreign tourists is 9.8%. The total increase in the number of overnight stays in this spa is 27.6%, while the increase in the number of overnight stays of foreign tourists is as much as 46%, compared to the same period last year. When it comes to the Vrdnik spa, the total number of arrivals is 2,574, which is 6.8% more than last year." (https://vojvodina.travel/septembar-mesec-belezi-rekordan-broj-turista-na-teritoriji-vojvodine/)

Vojvodina, having in mind the natural and anthropogenic potentials it possesses, should certainly represent a very important tourist area not only in the part of Europe in which it is located, but also beyond. In the future, it should be expected that tourism in Vojvodina will encourage positive influences

and will exert impact on the state of the environment in a broader sense, ie on environmental, social and economic components. This refers to the affirmation and popularization of natural values, primarily through the preservation of protected natural resources and hydrological resources. Tourism should bring the key natural values closer to all interested categories by arranging the space. It is necessary to carry out the arrangement of the monumental heritage of Vojvodina, primarily rural and urban ambient units. Based on tourist potentials, there are preconditions for the development of the following types of tourism: hunting, transit, nautical, congress - cultural - manifestation, spa, excursion - residence, rural tourism.

4.3. AUTONOMOUS PROVINCE'S INSTITUTIONS IN THE TOURISM BUSINESS

Institutions under the auspices of the Assembly of AP Vojvodina are in charge of the regulation of the tourist business of Vojvodina. All citizens are equal and have the right to their language, culture, nationality, religion, in accordance with the law of the Republic of Serbia. Equal languages besides Serbian are Hungarian, Slovak, Croatian, Romanian and Russinian languages and alphabets. The institution in charge of tourism is the Tourist Organization of Vojvodina, the Provincial Secretariat for Economy and Tourism, local tourist organizations. The Sector for Tourism and Regional-Economic Cooperation forms two narrower internal units:

- Department of Tourism and Economic Events,
- Department of Tourism and Regional Economic Cooperation.

The Department for Tourism and Economic Events performs study-analytical and professional-operational tasks, as well as other tasks related to the professional preparation of acts for sessions of the Provincial Government and working bodies in the field of regional cooperation; tasks related to the preparation and implementation of development plans and programs in the field of tourism are performed; drafting proposals for decisions, proposed solutions, information, reports and other acts adopted by the Provincial Government and the Assembly in the field of tourism and regional economic cooperation; proposing acts regarding the planning of programs and projects on applications for European Union funds, donations and other forms of development assistance in the field of tourism; proposing acts regarding the planning of programs and projects on applications for domestic funds; monitoring and drafting regulations governing this area; monitoring of the APV Tourism Development Program and the Tourism Development Strategy of Serbia, analyzing trends and market phenomena; performing complex study-analytical tasks related to the preparation of programs in the realization of regional cooperation; monitoring

the implementation of projects implemented within the signed agreements on regional cooperation; establishing cooperation with other sectors in the Secretariat, republic and provincial bodies; monitoring the work of the Tourist Organization of Vojvodina, performs activities related to cooperation with relevant institutions in the field of tourism, cooperation with development agencies, republic and provincial authorities, cooperation with companies; participation in organized educational seminars; monitoring and support of events in the field of tourism, preparation of competitions, expert analyzes, reports and information in the field of tourism; preparation of expert analyzes, reports and information related to specific forms of tourism; and other tasks ordered by the Provincial Secretary and the immediate supervisor.

The Department for Tourism and Regional-Economic Cooperation performs activities related to the preparation and implementation of tourism development plans and programs; prepares draft decisions, draft resolutions, information, reports and other acts adopted by the Provincial Government and the Assembly; proposing acts related to planning the development of regional cooperation; monitoring the regulations governing this area; analyzing market trends and phenomena; establishing cooperation with other sectors in the Secretariat, republic and provincial bodies; proposing acts regulating the use of mineral and thermal waters, balneological and climatic resources; drafting of acts for the establishment of spas and health resorts on the territory of the Province in accordance with the Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia; organizing the taking of the professional exam for the local tourist guide and tourist companions for the area of the Province; inclusion of a member of the commission for categorization of catering facilities; work in the field of achieving and promoting development with neighboring countries and other European regions; monitoring and analyzing the state of foreign trade with these countries and proposing measures to improve and encourage regional economic cooperation; drafting documents, protocols and memoranda related to economic cooperation between the Province and the region; cooperation with development agencies; monitoring regulations in the field of foreign economic relations; initiating changes in regulations in these areas; preparation of draft decisions for the Provincial Government and the Assembly; organizing fairs and economic events, promotion and appearances of the Secretariat and the Vojvodina economy at fairs and economic events in the country and abroad; implementation of activities in the part of subsidizing small and medium enterprises and tourist organizations for appearances at fairs; organization of educational seminars; establishing cooperation with companies and fair centers; proposing acts in accordance with the law for arranging fairs and other economic events of provincial importance; proposing acts for the establishment, categorization and manner of work of fair centers; proposing a network of fairs and other economic

events on the territory of the Province; preparation of competitions, expert analyzes, reports and information and other tasks ordered by the Provincial Secretary and the immediate supervisor." (http://www.spriv.vojvodina.gov.rs/index.php/lat/o-nama1/nadleznosti1)

In 2017, the Provincial Secretariat for Economy and Tourism worked on encouraging tourism through support to local governments, businesses, citizens' associations, with about 300,000,000 dinars. Investments have contributed to the improvement of health tourism, preparation of planning and program documentation, increase of tourist traffic, new jobs have been created, the quality of services has improved. Through innovation and improvement of tourist potentials, the promotion of the tourist offer of AP Vojvodina was presented on the domestic and international market.

4.4. GATHERING KNOWLEDGE ABOUT MULTICULTURAL TOURISM IN VOJVODINA AS A TOURIST BRAND

The originator of the idea of creating a unique tourist product in the area of Vojvodina is the association - Danube Tourist Cluster Istar 21. Cluster of the tourist economy and institutions that are interested in the development of tourism in the Danube region. It is aimed at the development of tourism in the entire Danube region in Serbia. It brings together companies and organizations in the Danube region, deals with market research, educates employees in tourism. By collecting data on peoples, their customs, way of life, manifestations and creating programs of stays in Vojvodina villages. The Ministry of Economy and Regional Development 2008 supported the establishment of the cluster.

The project Wealth of Diversity was created in order to connect tourism and multiculturalism of Vojvodina. In 2011, the Danube Tourist Cluster Istar 21 announced a competition in order to select villages specific for their multiculturalism and tradition. After visiting 45 villages in Vojvodina, the expert team singled out the villages that were most ready to join the project. Fourteen villages were selected: Belo Blato, Skorenovac, Bački Monoštor, Banoštor, Golubinci, Kovilj, Stapar, Turija, Stari Slankamen, Krčedin, Donji Tavankut, Totovo selo, Gudurica and Selenča.

When choosing the villages in Vojvodina that are most ready for tourist promotion, the commission especially appreciated the first impression, which includes the rural ambience, the cleanliness of the village and the welcome, then the access to the village, which means the quality of roads and road signals. Important for the final decision is the multicultural community (or tradition of preserving customs), the attractiveness of tourist attractions - natural and cultural-historical values, then the attractiveness of cultural heritage reflected in folk costumes, musical folklore, traditional architecture and old crafts. The cuisine is

especially scored, that is, the space for dining, the existence and arrangement of toilets, the decoration of the table, the authenticity of the gastronomic specialty. Significant points were also brought by the tourist animation - organization of the entire stay of the commission, adherence to the schedule (3.5 hours for each village), presentation of customs, cultural and entertainment program. Material resources such as households for accommodation of tourists, the possibility of riding a boat, carriages, bicycles, the existence and arrangement of an ethno house, the existence and arrangement of a souvenir shop, brought additional pluses to the village that had it. Finally, but no less important, the human resources were evaluated, ie the interest of the local population, hospitality, staff expertise, experience with tourists, the number of boats involved in the organization of the reception and the entire offer. However, one of the most important and most difficult to measure elements was: experience. (http://www.bogatstvorazlicitosti.net/) A tour plan and program has been made for all ages, domestic and foreign tourists. The goal is to unite the multiculturalism of Vojvodina and work on the revitalization of the village. In addition to organized visits to villages and getting to know the culture and life of the population, visitors have the opportunity to enjoy the rural ambience, preserved nature, to get to know the sites and sights of a particular area. The participation of the local community directly contributes to their economic progress. With the development of rural tourism, the villagers make an economic profit by using the available resources and engaging in activities that are not strictly related to agriculture. When we include rural areas in the tourist market, there will be a revival of rural areas, engagement of the local population and migration from villages to cities will be reduced.

4.5. DISSEMINATION OF KNOWLEDGE ABOUT MULTICULTURAL TOURISM IN VOJVODINA AS A TOURIST BRAND

A large number of tourist destinations are present in the tourist market. Each destination has certain tourist potentials and strives to create a unique brand by which it will be recognizable on the world market. Today, many destinations have created an image of their uniqueness even though tourists have not had the opportunity to visit it. When we talk about the Maldives, the first thought is the paradise islands, we connect Switzerland with the Alps, Brazil is our football association, we associate Kenya with safaris and many more examples.

The goal and strategy of tourism in a country is successful implementation in the tourism market. The goal is to create a unique and unrepeatable tourist product. A large number of different cultures in Vojvodina make this part of Serbia and Europe authentic. The development of tourism in a potential

destination, ie increased interest in its attractive factors leads to increased interest and involvement of an increasing number of investors (services, hotel and catering facilities ...). Managing a destination image is winning over the target group through education and spreading the message through different sales channels. Creating a marketing strategy and involving a larger number of travel agencies and tour operators leads to more mass tourism. Receptive travel agencies play a significant role because the basis of their business is the reception and provision of services (domestic and foreign) to tourists staying in their area. Giving information about the destination, service providers, events and activities and presenting it all through various forms of presentations and interactive content.

The travel agency Magellan from Novi Sad, as a participant in the project „Wealth of Diversity of Vojvodina Villages", organized group programs of visits to villages. Publications were published and excursion programs were presented on the official website of the agency with accurately described and determined activities at the destination. By creating a tour program of tours of rural areas, we will influence the survival and preservation of rural areas. The presentation of new excursion programs is done at fairs in the country and abroad, where a large number of people from the world of tourism gather. Tourist organizations prepare plans and programs of promotional activities. The entire promotion and offer was presented at the largest tourism fair in 2002 in Berlin. Brochures and catalogs were printed for the appearance at the fair. The content that is designed is interesting and interactive. It allows visitors to get involved in food preparation, learn a craft that is authentic to a particular place and get to know the folklore and culture of the local population. The target markets are the countries where the population originates. A large number of Hungarians visit the village of Skorenovac during the traditional manifestation that takes place on the eve of the village celebration Krivaj. At the festival of domestic tourism „Start and get to know Serbia", a specific tourist product of short visits to Vojvodina's multicultural villages was presented. The promotion and presentation of the project „The Wealth of Diversity of Vojvodina Villages" was done through the media on national television and through other means of propaganda, published in professional magazines. Television shows dedicated to rural areas of Serbia have contributed to the spread of knowledge about the places and people who inhabit our area. Shows such as „Sasvim prirodno" and „Zadnja kuća Srbija" point to, among other things, multinational environments, their natural treasures, way of life and tradition.

Strategic and planning organization at the state level is important for the tourist activation of Serbia. In 2005, the Provincial Secretariat for Education, Regulations, Administration and National Minorities - National Communities presented the project „Affirmation of Multiculturalism and Tolerance in Vojvodina", with the task of involving primary and secondary school students in the

implementation of various subprojects and events related to multiethnic and multicultural society. Realized activities during this project are the following:

- sports competitions with additional contents „Tolerance Cup“,
- museum exhibition „Homeland on the Danube - coexistence of Germans and Serbs in Vojvodina”,
- museum exhibition „Living together” - coexistence of Serbs and Hungarians - mobile form,
- competition for amateur photography „Wealth of Diversity”,
- „Together” - a documentary TV series,
- media campaign - Multiculturalism in AP Vojvodina,
- presentations of minority national communities „Ethno-day”,
- research „Evaluation of the state of interethnic relations among young people in AP Vojvodina.” (http://www.puma.vojvodina.gov.rs/)

In 2017 the Tourist Organization of Vojvodina has published the following research projects: Research on the quality and level of tourist satisfaction with the tourist offer in Vojvodina, Research on the attitudes of domestic interest groups on opportunities for active holidays in rural tourist destinations of AP Vojvodina, Operational marketing plan for tourism development through multiculturalism in Vojvodina.

The tourist market of the Balkans is especially interesting because the largest number of arrivals is recorded by Serbia from the surrounding countries. Campaign to promote Vojvodina as a multicultural tourist destination and a plan of activities in the future for the three emitting markets of Slovenia, Croatia and Hungary: Promotion of short films on YouTube channel, Twitter campaign – famous people about multiculturalism of Vojvodina, Organization „Days of Vojvodina in Ljubljana”, various gatherings and seminars in the field of tourism, Organization of press conferences within fairs and stock exchanges, Advertising within the daily press of the most important events in Vojvodina.

4.6. EDUCATION OF EMPLOYEES IN THE TOURISM BUSINESS IN VOJVODINA

Tourism, as a complex system, is an activity that enables the employment of a large number of staff. This activity enables the employment of workers with different levels of expertise. Tourism needs staff whose education and further trainng follows the development of plans and goals. Continuous investment in the education of tourism workers is a way to gain a competitive advantage for both the individual and the entire organization.

In making marketing decisions, the human factor has a primary role in terms of marketing goals in tourism, strategies and programs. „Non-formal education

in tourism", with the support of the Executive Council of AP Vojvodina, should be implemented in the next few years with a selective approach and according to the needs arising from the Marketing Strategy of Tourism of Vojvodina as a combination of theoretical and practical topics and the possibility of permanent interactive relations with lecturers, not only during lectures but also during free time. The areas of selected topics of education must be predominantly from marketing and management in tourism (because there are also weaknesses in the tourism development of Vojvodina). The implementation of marketing strategy in tourism is inextricably linked to the human factor, not only because it should be realized, but also because of the direct incorporation of the human factor in the overall tourism, ie the program of market performance.

Activity plan presented through the marketing strategy of AP Vojvodina:

Marketing and Management Development (EDUCATION) - Executive Council A.P. Vojvodina, - Secretariat for Economy Educons University, Sr. Kamenica University of Novi Sad Tourism,

– Development of an integrated tourist product – Tourist Organization of Vojvodina,

– Development of „regional" and partial tourist products – Tourist Organization of Vojvodina." (http://www.budzet.vojvodina.gov.rs)

The education of employees must be diverse in order to meet the tourist needs of different segments of visitors. Associations of tourist agencies and tourist organizations hold thematic workshops where employees in tourism have the opportunity to get acquainted with new programs and ways to promote new destinations. The project „Virtual and Cultural Tourism" is a workshop that aims to point out to tourism workers the benefits of social networks, ie how modern technologies affect the development of tourism. Continuous learning through research is the result of creating new strategies for the promotion of domestic tourism. Connecting marketing and tourism, designing the name of the travel program for all three areas - „Spend your salary in Banat", „There is nothing better than Srem", „Backa i tačka". Experience in marketing and following trends in this area is very important for the further development of the organization. The scientific professional journal of the Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Novi Sad, publishes the papers of professors and top experts in the field of tourism. Professional literature is very useful for the employees during training and additional education.

In order to prepare this paper, we contacted the Tourist Organization of Novi Sad. Tihana Putin, in charge of the organization's public relations, points out that the employees who are directly involved in tourism graduated from the Faculty of Natural Sciences in Novi Sad and TIMS. The education of employees is diverse and depends on the sector (hotels, catering sector, cultural institutions, congress tourism, promotion on social networks, cooperation

with the media). Employees are educated through various seminars, conferences, participation in numerous webinars, following regular flows and publications of relevant leading international organizations, attending numerous educational workshops organized at the city, provincial and national levels, exchanging experiences with other tourism organizations. Everything is very applicable directly to the business and development of local tourism. Performance is also measured by statistics. In the last eight years, according to the official data of the RSZ, Novi Sad has been constantly recording an increase in the number of arrivals and the number of overnight stays, both domestic and foreign tourists. By March 2020, according to official data, the number of arrivals increased by 15%, overnight stays by 4.4% compared to the same period in 2019.

4.7. EDUCATION OF TOURISTS

With the development of the tourist market, special wishes are developed and new habits related to travel and the inclusion of new destinations are created. The constant growth in the number of tourists and their requests requires strong information support for the administration of these requests. Tourists are increasingly becoming sophisticated travelers in their desires, demanding a service of high quality and value that they will receive for their money and time. (Jovanović, 2015: 18) According to statistical data of the World Tourism Organization in 2018, the largest number of trips in the world were aimed at pleasure, recreation and rest 56% (except in the Middle East where the biggest motive for travel is visits to relatives and friends and health tourism). Pleasure trips increased from 50% to 58% compared to 2000. Only 13% of international tourists traveled due to business obligations, while 27% of the world's population traveled for religious, health reasons and to visit relatives and friends. The remaining 4% of trips are not defined.

Consumer behavior is changing in tourism and in many areas of business. Modern tourists are looking for a better service, detailed presentation of the offer, they research and compare the offers of competitors. They become less and less loyal and make the decision to travel at the last minute, „which leads to a reduction in the time between booking and realization. The market has become more segmented, which means that the consumer is addressing a larger number of segments at the same time. In overcoming such and similar challenges in the tourism industry, information and communication technologies play an important role." (Gratzer, Werthner, Winiwarter, 2004:258)

Social networks have an important role in spreading information and encouraging travelers to go to attractive destinations. Social networks connect users around the world who share common interests, which leads to the establishment

of various groups of travelers, sites, tourist blogs. The contents are created by the passengers themselves, they convey impressions from the destination, they share positive and negative comments. Through direct involvement, they convey the real situation on the ground.

Tourist associations also gather and educate tourists and with their activities lead to the popularization of tourist movements. The state entrusts various information and propaganda tasks to the Ministry of Tourism, regional and local tourist organizations. Tourism organizations have an important role to play in promoting and disseminating knowledge and developing tourism.

4.8. IMPORTANCE OF TOURIST FAIRS FOR KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE TOURIST BUSINESS OF VOJVODINA

The condition for the formation of a quality offer of „receptive travel agencies, adapted to the needs and wishes of tourists, is the constant monitoring of trends in emitting markets. Therefore, researching trends in the field of tourist demand, as well as following the news on the supply side, is necessary for the receptive agency to achieve advantages over the competition, which at the same time represents an undoubted benefit for a specific destination. The precondition for that is the „presence" in the markets of emitting countries, through frequent contacts with business partners, appearances at fairs and similar activities, and in some cases, permanent offices are opened in the most important markets. The most important fair event for the European market is the Berlin Tourist Exchange (ITB), which takes place in early March and represents a significant meeting of supply and demand for the preparation of the tourist season next year" (Spasić, Pavlović, 2018: 257).

Since the beginning of 2020, the Tourist Organization of Novi Sad has participated in numerous tourist fairs. The offer was presented at fairs in Stuttgart, Vienna, Bratislava, Ljubljana and Istanbul, Bulgaria and at the International Tourism Fair in Belgrade. Participation in the fair leads to connecting with foreign media in order to present the tourist and cultural offer. Organization of business meetings for domestic and foreign travel organizers with the aim of establishing cooperation and creating a joint offer of visiting the city. The promotion of Novi Sad at tourist fairs is carried out in different ways, one of which is by organizing the so-called familiar trips, by hosting foreign and domestic journalists in as large a number as possible, from pre-specified markets and depending on which audience they address. Domestic and international fairs are equally important. In the case of B2B fairs, meetings are arranged a month in advance, which are the so-called speed dating meetings, meetings that are held quickly. Fair lectures are also being prepared. Cooperation with foreign agencies is the first and basic goal of going to the fair. Meetings with tour operators in order

for Novi Sad to be included in the offer of arrangements. If the fair is conceived as a be to see, the offer is adjusted to the audience whose interests are already known in advance. For example, visitors from Slovenia are most interested in outdoor events, activities on Fruška gora, farms and chards. At the fair in Stuttgart, the situation is similar, people who travel a lot with their campers and most of them want to stay in nature. Visitors to the Berlin fair are more interested in culture, youth tourism and festivals. It is precisely determined for which market the offer is prepared, with which partners meetings will be held at fairs, and after that the continuation of cooperation and implementation of everything that has been agreed will begin. Tourist fairs are a meeting place for airlines, tourist organizations, agencies, hoteliers, restaurateurs. Brochures and catalogs as a means of promotion are a treasure trove of knowledge about places, landscapes, historical figures, events, buildings. Folklore societies, artists, musicians, people who make souvenirs, cooks and others who have certain skills and abilities also perform at the fair.

4.9. THE IMPORTANCE OF ICT IN KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE TOURISM BUSINESS OF VOJVODINA

Modern civilization is constantly changing. Information and communication technology is a new means of management and competition. The period we are in now is characterized by a reduction in the effects of the dimensions of time and space by various methods, techniques and technologies, and we call this whole process globalization today. Globalization is used as a term to denote global integration (International Union for Conservation of Nature, 2008). Globalization permeates not only the economy, but also social, linguistic, cultural, political, technical and environmental integrations. Klancnik (2006) notices the effects that globalization has on the tourist destination: demand and competition are increasing, the pressure for cooperation, innovation, specialization, branding and raising the level of service quality is growing, but also a noticeable lack of capital for investments that would lead to achieving goals. Tourism will look for its development in the changes that occur in the process of globalization, ie the emergence of information and communication technologies or (information-communication technologies / ICT), with care for the environment, local culture and the development of sustainable forms of tourism. All these changes can bring new directions of development to tourism. ICT will play an increasingly important role in accelerating the flow of information between those who create tourism products and services and those who use them. The Internet provides the greatest opportunities for communication with potential guests. The main ways to attract consumers are: Website, application of GDS system, Google Plus profile and Google Plus pages, On-line travel

agencies, search engine optimization (SEO), social networks, mobile phone applications, Web banners, YouTube, e-mail marketing.

Online travel agencies (OTA - Online Travel Agency) are a tourist internet through which it is possible to book and pay for tourist services and the most famous is Booking.com which is available in 41 world languages and provides offers for 120,000 hotels in the world ranked by stars. Expedia.com and hotels.com specialize in a combination of hotel reservation and airline tickets. Consumers from the United States use this type of search the most. HRS is very popular on the German market. Eurobooking.com is used to book accommodation only in European countries.

Market segments spend most of their time on social networks: Facebook, Twiterr, Instagram. The value of the brand on these networks should be placed in the best light. Messenger is considered to be the main sales tool of the future. Namely, there is an online chat option, where it is possible to ask about the doubts that users have with the reservation, and to be answered at the same time (robotic message). In addition to social networks, mobile phone applications are gaining momentum in business, especially those that specialize in one type of service. FourSquare is a mobile social network used to locate catering facilities and cultural content nearby, which are ranked according to quality and have very good recommendations which allows tourists to always be up to date with newspapers. Hoteza Mobile is an application that offers all the necessary information related to staying in a hotel in one place and can be installed on any device and connected to any hotel system. It can be used in 68 languages. A banner is most often an image (JPEG, GIF, PNG), and can also be multimedia content such as flash. A flash banner often contains audio or video animations to make the visitor of the site where the banner is placed more interesting and thus increase the possibility of visiting. Banners are mostly placed on pages that have interesting content. YouTube is a popular online video sharing service where users can post, view and rate videos. Email marketing is one of the most effective promotional channels. If used properly, email marketing can bring a large number of reservations without investing any money in any advertising. Websites in tourism are a very strong sales tool and it is this segment of the presentation and presentation of the offer to which all organizations, tour operators and associations must pay a lot of attention. Potential tourists make their first contact with the destination through the website. A large amount of content is available on the Internet, about 1,830,000 search results for those who want to visit Vojvodina. The world's most famous tourist portal Lonely Planet connects Vojvodina with the sunflower field and ancestral vineyards. It was also pointed out that this is a country of 25 ethnic communities. According to the site's recommendations, the unavoidable destinations of this part of Serbia are Novi Sad, Subotica, Sremski Karlovci and Fruška gora. ExploreSerbia.rs

belongs to the association „Explore Serbia", which was founded in 2010. An organization that deals with the promotion of tourism in Serbia. The site is adapted to visitors from abroad and all information is available in both English and Serbian. The contents are interesting and attract the attention of visitors. The text about the ten best places to visit in Vojvodina is one of the most read contents of the site. Through the site, it is possible to access the youtube channel with short stories and recordings of tours of Serbia. Tour reservations are possible online. If we use search visit Vojvodina, the site that is at the top of the search is Tripadvisor.com. On this site we can search what attractions and activities (sights, nature and parks, museums, places of religious significance, spas and wellness centers, nightlife, aqua and amusement parks) a particular place offers. Tripadvisor.com informs new users with tips and impressions of previous hotel service users. This portal is known to every traveler who plans their trip, so every month it helps about 460 million travelers in the world, offering them the best options / suggestions / comments for travel. Includes impressions regarding: accommodation, airline, restaurant services and destination. It is connected to the booking sites Booking, Expedia and Hotels, so it is also possible to make a reservation through it.

Online.com, TO Vojvodina website. The Exit Festival, as the largest open-air music festival in Europe, occupies a dominant position on the home page. Content rich and informative, accessible to the user for easy navigation. Functional and clear design. The site is rich in multimedia content (pictures, brochures, maps, research, video) and is available in Serbian and English. Available content is regularly updated with the date of the last post displayed. News and projects in the field of tourism. Combined offer of all tourist organizations of Vojvodina on one portal. Visitvojvodina.com - page of the association for tourism development of Vojvodina. The editors of the site pay great attention to a special niche in tourism, nature and bird lovers. The brochure for „Birdwatching in Vojvodina" is available to all users through this site. Panacomp.net - site of a receptive travel agency from Novi Sad. The agency was established in 1992. The area of business where it takes the lead in the market is cultural and congress tourism. She is a member of the global network of Lufthansa City Center. The content is available in five languages (Serbian, English, German, Russian and Chinese). Very well organized review of the site and divided for those interested exclusively in business tourism and part of the site for travelers whose goal is to travel for pleasure. Data on site visits are personal and are available to administrators and other authorized persons who have access to hosting. In this example, tools were used to find out attendance, not as an exact number but as an estimated number. According to the Alexa.com website, from December 2019 to the end of February 2020, the website of the Tourist Organization of Vojvodina had a total of 1,969,927. visits.

5. CONCLUSION

Tourism, as one of the most dominant economic branches of today, requires the best possible quality, accuracy in the exchange of information and constant work and investment. The progress of not only the company but also the society is based on knowledge, its sharing, transfer and reuse. It is necessary to find the best way to implement knowledge in the business strategy of the company. Knowledge has no value if it is hidden and not transmitted, it should be shared with others, developed and used in the best possible way because knowledge is the most valuable resource. In order for the company to operate as a whole, it is necessary for all the links in the business to function harmoniously. Passenger satisfaction is one of the key factors of competitive advantage. The mass of tourist movements and the development of the organized travel market have influenced the emergence of the application of new technologies and the increasing need for new knowledge. Continuous improvement, education and innovation are the key to success. In the tourism business, Vojvodina occupies an important place because it has numerous tourist potentials. Multiculturalism is the basis for the development of a unique tourist product. The richness of customs, folklore, music and gastronomy are an excellent basis for the formation of various educational tourist programs for both domestic and foreign guests. It is characteristic of Vojvodina that it represents a kind of ethnic phenomenon in terms of the national diversity of its population, because twenty-five nations live here. The vision of the development of Vojvodina as a tourist destination is based on the need to respect their geographical, historical and cultural peculiarities. Serbs are the majority population, while certain minorities have a majority in some settlements. National minorities differ in number and spatial dispersion, so the village of Jabuka is known for the Macedonians, Lovćenac is a settlement with the largest number of Montenegrins, Selenča and Kovačica with a majority Slovak population. Due to the extremely heterogeneous ethnic structure and the high degree of coexistence of many nationalities, multiethnicity represents an anthropogenic potential. The tourist destination of Vojvodina must be positioned as a destination whose differences and peculiarities will represent its comparative advantage, in a way that they will be united into a single market and spatially connected whole. Today, tourists want to experience new inspiration and are looking for unusual places and cultures, which Vojvodina as a multicultural environment can offer them.

Serbia, as well as its northern province of Vojvodina, needs a branding strategy and a vision of where to go. On the recommendation of experts in the field of marketing, the Branding Council of Serbia was formed. Their job is to improve the image, which is a very challenging and demanding job. The job of branding requires a lot of time, effort and investment, as well as the compliance

of all actors in the process. Until that is achieved, successful Serbian and Vojvodina companies, sports events, cultural events, authentic tourist destinations, people who represent Vojvodina in the best light, can do more to improve the image than a well-designed brand.

Vojvodina, with its key values of a region with a rich past, which respects traditional values, is inhabited by peaceful and hospitable people, has realistic prospects to become a desirable tourist destination and to improve the tourist image of Serbia. Currently, tourism in Vojvodina is underrepresented and accounts for only 1% of the total GDP of the Province. Vojvodina participates in the total income of Serbia from tourism with about 15%. The current problem is small accommodation capacities, insufficient financial investments in projects important for the competitiveness of the region and the centralization of the system that limits the use of natural and cultural potentials of the region.

The development of tourism in Vojvodina would be achieved by designing a brand that would be adequately communicated to the target segments.

SOURCES

Appleyard 2013: N. Appleyard, *Tourism and Travel,* Pearson Edition, Harlow.

Arsenijević – Jovanović - Radosavljević 2017: O. Arsenijević, L. Jovanović, M. Radosavljević, "Relationship between organizational climate and management effectiveness", *Industrija*, Ekonomski institut, Beograd, vol. 45, no. 1, pp. 61 - 80, issn: 0350-0373, udc: 005.42 005.332.8:005.73, doi: 10.5937/industrija 45-11088.

Arsenijević 2016: O, Arsenijević, *Upravljanje znanjem*, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd.

Bakić, Nikolić 2002: Bakić, O. Nikolić, V.M. *Osnove turizma i ugostiteljstva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.Ловрета- Кончар- Петковић 2018: Стипе Ловрета- С. Кончар- Ј. Петковић, Г. *Канали маркетинга, тржовина и остали канали*. Београд: Универзитет у Београду, Економски факултет и Економски факултет у Суботици, 2018. ИСБН: 978-86-403-1467-1.

Bogdanov 2015: N. Bogdanov, *Ruralni razvoj i ruralna politika*, Mikro knjiga, Beograd

Bošković – Mihajlović 2016: T. Bošković, M. Mihajlović, „Savremene tendencije na međunarodnom turističkom tržištu", *Škola biznisa*, No. 123. Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.

Bubulj – Arsenijević - Simić 2011: M. Bubulj, O. Arsenijević, J. Simić, "The impact of organizational culture on the development of the achievement motive among university students." *Educational Research and Reviews* 6(6): 481-488.

Canfield - Switzer 2018: J. Canfield, J. Switzer, *The success principles*, HarperCollins e-books.

Clemmons Rumizen 2002: M. Clemmons Rumizen, *The Complete Idiot's Guide to Knowledge Management*, Alpha Books, Indianapolis.

Erjavec – Arsenijevic - Starc 2018: K. Erjavec, O. Arsenijevic, J. Starc, "Satisfaction with managers' use of communication channels and its effect on employee-organisation relationships", *Journal for East European Management Studies*, Nomos Verlagsgesellschaft mbh & vol. 23, no. 4, pp. 559 - 578, issn: 0949-6181, doi: 10.5771/0949-6181-2018-4-559.

Gratzer - Werthner – Winiwarter 2004: M. Gratzer, H. Werthner, H. Winiwarter, "Electronic business in tourism", *International Journal of Electronic Business*, 2(5):450-459, https://www.researchgate.net/publication/220300435_Electronic_business_in_tourism

Grčić – Šantić 2008: M. Grčić, D. Šantić, *Osnove antropogeografije*, Geografaski fakultet, Beograd.

Greenberg - Baron 1998: J. Greenbert, R. Baron, *Behavior in Organizations*. Pearson.

Groff - Jones 2003: T. R. Groff, T. P. Jones, *Introduction to Knowledge Management: KM in Business*, Butterworth-Heinemann; 1 edition New York.

Jovanović 2015: V. Jovanović, *Tematski turizam*, Univerzitet Singidunum, Beograd.

Kovačević – Obradović 2003: T. Kovačević, S. Obradović, „Mogućnosti afirmacije i razvoja turizma seoskog naselja Mišićevo u cilju održivog razvoja", *Naučno-stručni časopis „Turizam"*, No. 7. PMF, Novi Sad.

Krivec 2009: I. Krivec, *Blaga Vojvodine*, Čigoja štampa, Beograd.

Maletić 1968: Maletić, *Vojvodina – znamenite ličnosti i lepote*, Novi Sad.

Nedeljković 2018: D. Nedeljković, „Multikulturalnost u programu javnog servisa Vojvodine", *Medijski dijalozi*, No. 31. Podgorica.

Pavlović 1998: M. Pavlović, *Geografija Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd.

Pivac 2012: T. Pivac, *Vinski turizam Vojvodine*, PMF, Novi Sad.

Spasić - Pavlović 2018: V. Spasić, D. Pavlović, *Poslovanje turističkih agencija i organizatora putovanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd.

Stankić - Stankić 2012: M. Stankić, R. Stankić, *Informatika u turizmu*, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd

Štetić - Šimičević 2014: S. Štetić, D. Šimičević, *Menadžment turističke destinacije*. Univerzitet Singidunum, Beograd.

Stojanović 2014: J. Stojanović, „E-business in tourism and hospitality industry", *Savremene tendencije u turizmu*, Sinteza 2014. Beograd

Strategija turizma Srbije za period 2016-2025. https://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf

Vuković 2000: I. Vuković, *Međunarodna ekonomija i turizam*, Dalmatina, Zagreb.

Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ
Лазар Р. ЦВИЈИЋ

УПРАВЉАЊЕ ЗНАЊЕМ – РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ТУРИЗМА У ВОЈВОДИНИ

Резиме

У модерном туристичком развоју дестинације се третирају као туристички производи који успешно конкуришу на тржишту захваљујући својим атрактивним и висококонкурентним елементима. Бренд дестинације демонстрира локацију, атракције и активности унутар граница. Креирање бренда је дуготрајан процес, а успостављени бренд се веома дуго чува у уму потрошача. Зато је неопходно имату дугорочну визију бренда дестинације који се базира на знању и кооперацији свих који су укључени у креирање туристичког производа. Креирани бренд дестинације који је успешно представљен одговарајућим сегментима тржишта кроз канале комуникације постаје снажно оруђе у ридобијању и привлачењу тржишне тражње. Стога је циљ овог рада да се анализира Војводина као мултикултурална туристичка дестинација и укаже на то колико је као таква препознатљив бренд у туристичком бизнису. Основни циљ је да се сагледа стање и перспективе за пласирање производа на домаће, а нарочито на међународно туристичко тржиште. Крајњи циљ је укључивање стручњака из ове области и локалног становништва у пројекат развоја бренда војвођанског туризма, како би се оживела напуштена рурална места, сачувало село и традиција.

Кључне речи: управљање знањем, мултикултурализам, Војводина, туристичка дестинација.

Рад је предат 21. јануара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 338.23:336.74(4+512.317)
doi: 10.5937/bastina31-31454

Оригинални научни рад

*Јелена М. ВИТОМИР**
Факултет за пословне студије, Мегатренд Универзитет, Београд

*Ђорђе З. ЛАЗИЋ***
Влада Републике Српске – Министарство трговине и туризма, Бања Лука, Република Српска

ОРТОДОКСНИ ВАЛУТНИ ОДБОР И ВАЛУТНИ ОДБОРИ ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ: ОПЕРАТИВНИ АСПЕКТИ

Апстракт: У овом раду спроведено је истраживање у пет земаља, у Босни и Херцеговини, Бугарској, Естонији, Литванији и Хонг Конгу, чији монетарни системи примјењују валутни одбор као режим монетарне политике. Истраживање је спроведено у периоду од 1995. до 2018. године. Основу истраживања чини употреба и анализа закона о централној банци за сваку наведену земљу. Кључне тачке које су анализиране у сваком закону су правне основе и монетарне операције. На бази експлораторног истраживања и компаративне анализе кључних тачака дошло се до сазнања да се у поменутим монетарним системима, који функционишу у валутном одбору, појављују значајне разлике. Разлике произлазе из правних основа у оперативним аспектима примјене монетарних операција. Управо на бази ових разлика које представљају чињенице дефинисане у појединим законима намеће се закључак да данас може са пуним правом да се говори о двије врсте валутних одбора, односно о ортодоксним валутним одборима и валутним одборима друге генерације.

Кључне ријечи: валутни одбор, централна банка, монетарне операције, фиксни девизни курс, конвертибилност.

УВОД

Предмет истраживања у овом раду су монетарни системи пет земаља који функционишу као валутни одбори. Експлоративно истраживање и компаративна анализа закона спроведена је кроз правне и оперативне карактеристике ових монетарних система. Полазећи од основних принципа

* доц. др, jelena.vitomir1@gmail.com
** доц. др, djordjebn@gmail.com

валутног одбора који се темеље на законском дефинисању пропозиција, циља, организације и монетарних операција, на бази компаративне анализе потврђене су сличности и разлике. Узимајући у обзир законодавну подлогу, ни један валути одбор од наведених нема формално правно дефинисан приступ економској политици и њеним циљевима, сви су искључиво усмјерени на фиксни девизни курс према валути сидра. Сви валутни одбори базирају се на правном основу. У домену функција, у ортодоксним валутним одборима, законом је дефинисана забрана кредитирања владе и пословних банака, док код валутних одбора друге генерације тај приступ је дозвољен али лимитиран. У погледу монетарних операција, у ортодоксном валутном одбору једини инструмент монетарне политике су обавезне резерве док се код валутних одбора друге генерације појављују каматне стопе и операције на отвореном тржишту као инструменти монетарне политике. У погледу задатака, у ортодоксном валутном одбору, централна банка је дужна да обезбједи пуну конвертибилност док код валутних одбора друге генерације централна банке не мора да обезбједи пуну конвертибилност покрићем валуте сидра. На бази ових разлика закључак је да се валутни одбор грана у два правца, један као класични или ортодоксни валутни одбор и други као валутни одбори друге генерације који имају одступања од класичних правила.

Рад је састављен из шест дијелова који обухватају правни оквир функционисања централних банака Босне и Херцеговине, Бугарске, Литваније, Естоније и Хонх Конга. У правном оквиру, који је обрађен кроз пет дијелова за сваку земљу посебно, обрађене су правне основе и монетарне операције као оперативни дијелови валутног одбора наведених земаља. У шестом дијелу је израђена компаративна анализа уочених разлика између земаља које функционишу по принципу класичног или ортодоксног валутног одбора и валутних одбора друге генерације.

1. ПРАВНИ ОКВИР ФУНКЦИОНИСАЊА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Проглашењем независности Босне и Херцеговине (БиХ) у прољеће 1992. године, дошло је до грађанског рата. Грађански рат је трајао скоро четири године и завршио се у новембру 1995, парафирањем Дејтонског мировног споразума између БиХ, Републике Хрватске и Савезне Републике Југославије. Потписивањем Дејтонског мировног споразума БиХ је добила нове унутрашње границе, односно два ентитета Републику Српску и Федерацију БиХ. За вријеме грађанског рата у БиХ створена је велика директна и индиректна штета у вриједности преко 100 милијарди америчких долара која се манифестовала кроз уништење привреде и инфрастуктуре БиХ. По завршетку грађанског рата, ниво производње у БиХ је пао на 20% од свог предратног нивоа

што говори о потпуном уништењу економије у БиХ. Чланом 7. Дејтонског мировног споразума[1], предвиђено је стварање независне Централне банке Босне и Херцеговине (ЦБ БиХ) као носиоца монетарних власти у БиХ. Истим чланом се директно и експлицитно забрањује штампање новца и директно кредитирање државе у првих шест година од потписивања Дејтонског мировног споразума. Дакле, пословање Централне банке је постављено кроз режим валутног одбора. ЦБ БиХ је почела са радом 11.08.1997. године.

1.1. ПРАВНЕ ОСНОВЕ ВАЛУТНОГ ОДБОРА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Функционисање ЦБ БиХ утемељено је Законом о Централној банци Босне и Херцеговине из 1997. и осталих регулаторних прописа[2]. На бази десет поглавља постављени су правни оквири функционисања који покривају опсег од оснивања, циљева, задатака, организације, монетарне политике, девизног курса па све до других прописа који уређују финансијски амбијент БиХ у извршењу својих дужности, Централна банка самостално доноси прописе. Такви прописи, смјернице и упуте имају законску снагу на подручју цијеле БиХ. Према закону ЦБ БиХ је правно лице са пуним овлаштењима, на чијем челу се налази Управни одбор. Банка не може давати кредите креирањем новца и у том смислу дјелује као валутни одбор. Главно сједиште ЦБ БиХ је у Сарајеву, има монетарну власт у оба ентитета. С тим у вези, Банка има основане главне јединице у ентитетима које немају статус правног лица, оне дјелују у складу са одлукама Управног одбора и гувернера Банке. У оквиру овлашћења предвиђених Законом, Централна банка има потпуну независност од својих ентитета. Према закону о ЦБ БиХ, основни циљ Банке је одржавање стабилности конвертибилне марке у режиму валутног одбора, а задаци су: контрола монетарне политике уз поштовање валуте сидра, управљање девизним резервама, успостављање и одржавање одговарајућих обрачунских система, координација са агенцијама које су надлежне за издавање банкарских лиценци и вршење супервизије банака у ентитетима и да ставља и повлачи из оптицаја домаћу валуту придржавајући се строго правила валутног одбора. Валутни одбор у БиХ подразумијева пуну покривеност монетарне пасиве монетарном активом, неограничену конвертибилност конвертибилне марке (КМ) за валуту сидра по фиксном званичном курсу 1 КМ за 1ДЕМ, а од 1 јануара 2002. 1КМ за 0,511292 ЕУР. Узимајући у обзир да ЦБ БиХ дјелује по принципима валутног одбора, њена улога фискалног агента је специфична у смислу да мјенице (промисорне ноте) у име БиХ

1 https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2018/01/Daytonski-sporazum-1995.pdf [19.03.2021]

2 https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-centralnoj-banci-BiH.pdf [19.03.2021]

емитује Министарство финансија и трезора, а доставља их Централној банци на депоновање. Улога ЦБ БиХ као фискалног агента обухвата: вођење рачуна ММФ-а и министарстава финансија БиХ, повлачење средстава по одобреним аранжманима ММФ-а, извршавање финансијских обавеза према ММФ-у, обезбјеђење покрића од министарстава финансија за обавезе према ММФ-у и послове депозитара. ЦБ БиХ као банкар и фискални агент БиХ и јавних агенција не може пружати финансијску помоћ, укључујући кредит, за или у корист БиХ.

1.2. МОНЕТАРНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ИНСТРУМЕНТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Узимајући у обзир да ЦБ БиХ од свог оснивања функционише у режиму валутног одбора, она је врло ограничена по питању инструмената монетарне политике. Практично, једини инструмент монетарне политике који јој је на располагању су обавезне резерве. Остали инструменти монетарне политике нису у употреби због режима валутног одбора. Од 11. августа 1997. године, стопа обавезне резерве је била 10%, у основицу за обрачун обавезне резерве су се укључивали само депозити и позајмљена средства у конвертибилним маркама од домаћих сектора, осим банака. Средства којим је банка одржавала обавезну резерву су били депозити пословних банака код Централне банке, салда рачуна резерви на крају сваког дана и просјечни износ готовине у трезорима банака. Од тада па до данас стопа и начин израчунавања стопе обавезних резерви су се мијењали неколико пута. У 2008. години са почетком свјетске економске кризе ЦБ БиХ је подигла стопу обавезних резерви на 18%, да би је у 2011. вратила на 10%, и данас је на том нивоу.

У циљу повећавања активе, Банка спроводи одређене монетарне операције тако што управља девизним резервама полазећи првенствено од принципа ликвидности и сигурности инвестирања. Наведено подразумијева да, уз одржавање високе ликвидности девизних резерви и прихватљиву изложеност ризицима, настоји остварити повољне приносе на инвестиране девизне резерве уз осигурање високог степена сигурности. Портфељ девизних резерви изложен је првенствено финансијским ризицима, и то кредитном, тржишном (каматном и девизном ризику) те ризику ликвидности. ЦБ БиХ ограничава изложеност кредитном ризику улагањем првенствено у обвезнице одабраних држава зоне евра, те пласирањем депозита у одабране централне банке у зони евра, одабране пословне инобанке, уз услов да задовољавају стандарде подобности уговорне стране. Управљање кредитним ризиком врши се дефинисањем стандарда подобности и ограничења концентрације улагања у сваку појединачну земљу и појединu пословну инобанку. Каматни ризик, односно ризик смањења вриједности портфеља девизних

резерви због промјена каматних стопа, контролише се примјеном тзв. референтних портфеља, као и регулисањем дужине трајања укупног портфеља девизних резерви. Девизни ризик представља могућност да Банка оствари губитак због промјене вриједности девизне активе и девизне пасиве, као посљедица могућег неповољног кретања девизних курсева валута у којима се држе девизне резерве у односу на домаћу валуту. Минимизирање овог ризика Банка врши држањем девизних резерви претежно у еврима, с обзиром на то да је курс конвертибилне марке фиксан у односу на евро.

Један од основних задатака вођења монетарне политике од стране Централне банке јесте постизање оптималне понуде новца. Понуда новца М1 у БиХ је ендогена због режима валутног одбора и условљена је искључиво растом монетарних резерви. У периоду од 1997. до 2014. понуда новца у БиХ се повећала за око тридесет пута. Забрана емисије новца у БиХ са једне стране ограничава понуду новца која утиче на стабилност цијена, а самим тим и на инфлацију. Због тога за инфлацију у БиХ не можемо да кажемо да је у претходним периодима имала високе вриједности узимајући у обзир ендогену понуду новца.

2. ПРАВНИ ОКВИР ФУНКЦИОНИСАЊА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ БУГАРСКЕ

Народна банка Бугарске (НББ) има 135 година дугу традицију свог постојања и једна је од најстаријих националних институција успостављених одмах након обнове бугарске државе, 25. јануара 1879. Узимајући у обзир дефинисани период за истраживање, посебно треба нагласити период од 1996. до данас. Период од децембра 1996. до фебруара 1997. у Бугарској је забиљежен као период хиперинфлације, 1997. годишња инфлација је износила преко 1000%. Тај период карактерише пропаст стабилизационе политике и губитак кредибилитета кључних институција Бугарске. Догађаји који карактеришу бугарску економију из тог периода своде се на употребу државних фондова за покриће платнобилансних дефицита, субвенционисање државних предузећа која су била у стечају, штампање новца за покриће дефицита Владе, финансирање дефицита државних предузећа у стечају од стране комерцијалних банака, рефинансирање комерцијалних банака проширивањем есконтних кредита, депресијација бугарског лева у односу на главне валуте, улазак економије у спиралу хиперинфлације итд. Тада је постало потпуно јасно да су основни разлози економске кризе у Бугарској лежали иза финансијске недисциплине и непоштовања закона и прописа. Финансирање стечаја преко политизације Народне банке је јасно довело до појаве моралног хазарда за све економске субјекте у Бугарској.

Оваква ситуација наметнула је потребу увођења механизма контроле понуде новца као крајњу мјеру повратка повјерења и кредибилитета у финансијски систем који би водио оживљавању економије. У том периоду Бугарска се усмјерава на дизајнирање финансијског система унутар валутног одбора као механизма стабилизације и механизма финансијске дисциплине и тржишне културе за све учеснике у привреди.

2.1. ПРАВНЕ ОСНОВЕ ВАЛУТНОГ ОДБОРА БУГАРСКЕ

Од 5 јуна 1997. године НББ је независна институција која послује као правно лице у монетарном режиму валутног одбора по Закону о Народној банци Бугарске[3]. Главно сједиште се налази у Софији. Банка може имати своје филијале у земљи и у иностранству, као и свој печат и државна обиљежја. За свој рад одговара Народној скупштини Републике Бугарске, служи као фискални агент и депозитар државе Бугарске.

Основни циљ НББ је одржавање стабилности цијена путем одржавања стабилности девизног курса националне валуте и спровођења одговарајуће монетарне политике како је предвиђено законом. Од дана приступања Републике Бугарске Европској унији, поред одржавања стабилности цијена, Народна банка подржава општу економску политику Европске уније како је то предвиђено чланом 2. Уговора о оснивању Европске уније. Поред ових циљева, подржава и политику неинфлаторног раста што је обавезује и споразум из Мастрихта, затим има обавезу да регулише и контролише банкарски систем у циљу заштите интереса инвеститора кроз строгу и ефикасну супервизију банака, да функционише као зајмодавац у посљедњој инстанци и да помаже и развија функционисање платног система и финансијског тржишта како је то Законом предвиђено.

Правни основ Народне банке утемељен је Законом о НББ из 1997. и другим регулаторним прописима. На бази десет поглавља и седам амандмана постављени су правни оквири функционисања Народне банке од општих одредби, организационе структуре, функција и операција монетарне политике до осталих прописа који уређују функционисања монетарног амбијента Бугарске. Правни оквир функционисања је прилично прилагођен принципима ортодоксног валутног одбора што подразмујева пуну покривеност монетарне пасиве монетарном активом, неограничену конвертибилност бугарског лева за валуту сидра по фиксном званичном курсу. Лев је новчана јединица Републике Бугарске и законско је средство плаћања које је обавезно и без икаквих ограничења прихваћено у платном промету. Од 5. јула 1999. примјењује се званичан курс лев-а према њемачкој марки и износи 1:1.

3 http://www.bda-bg.com/file?id=3051.1680 [15.03.2021]

Уласком Њемачке у Европску монетарну унију бугарски лев се везује за евро у односу 1: 0,5158. Од 2005. Народна банка има обавезу да размјењује лев за евро у неограниченим износима на цијелој територији Бугарске.

НББ дјелује као фискални агент и депозитар државе по основу закључених уговора по тржишним условима и цијенама. Банка не одобрава кредите и гаранције у било ком облику, укључујући куповину дужничких инструмената Савјету министара, општинама, као и другим државним и општинским институцијама, организацијама и предузећима. Банка може повећати кредите Владе за куповину специјалних права вучења од Међународног монетарног фонда, издатих од стране Управног савјета, под условима регулисаним законом. Међутим, постоје одређене разлике када је у питању функционисање НББ у режиму валутног одбора у односу на ортодоксни приступ валутног одбора, а што је такође дефинисано у оквиру Закона. Разлике су резултат специфичних разматрања за ефикасно функционисање и кредибилитет аранжмана валутног одбора у случају Бугарске.

Према закону, Народна банка је званични депозитар државе и истим је предвиђено да пословне банке држе обавезне резерве код ње. НББ формира понуду новца из емисије банкнота и кованог новца као и депозита Владе и обавезних резерви пословних банака, док се у ортодоксном валутном одбору понуда новца састоји искључиво из банкнота и кованица.

Најважнија разлика у одступању од принципа ортодоксног валутног одбора у погледу регулативе је што НББ има могућност да буде зајмодавац у посљедњој инстанци под одређеним условима који су прописани законом. Ова разлика је присутна углавном због кризе која је погодила банкарски систем и која је претходила увођењу валутног одбора. Зајмодавац у посљедњој инстанци, као функција, је строго ограничена у случају Бугарске, а флексибилност је дозвољена због кредибилитета валутног одбора. Зато закон дефинише јасну процедуру за случај зајмодавца посљедње инстанце који је у функцији системског ризика. Законом је предвиђено да се у оквиру Одјељења за банкарство обавља функција зајмодавца у посљедњој инстанци у случају појаве системског ризика на финансијском тржишту Бугарске. Одјељења за банке врши функцију под условима и законским прописима усвојеним од стране Управног савјета. Главне одредбе базирају се на сљедећем:

• у случају да ризик ликвидности банкарског система утиче на стабилност банкарског система, Народна банка може продужити кредите солвентним банкама за потребе одржавања ликвидности али само на основу залоге ликвидних средстава;

• тип ризика ликвидности је одређен у функцији дневних трансакција интегрисаних у банкарском систему за електронски трансфер *(BISERA - Banking Integrated System for Electronic Transfer)*;

• кредити се могу продужити само до износа расположивих средстава у оквиру депозита банкарског одјељења са одјељењем за емисију;

• кредити се могу продужити само као привремена краткорочна подршка у трајању до 30 дана и не обнавља се више од два пута;

• одлуку о захтјеву за кредит доноси Управни одбор Народне банке по јасно дефинисаним процедурама кредитирања.

Може се закључити да успјех валутног одбора у Бугарској зависи од специфичног дизајна који произлази из прилагођавања валутног одбора и Народне банке у случају банкарске кризе у Бугарској. Узимајући у обзир слабу стабилност банкарског система у Бугарској у вријеме доношења валутног одбора, било је разумно да се напусти ограничење ове функције. То важи само за системски ризичне ситуације које су предвиђене законом и тешко да може бити злоупотријебљен оперативни принцип ортодоксног валутног одбора. Напротив, функција Зајмодавца посљедње инстанце у случају Бугарске је чак допринијела кредибилитету аранжмана валутног одбора у Бугарској.

Посљедња разлика између ортодоксног валутног одбора и валутног одбора у Бугарској односи се на конвертибилност домаће валуте. Тачније, бугарски лев није у потпуности кабриолет валута, значи да се замјењује неограничено за евро због ограничења у капиталним пословима који произлазе из старог закона о промету девизама и валутној контроли. Чланом 30. Закона о НББ, Банка има право да наплати провизију за валуту сидра у односу на лев у износу од 0,5% што представља још једну од разлика у односу на ортодоксни валутни одбор. Супротно томе, ортодоксни валутни одбор има пуну конвертибилност своје валуте.

2.2. МОНЕТАРНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ИНСТРУМЕНТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

НББ по Закону има право да спроводи кредитне операције, операције са племенитим металима, девизне операције, депозитне и финансијско-инвестиционе операције, операције везане за платни промет, операције везане за провизију и прекограничне банкарске операције.

У дефинисању општег курса монетарне политике, Народна банка обавјештава Савјет министара Републике Бугарске. У потпуно либералним системима, монетарне власти не могу да остваре потпуну независност монетарне политике и девизног курса. Према ортодоксном валутном одбору каматна стопа и квантитативна понуда кореспондира са фиксним девизним курсом валуте сидра и не треба да постоји простор за монетарне операције. Међутим, важно је напоменути и знати да је Закон о НББ дозволио одређени простор за вођење монетарних операција, те у складу са тим који проблеми могу настати њиховом употребом, а који су у супротности са принципима ортодоксног валутног одбора.

Обавезне резерве су предмет Уредбе о минималним обавезним резервама издате од стране Народне банке у складу са законом. Ниво обавезних резерви је постављен на 11% и није промијењен од усвајања валутног одбора у Бугарској, што је у складу са улогом обавезних резерви као инструментом монетарне политике те се њом утиче на монетарни мултипликатор и новчану масу промјеном услова. У случају валутног одбора у Бугарској обавезне резерве играју углавном своју краткорочну улогу да сузбију прекомјерну осцилацију дневних тржишних каматних стопа.

Законом о НББ забрањене су операције на отвореном тржишту, јер НББ не може одобрити кредите у било ком облику Влади, осим потраживања у односу на куповину Специјалних права вучења од ММФ-а. Хартије од вриједности издате или гарантоване од стране Владе нису дозвољене резерве, оне могу послужити само као колатерал у случају зајмодавца у посљедњој инстанци како је Законом дефинисано.

НББ је обавезна да објави основну каматну стопу у складу са законом. Каматна стопа је најављена као просјечан принос за тромјесечне трезорске записе Владе за сваку аукцију одржану од стране одјељења фискалних услуга на примарном тржишту. Иако НББ не поставља него само објављује базну каматну стопу постоји контрадикција са правилима валутног одбора. Под фиксним режимом девизног курса само тржиште треба да одреди каматну стопу. Дугорочно овакав приступ може бити препрека за изградњу ефикасног финансијског тржишта, јер учесници избјегавају тржишта гдје се цијена може вјештачки контролисати.

Према старом Закону о промету племенитим металима и валутној контроли, Банка може да води откуп злата у Бугарској. Злато је укључено у међународне девизне резерве које покривају монетарну пасиву Банке. Дакле, куповина злата за бугарске леве је операција слична куповини резервне валуте. Ова функција је одсутна у ортодоксном валутном одбору. Ако тржишне снаге повећањем производње злата могу повећати количину новца у оптицају (размјена злата за резервну валуту, а затим у домаћу валуту), то није контрадикторно правилима отодоксног валутног одбора.

3. ПРАВНИ ОКВИР ФУНКЦИОНИСАЊА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ ЛИТВАНИЈЕ

Централна банка Литваније (ЦБЛ) има изузетно дугу традицију свог постојања, датира још из 1768. године. Међутим, због географске позиције Литваније као и свјетских ратова Банка је била у одређеним промјенама свог статуса. Послије првог свјетског рата 1922. године, стицањем независности Литванија уводи Централну банку као представника монетарних власти.

Банка добија ексклузивно право да штампа новац, регулише промет кованица и одржава стабилност монетарног система. Већ тада литас је био покривен златом, девизним резервама и хартијама од вриједности. Тадашњи курс је износио 10 литаса за 1$ на бази златног покрића. Литас је представљао изузетно стабилну валуту све до совјетске окупације Литваније 1940. године. Окупацијом Литваније литас постаје забрањен, банке су национализоване, а ЦБЛ је регистрована у банкарски систем Совјетског Савеза. Новија историја Централног банкарства у Литванији везује се за распад Совјетског Савеза и 1990. годину. Тачније, Централна банка Литваније је основана 1. марта 1990. усвајањем Закона о ЦБЛ[4]. У том периоду се јављају и прве пословне банке у Литванији. У периоду 1990-1993. ЦБЛ није имала снагу да води сопствену монетарну политику јер је била у зони рубља, али 1993. године издаје литас и центас послије 50 година. Увођењу валуте претходиле су високе резерве злата које је Литванија држала у егзилу у пет земаља (САД, Енглеска, Француска и Шведска), данас износ златних резерви је око 6 тона. Међутим, колапс тржишта, пад извоза, привредног раста, пад запослености и раст инфлације и системска банкарска криза довели су до потребе увођења валутног одбора.

3.1. ПРАВНЕ ОСНОВЕ ВАЛУТНОГ ОДБОРА ЛИТВАНИЈЕ

У циљу одржавања дугорочне цјеновне стабилности 01.04.1994. Литванија уводи валутни одбор као монетарни режим. Валута сидра тада је била амерички долар, курс је износио 4 литаса за 1$. Кључни разлог везивања за амерички долар лежао је у спољнотрговинским трансакцијама Литваније и Америке у том периоду. У складу са валутним одбором, литас је имао покривеност монетарне пасиве девизном активом која се састојала из злата и референтне међународне валуте. Развојем економских веза са земљама Европске уније и стварањем одговарајућих промјена у валутној структури девизних резерви, Управни одбор ЦБЛ на челу са Владом 01.02.2002. проглашава евро за валуту сидра уз фиксни девизни курс 3, 4528 ЛТЛ за 1ЕУР.

Основни циљ ЦБЛ је постизање стабилности валуте, чија имплементација мора да: обезбиједи поуздано функционисање валутног тржишта и систем кредита и подржи економску политику коју спроводи Влада Републике Литваније, под условом да је политика усаглашена са главним циљем Банке. Спровођењем својих циљева, ЦБЛ обавља сљедеће основне функције: ставља и повлачи валуту из оптицаја, може да сервисира рачуне органа власти и Владе Републике Литваније, организује продају и куповину државних обвезница

4 https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=TAIS.21938&category=TAD [18.03.2021]

и плаћа камате на њих, дјелује као регистар владиних обвезница, спроводи у складу са процедурама регулисаним законом монетарну политику, управљања понудом новца и кредита користећи се операцијама на отвореном тржишту и другим средствима, штити и управља девизним резервама, златом и другим племенитим металима, утврђује поступак за домаћа и међународна плаћања, укључујући клиринг између банака и других привредних субјеката, издаје и одузима лиценце за рад домаћим и страним банкама и другим кредитним институцијама у Литванији и надзире њихову активности И поступа у складу са законским процедурама као банка свих банака у систему.

Ново функционисање ЦБЛ успостављено је Законом о Централној банци Литваније и другим правним актима о кредитним институцијама од 30.03.2004. На бази четрнаест поглавља и двадесет и девет амандмана успостављен је правни оквир функционисања ЦБЛ. Данас тај Закон изгледа другачије јер је Литванија од 2007. пуноправна чланица Европске уније, а од 2014. и Европског монетарног система. Самим тим литас је замјенио евро и Банка своје циљеве и функције је уградила у европски систем банака. Међутим, узимајући у обзир период истраживања, изузетно је важно сагледати по којим је принципима ЦБЛ функционисала у систему валутног одбора и какве је резултате имала у том периоду. Према Закону, ЦБЛ је правно лице, има печат државе, грб Републике Литваније, сједиште је у Вилњусу. Држава Литванија није одговорна за обавезе Банке, као што ни Банка није одговорна за обавезе државе Литваније. По Закону, ЦБЛ заступа државу Литванију пред међународним банкама и у другим међународним финансијским институцијама, као и на међународним конференцијама, савјетовањима по питањима монетарне, девизне и кредитне политике.

3.2. МОНЕТАРНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ИНСТРУМЕНТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

У домену монетарних операција, по Закону ЦБЛ може да употребљава инструменете монетарне политике. У домен монетарних операција улазе редисконтне операције, кредитирање банака, улога депозитара, операције на отвореном тржишту, одређивање обавезних резерви и каматне стопе.

У домену редисконтних операција, ЦБЛ је могла у складу са Законом да државне обвезнице промијени у неке друге финансијске инструменте, као и да одреди максимум редисконтих операција за сваку кредитну институцију посебно. Банка је могла да одобрава кредите у литасима пословним банкама у складу са Законом и процедурама. Одобрени кредити су морали бити покривени одређеном активом, државним обвезницама, ако је Влада у питању, племенитим металима и другим референтним страним валутама. Кредити су такође могли бити обезбијеђени државном гаранцијом или гаранцијом

поуздане кредитне институције. ЦБЛ је у складу са Законом имала право да прихвати депозите кредитних институција деноминоване у литасима. Операције на отвореном тржишту ЦБЛ је могла да користи да би повећала или смањила резерве у банкарском систему закључујући трансакције са банкама и то продајом дужничких инструмената Владе и других финансијских институција на секундарном тржишту, продајом властитих обвезница, орочених депозита и продајом стране валуте.

У циљу реализације основног циља, ЦБЛ је успоставила систем за регулацију девизног курса литаса. ЦБЛ управља овим системом и утврђује и објављује званични курс литаса према страним валутама. Банка може да се користи и другим инстументима монетарне политике, располаже, руководи и управља девизним резервама ради одржавања основног циља Банке и регулације система девизног курса литаса.

4. ПРАВНИ ОКВИР ФУНКЦИОНИСАЊА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ ЕСТОНИЈЕ

Прва Централна банка Естоније (ЦБЕ) је основана 1918. године, а почела је са радом 3. маја 1919. године са 10 милиона марака основног капитала. Банка није функционисала током њемачких и совјетских окупација. Као и Централна банка Литваније четрдесетих година двадесетог вијека, ЦБЕ је регистрована и интегрисана у систем банака Совјетског Савеза. Распадом Совјетског Савеза, Банка је почела поново са радом 01.01.1990. године, када се почиње развијати новија историја централног банкарства у Естонији. Оно што је посебно интересантно је да је тај период, у свим земљама бившег источног блока, био захваћен политичким, финансијским и привредним кризама. Руска и азијска криза, и чињеница да је Естонија била тих година интегрисани дио совјетске привреде, директно су изазвале бројне номиналне и реалне шокове. Једно од кључних питања која су се тада постављала пред Естонију је био и избор монетарног режима при таквим условима у земљи и њеном окружењу. Одговор је ишао у смјеру стварања монетарног система чија би кредибилна и транспарентна монетарна политика водила успостављању стабилности привреде и интеграцији са међународним партнерима. Због високе инфлације која је у 1992. износила 1076%, ограничења експертизе у области централног банкарства, номиналних и реалних шокова, Естонија је спровела валутну реформу базирану на неколико закона који су представљали подлогу за увођење валутног одбора као монетарног режима. Циљ увођења валутног одбора био је најприје да се успостави легална баријера промјене девизног курса, односно да се обезбиједи систем размјене домаће валуте за страну по фиксном девизном курсу.

4.1. ПРАВНЕ ОСНОВЕ ВАЛУТНОГ ОДБОРА ЕСТОНИЈЕ

Правни оквир функционисања ЦБЕ је развијен у сарадњи са Министарством финансија. Успостављен је Законом о Централној банци Естоније 1993. у оквиру седам поглавља[5]. Од 1993. до данас у самом Закону су извршене одређене дораде и измјене узимајући у обзир да је Естонија 2011. постала члан европског монетарног система.

Према Закону ЦБЕ је независна институција, то је правна институција са Статутом и печатом која своје функције обавља независно од Владе државе Естоније и не одговара за обавезе Владе. Сједиште ЦБЕ је у Талину. Банка има право да отвара филијале и дивизије у Естонији и у иностранству које могу функционисати као независне јединице. За своје активности Банка подноси извјештаје Народној скупштини Републике Естоније.

Основни циљ ЦБЕ је одржавање стабилности цијена као и постизање других циљева економске политике у складу са Уговором о функционисању Европске уније. ЦБЕ дјелује као савјетодавно тијело према влади у вези питања везаних за економску политику при чему Влада не изводи закључке везане за економску политику без мишљења Банке.

Основни принципи валутног одбора у Естонији базирали су се на принципима ортодоксног валутног одбора. Принципи су подразумијевали пуну покривеност монетарне пасиве монетарном активом, неограничену конвертибилност естонске круне за валуту сидра њемачку марку по фиксном званичном курсу у односу 1 ДЕМ = 8 ЕЕК, а касније 1ЕУР = 15,6466 ЕЕК. У том периоду ЦБЕ су биле на располагању златне резерве које су повучене из егзила, из Енглеске, у износу од око 11,3 тоне и представљале су 90% девизних монетарних резерви које су покривале монетарну пасиву. Поред наведеног, ЦБЕ није могла водити аутономну монетарну политику, није спроводила интервенције и операције на отвореном тржишту, стабилност финансијског система се огледала у самодисциплини пословних банака.

Ендогена понуда новца је директно везана за аутоматску „стерилизацију". По овим карактеристикама валутни одбор у Естонији је био доста близак принципима ортодоксног валутног одбора. По закону естонска круна није имала могућност девалвирања, девалвација је била могућа само уз одборење Народне скупштине Естоније. Повјерење у конвертибилност развијало се кроз трансакције у текућем рачуну и биланс плаћања. Данас, ЦБЕ је ефикасна савремена банка која активно доприноси економском развоју и евро зони и Естонији. ЦБЕ је члан Европског система централних банака (ЕСЦБ) од 2004. када се Република Естонија придружила Европској унији. Од 2011. године Естонија се придружила евро зони и усвојила евро као своју валуту и постала је осамнаести члан евро система.

5 https://www.eestipank.ee/en/node/29871 [15.03.2021]

4.2. МОНЕТАРНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ИНСТРУМЕНТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Монетарна реформа је била базирана на монетарној политици. Принципи монетарне реформе постављени су кроз три закона 1992. године: Закон о валути, Закон о безбједности естонске круне и Закон о девизама. Закон о валути имао је за циљ да обезбиједи примјену естонске круне на цијелој територији Републике Естоније, посебно са циљем изласка из зоне рубља у вријеме пуног економског хаоса. Закон о безбједности естонске круне је потврдио ортодоксне принципе валутног одбора, што је значило немогућност девалвације естонске круне без одлуке Скупштине. Границе техничке флуктуације су биле у домену +/- 3%. Ово правило је било посебно значајно јер је на овај начин испоштован услов ERM1. Закон о девизама је закон којим су дефинисане пропозиције девизног курса.

Током цијелог трајања валутног одбора у Естонији било је у просјеку 13% вишка средстава у односу на количину новца у оптицају. Као колатерал у почетку су употребљаване њемачке и америчке обвезнице јер је на њима био мали валутни ризик. Касније су у оптицају биле укључене обвезнице земаља из еврозоне. Практично, количина новца у оптицају је била покривена обвезницама најнижег рејтинга ББББ за обвезнице које је емитовала нека држава. У оваквом амбијенту Централна банка није спроводила операције на отвореном тржишту и није подешавала висину каматне стопе. Међутим, постојала су два мања изузетка када су у питању операције на отвореном тржишту, а то су употреба финансијских инструмената депозитних цертификата и форварда.

Централна банка је дозвољавала банкама да купују депозитне цертификате али у ограниченом обиму до 30 до 60 милиона круна или од 1,9 до 3,8 милиона евра у периоду 1993 – 2000. године. Промет депозитним цертификатима се одвијао два пута мјесечно са циљем да се креира интра банкарско тржиште новца кроз ширење међусобног повјерења банака, и други циљ је био одржавање дневне ликвидности који је био захтијеван од банака учесница у финансијском систему. Овај алат је имао лимитиран утицај на повећање новчане базе и платни биланс. У извјесној мјери промет депозитних цертификата је помогао стабилизацији каматних стопа на тржишту новца. ЦБЕ је 1994-1995. понудила додатне гаранције комерцијалним банкама за кредибилитет фиксног девизног курса. ЦБЕ је котирала форварде и свопове на период од 7 година и закључивала уговоре са комерцијалним банкама.

Обавезне резерве су представљале други главни алат у валутном одбору Естоније. У почетку износ обавезних резерви је био 10% пасиве пословне банке. Обавезне резерве су постављене на дневном нивоу и на њих се није плаћала каматна стопа. Главни циљ држања обавезних резерви се није односио на монетарни мултипликатор него да се увјери јавност да банке

имају резерве за одржавање ликвидности. Прилично велике обавезне резерве амортизовале су дневна поравнања између комерцијалних банака. То се користило све док је круна била у оптицају. У каснијим периодима износ обавезних резерви је подигнут на 15%.

5. ПРАВНИ ОКВИР ФУНКЦИОНИСАЊА МОНЕТАРНИХ ВЛАСТИ ХОНГ КОНГА

Поред претходно наведених система валутног одбора, у овом дијелу ћемо се осврнути и на један од најуспјешнијих система валутног одбора у новијој монетарној историји. Хонг Конг је град држава, био је колонија Велике Британије, а данас је посебна административна област Народне Републике Кине под политиком једна земља два система – комунистички и капиталистички систем. То практично значи да Хонг Конг има изузетно висок степен аутономије која се огледа у сопственом правном и монетарном систему. Једино одбрамбени систем и дипломатија су под управом Пекинга. На бази овако постављеног система, данас град има једну од најлибералнијих привреда у свијету и представља међународни трговински и финансијски центар. У својој монетарној историји Хонг Конг је функционисао кроз пет монетарних режима. Након слободно пливајућег девизног курса седамдесетих година, 1983. године Хонг Конг уводи систем везаног девизног курса валутни одбор који је на снази до данас. Однос валута у режиму Валутног одбора Хонг Конга је 7,8 ХК$ за 1$ САД. Главни разлог увођења валутног одбора је био оштар пад валуте крајем 1982. године кроз три различита периода, а што је био резултат лоше економије.

5.1. ПРАВНЕ ОСНОВЕ ВАЛУТНОГ ОДБОРА У ХОНГ КОНГУ

Основни закон је разрађен у заједничкој кинеско – британској декларацији по питању Хонг Конга из 1984 године. Базични закон је проглашен прије успостављања централне банке као представника монетарних власти 1993. године[6]. Чланови базичног Закона од 109-113 директно позивају на одговорност Монетарна власт по питању принципа монетарног и финансијског система иако тада није експлицитно дефинисан статус централне банке. Према члану 109 Хонг Конг у оквиру специјалног статуса представља међународни финансијски центар. У прилогу политика за очување и даљи развој статуса Хонг Конга као међународног финансијског центра улази одржавање стабилности и интегритета финансијског система у Хонг Конгу.

6 https://www.hkma.gov.hk/media/eng/publication-and-research/background-briefs/bg_brief_3/E_Section1.pdf [10.03.2021]

Члан 110 Основног закона – често се назива Устав Хонг Конга, према овом члану Влада Хонг Конга као специјални административни дио Кине формулише монетарну и фискалну политику, штити и надгледа слободне операције и финансијске послове и финансијска тржишта у складу са Законом. Хонг Конг долар је регуларна валута која се по закону примјењује као средство размјене на територији специјалног административног дијела, која циркулише и размјењује се без ограничења. Емисија валуте је повјерена влади Хонг Конга. По закону, валута у оптицају мора имати 100% покриће у резервном фонду. Влада Хонг Конга може да овласти одређене банке да врше емисију валуте по принципима прописаним законом у складу са аранжманом валутног одбора и одржавањем стабилности валуте. У том смислу у фокусу су три емисионе банаке ХСБЦ банка (*HSBC - Hongkong and Shanghai Banking Corporation*), Стандард чартеред банка (*Standard Chartered Bank*) и Банка Кине (које су емисионе банке у Хонг Конгу), оне немају никакву могућност да утичу на монетарну политику. Емисионе банке су одговорне на захтјев јавности да размјењују депозите и валуту по курсу ХКД 7,80:1$ УСД. Централна банка Хонг Конга (ЦБ ХК) ради са високим степеном аутономије у оквиру релевантних законских овлашћења у оквиру монетарних власти. Основни циљеви су:

• управљање валутном стабилношћу у оквиру везаног девизног курса према америчком долару. Глави циљ је одржавање стабилности у оквиру валутног одбора према валути сидра ХК $ 7.80 за 1 $ САД;

• промоција стабилности и интегритета финансијског система укључујући и банкарски систем. Структура монетарног система је одређена аранжманом валутног одбора, захтијевајући да монетарна база у Хонг Конгу буде најмање 100% у односу на количину новца у оптицају;

• помоћ у одржавању Хонг Конга као међународног финансијског центра укључујући одржавање и развој финансијске инфраструктуре;

• управљање девизним резервама.

5.2. МОНЕТАРНЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ИНСТРУМЕНТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Монетарне операције су акције предузете од стране Централне банке да спроводи монетарну политику, тако што утиче на цјелокупно тржиште новца и кредитне услове у привреди. Монетарне операције се састоје од употребе инструмената монетарне политике у складу са прописаним оперативним процедурама монетарне политике. Аутономија ЦБ ХК у обављању дневних монетарних операција у циљу спровођења монетарне политике утврђена је од стране Владе Хонг Конга са високим степеном одговорности и транспарентности. Монетарне операције у Хонг Конгу спроводе се

у складу са циљевима ЦБ ХК, а односе се на промоцију валутне и банкарске стабилности, ефикасно управљање службеним девизним резервама и развој финансијске инфраструктуре. Основне монетарне операције које спроводи ЦБ ХК један су од разлога иза којег стоји успјех валутног одбора у Хонг Конгу. Односно, успјех лежи у његовим дневним операцијама и једностраношћу режима овог валутног одбора. Једностраност режима произлази из формалне дискреције и обавезе да је ЦБ ХК спремна да прода америчке доларе по фиксној цијени што не подразумијева и обавезу да купи по тој цијени, нпр. купи САД 1$ за ХК 7,75$, а продаје 1$ САД за 7,85$ ХК. Примјена овакве логике о куповини и продаји америчких долара произлази из варијабли на финансијском тржишту које садрже информације о могућности куповине америчких долара.

Поред одржавања стабилности девизног курса у функцији су и репо трансакције и кредити уз обезбијеђен колатерал који је покривен дужничким хартијама од вриједности. У случају потврђених девијација девизног курса ЦБ ХК предузима интервенције на девизном тржишту и на отвореном тржишту ради постизања стабилности девизног курса. Главни параметар за мјерење стабилности курса Хонг Конг долара је мјерен индексом девизног курса који је под утицајем САД долара као земље са којом Хонг Конг има највеће спољнотрговинске размјене.

Обавезне резерве представљају други моћан инструмент монетарне политике, али истовремено представљају и велики трошак за банкарски сектор. У Хонг Конгу стопа обавезних резерви није прописана, али постоји стопа пруденцијалних резерви које служе за међубанкарска поравнања у платном промету. Каматна стопа на те резерве је веома мала.

ЦБ ХК никада није употријебила функцију зајмодавца у посљедњој инстанци до сада. Ово свакако произлази из разлога што Хонг Конг послује у режиму валутног одбора, али у случају моралног хазарда може да реагује и обезбиједи ликвидност финансијских институција из вишка резерви. Основни предуслов за функцију зајмодавца у посљедњој инстанци је да ЦБ ХК процјени постојање системског ризика који проистиче из неуспјеха проблематичне институције да одржи своју ликвидност. Ово је свакако основни предуслов али не и једини. Додатни предуслови значе да проблематична институција посједује одређену стопу адекватности капитала, најмање 6%, односно да има одређену маргиналну солвентност, затим да има одрговарајући колатерал.

ЦБ ХК нема статус фискалног агента државе, у прошлости су ту функцију обављале комерцијалне банке. Као и код претходно поменутих валутних одбора, заједничке карактеристике валутног одбора Хонг Конга и ортодоксног валутног одбора своде се на пуну покривеност монетарне пасиве монетарном активом и дефинисању фиксног девизног курса. Међутим, једна

од главних карактеристика валутног одбора Хонг Конга, а која га чини различитим од ортодоксног валутног одбора и истовремено му додаје димензију валутног одбора друге генерације, је спровођење операција на отвореном тржишту. Управо операције на отвореном тржишту представљају један од главних разлога успјеха валутног одбора у Хонг Конгу као и развоја тржишта капитала.

6. КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ОРТОДОКСНОГ ВАЛУТНОГ ОДБОРА И ВАЛУТНИХ ОДБОРА ДРУГЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ

У табели 1. (Прилог 1.) представљена је компаративна анализа основних карактеристика ортодоксног валутног одбора и валутних одбора Босне и Херцеговине, Бугарске, Литваније, Естоније и Хонг Конга.

У случају ЦБ БиХ може се закључити да је на снази валутни одбор који по свим питањима има особине ортодоксног валутног одбора. Дакле, валутни одбор је дефинисан законом о ЦБ БиХ. У домену функција, ЦБ БиХ врши емисију новца у складу са правилима валутног одбора, а то је да је монетарна пасива покривена са 100% монетарним резервама у валути сидра и другом страном ефективом.

Затим, централна банка обавља функцију фискалног агента државе, што подразумијева управљање дужничким операцијама и на крају у домену функција ЦБ БиХ нема функцију зајмодавца посљедње инстанце, односно не може да кредитира Владу и пословне банке у било којем случају.

По питању употребе инструмената монетарне политике, ЦБ БиХ има на располагању искључиво обавезне резерве. Кључни задаци су пуна конвертибилност домаће валуте за валуту сидра по дефинисаном фиксном девизном курсу. На крају, основни циљ ЦБ БиХ је стабилност девизног курса домаће валуте према валути сидра. Узимајући претходно ЦБ БиХ у потпуности представља примјер ортодоксног валутног одбора.

У случају НББ рад Банке је дефинисан законом о народној банци Бугарске. Основне функције НББ базирају се: на емисији новца у складу са правилима валутног одбора уз 100% покриће монетарне пасиве монетарним резервама и на обављању функције фискалног агента државе што подразумијева координацију дужничким операцијама државе. У погледу забране кредитирања владе и пословних банака ортодоксни валутни одбор и валутни одбор Бугарске се разликују. Тачније, у Бугарској због претходне системске кризе која ја проузроковала нестабилност финансијског система Народна банка Бугарске има лимитиран приступ зајмодавца у последњој инстанци у случају системског ризика. Ова функција је одређена тачним законским нормама и кредитирање се одвија искључиво из вишка монетарних

резерви уз обезбјеђење кредита и прецизно дефинисан рок. Такође, разлика се јавља и у случају монетарних операција. Према ортодоксном валутном одбору једини инструмент монетарне политике су обавезне резерве, док код валутног одбора у Бугарској, поред обавезних резерви НББ објављује основну каматну стопу у складу са Законом. Каматна стопа је најављена као просјечан принос за тромјесечне трезорске записе. У остваривању задатака и ортодоксни и валутни одбор Бугарске имају обавезу обезбјеђења покрића монетарне пасиве монетарном активом и одржавање фиксног девизног курса домаће валуте према валути сидра. Међутим, поред претходних разлика присутна је још једна разлика. Тачније, бугарски лев није у потпуности кабриолет валута, значи да се замјењује неограничено за евро због ограничења у капиталним пословима који произлазе из старог Закона о промету девизама и валутној контроли. Чланом 30. Закона о НББ, Банка има право да наплати провизију за валуту сидра у односу на лев у износу од 0,5% што представља још једну од разлика у односу на ортодоксни валутни одбор. У оба случаја основни циљ централне банке је стабилност домаће валуте која се огледа у фиксном девизном курсу према валути сидра. На бази претходне анализе, може се рећи да валутни одбор Бугарске, у оперативном дијелу функција, монетарних операција и задатака разликује се од ортодоксног валутног одбора што га чини валутним одбором друге генерације.

Ортодоксни валутни одбор и валутни одбор ЦБЛ своје функционисање заснивају на законодавној подлози. Основне функције централне банке у оба случаја базирају се: на емисији новца у складу са правилима валутног одбора уз 100% покриће монетарне пасиве монетарним резервама и на обављању функције фискалног агента државе што подразумијева координацију дужничким операцијама државе. У погледу забране кредитирања владе и пословних банака ортодоксни валутни одбор и валутни одбор ЦБЛ се разликују. Тачније, у Литванији монетарне власти имају лимитиран приступ зајмодавца у последњој инстанци у случају системског ризика. Ова функција је одређена тачним законским нормама и кредитирање се одвија искључиво из вишка монетарних резерви уз обезбјеђење кредита и прецизно дефинисан рок. Такође разлика се јавља и у случају монетарних операција. Према ортодоксном валутном одбору једини инструмент монетарне политике су обавезне резерве, док код валутног одбора у Литванији, поред обавезних резерви ЦБЛ објављује основну каматну стопу у складу са законом и има право да спроводи операције на отвореном тржишту које Банка спроводи да би повећала или смањила резерве у банкарском систему. ЦБЛ закључује трансакције са банкама и то продајом дужничких инструмената Владе и других финансијских институција на секундарном тржишту, продајом властитих обвезница, орочених депозита и продајом стране валуте.

У остваривању задатака и ортодоксни и валутни одбор Литваније имају обавезу обезбјеђења покрића монетарне пасиве монетарном активом, одржавање фиксног девизног курса домаће валуте према валути сидра и статус пуне конвертибилности, односно неограничена размјена домаће валуте за валуту сидра. У оба случаја основни циљ централне банке, је стабилност домаће валуте која се огледа у фиксном девизном курсу према валути сидра. На бази претходне анализе, може се рећи да валутни одбор Литваније, у оперативном дијелу функција, монетарних операција и задатака разликује се од ортодоксног валутног одбора што га чини валутним одбором друге генерације.

Ортодоксни валутни одбор и валутни одбор ЦБЕ своје функционисање заснивају на законодавној подлози. У случају Естоније, као што је раније наведене валутном одбору су претходила три закона: Закон о валути, Закон о безбједности естонске круне и Закон о девизама. Основне функције централне банке у оба случаја базирају се: на емисији новца у складу са правилима валутног одбора уз 100% покриће монетарне пасиве монетарним резервама и на обављању функције фискалног агента државе што подразумијева координацију дужничким операцијама државе. У погледу забране кредитирања владе и пословних банака ортодоксни валутни одбор и валутни одбор ЦБЕ се разликују. Тачније, ЦБЕ има лимитиран приступ зајмодавца у последњој инстанци у случају системског ризика. Ова функција је одређена тачним законским нормама и кредитирање се одвија искључиво из вишка монетарних резерви уз обезбјеђење кредита и прецизно дефинисан рок. Такође, разлика се јавља и у случају монетарних операција. Према ортодоксном валутном одбору једини инструмент монетарне политике су обавезне резерве, док код валутног одбора у Естонији, поред обавезних резерви централна банка објављује основну и есконтну каматну стопу у складу са законом и има право да спроводи операције на отвореном тржишту продајом депозитних цертификата и форварда. У остваривању задатака и ортодоксни и валутни одбор ЦБЕ имају обавезу обезбјеђења покрића монетарне пасиве монетарном активом, одржавање фиксног девизног курса домаће валуте према валути сидра и статус пуне конвертибилности, односно неограничена размјена домаће валуте за валуту сидра. Међутим, и у овом сегменту валутни одбор Естоније има одступање од ортодоксног валутног одбора. Одступање се огледало у дијелу средстава у виду америчких и њемачких обвезница које су се употребљавале као дио монетарне активе који је служио за покриће монетарне пасиве, а што није пракса у случају ортодоксног валутног одбора. У оба случаја основни циљ централне банке, је стабилност домаће валуте која се огледа у фиксном девизном курсу према валути сидра. На бази претходне анализе, може се рећи да валутни одбор Естоније, у оперативном дијелу функција, монетарних операција и задатака уз валутне одборе Бугарске

и Литваније се разликује у односу на карактеристике ортодоксног валутног одбора, што га чини валутним одбором друге генерације.

Ортодоксни валутни одбор и валутни одбор Хонг Конга своје функционисање заснивају на законодавној подлози. Основне функције централне банке у случају Ортодоксног валутног одбора и валутног одбора Хонг Конга се потпуно разликују. У случају ортодоксног валутног одбора емисију новца врши централна банка у складу са правилима валутног одбора. У случају Хонг Конга емисију новца врши Влада, у складу са правилом ва-лутног одбора, преко три пословне банке које имају статус емисионих банака, при чему исте немају никакв утицај на монетарну политику. У случају ортодоксног валутног одбора централна банка има статус фискалног агента државе, док код Хонг Конга Монетарна власт никада није дефинисан такав статус. У погледу забране кредитирања владе и пословних банака ортодоксни валутни одбор и валутни одбор Хонг Конга се разликују. Тачније, Монетарна власт Хонг Конга има лимитиран приступ зајмодавца у последњој инстанци у случају системског ризика. Ова функција је одређена тачним законским нормама и кредитирање се одвија искључиво из вишка монетарних резерви. Према ортодоксном валутном одбору једини инструмент монетарне политике су обавезне резерве, док код валутног одбора у Хонг Конгу стопа обавезних резерви није прописана, прописана је стопа пруденцијалних резерви која служе за међусобна поравнања између пословних банака. Затим, Монетарна власт објављује каматну стопу и спроводи операције на отвореном тржишту, док код ортодоксног валутног одбора то није случај. У остваривању задатака Монетарна власт Хонг Конга има обавезу обезбјеђења покрића монетарне пасиве монетарном активом и одржавање фиксног девизног курса домаће валуте према валути сидра. Међутим, поред претходних разлика присутна је још једна разлика. Тачније, Хонг Конг долар није у потпуности кабриолет валута, значи да се замјењује неограничено за амерички долар. Ова карактеристика произлази из формалне дискреције и обавезе да је Монетарна власт у Хонг Конгу спреман да прода америчке доларе по фиксној цијени што не подразумијева и обавезу да купи по тој цијени. По питању дефинисаних циљева постоји разлика између карактеристика ортодоксног валутног одбора и валутног одбора Хонг Конга. Тачније, прописани циљеви Монетарног ауторитета Хонг Конга су стабилност домаће валуте према валути сидра, стабилност финансијског система, промовисање Хонг Конга као међународног финансијског центра и управљање девизним резервама. Код ортодоксног валутног одбора основни циљ је стабилност домаће валуте према валути сидра. На бази претходне анализе, може се рећи да валутни одбор Хонг Конга, у оперативном дијелу функција, монетарних операција и задатака разликује се од ортодоксног валутног одбора што га чини валутним одбором друге генерације као што је случај са Бугарском, Литванијом и Естонијом.

ЗАКЉУЧАК

Од увођења валутног одбора, од деведесетих година претежно у земљама бишег источног војног блока, није било значајнијих дискусија о његовим оперативним карактеристикама. Узимајући у обзир наведено и анализу земаља у раду може се рећи да је заједничко за све земље којима је претходило увођење валутног одбора изразито јака криза са којом су се земље суочиле. Основни разлог увођења валутног одбора 1997. у Босни и Херцеговини је постизање унутарполитичког консензуса око јединственог финансијског система и стварање повјерења у исти, стварање повјерења у нову валуту послије грађанског рата, који је довео до привредног краха и великог губитка девизне штедње. У Бугарској валутни одбор је уведен 1997. године, претходила му је јака економска криза и крах финансијског система који је био пропраћен инфлацијом преко 1000%, као и злоупотреба Народне банке Бугарске. У Естонији је уведен 1992, а у Литванији 1994. које су се, због излаза из Совјетског Савеза, суочиле са економском кризом која је била пропраћена системским ризиком и високом инфлацијом, недостатком стручности по питању вођења монетарне политике и увођења нове валуте. Хонг Конг је увео валутни одбор 1983. усљед лоше економске ситуације и оштрог пада валуте.

Анализом земаља валутног одбора кроз правне и оперативне карактеристике уочене су разлике у самим системима, што валутни одбор грана у два вида, један као класични или ортодоксни валутни одбор и други као валутни одбори друге генерације. Полазећи од основних принципа валутног одбора који се темеље на законском дефинисању пропозиција, циља, организације и монетарних операција на бази компаративне анализе, може се потврдити разлика. Све земље експеримента сљеде правило забране емисије новца, покрића монетарне пасиве девизним резервама и дефинисања валуте сидра. Међутим, по питању зајмодавца у посљедњој инстанци, операција на отвореном тржишту, дефинисања каматних стопа, промета на тржишту капитала финансијским дериватима, законски оквири се разликују. Босна и Херцеговина је једина земља која се у потпуности уклапа у принципе ортодоксног валутног одбора док остале земље имају одређена одступања што их чини валутним одборима друге генерације. У принципу, земље са валутним одборима друге генерације чине ова одступања ради стварања кредибилитета монетарних власти и повјерења у финансијски систем. Узимајући у обзир законодавну подлогу, ни један валути одбор од наведених нема формално правно дефинисан приступ економској политици и њеним циљевима. Дакле, валутни одбори, без обзира на то да ли је ријеч о ортодоксном приступу или о валутном одбору друге генерације, у свом фокусу искључиво држе или стабилност девизног курса према валути сидра или стабилност цијена.

ЛИТЕРАТУРА

Bennett 1993: Adam G.G. Bennett. *The Operation of the Estonian Currency Board. IMF Staff Papers, Vol 40. No. 2 (June 1993),* URL: https://www.jstor.org/stable/3867322?seq=1 [10.03.2016].

Berensmann 2002: Kathrin Berensmann. *Currency Boards: A Monetary and Exchange Rate Solution for Transition Countries? The Cases of Estonia and Lithuania.* Baden Baden.

Georgy 2009: Ganev Georgy. *Costs and Benefits of Euro Adoption in Bulgaria. FINESS Working Paper No. D.5.3,* URL: http://hdl.handle.net/10419/119502 [14.04.2015].

Gerlach 2005: Stefan Gerlach. *Monetary Operations by Hong Kong's Currency Board. Journal of Asian Economics 15, pp. 1119–1135.* URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1049007804001460 [11.05.2013].

Ghosh-Gulde-Wolf 1999: Atish R. Ghosh-Anne-Marie Gulde-Holger C.Wolf. *Currency Boards: The Ultimate Fix? Working Paper of the International Monetary Fond No. 2.* URL: https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9808.pdf [07.02.2013].

Hanke-Sekerke 2003: Steve Hanke-Matt Sekerke. *How Bulgaria is Destroying its Currency Board. Central Banking Journal, Volume XIV. No. 1.* URL: https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hanke-0308b.pdf [15.11.2014].

Kovačević 2003: Dragan Kovačević. *The Currency Board and Monetary Stability in Bosnia and Herzegovina. BIS Papers No. 17. Regional currency areas and the use of foreign currencies pp.58,* URL: https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap17.pdf [25.09.2017].

Лазић 2018: Ђорђе З. Лазић. *Утицај валутног одбора на циљеве економске политике и макроекономску стабилност у Босни и Херцеговини.* Докторски рад. Бијељина: Факултет пословне економије.

Ross 2011: Märten Ross. *Challenges of Monetary Accession: the Case of Estonia.* Background paper for Euro-50 meeting in Brussels, 10/07/2002.

Salater 2002: Wilhelm Salater. *The Choice of Monetary Policy Regimes in the Era of Globalization: Inflation Targeting Versus Currency Board.* The Conference Exchange Rate Strategies During EU Enlargement ICEG European Center, Budapest, pp. 27-30.

ПРИЛОГ 1.

Табела 1. Компаративна анализа карактеристика ортодоксног валутног одбора и валутних одбора друге генерације (страница у раду бр. 13.)

	Правни оквир	Функције			Монетарне операције	Задаци			Циљеви
Ортодоксни валутни одбор	Дефинисан законом	Емисија новца у складу са правилима валутног одбора	Фискални агент државе (кординира дужничким операцијама државе)	Забрана кредитирања владе и пословних банака	Обавезне резерве	Пуна конвертибилност	Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута)	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	Стабилност домаће валуте
Босна и Херцеговина	Дејтонски мировни споразум; Закон о централној банци Босне и Херцеговине 1997.	Емисија новца у складу са правилима валутног одбора	Фискални агент државе (кординира дужничким операцијама државе)	Забрана кредитирања владе и пословних банака	Обавезне резерве	Пуна конвертибилност	Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута)	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	Стабилност домаће валуте
Бугарска	Закон о народној банци Бугарске 1997.	Емисија новца у складу са правилима валутног одбора	Фискални агент државе (кординира дужничким операцијама државе)	*Лимитиран приступ зајмодаваца у последњој инстанци у случају системског ризика*	*Обавезне резерве и објављује камату стопу*	*Одступање од пуне конвертибилности*	Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута)	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	Стабилност домаће валуте
Литванија	Закон о народној банци Литваније 1990.	Емисија новца у складу са правилима валутног одбора	Фискални агент државе (кординира дужничким операцијама државе)	*Лимитиран приступ зајмодаваца у последњој инстанци у случају системског ризика*	*Обавезне резерве, објављује камату стопу и спроводи операције на отвореном тржишту*	Пуна конвертибилност	Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута)	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	Стабилност домаће валуте
Естонија	Закон о валути 1992; Закон о безбједности естонске круне 1992; Закон о девизама 1992.	Емисија новца у складу са правилима валутног одбора	Фискални агент државе (кординира дужничким операцијама државе)	*Лимитиран приступ зајмодаваца у последњој инстанци у случају системског ризика*	*Обавезне резерве, објављује камату стопу и спроводи операције на отвореном тржишту*	Пуна конвертибилност	*Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута, америчке и њемачке обвезнице)*	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	Стабилност домаће валуте
Хонг Конг	Кинеско-Британска декларација о Хонг Конгу 1984. чланови од 109 до 113.	*Емисију новца спроводи Влада Хонг Конга преко три емисионе банке*	*Нема статус фискалног агента*	*Лимитиран приступ зајмодаваца у последњој инстанци у случају системског ризика*	*Обавезне резерве, објављује камату стопу и спроводи операције на отвореном тржишту*	*Одступање од пуне конвертибилности*	Покривеност монетарне базе М0 монетарним резервама са 100% (валута сидра, злато, страна валута)	Фиксни девизни курс домаће валуте за валуту сидра	*Стабилност домаће валуте, стабилност финансијског система, промоција финансијског центра*

Извор: Обрада аутора

Jelena M. VITOMIR
Đorđe Z. LAZIĆ

ORTHODOX CURRENCY BOARD AND CURRENCY BOARDS OF THE SECOND GENERATION: OPERATIONAL ASPECTS

Summary

In this paper, a survey was conducted in five countries, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Estonia, Lithuania and Hong Kong, whose monetary systems apply the currency board as a monetary policy regime. The research was conducted in the period from 1995 to 2018. The research is based on the use and analysis of central bank laws for each of these countries. The key points analyzed in each law are the legal basis and monetary operations. On the basis of exploratory research and comparative analysis of key points, it was found that significant differences appear in the mentioned monetary systems, which function in the currency board. The differences arise from the legal bases in the operational aspects of the application of monetary operations. Precisely on the basis of these differences, which are the facts defined in certain laws, the conclusion is that today we can rightfully talk about two types of currency boards, ie orthodox currency boards and second generation currency boards.

Key words: currency board, central bank, monetary operations, fixed exchange rate, convertibility.

Рад је предат 22. марта.2021. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.961(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-31037

Оригинални научни рад

*Балша В. КАШЋЕЛАН**

Наташа М. *ТОШИЋ***

Факултет за пословне студије и право, Универзитет „УНИОН – Никола Тесла“ Београд

НЕКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ДЕЛОВАЊА ЈАВНОГ БЕЛЕЖНИКА

Апстракт: Јавнобележничка служба је посебна јавна професија која има специфичну улогу не само да успоставља правну сигурност него и да постојећу јача. Закон о јавном бележништву се опредељио за тзв. латински тип нотаријата јер је то био природни след историјских корена Аустро-Угарске монархије на нашим просторима. У корак са овим храбрим реформским пројектом ушло се и у неопходне измене грађанског и процесног права. Концепт јавног бележништва требало је имплементирати у цео систем грађанског права. Један од разлога увођења института јавног бележника био је и растерећење рада судова у материји у којој је то могуће. Наш правни систем се придружио многим европским правним системима који ради поштовања принципа процесне економије и убрзања пружања правне заштите у грађанским судским поступцима предвиђа могућност поверавања вођења судског поступка јавном бележнику. Јавни бележник радећи оставинску материју понаша се као и судија, али његов положај није у потпуности изједначен са судијом, па стога, надлежни суд има обавезу да врши надзор над радом јавног бележника. Суд може тражити у свако доба од јавног бележника да му преда на увид списе предмета и да поднесе писмени извештај о свом раду.

Кључне речи: јавни бележник, оставински поступак, непристрасност нотара, Србија.

УВОД

Институт јавног бележника, односно нотара, има значајну традицију у европско континенталном праву.[1] Први пут се са овом установом наш правни систем сусрео далеке 1930. године.[2] То је година у којој је тадашња

* ванредни професор, balša.kascelan@fpsp.edu.rs

** гостујући професор, advokattosic@gmail.com

1 Видети предговор Приручника са коментаром Закона о јавном бележништву, Небојша Шаркић-Милена Трговчевић Прокић, Приручник са коментаром Закона о јавном бележништву, Београд, 2013: 8.

2 Према речима Милене Трговчевић Прокић овај закон је настао као компромис утицаја Аустријске школе и Отоманског царства. Милена Трговчевић Прокић, О јавном бележнику-нотару, Београд, 2004: 37.

Народна скупштина Краљевине Југославије изгласала Закон о јавним бележницима.[3] Према тадашњем Закону у питању су стручна правничка лица, које поставља државна власт те им даје карактер јавног поверења да би могли вршити један део судске ванпарничне власти (Цуља 1936: 210). Јавни бележници због своје стручне спреме, неспојивости са другим службама и по аутономији своје професије умногоме подсећају на адвокате. Међутим, две су крупне разлике међу овим професијама: прво, нотар је лице које за разлику од адвоката непристрасно приступа решавању правних питања, уважава интересе обе стране и једнако их саветује; и друго, пошто државна власт даје нотарима карактер јавног поверења и могућност да поступају као судски повереници отуда је држава више и снажније заинтересована за надзор и контролу рада нотара.

После другог светског рата, као реликт аустоугарског права, напуштена је и идеја и професија јавних бележника.[4] У данашње време, све државе бивше СФРЈ (као и практично све европске државе), у свој правни систем имају инкорпориран институт јавног бележника. За оживљавање нотаријата постојали су бројни разлози и аргументи.[5] Један од разлога јесте подизање границе правне сигурности у свакодневном правном животу и промету између физичких и правних лица. Признавањем нотарским исправама да имају својство јавне исправе, и посебно својство извршне исправе, избегава се вођење парничног поступка, и даје се могућност странкама да директно траже извршење, чиме је заштита грађанских субјективних права добила на брзини и економичности. Посебна форма и садржај јавнобележничких исправа, битно олакшавају делатност судова и других државних тела, односно смањују њихову потребу за интервенцијом у поступку пружања правне заштите. Руководећи се овим разлозима Народна скупштина Републике Србије је 2011. године донела Закон о јавним бележницима, који је након неколико одлагања, коначно почео са применом 2014. године.[6]

---

3 Закон о јавним бележницима, од 11 септембра 1930. године, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.

4 Године 1944 протеривањем окупационих власти из Југославије створени су услови да се и формално укине дотадашњи уставноправни систем Краљевине Југославије. Тиме је ова професија нестала из законодавства а следило је и брисање из правне теорије и нестанак из праксе. Улогу дотадашњих јавних бележника у извесној мери су преузели судови и општине.

5 О разлозима и потреби увођења јавног бележништва у правни систем Републике Србије, стручна јавност је доста писала. Тако проф. Трговчевић-Прокић разлоге дели у две групе: прва група разлога су организационе природе и тичу се подизања опште правне свести и правне сигурности; друга група разлога тиче се растерећења рада судова, смањење одговорности судова и сл. Видети: Милена Трговчевић-Прокић, Потреба за увођење јавног бележништва у правни систем Србије, Зборник радова са регионалних конференција о нотаријату, Београд, 2010: 159.

6 Закон о јавном бележништву („Сл. гласник РС", бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 – др. закон, 93/2014 – др. закон, 121/2014, 6/2015 и 106/2015).

Почетну еуфорију која је пратила увођење нотаријата у Србији заменила је клима подозрења и сумњичавости у намере законодавца. Томе је допринела и измена поменутог Закона 2013. године, дакле и пре него што је ступио на снагу. У првобитном тексту Закона, искључива надлежност нотара је била резервисана само за састављање уговора између брачних и ванбрачних партнера, деобе њихове имовине, споразуме о законском издржавању, уговоре о уступању и расподели имовине за живота оставиоца, уговоре о доживотном издржавању, обећање поклона и уговори о поклону за случај смрти. Што се тиче састављања уговора о промету непокретности, искључива надлежност је била у рукама нотара само када су странке пословно неспособна лица. Међутим, поменутом изменом Закона у 2013. години, сви уговори о промету непокретности су прешли у надлежност нотара. Следеће године измењен је и Закон о промету непокретности[7] и по угледу на измењени Закон о јавном бележништву потврдио монопол нотара у материји састављања уговора о промету непокретности. Иако је Законом о адвокатури[8] предвиђено да је предмет адвокатуре између осталог и састављање свих уговора (па и уговора о промету непокретности, које чини значајан део посла за немали број адвоката), тадашњим Законом о промету непокретности, законодавац је укинуо „слободну конкуренцију у састављању уговора о промету непокретности и увео монопол јавног бележника" (Ивошевић 2014: 157). Овакав потез законодавца није прошао без реакције стручне јавности. Најгласнији су били адвокати који су и најдаље отишли. У Републици Србији је почео општи штрајк адвоката који је кординирала адвокатска комора Србије.[9] Наравно, све је ово довело да пада поверења и угледа јавнобележничке професије. Овиме је прокоцкано и поверење стручне јавности која је дала подршку приликом поновног увођења ове професије у правни систем Републике Србије. Ипак, ситуација се после окончања штрајка адвоката и договорених измена вратила у прихватљиво стање.

Треба имати на уму да је јавнобележничка служба посебна јавна професија која има специфичну улогу не само да успоставља правну сигурност него и да постојећу јача. Закон о јавном бележништву се определио за тзв. латински тип нотаријата јер је то био природни след историјских корена Аустро-Угарске монархије на нашим просторима. У корак са овим храбрим

7 Измене Закона о промету непокретности ступиле су на снагу 1. септембра 2014. године.

8 Закон о адвокатури, („Сл. гласник РС", бр. 31/2011 и 24/2012 – одлука УС).

9 Након неколико месеци стручни тимови адвокатских комора и Владе Републике Србије усагласили су неопходне измене Закона о промету непокретности и Закона о јавном бележништву којима је укинут монопол нотара и тиме окончали штрајк који је неколико месеци у потпуности паралисао правосуђе Србије. Све је то резултирало последицама које се и данас осећају јер ископани ровови између Владе Републике Србије и јавних бележника са једне стране и адвокатских удружења са друге стране и дан данас нису у потпуности закопани.

реформским пројектом ушло се и у неопходне измене грађанског и процесног права. Концепт јавног бележништва требало је имплементирати у цео систем грађанског права.

НОТАРСКА ДЕЛАТНОСТ

Као што смо споменули примена Закона о јавном бележништву је отпочела 2014. године. По Закону јавне бележнике именује надлежни министар за правосуђе после спроведеног конкурса. Међутим, именовани јавни бележници не могу ступити на дужност нити предузети било коју јавнобележничку радњу пре него што положе заклетву. Рок за полагање заклетве је 30 дана,[10] истеком тог рока јавни бележник који није положио заклетву[11] сматра се да није ни именован а решење о његовом именовању имаће карактер непостојеће одлуке.

Јавно бележништво је јавна служба а јавни бележници свој посао обављају самостално и независно у својству особа од јавног поверења. У питању је служба која јавном бележнику представља искључиво и стално занимање, која је неспојива са сличним професијама, са другим плаћеним функцијама и пословима који могу реметити углед и нашкодити поверењу јавног бележништва. Дакле, јавни бележници не могу вршити службу, посао или дужност која би могла утицати посредно или непосредно на њихову самосталност и независност. У Закону је посебно апострофирана забрана обављања адвокатске делатности.[12] Али поред адвокатске активности, јавни бележник се мора уздржати од бављења било којом другом активношћу којом се доводи у питање углед њега лично или углед јавнобележничке професије. То значи да се мора уздржавати од свих поступања која су недолична служби коју обавља или која остављају такав утисак, као и од авих активности које изазивају сумњу у објективност и непристрасност јавног бележника.

Међутим, ове законске рестрикције не значи апсолутну забрану обављања било какве друге активности. Као што се и судије као носиоци јавне функције могу бавити научном, интелектуалном, уметничком делатношћу, тако се и јавни бележници могу бавити овим али и свим другим сличним акивностима које повећавају и оснажују углед јавнобележничке професије.

10 Члан 30. Закона о јавном бележништву.

11 Чин полагања заклетве представља уствари конкретизацију повереног јавног овлашћења јавном бележнику као појединцу. Видети: Драгољуб Лазаревић, Коментар закона о јавном бележништву, Београд, 2016: 74.

12 Код адвокатске професије доминира однос пуномоћник-клијент, док јавни бележник иако не дела у име државе има задатак да штити правни поредак. Небојша Шаркић-Милена Трговчевић Прокић, Приручник са коментаром Закона о јавном бележништву, Београд, 2013: 8.

Поред ових активности, у Закону[13] је изричито наведено да се неспојивост не односи на обављање послова у случајевима када је јавни бележник именован за извршиоца тестамента, стараоца заоставштине или стараоца лица које је пословно неспособно. Такође, забрана се не односи на обављање функција које су скопчане са радом и ангажовањем у удружењима јавних бележника како на националном тако и на међународном нивоу.

Имајући у виду да су јавни бележници особе од јавног поверења и да њихова професија има карактер јавне службе то их приближава носиоцима судијске функције. А то значи да они морају имати формалну дистанцу у односу на странке јер их на то обавезује самосталност и независност. Јавни бележници поступају по службеној дужности на основу захтева странака, исто као и судије, они не смеју да ускрате предузимање радњи за које су законом овлашћене. Због свега тога, као и судије, тако и јавни бележници могу бити изузети када се појаве разлози за изузеће. У случају да се појави сумња о постојању разлога за изузеће, јавни бележник не сме да настави обављање активности, већ је дужан да одмах прекине са радом и да о томе обавести надлежну комору јавних бележника која доноси одлуку о захтеву за изузеће. Обзиром на њихову независну дистанцу у односу на државу они су носиоци јавнобележничке тајне, тј. дужни су исту чувати а могу се ослободити дужности чувања једино уз одобрење странке. Ова обавеза је трајног карактера.

Јавним бележницима се „јамчи релативна функционална и персонална независност у односу на државу и странке и у обављању своје делатности они су подвргнути Уставу и законима" (Дика 2001: 89). Законодавац уређује организацију, делатност, начин и услове рада, као и сва друга питања која су значајна за изградњу и имплементирање института јавног бележника. Успешност и оправданост овог института зависи од односа који држава има према јавном бележнику. Лица која именује надлежни министар морају бити високо стручна лица која су у стању да штите интегритет функције коју обављају. Њихова дужност није само састављање и овера јавних и приватних исправа, већ саветовање странака, брига да се утврди права воља странака, као и да се странке упуте у правне последице радњи које хоће да предузму. Овим тзв. екстерним надлежностима јавни бележници редукују правне спорове и уливају сигурност учесницима правног промета. Због свега тога намера и интенција законодавца је била да увођењем института нотара подигне ниво правне сигурности.

Садржину нотарске делатности према позитивном праву у Републици Србији чини неколико група послова:[14] Прва група послова обухвата: а) саставља јавне исправе о правним пословима; б) саставља јавнобележничке

13 Видети члан 5., неспојивост јавнобележничке професије са другим пословима, Закон о јавном бележништву.

14 Видети члан 4. Закона о јавном бележништву.

записнике о чињеницама на којима се заснивају права; ц) оверава јавне и приватне исправе. Нотарска делатност има и депозитну функцију јер законодавац предвиђа да јавни бележник преузме у свом простору одређене предмете као нпр. новац, исправе, хартије од вредности и сл. На захтев суда или на основу самог закона јавни бележник се јавља у улози повереника и може у том својству обављати одређене поверене службене радње. И на крају, јавни бележник преузима друге радње у складу са законом. Видимо дакле, да је јавни бележник овлашћен да обавља разноврстан и широк дијапазон послова који су раније у великој мери оптерећивали рад судова.

Наведени послови спадају у суштину нотарске делатности и у већини држава бивше СФРЈ је законодавац на исти начин конципирао круг послова јавног бележника. За разумевање нотарске функције треба направити јасну линију разграничења између оних исправа које сам нотар саставља и за чију закониту садржину одговара од оних исправа које само оверава. Нотар је особа од јавног поверења и приликом састављања или овере исправе он мотри са дужном пажњом на испуњеност законских услова и води рачуна о свом непристрасном али саветодавном односу према странкама које су му приступиле. То је веома важно јер само тако се може испунити интенција законодавца да установа јавног бележника допринесе правној сигурности. Поред ових основних и подразумевајућих надлежности јавних бележника у упоредном праву наилазимо на још неке законске функције нотара. Наиме, према позитивном законодавству Републике Хрватске и Републике Северне Македоније, нотар има овлашћење и да заступа странке. Тако према законодавству Републике Хрватске „јавни бележници обављају и неке споредне, адхезијске послове" (Дика 2001: 58). Они могу заступати странке у неспорним стварима пред судовима и другим јавним телима ако су те ствари у непосредној вези управо са исправом коју је нотар саставио. Готово исту формулацију садржи и одговарајући закон у Републици Северној Македонији. Из овога закључујемо да је ипак могуће да нотар напусти своју непристрасну улогу и да се појави као заступник једне од странака, али уз испуњење кумулативно два услова: да је у питању ствар која је неспорна међу странкама и да је заступање у директној вези са исправом коју је нотар саставио.[15]

Интересантна је ствар да је и према поменутом Закону о јавним бележницима Краљевине Југославије из 1930. године било дозвољено нотарима да се појаве у улози заступника странака. Према позитивном праву Републике

15 Могућност заступања странке од стране нотара је била предмет оштре расправе између адвокатске коморе и јавнобележничке коморе, јер су адвокати сматрали да се тиме улази у опсег њиховог деловања и сходно томе су покренули питање оцене уставности пред Уставним судом Републике Северне Македоије. Уставни суд је одлучио да не покрене поступак јер је констатовао ова одредба није у несагласности са Уставом. Видети више о томе: Арсен Јаневски, Ванпарничне ствари у надлежности нотара, Правни Живот, бр. 12/2003: 58.

Србије јавни бележник не може да буде заступник странке. Поштујући овај принцип, бележник са једнаком пажњом и односом третира странке и не сме ниједну странку претпоставити другој.[16] Смисао и суштина деловања нотара јесте да непристрасна лица којима је поверена јавна служба објективно и самостално поступају у раду са странкама. Мада, нама се чини да када нема супротстављених интереса странака односно, када је ствар неспорног чињеничног и правног карактера, нотар заступајући једну странку поводом исправе коју је донео не напушта своју улогу непристрасног лица нити се тиме угрожавају интереси било које странке. Када нема угрожавања нити супротстављених интереса, тада нема опасности да радње нотара буду протумачене in favore према једној странци. Овиме се олакшава и убрзава правно поступање и правни промет.

УВОЂЕЊЕ НОТАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ И ЦИЉЕВИ КОЈИ СУ ОСТВАРЕНИ

Почетком деведесетих година дошло је до распада социјалистичког модела правног и друштвеног уређења. Република Србија (као и остале државе у региону), пролази кроз тешку и сложену трансформацију на путу ка тржишној привреди и демократском друштвеном и правном систему. У таквом амбијенту посебно се поставља питање положаја судске власти. У протеклих неколико деценија у нашој земљи је постојао систем јединства власти. Законодавна, извршна и судска власт биле су формално самосталне али без механизама да и делују тако. Доношењем Устава 1991. године затим и Устава 2006. године ударени су темељи независности и самосталности правосуђа. Ипак, пут независности судства од формалног до фактичког стања није ни лак ни једноставан и на том путу правосуђе се сусрело са бројним изазовима. Требало је ојачати амбијент поделе власти, употпунити гаранције судске независности и промовисати етику судске власти.

Међутим, правна држава се не заокружује транспарентним и независним правосудним системом власти. То је први корак, али правосуђе поред независности и транспарентности мора бити и ефикасно. Ако нема ефикасног правосуђа, ниво правне сигурности се смањује.[17] Ту долазимо до установе

16 Бележник се стара да и неискусна странка оствари једнаку могућност да равноправно учествује у поступку остварујући своја права. Милена Трговчевић Прокић, Овлашћења јавног бележника и организација бележништва, Београд, 2012: 101.

17 Утицај начела ефикасности на правну сигурност. То је опште правило поступка које омогућава да се постигне бољи резултат са мање утрошка времена, материјалних издатака и рада. Ово начело прописано је законом као обавеза суда да поступак проведе без одуговлачења и са што мање трошкова. Видети о утицају начела ефикасности на правну сигурност: Рајовић-Кашћелан, Енциклопедија грађанског процесног права, ФПСП, Београд, 2020: 65.

јавних бележника који имају задатак да растерете рад судова у свим оним тзв.несудећим стварима али и да се појаве као судски повереници у ванпарничним поступцима. На тај начин, судство се концетрише на свој основни задатак а то је пружање судске заштите. Дакле, увођење нотара је урађено са циљем да се растерете судови, да се правосуђе учини ефикаснијим и да се тиме направи одлучан корак ка правној сигурности и правној држави. Увођење нотарске делатности захтевало је и да се у извесној и потребној мери преструктуира и систем грађанског и процесног права. Правосуђе не чини само уређење судске власти већ и уређење осталих органа и служби који учествују у вршењу грађанског правосуђа.[18] Треба рећи да већина грађана при сусрету са системом правних прописа, правних исправа као и судском заштитом долази преко адвоката и јавних бележника. Јавни бележници обављајући своју службу активно учествују у успостављању и оснаживању правне државе.

Република Србија се као и остале земље бивше СФРЈ одлучила за увођење тзв. латинског типа нотаријата који је заступљен у већини држава континенталне правног система а по коме нотар може обављати само ту функцију и ниједну другу плаћену делатност. Од тренутка када је Закон о јавном бележништву ступио на снагу, уговор о располагању непокретностима пословно неспособних лица, споразуми о законском издржавању као и сви остали правни послови који морају имати облик јавнобележничког записа ништави су уколико нису сачињени у складу са овим законским одредбама.

Јавно бележништво латинског типа уоквирено је и Кодексом[19] који је донела Конференција нотара Европске уније а који је стандардизовао појам и садржину нотарске делатности. Разлог овоме је што нотарска делатност није важна само за правну сигурност него и за привредни промет.

Делатност нотара има обрисе превентивне активности, она служи спречавању настајања спорова, нотар се јавља као непристрасни правни саветник странака који указује шта је неопходно и нужно да би несметано и правично функционисао и правни промет и правосуђе уопште. Нотар је лице које упућује странке на њихова права и дужности, утврђује праву вољу странака и тиме доприноси квалитетном и законитом сачињавању правних аката. То значи да су странке благовремено обавештене о правним последицама радњи које желе да предузму и исправа које желе да саставе.

18 Не треба заборавити улогу и функцију осталих органа и служби као што су: јавно тужилаштво, јавно правобранилаштво, орган старатељства, адвокатура и јавно бележништво.

19 На нивоу међународне заједнице постоји Удружење Нотара Европске Уније које је стандардизовало понашање нотара и уобичајену нотарску делатност. Године 1995. у Напуљу је донет Кодекс деловања нотара које је између осталог увело и етичке принципе у раду нотара.

Бележник у обављању своје делатности странкама пружа правну сигурност јер указује на правне последице које произилазе из њихових правних послова, дакле, пружа им правну заштиту коју им судови могу дати тек када решавају спор (Шаркић, Ђорђевић 2004: 7).

Циљеви који су постављени пред увођење института јавног бележника можемо сврстати у три групе. Први и најважнији циљ јесте смањење грађанских спорова. Јавни бележници су у Републици Србији отпочели са радом 2014. године. Након седам година рада можемо поставити питање да ли је њиховим радом дошло до унапређења тзв. превентивне правне заштите? У разматрању овог питања и одговора на њега треба почети од следеће чињенице. Нотари су стручна лица која испуњавају законом прописане услове да би били именовани. Странке које долазе код јавног бележника траже да им се саставе, овере или издају јавне исправе о правним пословима и чињеницама на којима се заснивају субјективна права. Поред тога што странке добију правни акт који је у складу са законом, странке добију и савете о правним последицама састављања таквог акта. Нотар приликом састављања правног акта и поред захтева и жеља странака о садржини исправе, мора да им предочи шта је по закону и шта је једино могуће да се уради. Тиме се смањују будуће несугласице међу странкама, смањује се број подношења тужби, елиминише се потреба за одласком код адвоката због тумачења аката у погледу права и дужности учесника правног живота. Нотарски акти су састављени у духу строгог формализма и производе правно дејство само ако је форма доследно испоштована. Дакле, једном речју, јавни бележник својим радњама улива сигурност странкама да су законито склопиле правне послове у складу са својом правом намером.

Као додатну сигурност законодавац је увео и могућност накнаде штете коју је јавни бележник дужан да надокнади уколико је делао мимо закона и проузроковао штету странкама. Држава не одговара за штету коју је својим радом проузроковао јавни бележник и због тога је законодавац и предвидео да је нотар дужан да пре отпочињања рада своје канцеларије закључи уговор о осигурању за евентуалну штету. То осигурање обухвата и осигурање од одговорности за сва лица која су запослена у јавнобележничкој канцеларији.[20] Такође, не треба занемарити ни надзор[21] који над радом нотара заједно врше надлежни суд, министарство и Комора.[22] Овиме су се стекли

20 Видети чланове 58, 59. Закона о јавном бележништву.

21 Надзор обухвата утврђивање дисциплинске одговорности на основу које се могу изрећи само дисциплинске казне предвиђене надлежним законом. Видети: Драгољуб Лазаревић, Коментар закона о јавном бележништву, Београд, 2016: 214.

22 У прве две године рада јавнобележничких канцеларија покренуто је пет дисциплинских поступака против нотара. Дисциплинска комисија је прогласила четворо нотара одговорним за оно што им се ставља на терет и изрекла три новчане казне и један писмени укор.

сви предуслови да се изгради однос поверења међу странкама са једне стране и јавних бележника са друге стране. Тиме се олакшава правни промет и повећава општа правна сигурност. Други важан циљ који је постигнут увођењем института нотара јесте растерећење судова у поступцима из ванпарничне материје. Дакле, реч је о тзв. неспорним поступцима где нема супротстављених интереса, где нема спорних чињеничних питања. У овим поступцима нотар врши правне радње које му делегира суд. Јавним бележницима се може поверити вођење поступка за расправљање заоставштине или појединих радњи у том поступку. Такође, нотарима се могу ставити у депозит исправе свих врста, готов новац и друге вредности. Све ове радње које обавља нотар растерећују суд који може да се посвети искључиво судећим стварима. Тиме се постиже ефикасна и квалитетна судска заштита. На крају, треба рећи и да се организованом нотарском службом повећава правна сигурност. Законодавац је прописао да јавнобележнички акти немају само својство јавне исправе него и својство извршне исправе. То значи да су странке обезбеђене да могу без покретања парничног поступка тражити извршење на основу нотарске исправе.[23] Тиме је гарантована брза, ефикасна и правовремена заштита њихових права.[24]

ГРАНИЦЕ ЈАВНОБЕЛЕЖНИЧКЕ НЕПРИСТРАСНОСТИ

Јавни бележник није државни орган власти[25] али јесте носилац јавне функције и у складу са тиме је одређен његов правни положај и статус. Тај правни положај је омеђен институционалним оквиром који му гарантује и омогућава осећај непристрасности и као такав он је дужан да једнако поступа према странкама. Међународна организација нотара која је ослоњена на тзв. латински тип нотаријата је утврдила базичне принципе и правила рада нотара. Посебан део је посвећен непристрасности у раду јавног бележника.[26] У том делу се наводи да јавни бележници имају обавезу да као поуздана трећа страна буду непристрасни у свом раду, да се старају о благовременој

23 Странка може тражити извршење на основу јавнобележничке исправе, а суд на основу захтева странке доноси решење о спровођењу извршења.

24 У пракси се ово показало као велики добитак за грађане. Видети више о томе: Арсен Јаневски, Ванпарничне ствари у надлежности нотара, Правни живот, бр. 12/2003: 62.

25 Јавни бележник нема могућности да путем принуде натера учеснике грађанскоправног односа на одређено понашање.

26 Латински тип нотаријата значи да је јавни бележник овлашћен да обавља само ту једну професионалну дужност за коју је плаћен. На тај начин је решена и могућа компромитација фундаменталног принципа у раду јавног бележника а то је његова непристрасност. Обезбеђивање непристрасности бележника води до посебних проблема ако се ова професија врши заједно са другим плаћеним активностима. Видети: Rolf Gaupp, The Impartiality of the Notary: A Guarantee in Contract Law, 2003: 15.

и потпуној информисаности међу странкама и да посебну пажњу обрате на странке које од њих траже савет.[27]

Међународни документи су наметнули обавезу државама чланицама да својим правним прописима брину о томе да „јавнобележничка делатност буде обављана у границама професионалне деонтологије на највишем нивоу који се захтева".[28] У складу са тим, наш законодавац је прописао обавезу нотара да се приликом полагања заклетве обавеже да ће „делатност јавног бележника обављати законито, савесно, поштено и непристрасно".[29] Такође, као гарант његове непристрасности законодавац предвиђа установу изузећа јавног бележника која се активира у случају постојања околности које доводе у сумњу његову непристрасност. Комора Јавних бележника у Републици Србији, свесна значаја и улоге коју јавно бележништво има у систему правосуђа донела је Етички кодекс јавних бележника.[30] Кодекс се бави фундаменталним принципима и правилима професионално-етичког понашања и дужностима јавних бележника. Посебно се апострофира дужност нотара да не подлегне било каквим личним утицајима. То значи да у свом раду, јавни бележник мора да на равноправан и уравнотежен начин третира појединачне интересе странака и да тражи решења која задовољавају заједничку намеру странака. Јавни бележник поступа у складу са својим знањем, уверењима и са првенственим циљем заштите законитости. Утицај странака на рад нотара није дозвољен и без обзира да ли странка нотарској канцеларији приступа сама или са адвокатом, нотар је дужан да у истим стварима поступа исто и уједначено.

Обзиром да је установа јавног бележника после дуго времена изопштења из правног система Републике Србије коначно враћена 2014. године, у широј јавности се наметнуло питање њеног разликовања од адвокатуре. Јавнобележничка делатност као и адвокатура јесте слободна професија, обављају је као и код адвокатуре посебно стручни правници. Такође, садржина ове професије је пружање правне помоћи. Али за разлику од адвокатуре, јавни бележник не дела по пуномоћју и налогу странке, већ по службеној дужности. Он је носилац јавне функције, иако не прима од државе зараду, он не сме да одбије предузимање радње чије се извршење од њега захтева. Кључна разлика у односу на адвокате је што се нотар не јавља као заступник

27 International Union of Notaries. Principles and Rules of Organisation for Notariats. Text adopted by the General Meeting of member Notariats in Lima, 8 October 2013.

28 „Свака држава чланица има обавезу да строго омеђи професионално понашање јавних бележника на својој територији у складу са темељним принципима професије". Видети више о томе: Драгана Кнежић Поповић, Непристрасност јавног бележника, Правни Живот, бр. 13/2008: 538.

29 Видети члан 30. Закона о јавном бележништву.

30 На Скупштини Јавнобележничке коморе Србије 2016. године донет је Етички кодекс јавних бележника.

интереса, он је непристрасан саветник свих учесника у нотарској обради исправе „а то значи да све учеснике мора независно и неутрало саветовати и при томе им предложити правно допуштено и најповољније решење проблема који одговара њиховим интересима" (Повлакић, Schalast Софтић 2009: 14). Дакле, видимо да је непристрасност једна од важних особина која детерминише улогу и место јавног бележника (Gauš 2003:3). Ова особина неутралности и непристрасности јавне бележнике удаљава од адвоката али их приближава судијама. Јавнобележничка непристрасност је исто као и код судије гарантована установом изузећа. Али та непристрасност се различито третира у односу на судије. Наиме, за разлику од судије који у грађанском парничном поступку непристрасно пасивно води парницу не показујући активност ни занимање за предузимање парничних радњи странака, код нотара је другачија ситуација, јер он мора активно неутрално да усмерава странке и да им помаже.[31] Док је судија је државни орган који је позван да објективно и непристрасно одлучује о правним случајевима, и за то прима надокнаду, нотар не прима плату из државног (правосудног), буџета, већ од клијената који му се обрате. Такође, држава не одговара за пропусте у раду јавног бележника, већ је законодавац прописао да нотар сам одговара за своје поступке.[32]

Из свега овога видимо да управо његова активна непристрасност га омеђава и позиционира међу органима који учествују у вршењу грађанског правосуђа. Заједно са независношћу, непристрасност је фундаментални принцип нотарске делатности који проистиче из његове јавне функције (Кораћ 2016: 221). Непристрасност је уско везана за његову обавезу и дужност правног саветовања. Нотар саветује странке у ком правцу и како да предузму одређене правне радње. Такође, непристрасан је и „у састављању исправа, што свим учесницима у нотаријалном поступку обезбеђује правну сигурност и извесност" (Јакшић 2015: 130). Када странке са или без адвоката приступе код нотара ради састављања или потврђивања неког уговора, нотар непристрасно указује и једној и другој страни шта значи уговор који су саставили, какве правне последице такав уговор производи, значај унетих одредби у уговор, домашај и значење неких уговорних термина и сл. Пре приступа нотару, нотар од странке добије компletну имовинско правну документацију коју проверава. На тај начин, нотар дела као правни саветник старајући се не само да се предупреди евентуални спор, већ и да се олакша економски положај странака. Нотар са дужном пажњом анализира донету документацију и указује странкама на могућа правна решења. Обзиром да је

31 У Етичком кодексу јавних бележника каже се да је нотар дужан да на истоветан и равноправан начин штити интересе странака а све у циљу умањена неравнотеже међу странкама. Члан 6. Етички кодекс јавних бележника.

32 Члан 9. Закона о јавном бележништву.

он носилац јавне функције, нотар не може да одбије предузимање радње из његове надлежности, осим ако је она неспојива са његовом делатношћу, ако је недопуштена или ако странка нема слободну и озбиљну вољу да закључи одређени правни посао.[33]

У теорији (Кнежић Поповић 2008: 541) наилазимо ставове који се баве одређеним ризицима повезаних са нотарском непристрасношћу. Тако се као један од главних ризика посматра однос и пословна релација између нотара и клијента у случају да је интезитет тих односа такав да може нарушити непристрасност нотара. Ту се апострофира ситуација када један клијент долази континуирано код истог нотара са уносним уговорима, оверама и сл. или када дође до мешања професионалног односа са једном од странака. У одговору на ове недоумице треба поћи од следећих чињеница. Закон о промету непокретности[34] предвиђа да је за оверу уговора о непокретности искључиво надлежан нотар на чијем се подручју налази непокретност која је предмет уговора. Дакле, клијент не може да бира код ког нотара ће да ради солемнизацију и да на тај начин било како утиче на рад нотара. Друго, питање мешања професионалног односа са странком регулисано је Законом о јавном бележништву, Статутом јавнобележничке коморе и Етичким кодексом јавних бележника. Уколико нотар из било ког разлога са странком изађе из оквира професионалног односа и појаве се околности које доводе у сумњу његову непристрасност активира се установа изузећа и о томе одлучује Комора. Ове законске и подзаконске одредбе јасно стављају границе јавнобележничке непристрасности и тиме доприносе заштити угледа нотара и заштити од компромитовања непристрасности.

ПОВЕРАВАЊЕ ПОСЛОВА ЈАВНИМ БЕЛЕЖНИЦИМА

Када смо говорили о циљевима нотарске делатности, споменули смо да је један од разлога увођења института јавног бележника и растерећење рада судова у материји у којој је то могуће. Наш правни систем се придружио многим европским правним системима који ради поштовања принципа процесне економије и убрзања пружања правне заштите у грађанским судским поступцима предвиђа могућност поверавања вођења судског поступка јавном бележнику.[35] Реч је о ванпарничним поступцима и најчешће је у питању

33 Члан 53. Закона о јавном бележништву.

34 Члан 4. Закона о промету непокретности, („Сл. гласник РС”, бр. 93/2014, 121/2014 и 6/2015).

35 Наравно, реч је о праву странке на експедитиван поступак који се мора посматрати у светлу Европске конвенције о људским правима да се судска грађанска одлука мора донети у разумном року. Државе чланице су преузеле обавезу у складу са одредбама Конвенције да организују свој правосудни систем на начин који је неопходан да се

поступак расправљања заоставштине мада суд може јавним бележницима поверити вођење и неких других ванпарничних поступака.[36] Оставински поступак је неспорни поступак који је због свог значаја и дужине трајања био идеалан за пилот пројекат вођења ванпарничног поступка од стране нотара. У прилог томе је говорила и судска пракса. Тако у пракси Врховног касационог суда Србије, можемо наћи доста досуђених захтева за суђење у разумном року у оставинској материји.[37]

Законом о јавном бележништву прописана је могућност да јавни бележник по одлуци суда обавља послове који му се могу поверити.[38] Иако је ова одредба значила могућност спровођења оставинског поступка, та активност је морала сачекати измене и допуне Закона о ванпарничном поступку који регулише поступак за расправљање заоставштине. У том смислу, у члану 110а. наведеног Закона допуштена је могућност да оставински суд решењем повери вођење оставине јавном бележнику. Законодавац у неким одредбама користи термин "спровођење оставинског поступка" а у другим "спровођење оставинске расправе." Без обзира на различиту терминологију, ове термине треба тумачити да јавни бележник врши све неопходне радње у оставинском поступку не само спровођење оставинске расправе, јер у одређеном броју случајева до ње ни не дође. Дакле, овде није реч само о вођењу оставинске расправе (Кашћелан 2007: 659) већ је поменутим Законом дата могућност инволвирања јавног бележника и у обављање неких припремних радњи.[39] Као судски повереници јавни бележници спроводе поступак у складу

странкама обезбеди право на суђење у разумном року. Ослањајући се између осталог и на ове одредбе, у државама чланицама присутна је тенденција преношења послова из судске јурисдикције на јавне бележнике. Article 6. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16.

36 Поред оставинског поступка најчешће су у питању поступци за деобу заједничке имовине или заједничких ствари, поступци за обезбеђење доказа, поступци уређења међа и сл.

37 У образложењу Врховног касационог суда између осталог стоји: „Анализирајући дужину трајања овог поступка, Виши суд у Нишу је нашао да поступање првостепеног оставинског суда у досадашњем току постука није било у потпуности делотворно, ефикасно и ажурно ... суд може одредити примерену накнаду за повреду права на суђење у разумном року и одредити рок у коме ће нижи суд окончати поступак у коме је учињена повреда права" Врховни касациони суд, Рж г 264/2016; Видети одлуку: Врховни касациони суд, Рж г 479/ 2015; Видети одлуку: Врховни касациони суд, Рж г 331/214.

38 „Служба нотара спада у домен превентивног правосуђа. Нотара је могуће појмовно одредити и као превентивног судију". Мелиха Повлакић-Cxristoph Schalast-Весна Софтић, Коментар Закона о нотарима Босне и Херцеговине, Сарајево, 2009: 127.

39 Према законском тексту оставински суд може поверити јавном бележнику састављање смртовнице, попис и процену имовине и сл. Чл. 92. Закон о ванпарничном поступку, („Сл. гласник СРС", бр. 25/82 и 48/88 и „Сл. гласник РС", бр. 46/95 – др. закон, 18/2005 – др. закон, 85/2012, 45/2013 – др. закон, 55/2014, 6/2015 и 106/2015 – др. закон).

са решењем суда о поверавању и у складу са одговарајућим одредбама Закона о ванпарничном поступку (ЗВП).

Поверавање ванпарничних поступака јавним бележницима дошло је као тенденција преношења свих оних надлежности које не спадају у директно суђење, а јавни бележници су били најбољи избор имајући у виду да је реч о стручним лицима која већином имају од раније адвокатско или судијско искуство. Поверавање оставинског поступка јавном бележнику иде у две фазе: прво, поступајући судија доноси решење да се тај предмет уступи јавном бележнику, а затим, председник суда доноси решење о одређивању који ће јавни бележник у конкретном случају поступати. Уколико не постоји законски разлог за изузеће, јавни бележник је дужан да прихвати предмет и спроведе оставинску расправу или предузме неку од других радњи у оставинском поступку. Јавни бележник поступа у складу са налогом и решењем суда. Исто као и суд и јавни бележник по службеној дужности може да прибавља потребне податке за спровођење оставинског поступка а поднесци којима то тражи су ослобођени од плаћања такси. Законодавац ништа не говори о случају када се међу странкама јаве спорне чињенице од којих зависи неко њихово право (Кашћелан 2005: 59). Међутим, у складу са одговарајућим одредбама које регулишу активност оставинског суда, закључујемо да ће јавни бележник прекинути свој рад и списе вратити надлежном суду. У том случају поступајући суд треба да упути странке на парницу или поступак пред органом управе.[40] Јавни бележник предузима поверене радње имајући у виду рок који му је надлежни суд одредио.[41] Спровођење оставинског поступка мимо тог рока, нотару је дозвољено само под условом да обавести суд о разлозима за прекорачење рока.

Јавни бележник радећи оставинску материју поналша се као и судија, али његов положај није у потпуности изједначен са судијом, па стога, надлежни суд има обавезу да врши надзор над радом јавног бележника. Суд може тражити у свако доба од јавног бележника да му преда на увид списе предмета и да поднесе писмени извештај о свом раду.[42] Приликом увида у списе предмета (то се може десити и када учесници у оставинском поступку затраже од суда да изврши контролу рада нотара), суд може донети решење о одузимању повереног посла уколико утврди да је јавни бележник предузео неку радњу на штету странака или неоправдано одуговлачи свој посао. Решење које на крају оставинског поступка доноси јавни бележник третира се исто као и решење оставинског суда (Бабић 2004: 63).

40 Обавеза суда о упућивању на парницу везује се само за чињенице о којима зависи неко право. О тим чињеницама треба да постоји спор међу странкама. Жељко Борић, Упућивање на парницу у оставинском поступку, Право у господарству, бр.2, 2015: 255.

41 Члан 119. Закона о ванпарничном поступку.

42 Члан 30е. Закона о ванпарничном поступку.

Поверавањем вођења оставинског поступка јавном бележнику, створен су услови за ефикаснији рад правосуђа. Суд се растеретио дела послова који могу вршити и друга несудска тела. Међутим, може се поставити питање на који начин су решени трошкови поступка и да ли су трошкови јавног бележника као повереника суда већи од ситуације када се оставински поступак завршава пред надлежним судом? Основно правило је да јавном бележнику као повереникy суда припада једна награда за предузете све радње у оставинском поступку. Јавнобележничком тарифом је разрађен овај принцип као и начин утврђивања вредности заоставштине. „Јавни бележник на основу података надлежних органа, као што је процена вредности Пореске управе за конкретну или сличну ствар, процењене вредности осигуравајућих друштва, цена постигнутих у поступку јавне продаје и сл, утврђује тржишну вредност заоставштине."[43] Награду која му следује јавни бележник наплаћује од странака тј. учесника оставинског поступка. Постоји могућност ослобађања странке од плаћања и то у складу са правилима ванпарничног поступка. У случају да странка није задовољна и неће да прихвати износ утврђене награде, стоји јој на располагању могућност покретања постпка пред основним судом на чијем подручју се налази седиште поступајућег јавног бележника.[44] Дакле, на основу овога видимо да се награда јавног бележника утврђује у складу са вредношћу заоставштине која се утврђује пописом и проценом ствари. Јавни бележник је мотивисан да утврди реалну процену вредности заоставштине јер је основица за обрачун награде вредност заоставштине. Са друге стране у оставинском поступку који се води пред надлежним судом, суд доноси одлуку о попису и процени када то захтевају учесници поступка, а у већини случајева она се утврђује само на темељу изјава странака, које у неким случајевима намерно умањују стварну вредност заоставштине. Овиме је дат и одговор на питање да ли су трошкови оставинског поступка већи у случају када се у улози судије јавља јавни бележник.

ЈАВНИ БЕЛЕЖНИК И ПОСТУПАЊЕ СА СТРАНКАМА КОЈЕ СЕ НЕ МОГУ САМЕ БРИНУТИ О СВОЈИМ ПРАВИМА

Већ смо споменули значај оставинског поступка и приказали модел поверавања надлежности јавном бележнику у оставинском поступку. Нећемо се бавити самим поступком, оставинском расправом, решењем и правним лековима јер то није тема овог рада, али ћемо осветлити једну проблематику која се тиче положаја неуке странке и посебне пажње коју јавни бележник мора показати према одређеној категорији лица. Наиме, поштујући одредбе

43 Јавнобележничка тарифа, 110/00/10, 2016-05.
44 Члан 139. Закона о јавном бележништву.

Европске конвенције о људским правима, чији је потписник и Република Србија можемо закључити да је приступ суду осигуран правом на суд, правом на тужбу, правом на правично суђење, правом на експедитиван поступак и судску одлуку у разумном року и др.[45] Конвенција садржи фундаменталне принципе који формално омогућавају једнак и равноправан приступ судској заштити. Право на правично суђење извире из принципа владавине права а посматрајући га у том светлу цитирани члан 6. Конвенције се екстензивно тумачи и без обзира што не гарантује изричито једнакост грађана пред судовима, сматра се да је ово право имплицитно укључено у члан 6. Конвенције.[46] Дакле, са формалне тачке гледишта приступ суду и право на судску заштиту је на задовољавајућем нивоу. Међутим, за остварење права на судску заштиту у пуном смислу те речи, није довољно само прописати процесна права већ је потребно и омогућити фактички приступ суду и то оним категоријама које спадају у неуке странке и странке које се не могу саме бринути за своја права и обавезе.

У већини случајева у оставинском поступку странке односно учесници оставинског поступка самостално предузимају процесне радње без помоћи адвоката. У том смислу, странке су препуштене саме себи јер ни јавни бележник ни оставински суд немају обавезу да упозоре странке које процесне радње могу предузети. Обзиром да нема релевантне одредбе у ванпарничној материји, можемо поставити питање сходне примене Закона о парничном поступку (ЗПП).[47] У ЗППу постоји неколико одредби у којима се третира правна помоћ неуким странкама. Тако, постоји обавеза суда да странку упозори на последице пропуштања достављања одговора на тужбу, на последице изостанка са рочишта, поуку о правно леку и др.[48] Међутим важећи ЗПП у односу на Закон о парничном поступку из 2004. године више не садржи општу одредбу која гласи: „Странку која нема пуномоћника и која се из незнања користи својим процесним правима која јој припадају по закону суд ће поучити које парничне радње може предузети."[49] Према важећим прописима

45 Article 6. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16.

46 Више о овоме видети у аргументацији професора Јакшића: Александар Јакшић, Коментар Европске конвенције о људским правима, Београд, 2006: 161.

47 Када је реч о примени Закона о парничном поступку (ЗПП), у односу на Закон о ванпарничном поступку (ЗВП), говоримо о сходној примени прописа а не о супсидијарној примени правила парнице, јер није ЗПП лех генералис у односу на ЗВП. Супротно видети: Оливер Антић: Наследно право, Београд, 2009: 373; Хрвоје Лукавец, Предности и недостаци јавнобиљежничких овласти према Закону о наслеђивању, Право и порези, бр.10/10, 2010: 56.

48 Начело поучавања неуке странке је једно од важних парничних принципа у системима где не постоји обавезно заступање од стране адвоката. Видети о томе: Верољуб Рајовић, Начела парничног, ванпарничног и извршног поступка, Правни живот, бр. 12/2003: 25.

49 Члан 275. Закона о парничном поступку („Сл.гласник" РС, бр.125/04 и 111/09).

суд странку која се из незнања користи својим процесним правима може само упозорити да ангажује пуномоћника. Овиме смо дошли до третирања два питања: шта значи правна помоћ и на који начин да се она учини доступном у оставинској материји.

Када се ради о тзв. правној помоћи неуким странкама ту се мисли на помоћ странци у поступку која из незнања не уме да се користи процесним овлашћењима, односно процесним правима и која би услед тога могла претрпети штету. Наравно да се странка не може подучавати из области материјалног права. Обзиром да ће оставинске поступке у будућности све више спроводити јавни бележници остаје отворена могућност да се запитамо да ли је оправдано и целисходно прописати обавезу јавног бележника да на првом рочишту упозна учеснике поступка са релевантним одредбама Закона о ванпарничном поступку. Имајући у виду улогу коју смо наменили јавном бележнику а то је улога превентивног судије чија делатност треба да спречава бројне парнице које су често резултат неукости странака, сматрамо оправданим уношење једне овакве одредбе у законски текст.[50] На овај начин бележник дела у оквиру своје шире дужности која му намеће обавезу да испита праву вољу странака и прилагоди ту вољу правним прописима (Трговчевић Прокић 2012: 102). Све ово доводи до успешне сарадње између учесника у поступку и јавног бележника јер је за брз, ефикасан и економичан оставински поступак неопходна сарадња како међу странкама тако и у односу са јавним бележником.

Поред неуких странака у оставинском поступку, посебну пажњу треба посветити и лицима која не могу сама да се брину о својим правима и обавезама. Као што смо раније нагласили, није задатак нашег правосуђа да само формално испуни европске стандарде и омогући приступ суду и судску заштиту, већ мора странкама пружити реалне и остварљиве механизме заштите. Поред пунолетних лица са парничном способношћу, у ванпарничним поступцима имамо и лица која немају пословну способност. У складу са чланом Устава Републике Србије[51] у коме се каже да је Србија држава социјалне правде и у складу са општеприхваћеним начелом социјалне правде којим су прожети процесни закони, закључујемо да је потребно и оправдано да суд посвети посебну пажњу ради заштите „права и правних интереса малолетника о којима се родитељи не старају, као и других лица која нису у могућности да се сама брину о заштити својих права и интереса".[52]

Јавни бележник коме је поверено вођење оставинског поступка мора имати у виду ове одредбе и његова улога је превасходно усмерена да пази

50 У том смислу видети мишљење: Хрвоје Лукавец, Предности и недостаци јавнобиљежничких овласти према Закону о наслеђивању, Право и порези, бр.10/10, 2010: 56 и даље.

51 Члан 1. Устав Републике Србије, донет 2006. године.

52 Члан 4 Закона о ванпарничном поступку.

по службеној дужности да ли су ова лица у оставинском поступку уредно заступана од стране њихових законских заступника. Јавни бележник у истој равни и као ванпарнични суд, обавештава орган старатељства о покретању поступка, шаље му позив за рочиштеи одтсавља му поднеске учесника и одлуке против којих је дозвољен правни лек. Ова дужност јавног бележника не зависи од тога да ли орган старатељства лично учествује у поступку. Веома је важна двосмерна комуникација и сарадња између јавног бележника и органа старатељства јер од тога зависи економичност поступка али и заштита лица у складу са начелом социјалне правде. С тим у вези, јавни бележник када процени да је то неопходно, може позвати орган старатељства да уђе у поступак и активно учествује у предузимању свих процесних радњи ради заштите права малолетника и других лица која су под посебном друштвеном заштитом. Као и суд, и јавни бележник има могућност да дозволи учеснику који нема пословну способност да поред радњи на које је законом овлашћен, предузима и све остале процесне радње под условом да схвата значење и правне последице истих. Све ове активности јавног бележника имају упориште у општим правилима ЗВПу по којима јединствено поступају оставински суд и јавни бележник као судски повереник. То значи да против решења јавног бележника, странка може изјавити жалбу као и против решења које је донео суд. Обзиром да је јавном бележнику поверено расправљање заоставштине и доношење решења о наслеђивању, у складу са тим, можемо се запитати да ли постоји потреба за правним леком против овог решења. Закон о јавном бележништву Србије га спомиње само када нотар одбије решењем да предузме неку службену радњу, Закон о нотарима Црне Горе, такође, не садржи одредбе о правном леку на решење о наслеђивању. Међутим, Закон о јавном бележништву Хрватске је предвидио правни лек назван „Приговор против решења". Према тој одредби: против решења које је као повереник суда у оставинском поступку донео јавни бележник допуштен је приговор у року од 8 дана од дана доставе решења странкама.[53] Иако нотар има исти положај као и суд, ради додатног осигурања заштите уставног права на независни суд, уведен је овај приговор као нови правни лек (Ружњак 2007: 752).

Однос и бригу према лицима која не могу сама бринути о својим правима и обавезама треба сагледати у оквиру још једног начела а то је начело јавног интереса. Јавни бележници су припадници јавне службе а јавни карактер њихове службе утиче на дефинисање њиховог положаја и улоге. То важи и за ванпарничне поступке. Јавни бележници као судски повереници

53 Члан 185. Закона о наслеђивању, прочишћени текст закона, НН 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, 33/15, 14/19, на снази од 15.02.2019.

не смеју да забораве да они обављају јавну службу да не могу да се руководе трговачким узансама и трговачким духом, да су они ту, између осталог, и ради заштите интереса странака које им приступају. Делајући на описани начин, јавни бележници заиста могу повећати правну сигурност, растеретити судове и друга државна тела.

ЗАКЉУЧАК

Јавнобележничка служба је посебна јавна професија која има специфичну улогу не само да успоставља правну сигурност него и да постојећу јача. Закон о јавном бележништву се определио за тзв. латински тип нотаријата јер је то био природни след историјских корена Аустро-Угарске монархије на нашим просторима. У корак са овим храбрим реформским пројектом ушло се и у неопходне измене грађанског и процесног права. Концепт јавног бележништва требало је имплементирати у цео систем грађанског права. Један од разлога увођења института јавног бележника био је и растерећење рада судова у материји у којој је то могуће. Наш правни систем се придружио многим европским правним системима који ради поштовања принципа процесне економије и убрзања пружања правне заштите у грађанским судским поступцима предвиђа могућност поверавања вођења судског поступка јавном бележнику. Јавни бележник радећи оставинску материју поналша се као и судија, али његов положај није у потпуности изједначен са судијом, па стога, надлежни суд има обавезу да врши надзор над радом јавног бележника. Суд може тражити у свако доба од јавног бележника да му преда на увид списе предмета и да поднесе писмени извештај о свом раду.

Поверавањем вођења оставинског поступка јавном бележнику, створен су услови за ефикаснији рад правосуђа. Суд се растеретио дела послова који могу вршити и друга несудска тела. Међутим, може се поставити питање на који начин су решени трошкови поступка и да ли су трошкови јавног бележника као повереника суда већи од ситуације када се оставински поступак завршава пред надлежним судом? Награда јавног бележника утврђује се у складу са вредношћу заоставштине која се утврђује пописом и проценом ствари. Јавни бележник је мотивисан да утврди реалну процену вредности заоставштине јер је основица за обрачун награде вредност заоставштине. Са друге стране у оставинском поступку који се води пред надлежним судом, суд доноси одлуку о попису и процени када то захтевају учесници поступка, а у већини случајева она се утврђује само на темељу изјава странака, које у неким случајевима намерно умањују стварну вредност заоставштине. Овиме је дат и одговор на питање да ли су трошкови оставинског поступка већи у случају када се у улози судије јавља јавни бележник.

Када се ради о тзв. правној помоћи неуким странкама ту се мисли на помоћ странци у поступку која из незнања не уме да се користи процесним овлашћењима, односно процесним правима и која би услед тога могла претрпети штету. Обзиром да ће оставинске поступке у будућности све више спроводити јавни бележници остаје отворена могућност да се запитамо да ли је оправдано и целисходно прописати обавезу јавног бележника да на првом рочишту упозна учеснике поступка са релевантним одредбама Закона о ванпарничном поступку. Имајући у виду улогу коју смо наменили јавном бележнику а то је улога превентивног судије чија делатност треба да спречава бројне парнице које су често резултат неукости странака, сматрамо оправданим уношење једне овакве одредбе у законски текст. На овај начин би се поспешила сарадња између учесника у поступку и јавног бележника јер је за брз, ефикасан и економичан оставински поступак неопходна сарадња како међу странкама тако и у односу са јавним бележником.

ЛИТЕРАТУРА:

Бабић 2004: Славко Бабић, *Јавни бележници као судски повереници у оставинском поступку*, Право и порези бр. 1.

Борић 2015: Жељко Борић, *Упућивање на парницу у оставинском поступку*, Право у господарству, бр.2.

Gaupp 2003: Rolf Gaupp, *The Impartiality of the Notary: A Guarantee in Contract Law.*

Дика 2001: Михајло Дика, *Искуство у увођењу нотара у Хрватској*, Зборник радова Правног факултета у Сплиту.

Ивошевић 2014: Зоран Ивошевић, *Директан поглед са стране*, Београд.

Јаневски 2003: Арсен Јаневски, *Ванпарничне ствари у надлежности нотара*, Правни живот.

Јакшић 2015: Александар Јакшић, *Грађанско процесно право*, Београд.

Кашћелан 2007: Балша Кашћелан, *Јавни бележник у оставинском поступку*, Правни живот.

Кнежић Поповић 2008: Драгана Кнежић Поповић, *Непристрасност јавног бележника*, Правни живот.

Кораћ 2016: Велибор Кораћ, *Notarial form ad solemnitatem in Montenegrin Law*, Annals FLB – Belgrade Law Review, Year LX.

Лазаревић 2016: Драгољуб Лазаревић, *Коментар закона о јавном бележништву*, Београд.

Лукавец 2010: Хрвоје Лукавец, *Предности и недостаци јавнобиљежничких овласти према Закону о наслеђивању*, Право и порези, бр.10/10.

Повлакић-Schalast-Софтић 2009: Мелиха Повлакић-Cxristoph Schalast-Весна Софтић, *Коментар Закона о нотарима Босне и Херцеговине*, Сарајево.

Рајовић 2003: Верољуб Рајовић, *Начела парничног, ванпарничног и извршног поступка*, Правни живот.

Рајовић-Кашћелан 2020: Верољуб Рајовић, Балша Кашћелан, *Енциклопедија грађанског процесног права*, ФПСП, Београд.

Ружњак 2007: Јожица Матко Ружњак, Ново наследноправно уређење и јавни бележник као повереник суда у оставинском поступку, Правни факултет, Загреб.

Трговчевић Прокић 2004: Милена Трговчевић Прокић, *О јавном бележнику-нотару*, Београд.

Трговчевић Прокић 2010: Милена Трговчевић-Прокић, *Потреба за увођење јавног бележништва у правни систем Србије,* Зборник радова са регионалних конференција о нотаријату, Београд.

Трговчевић Прокић 2012: Милена Трговчевић Прокић, *Овлашћења јавног бележника и организација бележништва*, Београд.

Цуља 1936: Срећко Цуља, *Грађанско процесно право Краљевине Југославије*, Београд.

Шаркић-Трговчевић Прокић 2013: Небојша Шаркић-Милена Трговчевић Прокић, *Приручник са коментаром Закона о јавном бележништву*, Београд.

Шаркић-Фуртула Ђорђевић 2004: Небојша Шаркић-Миланка Фуртула Ђорђевић, *О јавном бележнику-нотару*, Београд.

Balša V. KAŠĆELAN
Nataša M. TOŠIĆ

ASPECT OF THE NOTARIAL FUNCTION

Summary

The notary public service is a special public profession that has a specific role not only to establish legal security but also to strengthen the existing one. The Law on Notary Public opted for the so-called Latin type of notary because it was a natural ways of the historical roots of the Austro-Hungarian monarchy in our area. In step with this reform project, the necessary changes in civil and procedural law were entered. The concept of notary public was to be implemented in the entire civil law system. One of the reasons for the introduction of the institute of the notary public was to make courts more effective in the matter in which this is possible. Our legal system has joined many European legal systems which, in order to respect the principles of procedural economics and speed up the provision of legal protection in civil court proceedings, provide for the possibility of entrusting the conduct of court proceedings to a notary public. The notary public acts like a judge when working on probate, but his position is not completely equal to that of a judge, therefore, the competent court has the obligation to supervise the work of the notary public. The court may at any time ask the notary public to submit the case file to him and to submit a written report on his work.

Key words: notary public, probate proceedings, impartiality of notaries, Serbia.

Рад је предат 17. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башйине*, одобрен за штампу.

УДК 339.5(497.11:497.115)
doi: 10.5937/bastina31-30530

Оригинални научни рад

Љиљана Ђ. СТАНКОВИЋ

Лазар Р. ЦВИЈИЋ
Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд

ЗАКОНСКИ ОКВИР КОЈИ УРЕЂУЈЕ ОБЛАСТ ТРГОВИНЕ И ТРЖИШТА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПРОМЕТ РОБЕ СА АУТОНОМНОМ ПОКРАЈИНОМ КОСОВО И МЕТОХИЈА

Апстракт: Трговина у савременим тржишним условима има комплексну и веома битну улогу у привредном и друштвеном развоју. У Србији питања трговине и тржишта добијају на значају отпочињањем приближавања јединственом европском тржишту. Упоредо са тим, креирана су прва модерна стратешка усмерења у области политике развоја тржишта и трговине. Стратегије развоја трговине Републике Србије су представљале основу за припрему и доношење закона о трговини. Закон о трговини из 2019. године, као кровни закон, на савремен и свеобухватан начин уређује област трговине и тржишта у Републици Србији. Међутим, након његовог усвајања неопходна је правовремена и интензивна имплементација креираних решања. Такође, потребна је одлучна посвећеност у правцу будућих измена и допуна овог акта, пошто се ради о веома динамичној области која захтева будно праћење и потпуно разумевање промена које се дешавају у окружењу. Посебна пажња треба да буде усмерена на анализу постојеће ситуације, даља дешавања и регулисање промета робе са Аутономном покрајином Косово и Метохија.

Кључне речи: трговина, тржиште, трговинска политика, стратегија, закон, Аутономна покрајина Косово и Метохија.

* доцент, ljiljana.stankovic@fpsp.edu.rs
** ван. проф, lazar.cvijic@fpsp.edu.rs

1. УВОД

У савременим тржишним условима развијених економија трговина има потпуно нову, све значајнију, улогу. Сасвим сигурно она постаје мотор даљег развоја сваке тржишне привреде. Сем досадашњих традиционалних активности трговина на себе преузима све већи број нових функција услужног, па чак, и производног карактера. Нестају строге границе између произвођача, трговине и потрошње. Све више учесника у каналима маркетинга постаје сувишно, а доминирајућу позицију на тржишту преузимају снажни, умрежени, трговински партнери.

Однос према тржишту и трговини има пресудан значај у погледу остваривања укупног привредног развоја и боље позиције свих учесника на тржишту. Због тога је неопходно да се трговинска политика тј. политика развоја тржишта и трговине Србије нађе у снажном фокусу свих заинтересованих страна. За дефинисање адекватних стратешких праваца трговинске политике и њихову имплементацију у стварности, заинтересоване и задужене су, пре свега, институције Републике Србије. Мада су, у цео процес укључене и институције Европске уније, али и сви учесници на тржишту, организације цивилног друштва, научна и стручна јавност и слично.

Изградња савремене структуре тржишта и трговине, без сумње, представља један од најосетљивијих и најзахтевнијих задатака ове државе. Међутим, упркос до сада уложеним напорима, реализација тог задатка се није одвијала довољно брзо и није дала очекиване резултате.

Веома значајна прекретница у приступу трговинској политици у Републици Србији настаје у моменту ратификације Споразума о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије са друге стране („Службени гласник РС", број 83/08). Њиме се 2008. године Србија обавезала на постепено усклађивање већ постојећих закона и будућег законодавства са правним оквиром Европске уније. Прихваћено је стратешко опредељење у правцу потпуне политичке, правне и економске интеграције Републике Србије у Европску унију. Самим тим наметнута је и суштинска промену у погледу креирања трговинске политике Србије.

Неопходно је изградити савремену структуру тржишта и трговине, међутим то се одвија спорије него што је пожељно. У питању је један веома осетљиви и захтеван задатак, посебно пошто модернизација тржишта и трговине игра веома значајну улогу у укупном привредном и друштвеном развоју. Осим тога, треба имати у виду и преузете обавезе у погледу приближавања Републике Србије јединственом европском тржишту тј. усаглашавања са условима који постоје у Европској унији. Све ово намеће потребу креирања адекватних смерница трговинске политике тј. политике

развоја тржишта и трговине Србије која ће уважити различите утицаје и задовољити све заинтересоване стране.

Међутим, јасно је да Република Србија још увек пролази кроз веома захтеван процес транзиције ка функционалној тржишној привреди. У овом тренутку потребна је свеобухватна анализа дефинисаних стратешких усмерења у области политике развоја тржишта и трговине, постојећег законског оквира и његове имплементације у пракси. Такође, потребно је утврдити постојећа одступања од релевантних правних тековина Европске уније и у том смислу предузети неопходне активности на усаглашавању и, касније, спровођењу донешених норми. У том погледу приоритетно место заузима Закон о трговини као кровни закон који уређује област трговине и тржишта у Републици Србији.

2. САВРЕМЕНЕ СТРАТЕШКЕ ОСНОВЕ ЗА ЗАКОНСКО РЕГУЛИСАЊЕ ТРГОВИНЕ И ТРЖИШТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

За усмеравање развоја тржишта Републике Србије неопходан је стратешки начин размишљања и деловања. У складу са тим приоритетан је стратешки документ који полази од преузетих обавеза у правцу европских интеграција и постојећег стања на тржишту Србије, усвојен од стране Владе Републике Србије. Кључна одредница сваког таквог документа, несумњиво, треба да буде потпуно опредељење за слободу тржишта и трговине, при чему се никако не подразумева и допуштање њиховог спонтаног развоја. Захтева се стратешко усмеравање развоја, уз одлучну и прецизну интервенцију државе када одређена дешавања и понашања прете да угрозе равноправност и слободу учесника на тржишту као и несметано деловање тржишног механизма. (Станковић 2017). Наравно, интервенција државе увек треба да буде оправдана и у ширем друштвеном интересу. (Ловрета, Кончар и др. 2018)

Стратегија развоја трговине је званични и обавезан водич за вођење трговинске политике и креирање институционалних решења за све у чијој се надлежности налазе ове активности. На основу таквог документа законски се регулише понашање учесника на тржишту и врши имплемантација институционалних решења.

Тржиште и трговина у Републици Србији су се до 2000. године развијали спонтано, без примене начела, унапред осмишљене и на тржишним принципима засноване, трговинске политике. Прве назнаке промена настају 2002. године са оснивањем Јединице за европске интеграције у Министарству за економске везе са иностраством, на чији прегдлог је 2003. године

Влада усвојила први Акциони план за усклађивање домаћих закона са прописима Европске уније.

Године 2003, упоредо са настајањем стратешког опредељења Републике Србије у правцу политичке, правне и економске интеграције у Европску унију, израђен је документ под називом Стратегија и политика трговине Републике Србије. (Стратегија 2003) Он је садржавао стратешка решења за период од 2003. до 2010. године. Нажалост, документ, стицајем околности, није усвојен од стране Владе Републике Србије. Међутим, поставио је стандарде испод којих се није смело ићи и представљао је путоказ за тадашње креаторе трговинске политике и представнике научне и стручне јавности.

У периоду од 2003. до 2008. године тржиште Србије је остваривало релативно високе стопе раста и отпочела је његова трансформација и концентрација. На њега су ушле бројне иностране трговинске компаније, али је настављена и спонтана приватизација и убрзано пропадање бројних домаћих трговаца. Односи између произвођача, трговаца и потрошача су били турбулентни и несређени. Адекватне информационе и статистичке базе за управљање трговином и тржиштем нису постојале. Модерна законска регулатива је споро усвајана.

Коначан заокрет у погледу стратешког приступа тржишту и трговини десио се 2008. године када је потписан и ратификован Споразум о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије са друге стране („Службени гласник РС", број 83/08) и Прелазни споразум о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице, са једне стране, и Републике Србије са друге стране („Службени гласник РС", број 83/08). Споразум о стабилизацији и придруживању је међународни уговор између Републике Србије и Европске уније који обухвата програм реформи које је неопходно спровести у циљу стицања статуса земље кнадидата за чланство у Европској унији. Свим овим наша држава је на себе преузела две најважније обавезе:

– успостављање зоне слободне трговине (либерализација трговине у прелазном шестогодишњем периоду: постепено укидање царина на увоз робе пореклом из Европске уније и слободан приступ роби из Србије тржишту Уније) и

– постепено усклађивање постојећих закона и будућег законодавства Републике Србије са правним тековинама Уније.

У складу са основним циљем стварања зоне слободне трговине, фокус је стављен на усклађивање постојећих закона и креирање нових управо у области унутрашњег тржишта и трговине. Као приоритетни елементи дефинисана су подручја трговинске политике: заштита конкуренције

и контрола доделе државне помоћи, право интелектуалне својине, јавне набавке, стандардизација и заштита потрошача (Станковић 2014). Коначну оцену о квалитету донешених закона и степену њихове имплементације давала је Европска комисија кроз годишње извештаје. У процедури доношења закона и подзаконских аката постале су обавезне изјаве о усклађености нацрта закона, другог прописа и општег акта са прописима Европске уније и табеле усклађености које приказују подударност конкретних одредаба са одредбама европског прописа. Све ово је наметнуло један другачији приступ и потребу за вишим нивоом одговорности институција Републике Србије задужених за ове активности.

Сва претходно наведена дешавања наметнула су потребу доношења новог стратешког документа који би усмерио развој тржишта и трговине, и који би, наравно, био у складу са одабраним стратешким усмерењем Републике Србије. Напокон, 29. јануара 2009. године од стране Владе Републике Србије усвојена је, модерна и „европска" Стратегија развоја трговине Републике Србије до 2012. године („Службени гласник РС", 15/2009). То је био први пут у историји Србије да је донета стратегија посвећена трговини. Односила се на период до 2012. године пошто се веровало да је то година „када Република Србија треба да буде спремна за чланство у Европској унији" (Ловрета 2009).

Документ који је усвојен потврђивао је стратешку опредељеност Републике Србије ка изградњи модерног тржишта и трговине, а све у складу са усвојеним Споразумом. Акценат је стављен на изградњу тржишне структуре која ће омогућити што интензивнију и делотворнију конкуренцију између трговинских субјеката, подстицање развоја малих и средњих трговинских предузећа, што интензивнији долазак иностраних трговинских ланаца на наше тржиште и ширењу мреже домаћих трговинских ланаца ван националног тржишта.

Стратегија усвојена 2009. године, исто као и стратешки документ из 2003. године, налагали су да се прво донесе Закон о трговини као основни и најопштији закон који регулише област тржишта. Након њега, и у складу са њим, следило би доношење посебних закона који уређују поједине области као што су заштита конкуренције, заштита потрошача, робне берзе, електронска трговина и слично.

Битно је напоменути да је у моменту доношења Стратегије из 2009. године на снази био закон стар 16 година, такозвани „савезни" Закон о трговини усвојен још 1993. године од стране Скупштине Савезне Републике Југославије („Службени лист СР Југославије", бр. 32/1993). Толико кашњење у иновирању Закона, за тржиште које се налазило у фази транзиције тј. које се налазило на самом зачетку, било је апсолутно неприхватљиво и значило је настајање бројних негативних последица.

Годину и по дана након доношења Стратегије, 28.07.2010. године завршена је процедура усвајања новог Закона о трговини („Службени гласник РС“, бр. 53/2010), кровног закона за тржиште Србије. Напокон, након 17 година од усвајања претходног, Србија је добила модеран законски правни акт који кровно уређује трговину и тржиште. Овај Закон почео је да се примењује 1. јануара 2011. године, што је означило озбиљан почетак савременог институционалног регулисања токова на нашем тржишту. Њиме су, сасвим сигурно, постављени темељи за савремени развој трговине Србије.

Након доношења Стратегије развоја трговине Републике Србије већ током 2009. године усвојени су нови Закон о спољнотрговинском пословању („Службени гласник РС“, 36/2009) и нови Закон о заштити конкуренције („Службени гласник РС“, бр. 51/2009), нови закон о Електронској трговини („Службени гласник РС“, бр. 41/2009), Закон о безбедности хране („Службени гласник РС“, бр. 41/2009) и Закон о безбедности производа („Службени гласник РС“, бр. 41/2009). Након тога, 2010. године следило је усвајање новог Закона о заштити потрошача („Службени гласник РС“, бр. 73/2010), који је почео да се примењује од 1. јануара 2011. године. Закон о тржишном надзору („Службени гласник РС“, бр. 92/11) донешен је крајем 2011. године, а Закон о робним резервама („Службени гласник РС“, бр. 104/2013) 2013. године и чијим ступањем на снагу је престао да важи Закон о робним резервама из 1992. године (двадесет једну годину се чекало на промену закона који прати драматичне промене кроз које је пролазило тржиште и друштво Србије). Закон о посредовању у промету и закупу непокретности („Службени гласник РС“, бр. 95/2013) донешен је такође 2013. године. Закон о оглашавању донешен јануара 2016. године („Службени гласник РС“, бр. 6/2016), заменио је, такође са великим закашњењем, Закон о оглашавању из 2005. године.

Ови донешени закони потврђују успешност реализације дефинисаних стратешких опредељења и смерница. До краја 2016. године реализована је већина задатака из области законодавства, у складу са стратегијама из 2003. и 2009. године.

Након доношења Стратегије развоја трговине Републике Србије из 2009. године која се односила на период до 2012. године, Влада Републике Србије крајем 2016. године усвоја Стратегију развоја трговине до 2020. године („Службени гласник РС“, број 100/2016). Њен основни циљ је даљи развој тржишта и трговине по принципима модерних тржишних привреда, уз оснаживање домаћих привредних субјеката како би могли да одговоре на притисак конкуренције на заједничком тржишту Европске уније и допринесу побољшању животног стандарда у Републици Србији. Као посебни циљеви наводе се: развој конкуренције на тржишту Републике Србије, подршка развоју малих и средњих предузећа и развој информатичке базе за адекватно вођење трговинске политике.

Акциони план за спровођење приоритетних мера и активности за реализацију решења предложених у овој Стретегији имао је следеће сегменте: политика конкуренције, политика развоја малих трговинских предузећа и предузетника, институционална решења и информатичка база. У оквиру датих сегмената налазе се активности попут усмеравања развоја трговине у правцу остваривања макро распореда малопродајних објеката који ће свим потрошачима створити сличне услове куповине, подстицај развоју електронске куповине, подршка развоју савремених трговинских формата – дисконти, cash and carry, DIY итд, унапређење заштите малих трговинских предузећа и предузетника у трговинском сектору, стимулисање пословног удруживања и креирања ланца вредности за мала трговинска предузећа и предузетнике, активности везано за информатичку базу. У оквиру Акционог плана апострофира се доношење измена и допуна закона из области тржишта и трговине, доношење недостајућих подзаконских аката, као и операционализација институционалних решења. На крају, зацртано је и формирање Националног савета за трговину чији би основни задатак био да надзире и координира спровођење активности.

3. АКТУЕЛНА РЕШЕЊА У ЗАКОНУ О ТРГОВИНИ КАО ПОЛАЗНОМ У ПРОЦЕСУ ИЗГРАДЊЕ РАЗВИЈЕНЕ СТРУКТУРЕ ТРЖИШТА И ТРГОВИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Нови Закон о трговини („Службени гласник РС”, број 52/19 од 22. јула 2019. године) ступио на снагу 30. јула 2019. године, као закон који у систему прописа који уређују промет робе и услуга има централно место. У концепцијском смислу он представља нормативну конкретизацију Стратегије развоја трговине Републике Србије усвојене 2016. године тако што на општи начина уређује целокупан промет робе и услуга (набавку и продају) и понашање учесника у промету. Конкретније, њиме се уређују услови и начин за обављање трговине на тржишту Републике Србије, унапређење трговине и заштита тржишта, забрана непоштене тржишне утакмице и надзор.

Анализа закона несумњиво потврђује да је законодавац имао за циљ да обезбеди простор за даљи развој тржишта и унапређење пословања учесника на тржишту. Тежило се обухватању свих уочених појава које су захтевале правно уређење уз обезбеђивања фер и једнаких услова за све учеснике. Циљ је био даље унапређење пословног амбијента и стварање услова за интензивнији развој трговине, развој и унапређење пословања самих трговиаца, али и конкуренције међу њима, што на крају крајева треба да доведе до боље позиције самих потрошача. Међутим, колико се у томе успело показаће се већ у почетним фазама спровођења овог Закона.

3.1. Појам и врсте трговине

Закон о трговини се примењује на сва лица која обављају трговину на тржишту Републике Србије. При томе се појам трговине дефинише као привредна делатност која обухвата пословне активности у вези са набавком и продајом робе, али и пружањем услуга, све са циљем остваривања добити. Она може да се обавља као трговина на велико; и трговина на мало и пружање услуга потрошачима. Као начини обављања трговине на мало и пружања услуга потрошачима наводе се: трговина на продајном месту, трговина личним нуђењем (ван продајног места, уз истовремено присуство трговца и потрошач без претходног захтева потрошача да му се учини понуда), даљинска трговина која опет може да буде електронска трговина и остала даљинска трговина путем других средстава.

У циљу заштите потрошача код трговине личним нуђењем прописано је да трговац и пружалац услуге потрошачима, као и његов пуномоћник, мора да поседује писану потврду потписану од стране трговца о обављању трговине личним нуђењем, која мора да садржи, пре свега, све податке о трговцу, пружаоцу услуга, пуномоћнику, роби/услузи која се нуди на продају, периоду, начину и подручју обављања трговине. Та поврда се обавезно истичне на месту понуде, односно даје на увид лицу ка коме је усмерена понуда како би потрошач био упознат са свим неопходним елементима.

Закон, између осталог, доноси детаљније регулисање електронске трговине путем које се остварују све већи промети, али која подразумева и велики удео сиве економије. Електронска трговина се дефинише као вид даљинске трговине (обавља се употребом једног или више средстава комуникације на даљину) која се остварује путем Интернета. Наводи се да се она нарочито реализује преко електронске продавнице, као основног облика електронске трговине, затим преко електронске (е-цоммерце) платформе која повезује трговце и потрошаче. Реализује се и преко електронске продавнице или преко електронске платформе када се роба директно од произвођача или велетрговца испоручује директно потрошачу. За тај трећи вид у Закону се наводи назив „dropshipping“ облик електронске трговине.

Сматра се да страно лице обавља даљинску, па самим тим и електронску трговину у Републици Србији, ако је усмерена на потрошаче у Републици Србији тј. ако користи језик у службеној употреби у Републици Србији или истиче цене у динарима, и ако нуди испоруку на територији Србије. Ово је посебно битно за спровођење политике заштите потрошача.

Када је у питању електронска трговина, веома је корисно и унапређење рада надзорних органа тј. увођење овлашћења инспектора да обави прикривену куповину (mistery shopping). Овим се даје адекватан инструмент за прикупљање доказа, што је кључно за утврђивање чињеничног стања

и изрицање управне мере. Уколико овај механизам буде заиста и адекватно коришћен ефекат на пољу сузбијања нелојалне конкуренције у овој области био би веома значајан.

Закон о трговини дефинише и посебне тржишне институције, као посебне, уређене облике тржишта који организују сусрет продаваца и купаца и то: робне берзе, сајмове, привредне изложбе и традиционалне манифестације, влетржнице, аукцијске куће. При томе се наглашава да оне не могу да учествују у трговинским трансакцијама чији су организатори.

3.2. Услови за обављање трговине

Регулишу се и услови за обављање трговине. Пре свега каже се ко су то трговци и пружаоци услуга, и оставља могућност да се накнадно уреде минимални технички услови за обављање трговине, који се односе на простор, опрему, уређаје и трговину на откупним местима. Уз то, прописује се да роба мора да испуњава услове здравствене и опште безбедности, техничке захтеве, услове паковања, обележавања, заштите животне средине и све оно што је утврђено Законом о трговини и посебним прописима.

Цене се на тржишту Републике Србије формирају слободно, осим када је законом утврђен другачији начин образовања цена. Прописују се правила по питању евиденције промета, а када је реч о исправама о роби, веома је битно, да Закон о трговини сада дефинише да оне могу да имају форму електронског документа.

Такође, у Закону се наводе и посебни услови за обављање трговине на мало и пружање услуге потрошачима као што је чињење доступним података о трговцу и пружаоцу услуге, правила за одређивање и истицање радног времена, правила за декларисање производа, између осталог, и у трговини на даљину и самим тим електронској трговини.

Веома значајна су прецизна правила за истицање цена, продајне и јединичне, а посебно она која се тичу електронских трговаца. Закон каже да трговац који обавља електронску трговину, која је истовремено усмерена и на потрошаче у Републици Србији, и у иностранству, може цене истицати и у страној валути, али да потрошачу мора да се да могућност да изабере валуту у којој ће се приказати продајна цена робе или услуге. Потрошачу који електронској трговини приступа из Републике Србије мора да се прво прикаже цена у динарима.

Интересантне су законске новине у погледу услова и начина нуђења робе и услуга са продајним подстицајима, продаје са сниженом ценом и оглашавања продаје робе са продајним подстицајима. Досадашње недовољно прецизно дефинисање продајних подстицаја изазивало је доста нејасноћа приликом спровођења. У пракси су коришћени различити термини који су на нефер начин манипулисали пажњом и понашањем потрошача.

Продајни подстицаји су дефинисани као нуђење робе или услуга под условима који су повољнији од оних који се нуде током редовне понуде. То су снижења цена, посебни услови продаје, испоруке, обећање награда, пратећи поклони, програми лојалности и друге погодности, као и промотивна продаја. Сада се уводе основни облици снижења и за сваки од њих се наводе посебна правила (распродаја, сезонско снижење и акцијска продаја). Каже се да уколико се роба или услуга продаје са сниженом ценом јасно истакнута треба да буде и синижена и претходна цена.

Распродаја је прецизирана као продаја по нижој цени у случају престанка пословања трговца, престанка пословања само у одређеним објектима или престанак продаје само одређене врсте робе. Роба на распродаји мора да буде физички издвојена. Осим тога, сезонско снижење је продаја по сниженој цени након протека сезоне и то између 25. децембра и 10. јануара и од 1. до 15. јула. Оно може да траје највише 60 дана. Различито од тога је акцијска продаја, која подразумева продају по цени која је нижа од претходне, а може да траје најдуже 31. дан.

Оно што је веома битно, а што је до сада значајно негативно утицало на позицију потрошача, је да је забрањено оглашавање продајних подстицаја за робу које има у тако малој количини да је очигледно да се тиме намерава привлачење купаца ради навођења на куповину друге робе, осим ако није јасно наведена расположива количина на почетку продајног подстицаја. Такође, детаљно су разрађени и други случајеви оглашавања који се тичу оглашавања процента синжења, наводних распородаја, робе са недостатком и слично.

3.3. Заштита тржишта и унапређење трговине

Један од основних циљева трговинске политике свакако је ефикасно спречавање поремећаја на тржишту и отклањања последица поремећаја који су већ настали, а све у циљу уредног снабдевања робом и услугама од виталног значаја за живот и здравље људи и организација од општег интереса. У ту сврху Влада може да донесе привремене мере заштите тржишта, на рок не дужи од 6 месеци, које се односе на одређену врсту робе и услуга, категорију трговаца и пружалаца услуга, потрошача, радно веме и слично.

Исто тако, у циљу унапређења и развоја трговине Влада може да одреди продстицајне мере које се односе на одређене трговце и пружаоце услуга, врсту робе или услуга, облик или врсту трговине и начин обављања трговине. Подстицајне мере и њихово трајање треба да буду у складу тј. сразмерне циљу и резултатима који се очекују.

Веома битан сегмент који се тиче заштите тржишта и унапређења трговине је део Закона који регулише непоштену тржишну утакмицу тј. нелојалну конференцију. У суштини, у питању су чињења трговаца или пружаоца услуга

тј. конкурената међусобно, супротне пословном моралу и обичајима, а којима се чини или може учинити штета другом трговцу или пружаоцу услуге. Ту се пре свега ради о изношењу неистинитих и увредљивих тврдњи, изношење података о другом трговцу или пружаоцу услуге о његовој роби или услузи, стварање забуне код потрошача продајом робе са ознакама, подацима или обликом који наводе на погрешне закључке у погледу извора, квалитета и других својстава, стицањем, коришћењем и одавањем пословне тајне без сагласности имаоца, обећавањем и давањем поклона веће вредости, имовинских и других погодности (давањем „мита“) како би се прибавила предност у односу на конкуренте, неовлашћено истицање ознаке квалитета, ознаке поверења или сличног знака.

Нелојална конкуренција је забрањена. Трговац и пружалац услуге који претрпи штету на тај начин може тужбом да захтева утврђивање радње непоштене тржишне утакмице, забрану даљег вршења, отклањање последица и надокнаду материјалне штета. Такође, он има право и на надокнаду нематеријалне штета која настаје услед повреде пословног угледа. Битно је да је поступак по тужби због непоштене тржишне утакмице хитан.

У складу са циљем заштите тржишта и унапређења трговине регулисано је и питање недозвољених шпекулација и забране пирамидалне трговине. Закон прописује забрану шпекулација, односно радњи трговаца којима је циљ или последица поремећај на тржишту или спречавање и отежавање спровођења привремених мера заштите тржишта (прописаних овим Законом). Под шпекулацијама се у овом смислу подразумева пре свега прикривање робе, ограничавање или обустављање њене продаје, закључивање привидних уговора о продаји артикала којима се утиче на понуду или тражњу на тржишту и ниво цена.

Забрањена је и пирамидална трговина, њено организовање, вршење, рекламирање и подстицање. Ова врста „трговине“ подразумева да купци (потрошачи) могу да купе производе или услуге искључиво од чланова мреже тј. лица укључених у ланац или мрежу препродаје робе или услуга. Обично се захтева плаћање одређене чланарине или друге накнаде од стране купца, намеће обавеза куповине великих (неразумних) количина или налажења других лица која ће се бавити препродајом робе из понуде продавца уз претходно плаћање накнада продавцу и слично.

3.4. Надзор над тржиштем и казнене одредбе

Веома значајан сегмент Закона о трговини Републике Србије је област надзора над његовим спровођењем и спровођењем прописа (подзаконских аката) донетих на основу њега. Инспекцијски надзор врше Министарство, преко тржишних инспектора, јединице локалне самоуправе, преко комуналних инспектора и други државни органи у складу са њиховим делокругом.

Пословима инспекцијског надзора руководи главни тржишни инспектор. Он је задужен за координацију рада и размену података у вези са обављањем ове врсте надзора. У складу са тим Закон о трговини детаљно прописује бројна питања надзора над тржиштем од службене легитимације и опреме инспектора, овлашћења тржишних инспектора, могућност вршења прикривене куповине од стране инспектора, дужности тржишног инспектора, овлашћења и дужности комуналног инспектора, мере у поступку инспекцијског надозора и слично. Међутим, на питања која нису уређена овим Законом, примењује се закон којим се уређује инспекцијски надзор.

У оквиру казнених одредби наведене су радње за које је прописана новчана казна како за физичко лице или одговорно лице у правном лицу, тако и за предузетника и правно лице. Такође, јако је битно да се прописује казна за физичко лице које обавља трговину робом и услугама, а није трговац или пружалац услуга у складу са Законом. Сем прекршајне казне, њему се може изрећи и заштитна мера забране вршења одређене делатности од шест месеци од две године. Ово је јако битно због спречавања трговине „на црно" која је све распрострањенија посебно у области електронског трговања. И иначе каже се: „Све оно шта није забрањено је дозвољено, а за шта не постоји прописана казна – могуће је".

4. ПРОМЕТ РОБЕ СА АУТОНОМНОМ ПОКРАЈИНОМ КОСОВО И МЕТОХИЈА

У складу са Уставом („Службени гласник РС", бр. 98/2006), највишим правним актом Републике Србије, територија Републике Србије је јединствена и недељива, и подразумева постојање и јединственог привредног подручја са јединственим тржиштем роба, рада, капитала и услуга. Осим тога, јединствен је и правни поредак Републике. У складу са тим, неопходно је да важећи Закон о трговини, као кровни закон који регулише трговину и тржиште у Републици Србији тј. пословне активности које се тичу набавке и продаје робе и пружања услуга у циљу остваривања добити, буде примењен на сва лица која обављају трговину на целовитом тржишту Републике Србије.

Са друге стране, у преамбули Устава Републике Србије наглашено је да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије. Она поседује суштинску аутономију у оквиру суверене државе Србије, што намеће обавезе свим државним органима да заступају и штите државне интересе на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима. То подразумева и уређење и заштиту јединственог тржишта, правног положаја субјеката и система обављања, између осталог, привредних делатности где спада и трговина у смислу обављања промета робе и услуга.

При томе, потребно је имати на уму и Уставом прописане одреднице да економско уређење у Републици Србији почива на тржишној привреди и отвореном и слободном тржишту, те да Држава Србија штити потрошаче. Она обезбеђује заштиту свих грађана као потрошача од погрешног информсања, радњи усмерених против њиховог здравља, безбедности и приватности, као и нечасних радњи на тржишту.

Када је у питању уређење функционисања целовитог тржишта Републике Србије и промета робе на њему, па самим тим и на тржишном подручју Аутономне покрајине Косово и Метохија, сви закони и други општи акти морају бити сагласни са Уставом. Поред тога, сви статути, одлуке и општи акти аутономне покрајине морају бити сагласни са законом. Међутим, саставни део правног поретка Републике Србије су и опште прихваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори који се непосредно примењују. Свакако, ти потврђени међународни уговори морају да буду у складу са Уставом.

Осим Закона о трговини, као кровног законског акта који уређује трговину и тржиште Републике Србије веома битан акт је и Царински закон („Службени гласник РС", бр. 95/2018, 91/2019 – др. закон и 144/2020) са припадајућим подзаконским актима. Он уређује општа правила и поступке који морају да се примењују на промет робе која се уноси и износи из царинског подручја Републике. У њему је наглашено да се примењује јединствено на целом царинском подручју, осим ако није другачије прописано законом Републике Србије или другим потврђеним међународним споразумом.

У овом Царинском закону, посебним чланом се истиче питање промета робе са Аутономном покрајином Косово и Метохија. Јасно се наводи да се његове одредбе примењују и на промет роба са Аутономном покрајином Косово и Метохија, и то у периоду важења, још увек важеће, Резолуције Савета безбедности УН број 1244, која је усвојена 10. јуна 1999. године.

Питање промета робе са Аутономном покрајином Косово и Метохија бременито је проблемима. Када је у питању област коју регулише Закон о трговини, који је и централна тема овог рада, у први план избија питање декларисања производа. Важећи Закон о трговини („Службени гласник РС", бр. 52/2019), као и закони који су му претходили, као једно од веома битних питања регулише питање декларисања производа. Између осталог, прописано је да роба мора да има декларацију која садржи податке о роби, а пре свега врсти, типу и моделу, количини, пословном имену произвођача. Такође, за робу из увоза мора да стоји име увозника и земље производње. Дужност снабдевања робе декларацијом, која садржи све наведене појединости, лежи на произвођачу или увознику робе.

Међутим, још почетком 2008. године почели су да ескалирају проблеми у вези са отпремом робе на Косово, којима је повод питање декларисања

производа. Примећено је коришћење неистинитих ознака и непотпуних информација које упућују на непостојећу државност Аутономне покрајине Косово и Метохија. То се дешавало нарочито код навођења увозника или дистрибутера производа за подручје Аутономне покрајине Косово и Метохија.

Инспекцијске службе надлежног Министарства су услед веома присутних неправилности те врсте у поступку инспекцијског надзора предузеле мере. Покренути су судски поступци у складу са законом против свих оних произвођача и трговаца који су на овај начин поступали у супротности са Уставом Републике Србије, Законом о оглашавању, Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација број 1244 и другим међународним и домаћим прописима и актима.

Инспекцијским надзором онемогућено је стављање неистиних ознака и информација овог типа на производе, амбалажу производа и слично огласно средство. Инспекцијске службе су, такође, наложиле уклањање већ постојећих. Сви увозници, дистрибутери и трговци су били у обавези да предузму самоинијацтивно активности у том правцу како се неистините, непотпуне, нејасне и вишезначне информације и ознаке не би појављивале.

Министарство трговине и услуга је тада издало саопштење за јавност (Саопштење) које је остало до данас званично тумачење за поступање које се очекује од свих трговаца и произвођача који обављају промет робе са Аутономном покрајином Косово и Метохија. У њему се наводи да се: „у складу са Уставом Републике Србије, а сходно Резолуцији Савета безбедности Уједињених нација број 1244 и другим међународним документима, као и другим прописима и актима Републике Србије, у случају када се на производу или амбалажи производа, који се налази на тржишту Републике Србије, наводи податак о увознику или дистрибутеру производа за подручје Аутономне покрајине Косово и Метохија, могу користити референце: „Косово, Србија", „Косово/Србија", „УНМИК/Косово", „Косово/1244 РС", под условом да се те референце не наводе у контексту или садржају ознака или података или других информација који се односе или упућују на територију друге државе".

Међутим, проблеми и препреке нису нестали. Драстичан пример је увођење, крајем 2018. године, такси од 100 одсто на робу која се допрема из Србије, што је више од годину дана, готово у потпуности, онемогућило одвијање промета. Осим тога, и даље је проблематично питање означавања на декларацијама и фактурама, фитосанитарним и ветеринарским сертификатима и пратећим документима. У вези са тим, у међувремену је прихваћена ознака „Косово ХК" што је ознака за царинску територију која се примењује на међународним трговинским документима, према стандарду

ИСО 3166 Међународне организације за стандардизацију. Међутим, када се ради о опису и о ознакама на пакетима, захтева се натпис „Косово" како би се роба несметано прометовала.

5. ПРИОРИТЕТНЕ СУГЕСТИЈЕ ЗА БУДУЋНОСТ

Након доношења новог Закона о трговини остаје веома уочљива празнина по питању регулисања непоштених трговачких пракси. Оне су резултат активности већих и снажнијих учесника на тржишту којима оне мање и слабије учеснике на тржишту доводе у независан положај. Ово се пре свега дешава у каналима снабдевања храном.

Данас се у погледу тога и код нас може доста тога замерити, пре свега, купцима и дистрибутерима, који демонстрирајући своју нагомилану снагу и моћ често онемогућавају фер конкурентско надметање, али и интерес самих потрошача. Директива Европске уније о непоштеним трговачким праксама у односима међу предузећима у ланцу снабдевања пољопривредним и прехрамбеним производима (ЕУ 2019/633 од 17. априла 2019. године) изричито забрањује одређена штетна понашања која се односе на: рокове плаћања за покварљиве прехрамбене производе; касно отказивање поруџбина кварљивих производа; једнострано и ретроактивно мењање услова уговора о испоруци од стране купца и то у вези са динамиком испоруке, роковима, количинама, стандардима квалитета или цене прехрамбених производа; плаћања која нису повезана са продајом пољопривредних и прехрамбених производа добављача; плаћања од стране добављача за пропадање прехрамбених производа у просторима купца, а које није узроковано немаром или грешком добављача и слично.

Остаје нада да ће Србија на исти или сличан начин ускоро регулисати ову област. Успех у томе обезбедио би стабилнију позицију свих малих и средњих предузећа који учествује на страни понуде у каналима промета прехрамбених производа, а који значајно доприносе ефикасности и ефективности укупне дистрибуције. То би омогућило и виши ниво животног стандарда пољопривредног становништва, јер оваква непоштена чињења на тржишту негативно утичу на профитабилност самих пољопривредних произвођача и њихове тржишне приходе.

Осим претходног, велики проблем представља и питање праћења трговине и тржишта. Информациони систем тржишта и трговине Републике Србије, на основу којег би све одлуке надлежних органа требало да буду доношене, не постоји. Закон прописује могућност да Министарство прибавља од трговаца и државних органа податке о трговини и трговинској мрежи, а у циљу иницирања и праћења ефеката мера економске политике. Међутим, у том погледу није се далеко одмакло, тако да и ово треба да буде један од приоритетних праваца спровођења овог Закона.

6. ЗАКЉУЧАК

Трговину су последњих деценија прошлог века захватиле револуционарне промене. Оне су биле много јаче и интензивније него у другим секторима привреде. Разлог за то лежи у динамичности и израженој сензибилности трговине у односу на дешавања у укупном тржишном и друштвеном окружењу. То, свакако, треба имати у виду приликом креирања и усвајања стратешких решења у циљу развоја трговине и тржишта. Међутим, ово се посебно односи на тржиште и трговину Србије, која се већ скоро тридесетак година налази у процесу транзиције, што, опет, налаже висок ниво обазривости и уважавања најразличитијих утицаја. Такође, ситуацију додатно усложњава опредељење и преузете обавезе у правцу стратешког усмеравања политичког, економског и институционалног развоја у складу са вредностима и моделима који су темељи Европске уније.

У оваквој ситуацији јасно је да је улога државе Србије, у процесу креирања и развоја трговине и тржишта, од пресудног значаја. Од ње се захтева одговорност и проактивност у креирању и имплементацији савремене и свеобухватне трговинске политике, која треба да уважи и јасну жељу Републике Србије да у потпуности преузме правне тековине Уније. То је и полазна основа за креирање стратешких усмерења и усавршавање постојећих и доношење нових законских решења у овом подручју. Закон о трговини који је донешен 2019. године потврђује да је уложено доста труда и знања у овом правцу. Међутим, на реду је имплементација свих законских решења и њихово даље усавршавање.

Међутим, као и до сада, постојање политичке стабилности и подршке имаће пресудан значај. За развој трговине и тржишта Републике Србије, па самим тим и целокупне привреде и друштва, веома би значило да ситуација, у том смислу, погодује што ефикаснијој и ефективнијој реализацији дефинисаних стратешких решења. Све то односи се и на отворена питања промета робе са јужном српском покрајином.

ИЗВОРИ

Директива европске уније о непоштеним трговачким праксама у односима међу предузећима у ланцу снабдевања пољопривредним и прехрамбеним производима (ЕУ 2019/633 од 17. априла 2019. године) https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32019L063.

Закон о трговини („Службени лист СР Југославије“, бр. 32/1993).

Закон о трговини („Службени гласник РС“, бр. 53/2010).

Закон о трговини („Службени гласник РС“, бр. 52/2019).

Ловрета- Петковић 2003: Стипе Ловрета- Г. Петковић, (редактори) *Стратегија и политика трговине Републике Србије*. Београд: Универзитет у Београду, Економски факултет и Влада Републике Србије, Министарство трговине, туризма и услуга. ИСБН: 86-403-0523-4.

Ловрета 2009: Стипе Ловрета (ур.) *Стратегија развоја трговине Републике Србије*. Београд: Универзитет у Београду, Економски факултет и Влада Републике Србије, Министарство трговине и услуга. ИСБН: 978-86-403- 0966-0.

Ловрета- Кончар- Петковић 2018: Стипе Ловрета- С. Кончар- Ј. Петковић, Г. *Канали маркетинга, трговина и остали канали*. Београд: Универзитет у Београду, Економски факултет и Економски факултет у Суботици, 2018. ИСБН: 978-86-403-1467-1.

Прелазни споразум о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице, са једне стране, и Републике Србије са друге стране („Службени гласник РС", број 83/08).

Саопштење за јавност Министарства трговине и услуга Републике Србије од дана 17.01.2008. године http://www.mtu.gov.rs/cms/?p=135.

Службени гласници Републике Србије: http://www.slglasnik.com/sluzbena-glasila/stampana-izdanja.

Споразум о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије са друге стране („Службени гласник РС", број 83/08).

Станковић 2014: Љиљана Станковић, *Трговинска револуција, нови односи снага у каналима маркетинга*, Београд: Чигоја штампа, ИСБН: 978-86-513-0088-9.

Станковић 2017: Љиљана Станковић, *Савремене стратегије развоја трговине Републике Србије*, СПССМ, Зборник радова Савремени проблеми стратегије и стратегијског менаџмента, ИСБН 978-86-87333-83-3, стр. 140-149.

Стратегија развоја трговине до 2020. године, („Службени гласник РС", број 100/2016).

Устав Републике Србије („Сл. гласник РС", бр. 98/2006).

Царински закон („Сл. гласник РС", бр. 95/2018, 91/2019 – др. закон и 144/2020).

Ljiljana Đ. STANKOVIĆ
Lazar R. CVIJIĆ

LEGAL FRAMEWORK GOVERNING THE AREA OF TRADE AND MARKETS IN THE REPUBLIC OF SERBIA WITH SPECIAL ATTENTION TO THE MOVEMENTS OF GOODS WITH THE AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Trade in modern market conditions has a complex and very important role in economic and social development. In Serbia, trade and market issues are gaining importance with the beginning of the approach toward the single European market. In parallel, the first modern strategic directions in the field of market development and trade policy have been created. Trade Development Strategies of the Republic of Serbia were the basis for the preparation and enactment of trade laws. The 2019 Trade Act in a modern and comprehensive way regulates the area of trade and markets in the Republic of Serbia. However, after its adoption, a timely and intensive implementation of the created resolutions is necessary. Also, a firm commitment is needed towards future amendments to this act, as it is a very dynamic area that requires close monitoring and a full understanding of the changes that are happening in the environment. Special attention should be focused on analysing the current situation, further developments and regulating the trade of goods with the Autonomous Province of Kosovo and Metohija.

Key words: trade, market, trade policy, strategy, law, Autonomous Province of Kosovo i Metohija.

Рад је предат 21. јануара 2021. године, након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.23:336.74 (497.11)
332.6(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-31224

Оригинални научни рад

*Милан М. РАДОВИЋ**
Универзитет Источно Сарајево
Економски факултет Пале
Република Српска, Босна и Херцеговина

МОНЕТАРНА ПОЛИТИКА ПОСМАТРАНА КРОЗ ПРИЗМУ ОПШТИХ УСЛОВА У ВЕЗИ ПРОЦЕНА ВРЕДНОСТИ НЕПОКРЕТНОСТИ НАСТАЛИХ НА ОСНОВУ БАЗЕ ПОДАТАКА ЛИЦЕНЦИРАНИХ ПРОЦЕНИТЕЉА

Апстракт: Када је реч о вођењу монетарне политике у Републици Србији потребно је нагласити да је основни оквир за регулисање поменуте политике донесен и усвојен Закон о Народној банци Србије. Аутор овог рада истиче је неопходно поштовати захтевани примарни циљ Народне банке Србије, односно потребно је поштовати пре свега постизање и одржавање стабилности цена, чиме се доприноси очувању стабилности финансијског система и одрживом економском расту привреде Републике Србије у целини. Постоје бројни начини утицаја Народне Банке Републике Србије на остваривање монетарне политике, али у овом раду аутор истиче само неке од важнијих попут: остваривања стабилности цена, спровођење режима циљане инфлације од стране Народне Банке Србије и др. Осим тога да би се могла остварити сигурна монетарна политика потребно је путем обелодањених годишњих индекса потрошачких цена извршити изражавање у датом интервалу, као и уз препоручено исказивање процењеног дозвољеног одступања.

У циљу комплетирања монетарне политике могућа је примена реалног приказа референтне каматне стопе. Она је основни инструмент монетарне политике у режиму циљане инфлације коју Народна Банка настоји да одржи на реалном нивоу у датом периоду посматрања. Осим тога Народна Банка путем осталих монетарних инструмента креира укупне услове у којима ће деловати инструменти монетарне политике попут на пример интервенција на девизном тржишту, обављању самих операција на отвореном тржишту, прописивању обавезне резерве, давање кредитних и депозитних олакшица као и обављање континуираних интервенција на девизном тржишту Републике Србије.

* Др економских наука knowledgemilan@gmail.com

Аутор истиче у овом раду и постојање неких других значајних услова утицаја на вођење опште монетарне политике у економији Републике Србије. Аутор рада је истакао значај имплемнтације процене вредности непокретности правних субјеката у Републици Србији као и на значај формирања базе процењених непокретности од стране лиценцираних проценитеља, а што је могуће применити и у великом броју веома хетерогених компанија (Blair, 2017; Chen, 2019; Gandy, 2019).

Кључне речи: монетарна политика, Закон о Народној Банци Србије, процена вредности непокретности.

За израду овог рада аутор је користио јавно доступне тзв. опште услове о проценама вредности непокретности[1] које су доступне у бази података о проценама вредности непокретности које су формирали лиценцирани проценитељи у Републици Србији. Осим тога у оквиру општих услова о процени вредности некретнина могуће је да се ближе уреде услови и начин увида у податке о проценама вредности непокретности које су формиране у бази података о проценама вредности непокретности које су формирани од стране лиценцираних проценитеља.

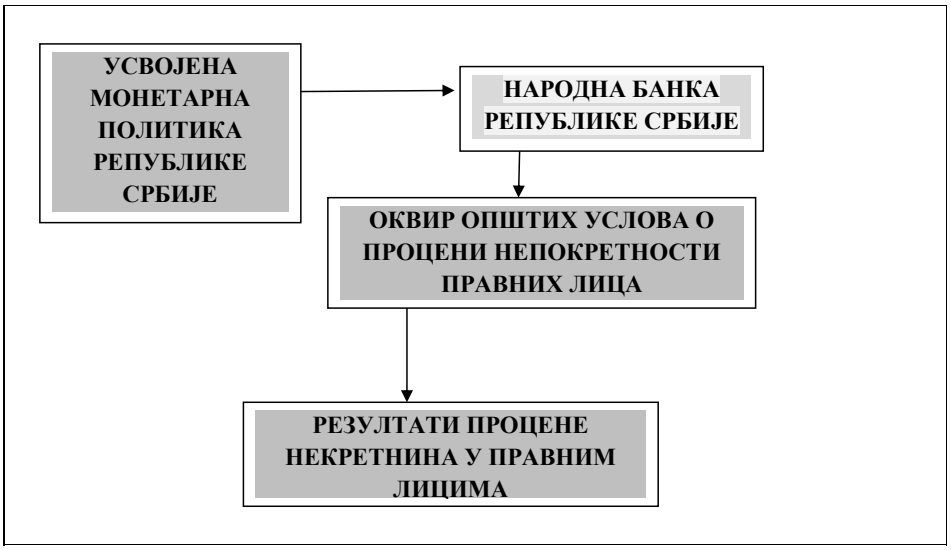
Тако посматрано вредновање некретнина утиче на укупно финансијско извештавање (Пернек 2001; Мијић, Поповић 2016), али и на финансијско извештавање великог броја различитих правних лица (Мајсторовић и др, 2015). На основу тога се може истаћи да се применом стандардизације процеса вредновања (Поповић и др, 20147) може суштински утицати на мењање општих социо-економских услова (Поповић 2014) пословања.

То је у складу складу са усвојеним Законом којим се уређују основи вршења послова који се додељују овлашћеним и лиценцираним проценитељима. Они суштински врше послове реалног утврђивања вредности непокретности и то за велики број хетерогених правних лица, а које се налазе у редовном пословању у Републици Србији.

МОГУЋИ ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ УТИЦАЈА НАРОДНЕ БАНКЕ СРБИЈЕ НА ПРАВНА ЛИЦА У ФУНКЦИОНИСАЊУ ПОСЛОВАЊА РЕАЛНИХ СУБЈЕКАТА

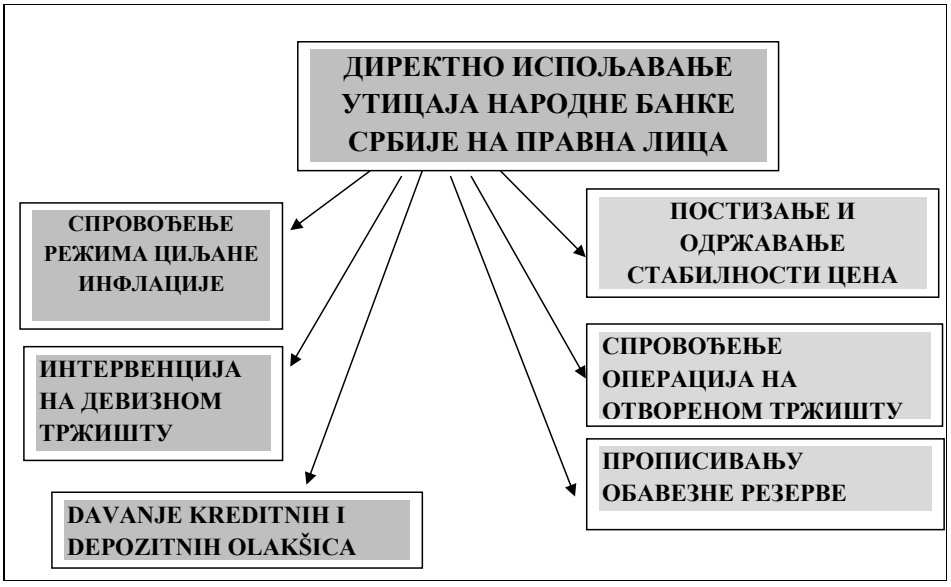
Приказ могућег изражавања утицаја Народне Банке Србије на правна лица у најопштијем утицању аутор је приказао у виду слике 1.

1 https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/propisi-fs/baza_nepokretnosti_ou.pdf

Извор: аутор (2021)

Осим изнетог општег шематског приказа, аутор је направио могући шематски приказ директног макроекономског утицања на пословање правних лица у Републици Србији (слика број 2).

Извор: аутор (2021)

ОПШТИ УСЛОВИ ЗА ОБАВЉАЊЕ ПРОЦЕНЕ НЕКРЕТНИНА У ПРАВНИМ ЛИЦИМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

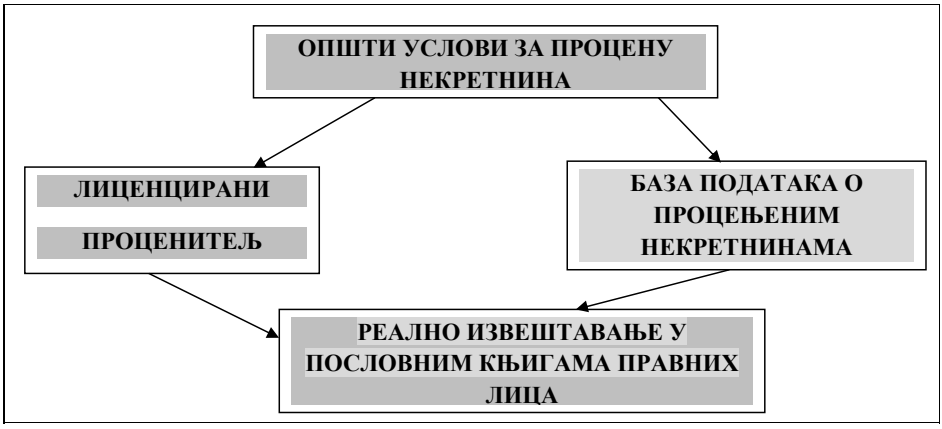
Да би правилно приказали значај општих услова о проценама вредности непокретности, аутор истиче значај уважавања битних категорија (појмова) у вези регулисања питања вредности непокретности у Репбулици Србији.

Аутор истиче две битне категорије везане за правилно и реално формирање вредности некретнина са којима правна лица управљају, а нарочито се истиче уважавање категорије:

1) лиценцираног проценитеља, који је у суштини физичко лице које испуњава услове прописане Законом и коме је министар надлежан за послове финансија издао лиценцу за вршење процене вредности непокретности и

2) база података која представља базу података о проценама вредности непокретности коју, у складу са Законом и Одлуком, води Народна банка Србије.

Приказ општег шематског приказа општих услова за обављање реалне процене некретнина аутор је приказао у виду слике број 3.

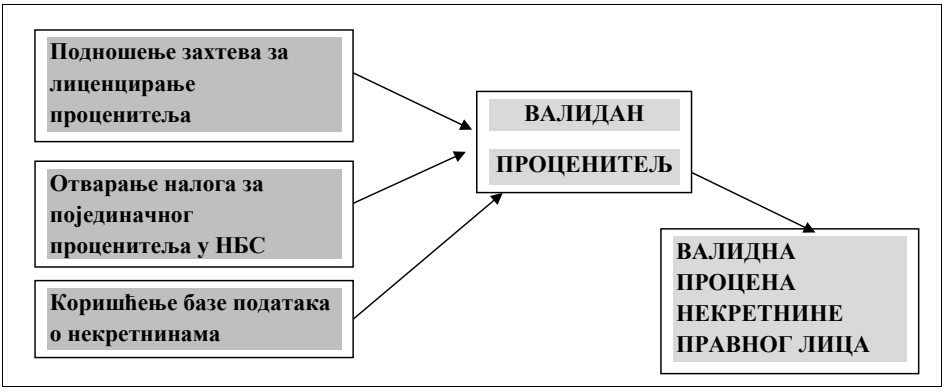

Извор: аутор (2021)

ИСПУЊАВАЊЕ УСЛОВА ЛИЦЕНЦИРАНОГ ПРОЦЕНИТЕЉА КАО ФАКТОРА СИГУРНОСТИ ОБАВЉАЊА ВАЛИДНЕ ПОРОЦЕНЕ НЕКРЕТНИНА

Аутор у оквиру формирања слике у вези испуњавања услова за лиценцираног проценитеља, истиче да је неопходно испуњавање бројних услова од стране лиценцираног проценитеља а све у сврху формирања сигурног проценитеља који ће моћи дати реалну процену некретнина која има велику дозу валидности за све учеснике у поступку вредновања некретнина.

Шематски приказ аутор је дао у виду приказа слике број 4, као општи и прихватљив модел примене у великом броју правних лица у Републици Србији.

Извор: аутор (2021)

УВИД У БАЗУ ПОДАТАКА НЕКРЕТНИНА ОД СТРАНЕ ЛИЦЕНЦИРАНОГ ПРОЦЕНИТЕЉА У СКЛОПУ РЕДОВНОГ ПОСЛОВАЊА

Аутор истиче да лиценцирани проценитељ може остварити увид у следеће податке који му могу бити од велике важности за реално спровођење послова лиценцираног проценитеља, а који се односе на појединачну непокретност евидентирану у бази података:

1. врста непокретности;
2. опис пословне намене комерцијалне непокретности;
3. општина;
4. катастарска општина;
5. број листа непокретности;
6. број катастарске парцеле;
7. број етажа непокретности (спратност);
8. опис структуре непокретности;
9. број етаже на којој се стан налази;
10. површина непокретности;
11. опис површине непокретности;
12. површина парцеле;
13. број соба;
14. година изградње непокретности;
15. година последње адаптације;

16. грејање;
17. опис;
18. гаража/гаражно место/паркинг место;
19. површина гараже/гаражног места/паркинг места;
20. уписаност непокретности у Катастар непокретности;
21. врста процене (прва процена или репроцена);
22. датум процене;
23. процењена тржишна вредност непокретности у валути;
24. валута процене;
25. метод процене вредности непокретности;
26. уговорена цена у валути;
27. валута уговорене цене;
28. број решења/лиценце проценитеља;
29. матични број правног лица (проценитељаке куће).

ОСТАЛИ УСЛОВИ У ВЕЗИ КОРИШЋЕЊА БАЗЕ ПОДАТАКА О НЕКРЕТНИНАМА КОЈЕ СЕ НАЛАЗЕ У ЕВИДЕНЦИЈИ БАЗЕ А КОЈОЈ ПРИСТУПАЈУ ЛИЦЕНЦИРАНИ ПРОЦЕНИТЕЉИ

Лиценцирани проценитељ путем свог налога приступа бази података о процењеној вредности некретнина. Он такође несме дати другом лицу приступ преко свог налога којим приступа бази. Осим тога лиценцирани проценитељ се обавезује да ће базу података користити с пажњом доброг привредника и искључиво ради обављања послова процене вредности непокретности.

Народна Банка Србије има право да прати коришћење формиране базе о процењеним некретнинама, а уједно има могућност да изврши надзор над коришћењем базе података од стране корисника односно лиценцираних проценитеља.

Народна банка омогућава лиценцираним проценитељима да користе податке из базе у циљу формирања статистичких анализа, као и других анализа које познаје вршење послова процене некретнине.

У случају евентуалних злоупотреба од стране корисника односно лиценцираног проценитеља Народна Банка Србије има могућност да наплати штету од лиценцираног проценитеља некретнина. У случају спора Народна Банка Србије има могућност споразумног решавања спора са лиценцираним проценитељем или путем Суда који територијално припада подручју где је седиште Народне Банке Републике Србије.

ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА ПРОЦЕНЕ НЕКРЕТНИНА ОД СТРАНЕ ЛИЦЕНЦИРАНОГ ПРОЦЕНИТЕЉА НЕКРЕТНИНА

Примена знања вештина од стране лиценцираног проценитеља некретнина треба да буде примарни начин изражавања реалног приказа вредности некретнина. Лиценцирани проценитељ у току поступка процене некретнина треба да користи стандардне начине изаражавања вредности некретнина.

Аутор даје пример коришћења два компаратива у могућем поступку процене некретнина од стране лиценцираног проценитеља (табела број 1).

Табела 1.: Приказ два компаратива у склопу укупног доношења резултата фер вредновања некретнине предузећа

Подаци о компаративима	Компаратив бр. 1	Компаратив бр. 2
Локација	Шири центар другог града по величини у Републици Србији	Шири центар другог града по величини у Републици Србији
Спратност компаративне некретнине	други	четврти
Квалитет компаративне некретнине	Добар	Добар
Извор информисања	Агенција за посредовање и продају некретнина А	Агенција за промет некретнина Б
Површина компаративне некретнине (m^2)	500,00	500,00
Понуђена цена компаративне некретнине (€)	650.000,00	635.000,00
Понуђена јединична цена компаративне некретнине (€/m^2)	1.300,00	1.270,00
Јединична цена након корекције (€/m^2)	1.186,00	1.153,00

Извор: аутор (2021)

Осим приказа компаратива као сигурног показатеља утврђивања реалне вредности некретнина лиценцирани проценитељ може да користи и утврђивање пондера у поступку вредновања некретнина по јединици процене некретнине.

Сам приказ могућег утврђивања пондера аутор је дао у приказу табеле 2.

Табела 2.: Приказ увођења пондера у склопу сагледавања вредности некретнине по m^2

Карактеристике	Пондер	Компаратив бр. 1		Компаратив бр. 2	
Локација предметне некретнине	25%	Исто	25%	Исто	25%
Старост предметне некретнине	10%	Новије	10%	Новије	10%
Спратност предметне некретнине	10%	Исто	10%	Исто	9%
Квалитет предметне некретнине	20%	Исто (уз прилагођавање)	15%	Боље	15%
Површина предметне некретнине	15%	Исто	13%	Исто	13%
Побољшања у односу на компаратив	20%	Исто	18%	Исто	18%
Процентуално упоређење		91%		90%	
Јединична цена (или коригована ј.с.)		1.186		1.138,00	
Јединична цена након поређења		1.067,40		1.024,20	

Извор: аутор (2021)

Аутор истиче да је могуће приказати добијене резултате вредновања некретнина и на друге начине на пример путем приказа стварне вредности некретнине у валути по јединици исказане површине за одређену некретнину која је била предмет вредновања. Могуће вредновање аутор даје у виду приказа у табели број 3.

Табела 3.: Приказ добијене вредности некретнине изражена у EUR i RSD po m2

ОПИС	ЈЕДИНИЦА МЕРЕ	Изражавање резултата након фер вредновања
Израчуната јединична цена	EUR/m^2	1.039,26
Укупна површина	m^2	970,38
Израчуната укупна цена	EUR	1.008.477,12
Заокружена вредност:	EUR	1.008.477,00
Заокружена вредност:	RSD	121.983.663,50

Извор: аутор (2021)

ЗАКЉУЧАК

Изузетно је важно да се спровођење монетарне политике у Републици Србији врши у складу са усвојеним Законом о Народној банци Србије. У том контексту веома је важно да се континуирано поштује стабилности цена, јер се на тај начин може допринети очувању стабилности финансијског система и одрживог економског раста привреде у целини.

Народна Банка Републике Србије може да утиче применом механизама монетарне политике на правна лица попут: примене остваривања стабилних цена, путем спровођење режима циљне инфлације, путем примене реалног приказа референтне каматне стопе, путем примена интервенција на девизном тржишту, путем операција на отвореном тржишту, путем прописивању обавезне резерве, путем давање кредитних и депозитних олакшица и на друге начине.

Аутор истиче да постоје и неки други механизми помоћу којих се може подићи сигурност у раду Народне Банке Србије. У овом раду аутор је истакао постојање реалне процене вредности непокретности правних субјеката у Републици Србији као фактор помоћу кога се може повећати сигурност вођења реалне политике управљања у великом броју веома хетерогених правних лица.

На крају аутор истиче да је од велике важности постојање задовољавајућег броја лиценцираних проценитеља некретнина као и постојање формиране базе процењених непокретности. Илустрација могућих фактора односно приказ битних параметара који могу послужити великом броју лиценцираних проценитеља да квалитетно одреде реалну вредност некретнина у Републици Србији дато је од стране аутора у табеларним приказима 1-3.

ЛИТЕРАТУРА

Blair, D. 2017: David Balir. „Private company finance and financial reporting: what do we know?“: a practitioner's view, Accounting and Business Research, 47,5, 538-539.

Chen, R. 2019: Ruisi Chen. „Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality–Evidence from Integrated Audits“. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.

Gandy, B. 2019: „21st century scandals: towards a risk approach to financial reporting scandals“: a practitioner view. Accounting and Business Research, 49,5, 536-539.

Мајсторовић, А, Поповић, С, Волф, Д. 2015: Александар Мајсторовић, Стојан Поповић, Дејан Ворф. „Теорија и политика биланса“, друго измењено и допуњено издање, Нови Сад: Фељтон.

Мијић, Р, Поповић, С, 2016: Ранко Мијић, Слободан Поповић. „Финансијско Рачуноводство“, Бања Лука: City print.

Pernek, F. 2001: Franc Pernek. „Finančno pravo in javne finance“ - splošni del, Maribor: Pravna fakulteta..

Поповић, С. 2014: Стојан Поповић. „Социо-економски фактори ограничења развоја аграра“, Нови Сад: Фељтон.

https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/propisi-fs/baza_nepokretnosti_ou.pdf

Milan M. RADOVIĆ

MONETARY POLICY OBSERVED THROUGH THE PRISM OF GENERAL CONDITIONS REGARDING THE VALUATION OF IMMOVABLE ASSETS BASED ON THE DATABASE OF LICENSED APPRAISERS

Summary

When it comes to conducting monetary policy in the Republic of Serbia, it is necessary to emphasize that the basic framework for regulating the mentioned policy was adopted and the Law on the National Bank of Serbia was adopted. The author of this paper emphasizes the need to respect the required primary goal of the National Bank of Serbia, i.e. it is necessary to respect the achievement and maintenance of price stability, which contributes to preserving the stability of the financial system and sustainable economic growth of the Serbian economy as a whole. There are numerous ways of influencing the National Bank of the Republic of Serbia on the realization of monetary policy, but in this paper the author emphasizes only some of the most important ones: achieving price stability, implementation of the inflation targeting regime by the National Bank of Serbia and others.

In addition, in order to achieve a sound monetary policy, it is necessary to make an expression in a given interval through the disclosed annual consumer price indices, as well as with the recommended expression of the estimated allowed deviation. In order to complete the monetary policy, it is possible to apply a realistic representation of the reference interest rate. It is the basic instrument of monetary policy in the inflation targeting regime that the National Bank seeks to maintain at a real level in a given observation period. In addition, the National Bank, through other monetary instruments, creates the overall conditions in which monetary policy instruments will operate, such as interventions in the foreign exchange market, conducting open market operations, prescribing required reserves, providing credit and deposit facilities and performing continuous interventions in the foreign exchange market Republic of Serbia.

In this paper, the author emphasizes the existence of some other significant conditions of influence on the conduct of general monetary policy in the economy of the Republic of Serbia. The author of the paper emphasized the importance of the implementation of real estate appraisal of legal entities in the Republic of Serbia, as well as the importance of forming a database of appraised real estate by licensed appraisers.

Key words: monetary policy, Law on the National Bank of Serbia, real estate valuation.

Рад је предат 10. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.23:654.19
316.776.2/.3
doi: 10.5937/bastina31-30695

Оригинални научни рад

*Јелена Р. ПЕТРОВИЋ**
Војна академија, Универзитет одбране, Београд, Србија

УЛОГА МЕДИЈА У ПСИХОЛОШКОМ РАТУ

Апстракт: Заливски рат означава прекретницу у поимању психолошког рата, као и начину приказивања ратних дешавања у медијима. Основна средства нису више пропагандне поруке и леци, а примат у извештавању преузимају одабрани новинари и одабране ТВ станице. Развој технике и технологије и појава друштвених мрежа отвара могућност избегавања класичних ратова који изазивају велике економске ломове и политичке кризе, са дуготрајним последицама. Основно средство борбе у психолошком рату постају дезинформације, чија је прилагођеност савременим технологијама довела до њихове еволуције у друге појавне облике психолошког рата као што су спиновање, фејк њуз, астротурфинг и социјални инжињеринг. Заробљени у сопствену замку борбе за тржиште, инсистирањем на интерактивности, медији су дали простор стварању привида јавног мњења, с чим могу да се изборе укидањем могућности интерактивних садржаја или игнорисањем истине уколико она није у складу са политиком куће (уколико се испостави да првобитно одабрани курс извештавања више по њих није повољан или од почетка није тачан).

Кључне речи: астротурфинг, ботови, дезинформације, друштвене мреже, спиновање.

1. ПСИХОЛОШКИ РАТ

Класична дефиниција ратовања, као сукоба две државе, две војске, који се одвија на територији заинтересованих страна, који обухвата примену конвенционалног оружја и који траје извесно време и након тога бива окончан, у модерном свету постаје идеална фикција. Насупрот томе, психолошки рат представља посебан облик рата којим се желе наметнути одређени политички и војни циљеви, а који се одвија различитим психолошким средствима. Психолошки рат је:

1. заснован на научним постулатима психологије,
2. огранизован и планиран,

* доцент, jelenailicpetrovic@gmail.com

3. одвија се континуирано и његово трајање је перманентно (како у рату, тако и у миру, а по правилу, претходи оружаном сукобу, нарочито против земље на коју се планира агресија)

4. мета су различите циљне групе – води се против непријатеља, али и против неутралних и пријатељских група и народа,

5. има различите циљеве, опште (слабљење и подривање моралне снаге и одбрамбене спремности земље на коју се припрема или врши агресија, придобијање светског, а понекад и сопственог и непријатељевог јавног мнења да се агресивна политика и ратне акције прихвате као неопходне и праведне, успостављање система власти на окупираној територији и придобијање становништва за сарадњу и послушност, путем механизама демонстрације војне моћи и одмаздама, као и придобијањем становништва окупираних територија обећавањем бољег живота, итд.) и специфичне циљеве (рушење угледа и вредности датог друштвеног система, разбијање јединства друштва, изазивање страха и панике, изазивање носталгичних осећања код противника, охрабрење петоколонашких и других субверзивних елемената и спољне емиграције, итд. (Пајевић и Касагић, 2003),

6. има различите појавне облике и реализује се различитим, најчешће неочекиваним, средствима.

Вербални модалитети примене психолошког рата су пропаганда, дезинформације, гласине, спиновање, фејк њуз, астротурфинг. Невербална средства психолошко-пропагандних активности су разнолика и могу укључивати различите појавне облике (летке, плакати, графити, музику, карикатуре, комерцијалне производе и робу широке потрошње, различите скупове али и посебно припремљене скупине људи окупљене у пропагандне тимове који се шаљу на терен, истакнути појединци, формирање културних центара, стипендирање одабраних, формирање разних друштва чије је чланство привилеговано и у његове кругове се долази по позиву, формирање алтернативних облика моћи попут влада у сени и слично, плаћени лобисти, ПР агенције, итд.).

2. ЗНАЧАЈ ИНФОРМАЦИЈА И ДЕЗИНФОРМАЦИЈА У ПСИХОЛОШКОМ РАТУ

Коришћење информација и дезинформација није ексклузивно право нити средство психолошког рата. Значајан део операција у оквиру информационог рата се одвија путем дезинформисања. Разлика између њих је у циљевима те стратегији наступа. Циљ пласирања дезинформација у информационом и сајбер рату је општији: трајно или што је могуће дуже утицати на промену садржаја и организације корпуса јавнога знања противника. У психолошком рату, циљ дезинформисања је специфичнији, ограниченији

и односи се на одређени временски тренутак деловања и спроводи се паралелно са другим средствима психолошког рата, како би се заварао противник, јавним или тајним каналима комуникације (Туђман 2008). Често се назива и „управљање перцепцијом" (perception management). Операције управљања перцепцијом дефинисане су као акције за преношење или одбијање одабраних информација и показатеља публици у сврху утицаја на њихове емоције, мотиве, когницију, као и на обавештајне изворе и обавештајце разних нивоа како би се утицало на њихове службене процене, што има за резултат понашање и потезе који су повољни за циљеве оног који спроводи управљање перцепцијом (Garfield 2002). Дезинформисање у информационом рату је могуће извести комбинацијом операција утицаја, контролом приступа медијима (уколико су доступни медији путем којих се оне могу пласирати и ако се доступност медијима брани противничкој страни), информатичким операцијама као физичком инфраструктуром, али и обезбеђивањем социјалне инфраструктуре којом се преносе информације (заузимање позиција у политичким центрима моћи, медијима, разним цивилним организацијама, првенствено невладиним преко ангажованих појединаца или група). Данас се информациони рат заснива на употреби савремених технологија и одвија се паралелно у две средине: сајбер простору и социјалној средини, са директним импликацијама на појединца који је мета напада, али и могућношћу деловања на неку издвојену групу, али и друштво у целини.

Са друге стране, сајбер ратовање представља примену информација, информационих средстава и сајбер простора у сврху вођења међународних сукоба. Одвија се у потпуности или делимично у сајбер простору или кроз сајбер простор (Младеновић, Јовановић и Дракулић 2012). Сајбер простор обухвата различите електронске медије који креирају, преносе, размењују или чувају информацију, која се обрађује од стране медија или стручњака различитих профила, јавно или тајно, при чему се информације пуштене у етар такође могу и блокирати, уништити или на неки други начин изменити, од стране актера који учествују у комуникацији која се одвија у сајбер простору, при чему сајбер простор обухвата не само интернет већ и информационе мреже ван њега. Директно дејство сајбер напада нема природу кинетичког дејства, али његове последице (посредно дејство) могу бити и физичко уништење средстава и рањавање или убијање људи. Тако, на пример, Русија, поред технолошког вида испољавања сајбер ратовања (претње информационим системима и инфраструктури) истиче значај и других претњи из сајбер простора попут информационих операција усмерених према домаћем становништву циљане државе које се покрећу прикривено или отворено са циљем политичког манипулисања делом или целокупним становништвом, иницирањем и ширењем опозиционих протеста и мобилисањем

неформалних друштвених група чије су активности усмерене ка рушењу владајућих режима или дестабилизацији државног и друштвеног система. Због тога је забрањено стварање монопола у креирању, прикупљању или ширењу информација, надзирању становништва, сакривању битних информација од јавности, незаконита употреба специјалних средстава за остваривање утицаја на свест појединаца, група или друштва, монополизација информационог тржишта, спречавање функционисања руских информативних агенција и масовних медија у унутрашњем информационом простору и јачање њихове зависности од политике страних информативних агенција, блокирање функције државних медија и било каква манипулација информацијама (дезинформације, извртање или прикривање информација, (Младеновић, Јовановић и др. 2012).

3. ПСИХОЛОШКИ РАТ И МЕДИЈИ – ИСТОРИЈАТ

Танта (2007) манипулацију дефинише као смишљен, систематичан и контролисан поступак или скуп поступака помоћу којих манипулатор, користећи се симболичким средствима у, за њега погодним психосоцијалним условима, шаље одређене поруке у јавност (масу) преко средстава комуникације с намером да утиче на уверења, ставове, мишљења и понашање људи, где медиј има улогу „посредника", односно средства, између пошиљаоца и примаоца. Бал (1997) наводи да је моћ обликовања понашања људи помоћу медија препозната од самих почетака новинарстава и да их Токвил (1840/2018) види као средство путем ког је могуће у истом тренутку сместити исту мисао у хиљаде глава. Шагољ (2003) запажа, за разлику од времена када је владар (који је једини имао право на вест) могао убити гласника неповољних вијести, данашњи гласници мењају владаре, организују хајке, оптужују, пресуђују и терају у рат.

Уз употребу медија манипулацијама и пропагандом стварани су или уништавани друштвени покрети, оправдавани ратови, потенциране финансијске кризе, подстицане разне идеологије, па чак и подржаван утицај медија на производњу виртуелне стварности у колективној психи (Чомски 2006). Перцепција јавности зависи од оног што су медији изабрали, испустили, обликовали и интерпретирали у оквиру свог садржаја. Професионална се етика новинара доводи у питање прешуткивањем или наглашавањем, драстичним описивањем догађаја или његовим улепшавањем, тумачењем догађаја с циљем пропаганде и слично.

Развој односа војске и медија текао је, историјски, кроз неколико фаза. У првој фази медијима је био забрањен приступ ратишту или се пак одвијао преко војних новинара и фотографа, које је службено ангажовала војска,

а ређе су то били појединци који су самоиницијативно радили, у форми описа тока и резултата битке, као дописници или сарадници – добровољци. Извештаји су били објављивани данима након одређеног догађаја. У другој фази, током Првог светског рата, приступ новинарима ратишту је био забрањен, а улога медија је била пропагирање праведности борбе, упућена првенствено ка домаћој јавности. Главну улогу је имао радио, на првом месту British Broadcasting Corporation (BBC), емитовањем емисија које су првенствено имале патриотски карактер. Њихови главни садржаји су били посвећени подизању морала припадника енглеског говорног подручја у оквиру Уједињеног краљевства, док је у САД доминантан циљ било повећање одзива за регрутацију. Време преноса информација се, овај пут, мерило сатима. Током Другог светског рата, радио постаје доминантан вид комуникације и има велику улогу у операцијама психолошког рата, као и документарни и играни филмови, који су за циљ имали подизање морала становништва у позадини (ређе су били емитовани на фронту) а значајни филмски студији у Холивуду су циљано слали своје глумце на прве линије како би подизали морал војске (сетимо се само погибије Керол Ломбард на врхунцу славе, рата за Марлен Дитрих, случаја Лени Рифенштал, итд.). Такође, увиђањем значаја и ефеката који је рад ББЦ имао у Првом светском рату, мења се и однос према новинарима и пропаганди као таквој (илустративан је податак који наводи Димитријевић (1952) да је енглески капитал показао у току предратног периода изузетан интерес за подручје радио-службе у Југославији, те да је поседовао готово 100 % дионица акционарског друштва Радио-Београда са 5 000 000 динара акционарског капитала, као и подсећање да се централна тема планетарно популарне серије „Ало, ало“ врти око три кључне ствари: француског покрета отпора, британских пилота и радио – станице, која је спона између два савезника.

Војска САД прва уводи праксу конференција за штампу на којима високи војни званичници директно саопштавају новинарима најважнија дешавања из своје преспективе, наравно. Амерички генерал Ајзенхауер, командант Савезничких снага у Европи, био је мишљења да се јавним мњењем добија рат и медијским извештајима и третману новинара је посветио пуно пажње. Новинари постају саставни део ратних дешавања, персонали новинари задужени да пишу оно што им се каже, на начин који пропагира циљеве и иде на руку интересима стране којој припадају (Фелдман 1990). Бјелица (1974) износи податке да је само искрцавање на Нормандију пратило 558 новинара, радио-репортера, фото-репортера и филмских сниматеља и да су, за сваки случај били предвиђени и цензори који су стајали не само на десантним бродовима него и на мостобранима.

Следећа фаза развоја се назива „CNN ефекат“ (Черина 2012) и јавља се први пут у рату у Ираку 1991, усавршава у рату у Хрватској, а свој врхунац

доживљава у ратном извештавању у рату у Босни и Херцеговини. Основни циљ је прапочетак ријалити програма: пренос рата и ратних дешавања уживо, чиме се, осим пропагирања званичних циљева САД и њених савезника, одвијала и додатна демонстрација моћи Запада, који је постао једини глобални поредак након пада Берлинског зида и низа обојених револуција изазваних у комунистичким земљама 1980-1990-их (између осталог и распад СССР, Чехословачке, Југославије и државни удари у осталим земљама попут Румуније).

Међутим, брак из интереса CNN и војске САД је имао и другу страну: CNN је добио на гледаности јер су сви могли да прате рат уживо (додуше, углавном бомбардовање из ваздуха и селектоване секвенце), добио је екслузиву по питању садржаја и сачинио нови ТВ формат, чиме је додатно привукао публику, али и спонзоре, као и оне који су били заинтересовани да се њихови производи и услуге емитују у најгледанијим садржајима тада најважније станице свакако у САД, а можда и свету. Такође, уштеде су биле огромне јер програм није морао да се прави, већ се само емитовао, будући да се заснивао на директном емитовању садржаја који је правио неко други, а остатак програма су чиниле вести и емисије са одабраним гостима који су причали на задате теме. То је додатно ојачало позицију медија и медијских кућа и њихових власника на глобалном нивоу, али и појединих новинара, упамћених „по добру", као што су Кристијана Аманпур, Лари Кинг, итд. како у економском, тако и у геополитичком смислу. Нема чекања на вест, публика је све бројнија и постаје интернационална и што је кључно: вест се сама производи, а остали је преносе (стварање утиска ексклузивности и кредибилности). Нагласак је на ратним репортерима и помоћном особљу, као и квалитету средстава и уређаја за пренос и емитовање сигнала.

Оно што је очито од самог старта у овој фази јесте инсистирање на брзини а не на тачности и проверљивости информације, као и одсуству објективности и фаворизовању једног гледишта, чиме се крше основни постулати новинарске етике. Медиј постаје средство технике деперсонализације, јер, како наводи Тејлор, посматрач бива сведен на пасивну улогу гледаоца и потпуно несвестан да се паралелно воде два рата: стварни и медијски. У стварним ратовима умиру стварни људи. У медијским ратовима реалности попут смрти и уништења удаљене су од јавности која не учествује у тим сукобима управо захваљујући посредничкој улози медија (Taylor 2009).

Такође, у овом периоду расте и значај ПР агенција и агенција за консалтинг (агенције за давање стручних савета и специјализоване помоћи у одређеној области предузећима и организацијама које немају довољно инфомација, знања или кадрова за одређену област). Стручњаци за односе с јавношћу раде за државе у рату, односно учествују у припреми ратова креирајући слике о непријатељу, док стручњаци за консалтинг дају конкретну

помоћ и упутства. Кљајић (2012) износи занимљиве податке да су агенције Рудер Фин и Хил и Колтон, са седиштем у Вашингтону на овим просторима биле веома ангажоване у прошлости (Република Хрватска, Федерација Босне и Херцеговине и тзв. држава Косово).

У четвртој фази долази до уласка новинара у војску, када су им доступни увиди у свакодневницу војника на терену, па и на првим линијама фронта, где новинари заправо постају војници. Међутим, упркос стварању привида отвореног концепта и транспарентности, војска и даље чини велике напоре како би ограничила приступ осетљивим информацијама и ризичним зонама, а новинаре често (имплицитно, не више експлицитно) доводи у ситуацију да преузмају информације и материјале које су им наменили. Тако до јавности још увек могу доћи цензурисане информације и слике с терена које не одражавају право стање у ратној зони, само брже него раније и под привидом ексклузивности (Черина 2012).

Пета фаза, која оквирно почиње почетком миленијума и спроводи се и мимо ратног извештавања, односи се на успостављање ПР служби и одсека унутар самих министарстава и војски, чији је основни циљ комуникација са јавношћу преко новинара, у форми одређене врсте партнерства, где се комбинују разне технике: слање готових вести и извештаја, организовање конференција за штампу, интервјуи и гостовања, репортаже и извештаји са терена. Техника и технологија су напредовале, једино је цензура остала иста: још увек постоје ствари о којима се не може писати и извештавати.

Ограничавање приступа ратишту оправдава се потребом за тајношћу извођења борбених активности и заштите живота војника те угрожености живота новинара уколико би ишли самостално на терен. Ограничава се приступ и објављивање информација с бојног поља те је присутно улепшавање слике стања како би се осигурала јавна подршка (попут термина „колатернална штета" за цивилне жртве НАТО агресије, који је патентирао на својим конференцијама за штампу тадашњи потпарол НАТО, Џејми Шеј).

Али, исто тако, долази и до промена насталих услед измене дефиниције, концепта и средстава ратовања, у чијем су преобликовању медији имали активну, а не пасивну улогу. Наиме, концепт Тејлора по ком постоје три главна фактора који обликују извјештавање у рату (Taylor 2009): време, простор и приступ бојном пољу, пада у воду јер, како каже Клун (2000) фронт у класичном смислу више не постоји, већ бојно поље постаје јединствени интегрисани систем који је потпуно уклопљен у мрежу разних информација, што омогућава извођење и координирање различитих функција ратовања, што посебно долази до изражаја у појединим облицима рата као што је психолошки, где нема временских, просторних и других ограничења јер бојно поље постаје појединац, односно, његов ум.

4. ПСИХОЛОШКИ РАТ И САВРЕМЕНИ МЕДИЈИ

Неке од основних функција медија су: информисање, стварање пожељне јавности посредовање чињеницама између субјекта, гласило дискриминисаних, структурирање и селекција одговарајућих информација, критика и контрола, образовање, васпитање и пренос историјске баштине на нове генерације, интеграција друштва, рекреација и забава, итд. (Kunczik & Zipfel 2006). Међутим, постоји и још једна специфична функција коју медији могу вршити, случајно (ширећи нетачне и непроверене информације, када су или сами одговорни због тога или су и сами жртве обмане својих извора) или намерно (ради неког сопственог интереса), а то је манипулација. Процес комуницирања у којим се шире лажне или обмањујуће информације називамо дезинформисањем што представља манипулацију јавним мнењем, односно вршење утицаја на потенцијалне реципијенте, а који се најчешће одвија путем медија (Милутиновић 2013). Овај вид манипулације у медијима је често присутан у процесу рекламирања неког производа, или, пак, у сврхе политичких кампања и друштвеног активизма. Међутим, код дезинформације, као облика психолошког рата, циљна група мора не само да „купи" производ и да јој се колико – толико свиди (код рекламе се обрада теме ограничава на један или два садржаја и довођење у везу са неким познатим пријатним садржајима, а медији и публика која је прихватила рекламу наставља да је преноси даље), већ и да у све то искрено верује (мора постати добровољна жртва).

Очит пример оваквог функционисања се налази у садржају самих вести, где се примењују технике спиновања (обликовање јавног мњења формирањем композита који чине: трећина истине, трећина интерпретација које се разумевају као истине и трећина лажи, саопштена искључиво овим фиксним редоследом при чему се жели се нагласити да је перцепција истине важнија од истине саме и да је то сврха самог спина како наглашавају Хјуџиз Вилсон и Томић (Hughes – Wilson 2000; Томић 2008) и фејк њуз (fake news, лажне вести – облик психолошког рата настао првобитно за потребе таблиода, коришћењем дезинформација и масовних обмана пласираних у јавност путем медија, платформи или друштвених мрежа у сврху дезинформисања, застрашивања или привлачења пажње јавности, као и ређе пародије и сатире, али нечег потпуно новог, насталог у ери дигиталних медија – астротурфинга (у свакодневном сленгу се користи термин „ботови"). Наиме, истраживања медија (Hayati, Potdar, et al. 2010) су показала да преко 80% читалаца неке вести на порталу чита и коментаре читалаца на ту вест (концепт данас веома популарне емисије Хит – твит почива уопрaво на тој спознаји). Полазећи од претпоставке да се коментарима читалаца верује више него порукама које се директно пласирају у самом тексту,

створене су организоване групе (познатије као ботови) које циљано коментаришу одређене теме, остављајући унапред дефинисане коментаре, стварајући на тај начин паралелну реалност, односно привид слике јавног мњења. Стога је у науку уведен појам астротурфинг који означава појаву којом се кроз организовану и плански припремљену комуникациону активност у сајбер простору ствара илузија спонтаног изношења мишљења појединаца и привид двосмерности комуникације, интеракцијом читалаца и коменататора (понекада и независно од садржаја саме вести), при чему је коначни циљ ове кампање лажирање мишљења јавног мњења, чиме се делује на когнитивне процесе (перцепцију, мишљење и памћење), ставове и целокупан систем вредности појединца, путем метода понављања, при чему успех примања тако послате поруке зависи од њеног понављања, степена медијске културе примаоца, општег и институционалног нивоа образовања, уверења о кредибилности медија на ком се објављују вести и коментари, кохерентности вести и коментара међусобно, али и у односу на кохерентност са мишљењима и веровањима читалаца (Љепава, 2015). Информација која је перципирана као кредибилна даље се обрађује, а континуирано излагање истим порукама ствара свест о постојању ширег консензуса око одређене теме, што имплицитно води ка промени ставова и мишљења у складу са теоријом когнитивне дисонанце (тенденција да се успостави конзистентност између сопствених уверења, ставова, мишљења и понашања). Временом су се информативни сајтови и портали медија суочили са енормним бројем коментара организованих астротурфера, што су покушали да превенирају персонализацијом коментара (путем регистрација и налога), а касније и укидањем могућности остављања коментара (ово треба разликовати од кампање коју медији такође практикују, а то је брисање порука и блокирање читалаца чији коментари им се из неког разлога не свиђају или пак нису подобни – појава укидања кометара се односи на апсолутно све), након што су увидели да коментари утичу на перцепцију кредибилности садржаја које постављају и да се проблем регистрације релативно лако превазилази путем лажних налога.

5. ПСИХОЛОШКИ РАТ И НЕФОРМАЛНИ МЕДИЈИ

Уколико медиј дефинишемо као било који облик, односно, средство јавног информисања, друштвене мреже су управо то. Феномен звани друштвене мреже има доказани потенцијал да снажно утиче на догађаје у области безбедности и одбране. У прилог томе сведочи неколико примера: случај лажне блогерке Амине Араф у Сирији иза ког је стајао амерички обавештајац Том МекМастер, брза и масовна мобилизација популације у „Арапском пролећу“ у више земаља, готово тренутна мобилизација присталица

у спречавању војног пуча у Турској 2016., позиви терористичких организација својим симпатизерима на акцију путем друштвених мрежа, цурење војних података путем приказа слика и снимака војника током војних акција, итд. Модерна технологија је учинила могућом и свима доступном медијску глобализацију у реалном времену, често преузимање вести из непроверених и „анонимних" извора, могућност да се искаже мишљење без преузимања одговорности, висок волумен дневне размене информација, глобални опсег утицајности у којем не постоје ограничења по питању садржаја тема и дискусија а сама цензура, интерпретација и протежирање одређених вести, као и избор термина за именовање актера сукоба (борци за слободу, устаници, терористи) је више у надлежности моћних медијских корпорација, а не националних држава. Кроз механизме перцепције, а засновано на принципима пропаганде и открићима психолингвистике, језичке конструкције формирају начин мишљења, који обликује ставове.

Нисен (2015) наводи шест ефеката и активности друштвених мрежа које могу подржати операције оружаних снага:

а) проналажење борбених циљева – употребом друштвених мрежа могуће је идентификовати потенцијалне физичке циљеве противничких оружаних снага,

б) прикупљање обавештајних података кроз скупљање података путем IP адреса, историје претрага, систематизацијом тражених појмова, анализама корисничких профила, видео садржаја, међусобних конверзација, прислушкивање и ометање,

в) примена дефанзивних и офанзивних сајбер операција путем улажења и „разбијања" заштићеног информационог простора, мењања профила и садржаја профила, хаковањем и блокирањем сајтова, итд,

г) командовање и контрола над комуникацијама, разменом информација, координацијом и синхронизацијом активности,

д) дефанзивне активности у виду заштите информационе платформе и профила на техничком и системском нивоу,

е) информисање и персуазивно деловање.

Друштвене мреже и савремена средства и облици комуникације се могу анализирати искључиво у оквиру електронских комуникација. Лоример (1998) наводи да постоје три врсте електронске комуникације: усмена која је највише фокусирана на људски глас и реторичку структуру поруке, аудио-визуелна која делује кроз садејство слике, изговорене речи и музике, шумова и тренутне тишине и текстуално-нумеричка комуникација која је најчешће условљена компјутерском технологијом. Електронска комуникација без обзира на врсту поруке и облик комуникације се не обраћа гледаоцима и читаоцима већ корисницима и омогућава мерљивост (број прегледа, преузимања, коментара, итд.) и праћење различитих података

(откривање и формирање мреже интересовања ради даље експлоатације, персонализацију садржаја, препорука, итд.) о корисницима и остваривање директне интеракције и комуникације с њима.

Интерактивност је довела до стварања (привидно) активне публике у селекцији и креирању медијских садржаја (на примеру спорта, у сагледавању проблема ко одређује оно што гледамо, Илић, Станковић и Петровић (2016) наводе да је дијада медиј – гледалац/читалац одавно превазиђена и да улогу уредника садржаја преузимају и спонзори, међународне корпорације (привредне и спортске), различите франшизе, појединци). Замка персонализованости се огледа у томе што се прати оно што тражимо и предлаже оно за шта се, на основу одабраних параматара сматра да би нам могло бити интересантно („корисно“) или шта други највише гледају. Поставља се питање да ли нам такав процес одлучивања уопште оставља слободу воље и могућност избора информација.

Друштвене мреже су отвориле пут и новом виду манипулације, који се зове социјални инжењеринг. Наиме, социјални инжињеринг представља поступак аутоматског генерисања садржаја (нпр. слање хиљаду истих порука одједном) и сатурације информационог простора (путем блогова, постова, коментара, пратилаца, прегледа, лајкова, блокирања, дељења и линовања саржаја, преусмеравањем, колачићима, итд.) упућеног корисницима, а што у коначници има за циљ минимизирање гласа противника, сужавање његове информативне заступљености и слободе говора или промене става према неком појединцу, групи, идеји, догађају, итд. вештачким стварањем позитивне или негативне представе о њему, или, пак да преусмери пажњу јавности са централног догађаја на периферни. Стога Ман (Mann 2008) социјални инжињеринг дефинише као вид манипулације и лова на људске душе чији је основни смисао покретање на пројектовану активност или одавање неке поверљиве информације. Основне технике социјалног инжињеринга су примена директне манипулације, персуазије, вршења утицаја (Peltier, 2006), али и анализа профила личности жртве.

6. ЗАКЉУЧАК

Државе успешне на глобалном плану, а поготово оне које желе осигурати доминацију и хегемонију, темељно планирају своје националне информационе стратегије. Земље које су развиле доктрине информационог ратовања, осигурале потребну инфраструктуру за провођење информацијских операција, усвојиле националне информационе стратегије, подредиле и ускладиле деловање својих државних, војних, невладиних и привредних делатности тим стратегијама – данас доминирају у свету. Уколико дезинформације дефинишемо као средство манипулације у ком пошиљалац намерно

пласира погрешне информације у сврху обмане примаоца, долазимо до закључка да се основу дезинформације чини један или више фрагмената истине на које се додаје лажна, измишљена или искривљена конструкција, а потом се креирани нуспродукт презентује као ултимативна истина. Традиционалан начин писања и обраде информација подразумева представљање информације у потпуности, тачно и по смисленом реду, коју ће читалац пратити од почетка до краја. Онлајн новинарство представља сасвим другачији начин стварања приче. Крејг (2010) каже да додавањем линкова ка спољним информацијама већина веб страница постаје вишесмерна – подстиче вас да сами одређујете пут, да се задржите на једном аспекту приче и о њему прочитати нешто више. Публика на овај начин улази у интеракцију са онлајн информацијом и нема сигурног водича у професионалном новинару, већ је сам себи водич кроз текст. Све више се вести заснивају на блоговима, влоговима, личним странама и техници сторителинга (приповедања), која се увелико користи у маркетиншким кампањама свих врста. Блогер или наратор не мора нужно бити преносилац поруке, већ и њен творац. Данас информације у суштини може да креира свако, под памфлетом друштвеног активизма. У садашњости већ имамо ситуацију да компјутери већ замењују новинаре, на основу унапред дефинисаних параметара, алгоритама и претраживача (нпр. програм Квејкбот који је направио Кен Швенке). Иако су медији објавили да је Лос Анђелес Тајмс родоначелник овакве футуристичке врсте новинарства, алгоритми попут Квејкботовог су у употреби у протеклих неколико година и велики сајтови су их већ користили за писање вести. Чикашка фирма Narative science специјализована је за роботизовано писање и њене алгоритме корсите велики интернет играчи, али се ретко који од сајтова реши да призна да им вест није написала људска рука. Према доступним подацима, пре Лос Анђелес Тајмса само је магазин Форбс отворено признао да је користио услуге роботизованог писања за свој сајт (Новаковић, Мићуновић и Стефановић, 2015). Међутим, нико не поставља питање етичности такве врсте извештавања и одговорности уколико дође до преношења нетачне вести са знатним или трагичним посљедицама, као ни питање ко заправо сноси одговорност за последице уколико се догоди грешка у алгоритму, при процесу креирања програма.

ЛИТЕРАТУРА

Bal 1997: Fransis Bal. *Moć medija mandarin i trgovac*. Beograd: Clio.

Čerina 2012: Josip Čerina. „Ratno izvještavanje u kontekstu suvremenih oružanih sukoba i novih medijskih tehnologija". *Polemos*, vol. 15, no. 1, 101-117.

Garfield 2002: Andrew Garfield." The Offence of Strategic Influence: Making the Case for Perception Management Operations". *Journal of Information Warfare*, vol. 1, no. 3, 30-39.

Hayati 2010: Pedram Hayati, Vidyasagar Potdar, Alex Talevski, Nazanin Firoozeh, N. (2010). „Definition of spam 2.0: New spamming boom". In*: 4th IEEE International Conference on Digital Ecosystems and Technologies (DEST 2010)*, Dubai: IEEE, 580-584.

Hughes – Wilson 2000: John Hughes –Wilson. *Military Intelligence Blunders*. Da Capo Press.

Kunzik, Zipfel 2006: Michale Kunczik, Astrid Zipfel. *Uvod u znanost o medijima i komunikologiji.* Zagreb: Zaklada Fridrich Ebert.

Ljepava 2015: Ljepava, Nikolina. (2015). Astroturfing: društveni digitalni eksperiment – Uticaj astroturfinga na komunikacione procese na Twitteru: psihološki aspekti. Dostupno na Astroturfing-psihološka-analiza-Nikolina-Ljepava-final.pdf (blogopen.rs)

Lorimer 1998: Roland Lorimer. *Masovne komunikacije – komparativni uvod*. Beograd: CLIO.

Mann 2008: Ian Mann. *Hacking the human*. Hampshire: Gower.

Nissen 2015: Thomas E. Nissen. *The weaponization of social media: characteristics of contemporary conflicts*. Copenhagen: Royal Danish Defence College.

Peltier 2006: Thomas R. Peltier. "Social Engineering: Concepts and Solutions". *The EDP Audit, Control and Security Newsletter*, vol. 8, 1-13.

Suler, Philips 1998: John R. Suler, Wende L. Phillips. "The bad boys of cyberspace: Deviant behavior in a multimedia chat community". *CyberPsychology & Behavior*, vol. 1, no. 3, 275-294.

Бјелица 1983: Михаило Бјелица. *Шūамūа и друūшūво*. Београд: Завод за уџбенике.

Димитријевић 1952: Сергије Димитријевић. *Сūрани каūиūал у ūривреди бивше Јуīославије*. Београд: Друштво економиста Србије.

Илић, Станковић, Петровић 2016: Јелена Илић, Верољуб Станковић, Иван Петровић. „Спорт и медији – могу ли једни без других". *Зборник радова Филозофскоī факулūеūа у Ūриūшūини*, вол. 46, бр. 2, 99-124.

Клун 2000: Бранко Клун. „Рат и медији – етички изазови на крају стољећа". *Медијска исūраживања*, вол. 6, бр. 1, 75-87.

Кљајић 2012: Немања Кљајић. „Однос Србије и светских PR агенција". Ур: Бранислав Ђорђевић, Данијела Бјеља. *Зборник радова са научноī скуūа Међународне орīанизације и њихов однос ūрема Реūублици Србији*, Београд: Академија за дипломатију и безбедност, Центар за стратешке студије, 79-88.

Милутиновић 2013: Милован Милутиновић. „Улога медија у сатанизацији српског народа током грађанског рата у Босни и Херцеговини". *Полиūеиа*, вол. 3, бр. 5, 73-92.

Младеновић, Јовановић, Дракулић 2012: Драган Младеновић, Данко Јовановић, Мирјана Дракулић. „Дефинисање сајбер ратовања". *Војноūехнички īласник*, вол. 60, бр. 2, 85-117.

Новаковић, Мићуновић, Стефановић 2015: Наташа Новаковић, Гордана Мићуновић, Горан Стефановић." IT будућност која је већ почела". *БизИнфо*, вол. 6, бр. 1, 11-33.

Пајевић, Касагић 2003: Десимир Пајевић, Љубомир Касагић. *Војна ūсихолоīија*. Београд: ВИЗ.

Танта 2007: Иван Танта. „Обликовање мњења или нужност манипулације". *МедиАнали: међународни знансūвени часоūис за ūиūања медија, новинарсūва, масовноī комуницирања и односа с јавносūима*, вол. 1, бр. 2, 13-32.

Taylor 2009: Philip M. Taylor. „Novinarstvo pod paljbom: izvještavanje o ratu i međunarodnim krizama". Ur. Simon Cottle, *Informacije, odnosi s javnošću i moć*. Zagreb: Medijska istraživanja, 67-83.

Токвил 1840/2018: Alexis de Tocqueville. „De la democratie en Amerique". De la démocratie en Amérique 2 (ac-grenoble.fr) Приступљено 28.02.2021.

Туђман 2008: Мирослав Туђман. *Информацијско ратиште и информацијска знаност*. Загреб: Хрватска свеучилишна наклада.

Фелдман 1990: Андреа Фелдман. „Како се водио „рат ријечи?“ (Прилог истраживању британске политичке пропаганде у другом свјетском рату с обзиром на збивања у Југославији)“. *Часопис за суврeмену повијест*, вол. 22, бр. 1-2, 19-32.

Чомски 2006: Ноам Чомски. *Пропаганда и јавно мњење*. Нови Сад: Рубикон.

Шагољ 2003: Смиљко Шагољ. *Медији и глобализација*, скрипта. Мостар.

Jelena R. PETROVIĆ

THE ROLE OF MEDIA IN PSYCHOLOGICAL WARFARE

Summary

The Gulf War represents a turning point in understanding of psychological warfare, so as the way of presenting development of war in the media. The basic means are not propagandas' messages and leaflets, anymore. The chosen reporters, the chosen journalists and the chosen TV stations have primacy. The development of technique and technology and apperapance of social network services and applications creates posibillity for avoidnig of war in classical meaning. The classic armed conflict creates huge economic consequences and political crysis with longterm effects. Becouse of it, the basic mean of fight in psychological warfare becomes disinformations and missinformations. Their ability of quick and efficient adaptation for modern technologies demands brings to the evolution into another modes of psychological warfare, such as spinn, fake news, astroturfing, social engineering. Traped into their own pitfall becouse of fight for market by their insisting on interactivity with their readers and audience, the media give possibility for creating fake, made up public opinion. For now, there are two possible solutions for this situation: by canceling of access to the interactive contents either by ignoring true facts if they are not compatible with the policy of certain media or redaction (if it was shown that older course of reporting was not auspicious for them of was not true from the very beginning).

Key words: astroturfing, disinformations, internet bot, spinn, social networks.

Рад је предат 2. март 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башūине,* одобрен за штампу.

УДК 316.472.4:004.738.5
616.98:578.834
doi: 10.5937/bastina31-31497

Оригинални научни рад

*Марија Р. БОРАНИЈАШЕВИЋ**
Академија струковних студија Јужна Србија
Одсек за пословне студије Блаце

ИЗАЗОВИ КОМУНИЦИРАЊА У ДОБА КОРОНЕ

Апстракт: Предмет истраживања у овом раду представља анализа процеса комуницирања који је неспорно специфичан и другачији у доба короне. Пандемија изазвана вирусом ковид 19 појавила се изненада, проширила астрономском брзином, оставила огромне последице и не јењава, утичући на све сфере људског живота. Наметнуте промене начина живота довеле су до огромних промена у људској комуникационој пракси што за последицу има социјалну отуђеност међу људима која је свеприсутна. Ауторка у раду истражује у којој мери социјална изолација утиче на људску комуникациону праксу и да ли се људи у новонасталој ситуацији окрећу виртуелном комуницирању у недостатку личног контакта. Циљ истраживања је да се утврди на који начин употреба модерне технологије и нових медија, на првом месту интернета и друштвених мрежа, утиче на осећај усамљености који се неминовно јавља у доба пандемије и да ли употреба модерне технологије помаже да се овај осећај усамљености ублажи, ако не елиминише.

Кључне речи: комуникација, социјална изолација, отуђење, медији, интернет, друштвене мреже.

УВОД

Човек је социјално биће и као такав стреми сталном контакту са другим људима. Управо ова потреба за комуницирањем, поред способности мишљења и стваралачког рада, представља једну од карактеристика које су човека као врсту одвојиле од осталих животиња и учиниле га далеко доминантнијим бићем на планети. У комуницирању је „утемељено човеково друштвено биће. Незамисливост људског живота без комуницирања истовремено имплицира његову незамисливост изван друштва“ (Радојковић, Милетић 2008: 7), јер је комуницирање „толико разуђен, свеприсутан и вишеслојан феномен у природи, а посебно у људском друштву“ (Радојковић, Ђорђевић 2005: 8). Неодвојивост комуницирања и друштва илуструју и следеће речи: „Комуницирање је друштвена акција, намјерно и активно улажење у друштвене процесе

* доктор наука, професор струковних студија, marijaboranijasevic@yahoo.com.

говорним и другим саопштењима, интеграцијско средство друштвених група и глобалног друштва" (Врег 1975: 129). Комуницирање је иманентно људима као врсти и представља само људима својствену интеракцију „примарног друштвеног значаја, у којој један или два човека, више или неограничени број људи саопштава и прима, временски синхроно или асинхроно, директно или индиректно преко природних и/или вештачких посредника, симболски организоване информације у облику вербалних и/или невербалних порука, које у индивидуалном и друштвеном животу људи изазивају тренутне ефекте и релативно трајне последице" (Милетић, Милетић 2012: 149).

Трихотомија *човек – комуницирање – друштво* представља неодвојив концепт постојања човека као врсте и укратко га дефинише као социјално биће које изван овог склопа не би могло да бивствује и буде то што јесте. Стога, изолација, тј. одвојеност од других људи и недостатак међусобне интеракције, представља највећу казну за човека као врсту.

Током историје, кроз различита друштвена уређења, од првих племенских заједница, преко робовласничког друштва до модерног капиталистичког друштва, људи су тежили животу у групи и заједници, јер је човек изнад свега „друштвено биће, са дубоком потребом да суделује, да помаже, да се осећа као члан групе" (Фром 1963: 146). И у савременом друштву, тежња човека за припадањем одређеној групи је наглашена. „То је сједињавање у којем индивидуално 'ја' у великој мери ишчезава и у којем влада тежња да се припада гомили" (Фром 2008: 23).

ОСЕЋАЈ ОТУЂЕНОСТИ И ПОТРЕБА ЗА КОМУНИЦИРАЊЕМ

Човек се не рађа као личност. Он то постаје под утицајем различитих биолошких, наследних и друштвених фактора. Ипак, као разумно биће поседује свест о себи, блиским особама, својој прошлости и, делимично, о очекиваној будућности. Та свест о себи као извојеном бићу, свест о коначности сопственог живота и живота својих ближњих чини да се осећа издвојено и усамљено, каткад отуђено. Потреба човека за превазилажењем ове издвојености и потреба за контактом са другим људима је исконска и лежи у његовој природи. „Она није везана ни за једно конкретно доба нити посебну културу. Везана је за човека као таквог. То исто питање мучило је пећинског човека као што мучи и савременог технолошки снабдевеног човека; једнако обузима мисли једног ноћног чувара колико и универзитетског професора. Није везана ни за време, ни статус, образовање, нити услове живота. Ради се о исконској потреби човека за контактом са другим људима"[1] (Boranijašević 2013: 60).

1 Цитати из литературе на еглеском језику у раду дати су у преводу ауторке.

Савремено доба намеће човеку убрзан ритам живота. Време постаје новац и модерна особа покушава да обави што више ствари истовремено. Пре чак неколико деценија оваква ситуација је била незамислива. Данас је, пак, човек навикао на обављање више ствари истовремено, тј. на мултитаскинг[2]. Модеран човек има све мање слободног времена, а и то мало слободног времена све мање проводи у личној комуникацији лицем у лице. Виртуелна комуникација преузима примат над осталим облицима комуникационе праксе људи данас, а то је посебно наглашено код младих људи. Ствара се такозвани сајбер-универзум (енг. *cyberspace*). „*Cyberspace* представља вештачку, виртуелну реалност коју стварају и репродукују компјутерски системи" (Томић 2003: 209). Једна од основних функција медија масовног комуницирања, која се може пројектовати на нове медије је пренос информација. „Средства масовних комуникација остварују своју најуниверзалнију функцију већ тиме што информишу, тј. шире информације чији је садржај на практичном искуству утемељено сазнање о свету који нас окружује" (Ђорђевић 1979: 215). Виртуелно комуницирање путем нових медија остварује улогу која је далеко шира од саме потребе за преносом информација. Интернет, за разлику од класичних средстава масовног комуницирања подразумева интеракцију. „Искуство креирано преко компјутера и компјутерског умрежавања, представља својеврстан психолошки простор, просто зато што осим размена информација, људи преко Интернета размењују мишљења, жеље, стрепње, пружају једни другима подршку, изражавају љубав, оговарају, праве пријатељства, играју игре са другима, флертују, расправљају се итд" (Томић 2003: 211). Из наведеног следи да људи целокупан свој живот преносе у виртуелну реалност, тј. сајбер-универзум, где се живот паралелно дешава, а они се све више удаљавају од директног људског контакта, тј. интерперсоналне комуникације лицем у лице. Људи практично живе у паралелном универзуму који по речима Бодријара чудно личи на свој оригинал (Бодријар 1991). Они обитавају у неком „симулираном, виртуелном свету, закључани унутар њега, насупрот релном свету у коме се живот одиграва мимо њих, док они сами постају све даљи и отуђенији" (Боранијашевић 2014: 192).

---

2 Овај термин потиче из енглеског језика и има значење обављања више активности истовремено. Надирање нових термина из енглеског у српски језик још једна је карактеристика савременог начина живота и глобализације, те утицаја енглеског језика на остале светске језике. Ни српски језик није изузетак од правила. И док је неким англицизмима требао дуги низ година да се одомаће у српском језику, примери као горе поменути су све учесталији, а њихов упliв у српски језик постаје неконтролисан. Некада постоји језичка оправданост за ову појаву. Због економије језика, у недостатку адекватне речи, каткад је оправдано употребити „нову" реч која се још није одомаћила уместо целе описне фразе. Ипак, често се поред језичких еквивалената који постоје и употребљавају се у српском језику насумично користе и енглеске речи које, понављањем, себи крче пут и постају део српског језика, паралелно битишући са постојећим синонимима српског књижевног језика, и то сасвим неоправдано. Више о томе у: Боранијашевић 2018.

ИНТЕРНЕТ И ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ

Пандемија вируса корона је људима широм света наметнула услове живота сасвим различите од уобичајених. Неопходна изолација услед заражавања, обавезна изолација и полицијски час у одређеној фази пандемије, као и сам страх од заражавања резултурали су специфичним начином живота и понашања људи широм планете. Суочавајући се са непознатим непријатељем, невидљивим а далеко надмоћнијим, човек инстинктивно посеже за механизмима заштите који се сами намећу као такви. Почиње да избегава контакт са другим људима и држи дистанцу. Ова физичка дистанца прераста у психолошку и социјалну удаљеност које су далеко озбиљније. „Јасно је да наметнуто одржавање физичке дистанце ради контролисања ковида 19 оставља озбиљне психолошке последице на младе људе и одрасле особе. Ово искуство представља спасоносни подсетник на витални допринос који социјални контакт има за здравље и благостање [људи]“ (Smith, Lim 2020: 2).

Где год је то могуће изводи се рад од куће, школе раде по комбинованом или онлајн моделу, у зависности од тренутне епидемијске ситуације, скраћује се радно време угоститељских објеката, теретана, базена, различитих клубова и других места окупљања људи, а самим тим се особама ускраћује директни контакт са другим људима и прилика за социјализацију.

С обзиром да је човеку као врсти комуницирање иманентно, у новим, наметнутим, условима живота он посеже ка једином изводљивом начину комуницирања – виртуелном комуницирању. Тако своју комуникациону праксу углавном своди на контакте преко интернета и социјалних мрежа. У недостатку правог контакта с људима за чим човек жуди, он посеже за супституто м јер се особе „сваког дана буде умотане у ледени казан социјалне изолације, пуке досаде и пробадајућег осећања самоће“ (Banerjee, Rai 2020: 525)

Одређена истраживања која су већ спроведена на тему усамљености и употребе новијих технологија у превазилажењу ових емоција показују различите резултате. Најпре треба нагласити да се мали број истраживања бави питањима социјалне отуђености људи у старијем добу, како пре, тако и у току пандемије. На пример, резултати оваквих истраживања рађених на национално репрезентативном узорку представљени су у чланку у коме је реч о вези између осећаја усамљености и изолованости код старијих одраслих особа и употребе нове технологије (Hajek, König 2021: 121-123). Ова истраживања базирана су на популацији старијој од 40 година. Једна од студија спроведена је у Сједињеним Америчким Државама, на популацији старијој од 50 година. Резултати истраживања показују да употреба друштвених мрежа води ка осећају боље повезаности између особа, док нема индикатора који повезују употребу сајтова ове врсте са осећајем социјалне изолованости. Друга студија спроведена у Холандији на узорку који обухвата популацију старију

од 60 година показује да не постоји веза између коришћења друштвених мрежа и осећаја усамљености уопште као ни социјалне и емоционалне усамљености. Трећа студија спроведена у Немачкој обухватила је популацију преко 40 година старости. Испитивана је веза између коришћења друштвених мрежа и социјалне изолованости. Резултати истраживања показују да редовни корисници друштвених мрежа (на дневном нивоу) пријављују мањи ниво социјалне изолованости од повремених корисника или оних који уопште не користе друштвене мреже. Треба напоменути да пол и ниво образовања нису утицали на резултате истраживања, већ само време проведено у коришћењу нових медија и различитих друштвених мрежа. Аутори такође напомињу да су ово резултати истраживања урађених пре пандемије корона вируса и да постоји хитна потреба за даљим истраживањима о вези између коришћења модерне технологије и друштвених мрежа и социјалне отуђености у доба короне.

Иако умерена употреба друштвених мрежа може довести до ублажавања осећаја социјалне изолованости, прекомерна употреба може имати сасвим супротно дејство и довести до још наглашенијег осећаја усмљености и отуђености, тј. „претерана употреба друштвених медија асоцирана је са повећаним осећајем усамљености и анксиозности током пандемије ковида 19“ (Boursier, Gioia *et al*. 2020: 6).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ спроведеног истраживања био је да утврди на који начин се пандемија вируса корона одражава на интерперсоналну људску комуникацију, као и да се испита чињеница да ли се људи у новонасталој ситуацији више окрећу виртуелном комуницирању и друштвеним мрежама, те да ли овакав начин комуницирања може надоместити недостатак личне комуникације и да ли утиче да се људи осећају мање усамљено и отуђено.

У истраживању је коришћена метода испитивања, док је одабрана техника анкета, а као инструмент је употребљен упитник. Питања у самом упитнику су била затвореног типа, питања вишеструког избора, са понуђена два или три одговора. Узорак у истраживању чини популација различите старосне доби, од 18 до 64 године. Анкетирано је укупно 110 испитаника, 55 мушкараца и 55 жена. Група испитаника је и демографски разноврсна и чине је студенти и запослени различитих нивоа образовања, од средње стручне спреме, преко факултета, мастера до доктора наука.

Приликом обраде података, испитаници су подељени у две групе – прву, од 18 до 25 година старости и другу, од 26 до 64 године, с обзиром да је један од задатака истраживања био и утврђивање чињенице да ли промене у комуникационој пракси и социјална изолација у време короне на исти начин утичу на младе, тј. адолесценте, као и на одрасле људе млађе или нешто

старије доби. У првој групи налази се 40 испитаника, 17 мушког и 23 женског пола, док је у другој групи 70 испитаника, 38 мушког, а 32 женског пола.

Ова подела на две групе према старосној доби учињена је на основу два критеријума. На основу првог критеријума у прву групу спадају адолесценти и старији адолесценти, док се у другој групи налазе одрасли испитаници. Други критеријум се односи на употребу новије технологије и дигиталних медија, те су у прву групу сврстани припадници такозване Z генерације, или „дигиталне генерације" (сви они рођени након 1996. године), док другу групу чине припадници „аналогних генерација". У другој групи заступљене су чак три генерације и то: такозвана „беби бум генерација" (рођени у перииоду од завршетка другог светског рата до средине шездесетих година), генерација X (рођени од средине шездесетих до краја седамдесетих и почетка осамдесетих година) и генерација Y чије припаднике такође називају и „миленијалцима" (рођени од почетка осамдесетих до средине деведесетих година). Једино је генерација Z рођена и одрастала уз дигиталну технологију, док су остале три генерације дошле у додир с њом раније или касније у животу, па се стога и њихово поимање и коришћење дигиталне технологије умногоме разликује, а самим тим и њен утицај на остале аспекте живота, у овом раду на личну комуникацију.

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА

Упитник који су су испитаници попуњавали састоји се од 20 питања затвореног типа. Прва три питања се односе на утицај пандемије на друштвени живот испитаника и њихов контакт са пријатељима и породицом. Класификовани одговори су приказани у табели:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**		**II ГРУПА**	
	да	**не**	**да**	**не**
Да ли је пандемија вируса корона изазвала промене у Вашем друштвеном животу?	82,5%	17,5%	85,7%	14,3%
Да ли сте за време пандемије смањили контакте с пријатељима?	72,5%	27,5%	84,3%	15,7%
Да ли сте за време пандемије смањили контакте са широм породицом?	77,5%	22,5%	75,7%	24,3%

На питање *Да ли је пандемија вируса корона изазвала промене у Вашем друштвеном животу* потврдно је одговорило чак 82,5% млађих испитаника и 85,7% одраслих, из чега се може извести закључак да је пандемија изазвала промене у друштвеном животу великог процента становништва, а да нема велике разлике у томе да ли је реч о млађој или нешто старијој популацији.

Када је у питању контакт са пријатељима и широм породицом, резултати су такође приближни у обе групе. На питање *Да ли сте за време пандемије*

смањили контакте с пријатељима са *да* је одговорило 72,5% испитаника из млађе групе и 84,3% испитаника из старије групе. Може се приметити да је у другој групи проценат још виши, али и овог пута је већина испитаника одговорила потврдно. На питање *Да ли сте за време пандемије смањили контакте са широм породицом* потврдно је одговорило 77,5% испитаника из прве и 75,7% испитаника из друге групе, што је више од три четвртине испитаника.

Наредна три питања односила су се на сама осећања испитаника у току пандемије. У табели се налазе резултати:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**		**II ГРУПА**	
	да	**не**	**да**	**не**
Да ли Вам је у време изолације и полицијског часа тешко пала дистанца са пријатељима и широм породицом?	85%	15%	71,4%	28,6%
Да ли сте се осећали усамљено?	55%	45%	34,3%	65,7%
Да ли сте осећали промене расположења, анксиозност, нервозу и сл?	72.5%	27,5%	48,6%	51.4%

Може се приметити да је и млађим и старијим испитаницима тешко пала дистанца са пријатељима и широм породицом, али да је код млађе групе испитаника проценат чак 85%, док је код старије групе то 71,4%. Осим тога више од половине испитаника из прве групе, 55% њих, је изјавило да се осећало усамљено у време изолације док је то у другој групи констатовала тек трећина испитаника, односно 34,3%. На питање *Да ли сте осећали промене расположења, анксиозност, нервозу и сл.* чак 72,5% млађих испитаника је одговорило потврдно, док је потврдан одговор дало 48,6% старијих испитаника. Резултати показују да је већи број припадника млађе генерације осећао усамљеност и промене расположења у односу на старију популацију.

Наредна три питања су у вези са употребом модерне технологије. Следе резултати:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**		**II ГРУПА**	
	да	**не**	**да**	**не**
Да ли сте покушали да недостатак контакта лицем у лице компензујете на неки други начин (на пример разговорима телефоном, контактом путем смс-порука или путем друштвених мрежа)?	87,5%	12,5%	84,3%	15,7%
Да ли сте више времена проводили користећи интернет и различите друштвене мреже него обично?	82,5%	17,5%	78,6%	21,4%
По Вашем мишљењу да ли је употреба модерне технологије утицала да се повежете са пријатељима и породицом са којима нисте могли да будете у директном контакту?	80%	20%	82,9%	17,1%

Као што се може приметити велики проценат испитаника, 87,5% млађих и 84,3% старијих, изјавили су да су недостатак контакта лицем у лице покушали да компензују употребом модерне технологије. Притом, 82,5% испитаника из прве групе и 78,6% њих из друге констатовало је да су више него обично користили интернет и друштвене мреже. Такође, велики проценат испитаника, 80% из млађе популације и 82,9% из старије је мишљења да је употреба модерне технологије утицала да се повежу са породицом и пријатељима са којима нису имали прилике да буду у директном контакту.

Следећа три питања у упитнику односила су се на расположење испитаника у вези са употребом модерне технологије. Ево и резултата:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**		**II ГРУПА**	
	да	**не**	**да**	**не**
Да ли је употреба модерне технологије утицала да се осећате боље?	75%	25%	64,3%	35,7%
Да ли сте у овом периоду у већој мери размењивали поруке хумористичког садржаја?	67,5%	32,5%	71,4%	28,6%
Да ли овакве поруке на Вас делују као део менталне хигијене, тј. да ли смех који изазивају поправља Ваше расположење?	75%	25%	78,6%	21,4%

На питање да ли је употреба модерне технологије утицала да се осећају боље, потврдно је одговорило чак три четвртине, тј. 75% млађих испитаника и нешто мање старијих, 64,3% њих. Када су у питању садржаји забавног карактера, 67,5% испитаника из прве и 71,4% испитаника из друге групе одговорило је да је у овом периоду чешће размењивало поруке овакве природе, док је 75% њих из прве, а 78,6% њих из друге групе констатовало да овакве поруке поправљају њихово расположење.

Наредна два питања односила су се на поимање виртуелне и директне комуникације од стране испитаника. Анкета је дала следеће резултате:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**			**II ГРУПА**		
	да	**не**	**делимично**	**да**	**не**	**делимично**
Да ли је по Вашем мишљењу виртуелна комуникација адекватна замена за интерперсоналну комуникацију лицем у лице?	12,5%	65%	22,5%	8,6%	72,8%	18,6%
Да ли мислите да комуникација путем различитих друштвених медија у време короне надомешћује недостатак правог људског контакта и личне комуникације лицем у лице?	20%	52,5%	27,5%	11,4%	58,6%	30%

Примећујемо да је 65% испитаника из прве групе и чак 72,8% из друге изјавило да виртуелна комуникација није адекватна замена за интерперсоналну комуникацију. Мали проценат њих се сложио да јесте, док је нешто више од петине младих и нешто мање од петине старијих констатовало да виртуелна комуникација делимично може заменити директну комуникацију лицем у лице. На питање *Да ли мислите да комуникација путем различитих друштвених медија у време короне надомешћује недостатак правог људског контакта и личне комуникације лицем у лице* више од половине испитаника из обе групе је одговорило са *не*, и то 52,5% млађих и 58,6% старијих. За опцију *делимично* определио се не баш занемарљив проценат испитаника, 27,5% из прве и 30% из друге групе, док је потврдно одговорила петина испитаника из прве, а свега 11,4% из друге групе. Следи закључак да виртуелна комуникација није адекватна замена за директну комуникацију, али у случају нужде је делимично може заменити.

Питања која следе у анкети односила су се на став испитаника према директној комуникаицји лицем у лице. У табели се налазе резултати:

ПИТАЊЕ	**I ГРУПА**		**II ГРУПА**	
	да	**не**	**да**	**не**
Да ли Вам недостају дружења у већим групама, прославе, журке и сл. окупљања?	85%	15%	84,3%	15,7%
Да ли Вам недостају сусрети с пријатељима у кафићима, ресторанима, биоскопима?	92,5%	7,5%	87,1%	12,9%
Да имате више прилике, да ли бисте заменили време проведено у виртуелном комуницирању оним проведеним у личном контакту с пријатељима и породицом?	57,5%	42,5%	68,6%	31,4%

И млађи и старији испитаници су готово идентично одговорили на питање да ли им недостаје дружење у већим групама, прославе, журке и сл. У великом проценту су одговорили потврдно, прва група са 85%, а друга са 84,3%. По мишљењу испитаника сусрети с пријатељима у кафићима, ресторанима, биоскопима им недостају још више, те је 92,5% млађих и 87,1% старијих испитаника одговрило са *да*. Ипак, на питање да ли би да имају могућности виртуелну комуникацију заменили личном тек нешто преко половине младих, њих 57,5%, и 68,6% старијих је одговорило са *да*, док би 42,5% млађих и 31,4% старијих било сасвим задовољно виртуелном комуникацијом.

Наредна два питања тичу се управо избора између виртуелне комуникације и директне интерперсоналне комуникације. Ево и резултата:

ПИТАЊЕ	I ГРУПА			II ГРУПА		
	слажем се	не слажем се	не могу да проценим	слажем се	не слажем се	не могу да проценим
Свеједно ми је да ли сам у контакту с пријатељима путем друштвених медија (Вајбер, Фејсбук, Инстаграм и сл.) или у директоном контакту:	2,5%	57,5%	40%	4,3%	88,6%	7,1%

ПИТАЊЕ	I ГРУПА			II ГРУПА		
	да	не	понекад	да	не	понекад
И када имам прилике за лични контакт, пре бирам виртуелно дружење:	10%	65%	25%	5,7%	80%	14,3%

Чак 88,6% припадника старије популације, а 57,5% млађе изјавило је да им није свеједно да ли су у личном контакту с пријатељима или путем друштвених мрежа. Мали проценат сматра да им је свеједно, док 40% млађих, а само 4,3% старијих не могу да процене. Резултати иду у прилог чињеници да одрасли радије бирају лични контакт, док и даље више од половине младих бира такође директнну комуникацију лицем у лице. 80% старијих испитаника, као и 65% млађих се не слаже са констатацијом: *И када имам прилике за лични контакт, пре бирам виртуелно дружење*, мањи проценат се слаже, док четвртина млађих и 14,3% старијих бира опцију *понекад*. Иако је висок проценат оних који бирају личну комуникацију, у старијој популацији је то наглашенији број него у млађој.

Последње питање у упитнику односило се на свеобухватан утисак испитаника у вези са чињеницом да ли је употреба интернета и друштвених мрежа помогла да се осећају мање усамљено и отуђено у доба короне. Следе резултати:

ПИТАЊЕ	I ГРУПА			II ГРУПА		
	да	не	не могу да проценим	да	не	не могу да проценим
У време пандемије и смањеног личног контакта међу људима, да ли по Вашем свеобухватном мишљењу коришћење друштвених мрежа и интернета помаже да се осећате мање усамљено и отуђено?	52,5%	25%	22,5%	55,7%	31,4%	12,9%

Приметно је да је нешто више од половине испитаника изјавило да им је модерна технологија помогла да се осећају мање усамљено и отуђено (52,5% из прве и 55,7% из друге групе). Четвртина млађих и близу трећине старијих испитаника сматрају да им није помогла, док 22,5% млађих и 12,9% старијих није могло да процени.

ЗАКЉУЧАК

На основу презентованих резултата можемо констатовати да је пандемија изазвана вирусом корона оставила велике последице на комуникациону праксу људи. Дошло је до промена у друштвеном животу и једне и друге групе испитаника, као и до смањења личног контакта како са широм породицом, тако и са пријатељима.

И млађа и старија популација је тешко поднела дистанцу са пријатељима и широм породицом, млађа популација чак у већој мери. Млађи су, такође, у већој мери осећали промене расположења, анксиозност и нервозу. Ови резултати донекле изненађују јер је млађој популацији модерна технологија иманентна, те би се очекивало да ће лични контакт више недостајати старијима јер су млађи свакако присутнији на друштвеним мрежама. Ипак, резултати су показали супротно.

Резултати истраживања показују и да су у великом проценту припадници обе групе покушали да недостатак интерперсоналне комуникације надоместе коришћењем нове технологије. Такође је велика већина испитаника у обе групе констатовала да је у овом периоду више него обично користила интернет и различите друштвене мреже, те да су им оне помогле да се повежу са пријатељима и породицом са којима нису могли да буду у директоном контакту. Дакле, и у овом аспекту се поклапају резултати истраживања, невезано за старосну доб.

По мишљењу испитаника из обе групе употреба модерне технологије је учинила да се осећају боље, посебно размена садржаја забавног карактера који утичу да се расположење поправи. Нешто више од половине испитаника у обе групе констатовало да им употреба интернета и друштвених мрежа помаже да се у новонасталим условима осећају мање усамљено и отуђено. Ипак, веома мали проценат њих сматра да је виртуелна комуникација адекватна замена за интерперсоналну комуникацију и да оваква комуникација не може или тек делимично може надоместити личну комуникацију и истински људски контакт.

Коначни закључак који се намеће је да у доба короне и наметнутих мера људима јако недостаје лични контакт, без обзира на чињеницу да ли су у млађој или нешто старијој доби. Употреба нове технологије, на првом месту друштвених мрежа, помаже да се тај недостатак делимично ублажи,

али људски контакт не може бити замењен супституотом у виду модерне технологије. Остаје нада да ће ова пошаст нестати онако како је и дошла, те да ће се људи вратити својим устаљеним навикама и уобичајеној комуникационој пракси која подразумева више личног контакта.

ЛИТЕРАТУРА:

Banerjee – Rai 2020: Debanjan Banerjee – Mayank Rai. "Social Isolation in Covid-19: The Impact of Loneliness". *International Journal of Social Psychiatry*, Vol. 66(6), p. 525–527, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0020764020922269>. [21.02.2021].

Бодријар 1991: Жан Бодријар. *Симулакруми и симулација*, Нови Сад: Светови.

Боранијашевић 2018: Марија Боранијашевић. „Очување српског језика и његових обележја". *Култура и друштвени развој (IV)*. Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Београд: Мегатренд универзитет, 125-135.

Боранијашевић 2014: Марија Боранијашевић. „Утицај масовних и нових медија на интерперсоналну комуникацију младих у Србији". *Књижевност*, број 1/2014, Београд: Просвета, 179 - 195.

Boranijašević 2013: Marija Boranijašević. "Alienation of an Individual in the Modern World". *Management and Education", Humanities and Social Sciences*. Burgas: University „Prof. Assen Zlatarov", Vol. IX (4), p. 57-64.

Boursier – Gioia – Musetti – Schimmenti 2020: Valentina Boursier – Francesca Gioia – Alessandro Musetti – Adriano Schimmenti. „Facing Loneliness and Anxiety During the COVID-19 Isolation: The Role of Excessive Social Media Use in a Sample of Italian Adults". *Frontiers in Psychiatry*, p. 1-10, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyt.2020.586222/full>. [20.02.2021].

Врег 1975: Франце Врег. *Друштвено комуницирање*. Загреб: Центар за информације и публицитет.

Ђорђевић 1979: Тома Ђорђевић. *Теорија информација, теорија масовних комуникација*. Београд: ООУР Издавачко публицистичка делатност; Љубљана: Партизанска књига.

Милетић – Милетић 2012: Мирко Милетић – Невена Милетић. *Комуниколошки лексикон*. Београд: Мегатренд универзитет.

Радојковић – Ђорђевић 2005: Мирољуб Радојковић – Тома Ђорђевић. *Основе комуникологије*. Београд: Факултет политичких наука: Чигоја штампа.

Радојковић – Милетић 2008: Мирољуб Радојковић – Мирко Милетић. *Комуницирање, медији и друштво*. Београд: Учитељски факултет, Универзитет у Београду.

Smith – Lim 2020: Ben J Smith – Michelle S Lim. "How the COVID-19 Pandemic Is Focusing Attention on Loneliness and Social Isolation". *Public Health Research and Practice*, Vol. 30(2): e3022008, p. 1-4, <https://www.phrp.com.au/wp-content/uploads/2020/06/PHRP3022008.pdf>. [20.02.2021].

Томић 2003: Зорица Томић. *Комуникологија*. Београд: Чигоја штампа.

Фром 1963: Ерих Фром. *Здраво друштво*. Београд: Издавачко предузеће „Рад".

Фром 2008: Ерих Фром. *Умеће љубави*. Београд: Моно и Мањана.

Hajek – König 2021: André Hajek – Hans-Helmut König. "Social Isolation and Loneliness of Older Adults in Times of the COVID-19 Pandemic: Can Use of Online Social Media Sites and Video Chats Assist in Mitigating Social Isolation and Loneliness?". *Gerontology*, 67, p. 121–123, <https://www.karger.com/Article/Pdf/512793>. [20.02.2021].

Marija R. BORANIJAŠEVIĆ

CHALLENGES OF COMMUNICATION IN THE TIMES OF CORONAVIRUS

Summary

The subject of research in this paper is the analysis of the communication process which is by all means specific and different in the times of coronavirus. The pandemic caused by Covid-19 virus has appeared suddenly, spread astronomically fast, left enormous consequences and does not abate, affecting all the spheres of human life. The imposed changes of the life style have led to huge changes in human communication practice, the consequence of which is the social alienation which is omnipresent. The author researches to which extent the social isolation affects the human communication practice and whether people turn to virtual communication in the absence of direct human contact. The goal of this research is to determine in which way the use of modern technology and new media, primarily the Internet and social networks, affects the sense of loneliness which inevitably appears during the pandemic and whether the use of modern technology helps to mitigate this sense of loneliness, if not eliminate it.

Key words: communication, social isolation, alienation, media, the Internet, social networks.

Рад је предат 6. априла 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 351.762(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-31228

Прегледни рад

*Љубица Г. КОВАЧЕВИЋ**
Универзитет у Приштини, Економски факултет у Косовској Митровици

ПРАВНИ, ФИНАНСИЈСКИ И МАРКЕТИНШКИ АСПЕКТИ ИГАРА НА СРЕЋУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: У овом раду се, углавном, разматрају правни и неки економски аспекти игара на срећу као привредне делатности. У том контексту, указује се и на негативне утицаје делатности коцкања и клађења, нарочито на стварање и ширење друштвених девијација услед неконтролисаног конзумирања игара на срећу. Циљ овог рада је да укаже на који начин, и у којој мери законска регулатива у Републици Србији уређује обављање делатности коцкања и клађења, односно, какав утицај законска регулатива има искључиво на финансијске и маркетиншке аспекте пословања три најзаступљенија приређивача игара на срећу на овом простору. Први део рада указује на бројне специфичности које карактеришу делатност коцкања и клађења, односно, посебну законску регулативу која уређује сваки сегмент пословања ове делатности. Други део рада представља финансијски приказ показатеља успешности пословања три најзаступљенија приређивача игара на срећу. Завршни део рада посвећен је законским могућностима и ограничењима оглашавања игара на срећу, односно, настојању сва три приређивача да спровођењем друштвено одговорних активности појачају промоцију свог пословања, задржавајући је таквим приступом у законском оквиру.

Кључне речи: делатност коцкања и клађења, игре на срећу, Закон о играма на срећу, обавезе приређивача, друштвено одговорно пословање.

УВОД

Коцкање, клађење и игре на срећу могу се разматрати са више различитих друштвених гледишта, а у овом раду то се чини углавном са правног, финансијског и маркетиншког аспекта. Коцкање од давнина представља један од начина којима се људи разоноде. Историјски документи потврђују, да је коцкање често било, али и све до данас остало, законски регулисано (Kozjak 2016). Посебна законска регулатива која данас уређује делатност коцкања

* асистент, ljubica.kovacevic@pr.ac.rs

и клађења, тако да се „играма на срећу сматрају игре у којима се учесницима, уз наплату, пружа могућност да остваре добитак у новцу, стварима, услугама или правима, при чему добитак или губитак не зависи од знања или вештине учесника у игри, него од случаја или неког неизвесног догађаја" (Закон о играма на срећу, Сл. гласник РС 18/2020: чл. 2.).

Упркос томе што коцкање спада у подручје (непродуктивне) људске делатности, оно се одржало све до данас. Поред подозривог, а веома често и репресивног односа друштвене заједнице према коцкању, оно је имало и још увек има за појединца, као и за заједницу у којој он живи, једно дубље, сложеније и трајније значење од тренутног хира, магичне привлачности новца или пролазне коцкарске страсти (Kozjak - Markešić 2016: 280). У том смислу „човек по својој природи није само (раз)уман човек – homo sapiens, или човек који ствара – homo faber, већ је, између осталог и биће које има потребу да се игра – homo ludens" (Huizinga 1992: 8). Различитим играма људи задовољавају потребу за изражавањем креативности, за забавом, разонодом и разменом емоција са другим људима, те се тако може рећи да су и игре на срећу повезане са људском потребом за разонодом. Ипак, „игра није „обични" нити „прави" живот" (Балтезаревић - Балтезаревић 2018: 476), већ је пре свега, изналажење из њега у једну привремену сферу делатности с неком властитом тежњом (Huizinga 1992).

Бројни аутори баве се овом појавом, један од њих је и Милосављевић који коцкање третира као извитоперење есенцијалне природе човека, настало услед немогућности његовог исказивања као радног и стваралачког бића (2003). Сматра се да се са друштвеним кризама повећава и број коцкара, пошто кризе обезвређују људски рад и шансе да се радом зарађује. Коцка или хазардне игре, које Роже Кајоа (Roger Caillois) означава као alea, "негирају рад, стрпљење, окретност, квалификацију; оне елиминишу професионалну вредност, тачност, тренинг и наводе на апсолутно: или-или. Таква правда у играма на срећу, која се појављује као дрско и надмоћно ругање способности, срећном играчу доноси бесконачно више од онога што би му могао пружити живот пун рада, дисциплине и зноја" (Кајоа 1979: 45).

Проблем у вези са играма на срећу произилази и отуда што потреба за игром врло често неосетно прелази у њену супротност, тј. у друштвену девијацију, проблематично или патолошко коцкање. Истраживање Института за јавно здравље Републике Србије „Др Милан Јовановић Батут" из 2014. године, указује да укупно 3,7% одрасле популације у Републици Србији поседује ризик од неког облика коцкања, 1,1–2,0% њих поседује умерен и виши ризик од коцкања (проблематични коцкари), а од тог броја 0,3–0,7% поседује висок ризик од коцкања (патолошко коцкање). Дакле, након екстраполације на популацију у Републици Србији старосне доби од 18–64 године, процењује се да проблем коцкања варира између 51–93 хиљаде људи,

од чега су 14–33 хиљаде њих патолошки коцкари (Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут" 2014: 52).

Зато се може рећи да коцкање и клађење имају и девијантан утицај на друштво у Републици Србији, јер се преливају у културни простор и постају предмет различитих критика. Прилика да се избегне девијантан утицај на друштвену заједницу, а да се притом оствари власнички интерес, може се испунити уколико се у разматрање узму опортунитетни трошкови ресурса које делатност коцкања и клађења апсорбује у свом пословном процесу. Дакле, уколико би се људски и капитални ресурси које упошљавају коцкање и клађење ангажовали у оквиру одређене делатности, на пример, ланца органске производње, осим власничког интереса, остварио би се и раст друштвеног благостања. Држава би, самим тим, имала прилику, да уместо умањи негативне ефекте коцкања и клађења, оствари значајне могућности ревитализације органског сектора и законом предвиђена средства преусмери на њихов подстицај и развој. Вредносни ниво који би могли да достигну ангажовани ресурси у оквиру одређене производње, виши је од вредности које друштву пружају друштвено одговорни приређивачи, јер у потпуности искључују могућност да реализацијом свог пословања створе друштвену девијацију.

Апстрахујући различите аспекте игара на срећу, овај рад има за циљ да укаже како су коцкање и клађење, као специфична делатност, законом уређени у Републици Србији и какав утицај има законска регулатива на финансијске и маркетиншке аспекте пословања. У функцији овог рада, анализиране су финансијске и маркетиншке активности три најзаступљенија приређивача игара на срећу у Републици Србији.

ПРАВНИ АСПЕКТИ КОЦКАЊА И КЛАЂЕЊА

Коцкање и клађење, као услужна делатност, одувек су заокупирали пажњу законодаваца, приређивача игара на срећу, као и њихових корисника. Овакву делатност, коју дели врло танка нит од забаве до друштвене девијације, карактерише читав низ специфичности, и као таква она је од настанка па све до данас, законом регулисана. Организовање игра на срећу на нашим просторима било је предмет законског регулисања још с почетка 19. века. Односно, када је 1833. године Кнез Милош Обреновић у намери да потпомогне привреду у земљи, издао допис Високославном суду Народно-Србском за установљење прве српске лутрије, у коме је својим потписом суду наредио да мотри на организаторе (Јојић 2008). Након тога је, услед промене бројних политичких прилика ова делатност пролазила кроз фазе укидања, а сваким поновним оснивањем мењала је и околности под којима су организоване игре на срећу.

И док је у неким државама ова делатност строго забрањена, у другима је дозвољена, али уз постојање стриктне регулације. Делатност коцкања и клађења уређена је уредбама, законима и другим прописима чија се примена строго контролише, а уколико се утврде неправилности починиоци подлежу казнама.

Уредбом о класификацији делатности, делатност *Коцкања и клађења*, налази се под шифром 9200, сврстана је у сектор Р - *Уметност, забава и рекреација*, и дефинисана тако да „обухвата функционисање објеката за коцкање, као што су казина, бинго сале, видео-терминали, коцкарнице и кладионице и пружања коцкарских услуга, као што је то лутрија". Активности које се реализују у оквиру ове делатности односе се на: „продају листића лутрије (лозова и слично); експлоатацију аутомата за игре на срећу; активности у вези са одржавањем виртуелних коцкарских веб сајтова; клађење и друге сличне активности; клађење изван терена на којима се одвијају догађаји у вези с чијим исходима се спроводи клађење, као и рад казина, укључујући и казина на пловним објектима." (Уредба о класификацији делатности, Сл. гласник РС 54/2010)

Данас постоји посебна законска регулатива која уређује сваки сегмент пословања делатности коцкања и клађења, а то је Закон о играма на срећу (Сл. гласник РС 18/2020). Овим законом дефинисана је надлежност Управе за игре на срећу на целокупној територији Републике Србије, што јој омогућава да у спровођењу прописа у овој области обезбеди функционално јединство. Управа за игре на срећу, као орган управе у саставу Министарства финансија Републике Србије, за обављање послова државне управе у области игара на срећу, образована је Законом о играма на срећу (Сл. гласник РС 84/2004, 85/2005 – др. закон: чл. 11.), и са радом је почела 01. јануара 2005. године (Управа за игре на срећу 2020).

Компарацијом претходног Закон о играма на срећу (Сл. гласник РС 88/2011, 93/2012 – др. закон, 30/2018, 95/2018 и 91/2019) и постојећег Закона о играма на срећу (Сл. гласник РС 18/2020), уочава се читав низ измена које отежавају и поскупљују пословање приређивача. Стварање нове законске регулативе подстакнуто је перманентним растом тржишта игара на срећу на територији Републике Србије, праћеног развојем технологије, и све израженијим утицајем на друштвену заједницу.

Доношењем новог Закона о играма на срећу јасно су прецизирани и пооштрени: услови за добијање дозвола, одобрења и сагласности о приређивању игара на срећу; висина основног капитала, наменских депозита или гаранција, као и накнада за одобрење приређивања игара на срећу; осигурање исплате добитака и наплате накнада; расподела дела прихода буџета Републике Србије; веће обавезе приређивача у смислу друштвене одговорности; коришћење информационо-комуникационих система за приређивање

игара на срећу ради чувања архивирања и размене података; правила игара, обавеза вођења базе података о лицима која су остварила добитак; просторна удаљеност од основних и средњих школа од 200 метара, као и обавезна удаљеност два објекта која се баве овом делатности, а која не може бити мања од 100 метара (предвиђена у циљу ограничења превелике присутности ових објеката на једном месту); па све до обавезе приређивача да, обезбеди трајну базу података (име и презиме, датум и место рођења, место пребивалишта, односно боравишта, ЈМБГ или број пасоша, датум и време уласка и изласка из играонице и др.), као и писану изјаву лица којом под материјалном и кривичном одговорношћу изјављује да у играма на срећу учествује за свој рачун и у своје име.

Заинтересовани привредни субјект који има намеру да организује игре на срећу, поред осталих услова које мора да испуни, потребно је да обезбеди основни капитал. Уједно, како би гарантовао за исплату, потребно је да привредни субјект има ризико депозит благајне сваког дана, као и наменски депозит или банкарску гаранцију. Након тога, обавеза сваког приређивача игара на срећу јесте да обрачуна и плати накнаду приређивања на одговарајући рачун за уплату јавних прихода. У Табели 1, могу се уочити обавезе предвиђене новом законском регулативом, које су неопходан и обавезујући услов сваког приређивача чије се пословање заснива на посебним играма на срећу – аутомати и клађење, као и на играма на срећу преко електронског клађења.

Табела 1. Обавезе приређивача игара на срећу по секторима

Прописане висине стопа	Аутомати		Клађење		Игре на срећу преко средстава електронске комуникације	
	Претходни закон	Постојећи закон	Претходни закон	Постојећи закон	Претходни закон	Постојећи закон
Основни капитал (€)	150.000	250.000	150.000	250.000	250.000	250.000
Наменски депозит/ Банкарска гаранција (€)	300 (за 1 аутомат)	500 (за 1 аутомат)	3.000 (по кладионици)	5.000 (по кладионици)	150.000	300.000
Ризико депозит благајне (€)	100 (сваког дана)	100 (сваког дана)	150 (сваког дана)	150 (сваког дана)	10.000 (сваког дана)	10.000 (сваког дана)
Накнада за приређивање	5% (месечно по аутомату – 35)	10% (месечно по аутомату – 40)	15% (месечно по кладионици – 500)	15% (месечно по кладионици – 550)	7.500 (месечно)	10.000 (месечно)

Аутор према: Закон о играма на срећу, Сл. гласник РС 18/2020

Поред значајног увећања основног капитала, значајно увећање уочава се и код наменских депозита или банкарских гаранција, као и накнада за приређивање. Стога, привредни субјект који има намеру да обавља ову делатност, мора да располаже са минималним износом основног капитала од 250.000 евра, минималним наменским депозитом/банкарском гаранцијом од 500 евра по аутомату или по уплатном/исплатном месту кладионице, и ризико депозитом који сваког дана мора да има у благајни у минималном износу од 100 евра по аутомату или по уплатном/исплатном месту кладионице.

Даље, из поменуте табеле се може уочити, да је минимални износ основног капитала који мора да поседује приређивач посебних игара на срећу – аутомати и клађење, увећан за по 100.000 евра, што представља увећање од 66,67%. У случају да привредни субјект испуњава све услове који га могу учинити приређивачем игара на срећу у сва три сектора (аутомати, клађење и игре на срећу преко средстава електронске комуникације), потребно је да поседује и укупни минимални основни капитал који износи 750.000 евра, што представља увећање од чак 36,37%.

Република Србија део средстава која приходује од ове делатности, у износу од 40% распоређује на финансирање одређених категорија друштвене заједнице. Наменска примања из буџета држава распоређује, у износу од 5% за финансирање лечења ретких болести, а у износу од по 19% за финансирање:

– „Црвеног крста Србије;

– организација особа са инвалидитетом и других удружења чији је циљ унапређење социјално-економског и друштвеног положаја особа са инвалидитетом;

– установа социјалне заштите и других удружења чији је циљ унапређење социјално-економског и друштвеног положаја у стању социјалне потребе;

– спорта и омладине;

– јединица локалне самоуправе“ (Закон о играма на срећу, Сл. гласник РС 18/2020: чл. 5.).

На овај начин држава обезбеђује сталан и сигуран извор прихода за ове институције и осетљиве категорије друштва, чиме унапређује њихов положај у економском и социјалном смислу.

У оквиру члана 6. овог Закона о играма на срећу, повећан је степен друштвене одговорности приређивача у погледу оглашавања. „Оглашавање и рекламирање класичних и посебних игара на срећу, укључујући и посредно упућивање на исте, врши се уз обавештење о забрани учествовања малолетних лица у играма на срећу и одговарајући текст упозорења о превенцији болести зависности. Наведена одредба не примењује се на истицање, оглашавање и рекламирање логотипа, жига, односно трговачке марке и знака приређивача“ (Сл. гласник РС 18/2020: чл. 6.).

Заштитом деце и малолетника од неприкладног оглашавања, поред Закона о играма на срећу, бави се и Закон о оглашавању (Сл. гласник РС 6/2016 и 52/2019 – др. закон) у оквиру кога се наводе посебни чланови који уређују следеће:

– Члан 21. Заштита деце и малолетника од неприкладног оглашавања;
– Члан 54. Ограничења места оглашавања и игара на срећу;
– Члан 55. Ограничења садржине оглашавања игара на срећу;
– Члан 56. Време оглашавања игара на срећу, и
– Члан 68. Спонзорство приређивача игара на срећу.

Овиме се настоји повећати превенција утицаја игара на срећу на малолетна лица и спречити настајање болести зависности.

Специфичност ове делатности, није заобишла ни запослене у њиховом сектору. Приликом аплицирања за кредит, запослени у овој делатности суочавају се са проценом банке, која их карактерише као високо ризичне клијенте. Стављање клијената у ову категорију ниједна банка не наводи отворено при дефинисању услова за одобрење кредита, али је пракса показала да се запослени у овој делатности налазе на „црној листи" високоризичних занимања, којима се по правилу, не одобравају кредити.

Увећање намета указује да је усвајање новог Закона о играма на срећу први корак у спречавању сиве економије, у смислу прања новца и финансирања тероризма. Наредни корак јесу мере и механизми како би се законске одредбе испоштовале и тиме допринеле свеукупној заштити државних интереса. Законодавац новим прописима пооштрава услове пословања у области игара на срећу, и тиме ову делатност претвара у једну велику индустрију, која може да приходује значајне суме новца и на тај начин постане значајан извор прихода државе. Поред тога што перманентан развој делатности коцкања и клађења, приређивачима и држави пружа могућност да приходују значајне суме новца, он иницира и стварање одређених друштвених и медицинских проблема, као што су новчани улог, здравље, породица, време и углед.

ФИНАНСИЈСКИ АСПЕКТИ КОЦКАЊА И КЛАЂЕЊА

Пословни успех који бележи делатност коцкања и клађења огледа се у перманентном повећању броја приређивача игара на срећу, високој стопи запослености у овој области, као и у остварењу њихових позитивних финансијских резултата. Сходно Закону о играма на срећу, приређивач може бити правно лице или предузетник, који на основу дозволе Владе Републике Србије, односно одобрења или сагласности Управе, има право на приређивање игара на срећу. Наведено одобрење за приређивање посебних игара на срећу у сва три сектора – аутомати, клађење и игре на срећу преко средстава

електронске комуникације, приређивачима се издаје на период од десет година, са могућношћу продужетка и прекида истог. Уколико се узме у обзир тренутна евиденција Управе за игре на срећу, регистровано је 62 приређивача посебних игара на срећу – аутомати, 19 приређивача посебних игара на срећу – клађење, и 12 приређивача посебних игара на срећу преко средстава електронске комуникације (Управа за игре на срећу 2020).

У Табели 2, дати су подаци о прегледу броја запослених у делатности коцкања и клађења, као и проценат увећања у односу на сваку претходну годину, за период од 2016. до 2018. године. У овом временском размаку уочава се континуирани пораст, и увећање запослених за чак 23,84%. Наведени податак је нарочито занимљив уколико се у обзир узме да је светска економска криза уздрмала цео свет и интезивирала негативне факторе функционисања тржишта рада (Paunović – Dimić i dr. 2019), а да се и упркос томе ова делатност одржала и забележила значајни пораст запослених.

Табела 2. Преглед броја запослених лица у делатности коцкања и клађења у Републици Србији 2016–2018.

Година	Број запослених лица	Проценат увећања у односу на претходну годину
2016.	7.744	0
2017.	8.702	12,37%
2018.	9.590	10,20%

Аутор према: Републички завод за статистику [2019], *„Статистички годишњак“*, бр. 52.

Делатност *Коцкања и клађења*, после *Рачунарског програмирања и консултантских делатности*, по броју запослених најбрже напредује. Наиме, делатност *коцкања и клађења* у односу на први квартал 2016. године у ком бележи 7.606 запослених, у првом кварталу 2020. године достиже цифру од 10.884 запослених, што указује на пораст од 43,09%. *Рачунарско програмирање и консултантске делатности*, као једина делатност у којој је више расстао број запослених, у првом кварталу 2016. године запошљавала је 19.122 лица, да би се у првом кварталу 2020. године та цифра попела за 76,53%, и достигла укупно 33.757 запослених. Занимљив је и податак о броју запослених у *Делатности библиотека, архива, музеја и галерија*, (која према Уредби о класификацији делатности спада у исти сектор Р - Уметност, забава и рекреација), који у истом овом периоду бележи смањење за 2,60%, и пада са 7.040 на 6.857 запослених (Републички завод за статистику 2016, 2020). Уколико у обзир узмемо податке који указују на стање и тренд повећања запослености у делатности коцкања и клађења, схватамо да добијени подаци постају забрињавајући ако човека посматрамо као носиоца процеса рада који ствара друштвене вредности. Вредносни и структурни показатељи

који се развијају у друштву осликавају епидемију зависности човека у 21. веку. Самим тим, и не чуди намера државе да унапређеном регулативом сваки сегмент пословања делатности коцкања и клађења стави у законски оквир и тиме смањи њихов негативан утицај на друштвену заједницу.

У Табели 3 дати су показатељи о профитабилности пословања три најзаступљенија приређивача посебних игара на срећу, у периоду од 2016. до 2018. године. Како се бављење овим приређивачима игара на срећу у раду не би схватило као својеврстан вид њихове промоције, они се означавају са „А", „Б" и „Ц".

Табела 3. Показатељи пословања три најзаступљенија приређивача посебних игара на срећу у Републици Србији

Приређивачи	Година	Износ у хиљадама динара			Број кладионица	Број аутомата	Просечан број запослених
		Укупни приходи	Нето добитак	Нето губитак			
„А" (основан 2010.)	2016.	6.278.927	1.088.914	/	380	2.830	1.955
	2017.	8.326.381	2.152.224	/	407	3.267	2.100
	2018.	10.288.344	2.077.067	/	427	3.776	2.303
„Б" (основан 2000.)	2016.	7.413.479	/	77.373	171 (укупан бр. локала)		713
	2017.	13.672.334	155.455	/	190	1.703	976
	2018.	24.253.429	104.093	/	274	2.891	1.373
„Ц" (основан 2001.)	2016.	1.352.049	307.630	/	111	947	496
	2017.	1.504.007	250.767	/	114	951	542
	2018.	1.956.617	297.348	/	171	1.001	631

Аутор према: Агенција за привредне регистре [06.05.2020.], www.apr.gov.rs

Компарација резултата из 2018. године у односу на 2017. и 2016. годину, односно, тенденција кретања резултата пословања за сва три приређивача – „А", „Б" и „Ц", указује на значајан раст финансијских показатеља, затим на ширење пословних активности, као и на увећан број запослених. Анализа структуре најзначајнијих позиција у билансу успеха - укупни приходи и нето добитак, указује да су приређивачи „А" и „Ц", поред континуираног увећања укупног прихода, у све три године остваривали позитиван финансијски резултат. Однос нето добитка према укупном приходу код приређивача „А" и „Ц" кретао се у просеку око 20%, што указује на исплативост бављења овом делатношћу, односно њихову могућност да генеришу значајну добит кроз своје редовне пословне активности. За разлику од њих који бележе континуирани раст финансијских показатеља из године у годину, приређивач „Б" у 2016. години остварио је нето губитак, а након тога, у 2017. и 2018. години забележио позитиван финансијски резултат, и тренд раста укупних прихода

у овом временском размаку од чак 227,15%. Међутим, код овог приређивача запажа се изразито неповољан однос нето добитка у односу на укупан приход од 1,14% у 2017. години, и свега 0,43% у 2018. години.

Битно је истаћи да, приређивач „А", и поред знатно каснијег оснивања у односу на преостала два приређивача, бележи континуирани проценат увећања у свим приказаним позицијама дате табеле, те што је проценат увећања био већи, то је и њихово пословање из године у годину постајало све успешније. Стога, и не чуди што је овај приређивач, један од водећих у региону источне Европе у области спортског клађења и игара на срећу.

Коцкање и клађење је, и поред значајних законом прописаних обавеза и ограничења, делатност која веома брзо напредује, остварујући значајну профитабилност, проистеклу од перманентног ширења успешних пословних активности, које као захтевају и запошљавање великог број лица. Све ово, ову делатност чини веома исплативом, јер кључни показатељ успешности јесте профитабилност, која обезбеђује очување ликвидности, стабилности и одрживости пословања, као и очигледно остварење власничких интереса у овој индустрији забаве.

МАРКЕТИНШКИ АСПЕКТИ КОЦКАЊА И КЛАЂЕЊА

Закон о оглашавању стриктно уређује правила по којима приређивачи игара на срећу могу да спроводе своје промотивне активности, те је у потпуности јасан када се ради о забрани неприкладног оглашавања, односно, заштити деце и малолетника од истих. Прописана законска ограничења у спровођењу промотивних активности за циљ имају да сузбију штетни утицај који ова делатност проузрокује у друштвеној заједници. Поједини приређивачи игара на срећу, како би испоштовали законски оквир и појачали промоцију својих пословних активности, у великој мери користе друштвено одговорно пословање. Приметно је да друштвено одговорно пословање у све већој мери постаје пракса успешних приређивача игара на срећу. Учесталост примене овог приступа који приређивачи користе у сврху промотивних активности, излази изван оквира етичких пословних принципа, што наводи на потребу да се примена друштвено одговорног пословања стави у правни оквир.

У условима изразито високе конкурентности у делатности коцкања и клађења, приређивачи игара на срећу данас су, више него икада до сада, условљени да свој опстанак на тржишту обезбеде пословним активностима усмереним ка друштвеној одговорности. Приређивачи игара на срећу „А", „Б" и „Ц", у већој или мањој мери, дуги низ година поред законом обавезујуће друштвене одговорности, додатни напор улажу у спровођење самоиницијативних друштвено одговорних активности. Реализација таквих активности

представља латентан начин за остварење конкурентске предности, стицање наклоности корисника игара на срећу и целокупне друштвене заједнице, као и остварење што већег пословног профита. У спровођењу ових активности изразито предњачи приређивач „А", који својим учешћем у бројним акцијама, догађајима и спонзорствима унапређује заједницу у економском, друштвеном и еколошком погледу.

Пракса је показала да када неко од конкурената почне да спроводи неку од активности друштвено одговорног пословања то подстиче и друге конкуренте да спроводе, ако не и додатне, онда бар активности које примењује конкуренција, иначе губе тржишну утакмицу (Павловић 2016). Дакле, јача конкуренција стимулише тржишне учеснике да буду успешнији од својих конкурената, што подразумева њихово надметање на тржишту (Николић 2019). Уколико ово узмемо у обзир, стиче се утисак, да је реализација самоиницијативних друштвено одговорних активности заправо изнуђена активност за бројне приређиваче игара на срећу који имају тенденцију раста и напретка у друштвеној заједници - „У зависности од тога колико компанија промишљено управља друштвено одговорним пројектима зависи степен њене одрживости и ниво квалитета односа са заједницом" (Sekulić - Pavlović 2018: 59-60).

Приређивачи игара на срећу, како би умањили или елиминисали негативне ефекте свог пословања по друштво и управљали ризиком који носи индустрија забаве, поред законом обавезујућих прописа друштвено одговорног пословања (који се односе на забрану учествовања малолетних лица у играма на срећу и одговарајућег текста упозорења о превенцији болести зависности), реализују и самоиницијативне активности. Једна од таквих активности је приређивача „А", који више од осам година спроводи акцију „Могуће је прекинути". У сарадњи са Специјалном болницом за болести зависности, овај приређивач реализује пројекат за едукцију свих запослених који имају директан контакт са учесницима игара на срећу. Наведена акција спроводи се са циљем откривања првих симптома зависности од игара на срећу, односно, превентивног деловања запослених у случају ризика и спречавања последица прекомереног конзумирања игара на срећу код својих корисника. Посматрајући овај пројекат са маркетиншког аспекта, приређивач „А" овом акцијом заправо охрабрује и позива кориснике на сигурно и одговорно клађење, а самим тим, врши промоцију друштвено одговорног приређивача игара на срећу који настоји да се инкорпорира са друштвеном заједницом у оквиру које обавља пословање.

Приређивачи „А", „Б" и „Ц", у својим годишњим извештајима о пословању, препознали су значај улагања у животну средину, зато што је овакав вид улагања у великој мери видљив и мерљив. Иако, њихова основна делатност пословања није непосредно везана нити директно угрожава

животну средину, сва три приређивача у циљу очувања животне средине у потпуности измирују обавезе прописане релевантним законским прописима.

У погледу унапређења еколошког квалитета приређивач „А“ значајно је еволуирао у односу на преостала два посматрана приређивача. Приређивач „А“ препознао је могућност да своју основну делатност доведе у директну везу са заштитом природе и екологије, и тако организује такмичење из знања под називом „Погоди најдужи тикет“. Организовањем такмичења овог типа, у коме позива своје учеснике да победе за себе и екологију, под слоганом „За дужи животни век – најдужи тикет“, приређивач доделом десет награда, попут аутомобила, скутера, бицикла и тротинета на електрични погон, има намеру да код својих учесника подигне еколошку свест на један виши ниво. Приређивач, на тај начин, својим „савременим приступом у пословању, одговорност ставља и на ниво сваког појединца“ (Bogetić - Đorđević i dr. 2018: 11). Посматрано са маркетиншког аспекта, позив за учествовање у такмичењу овог типа представља очигледан продајни подстицај, који приређивач настоји да прикрије еколошки одговорним приступом у награђивању. Систем награђивања у такмичењу, представљен је тако да уживаоцима игара на срећу омогући додатни алиби за девијантно понашање. Деструктивна одлука уживаоца да учествује у такмичењу, привидно се „умањује“ услед њихове спознаје да су део друштвено одговорне акције која за циљ има очување екологије. Напред наведено, учеснике оснажује на учешће у такмичењу, које, уколико погоде најдужи тикет, поред разноноде, може донети емотивну и еколошку награду. Осим очигледног подстицајног утицаја који има на уживаоце, организатор реализацијом такмичења овог типа, у друштвеној заједници у којој обавља своје пословање, гради имиџ еколошки одговорног приређивача.

Оно што су сва три приређивача „А“, „Б“ и „Ц“ препознала као додатни допринос у изградњи имиџа и остварењу боље конкурентске позиције, јесте ангажовање јавних личности у спровођењу друштвено одговорних акција. Исто се односи и на склопљена бројна партнерства, по којима се највише истиче приређивач „А“ са Универзитетом у Београду, ФС Србије, ФК Србије, ФК Црвена звезда и КК Партизан, а који својим кредибилитетом доприносе његовом угледу. Овакав вид сарадње, који за циљ има реализовање бројних пројеката кроз донације и спонзорства, изазива изразито велико интересовање медија, власти, пословних сарадника и корисника њихових услуга, односно читаве друштвене заједнице, и самим тим, приређивачу пружа прилику за промоцију.

Приређивач „А“, као један од најуспешнијих у делатности коцкања и клађења, захваљујући свом друштвено одговорном приступу, по резултатима регионалне фондације Catalyst Balkans заузима друго место на листи од 10 највећих донатора у Републици Србији за 2018. годину. Према подацима

Catalyst Balkansa, овај приређивач је у току 2018. године спровео 60 донација у укупној вредности од чак 256.484€ (Catalyst Balkans 2020), од којих су неке од најзапаженијих реализованих акција биле „Хуманитарни тикет у подне" и „Милион разлога за гол". Акцијом „Хуманитарни тикет у подне", приређивач је значајна материјална средства донирао здравственим установама, хуманитарним организацијама, као и лечењу појединаца; поред тога подржао је многа културна дешавања; те и бројна улагања у образовни систем и установе. Целокупну суму средстава сакупљених акцијом „Милион разлога за гол" овај приређивач је поделио између фондације Заједно за живот и Националног удружења родитеља деце оболеле од рака - НУРДОР-а.

На основу свега наведеног, приређивач А је у сврху друштвено одговорног пословања донирао средства која износе око 10% у односу на средства уложена у промотивне сврхе (према Годишњем извештају о пословању за 2018. годину за трошкове рекламе и пропаганде издвојено је 328.970.000 динара). Имајући у виду да су ова средства усмерена на донације ка здравственим и образовним институцијама, и најугроженијим појединцима друштвене заједнице, стиче се утисак, да је ефекат њиховог улагања који се постиже у домену унапређења имица и развијања позитивних емоција према њиховом пословању, значајно већи и транспарентнији у односу на утицаје који се постижу улагањем у привредну пропаганду. Ово стога што је друштвена заједница нарочито осетљива на управо ове области ка којима су новчана средства и усмерена.

Друштвена одговорност није у потпуности законска обавеза, те тако приређивачима игара на срећу оставља могућност избора, да ли и у којој мери желе да је уврсте у свој стратешки плана, и тако себи пруже инвентиван начин за промоцију својих пословних активности.

ЗАКЉУЧАК

Перманентан раст броја приређивача игара на срећу довео је до поошт равања законске регулативе у делатности коцкања и клађења. Овакво интересовање законодовца и не чуди уколико се у обзир узме да је делатност коцкања и клађења временом постала уносан посао за оне који се појављују на страни организатора, што потврђује и значајан профит који посматрани приређивачи игара на срећу остварују реализацијом својих пословних активности. Све већа заступљеност и очигледан успех који бележи ова индустрија забаве има изгледе, како за стварање значајних буџетских прихода, тако и услед специфичности пословања за стварање штетног утицаја на друштвену заједницу у оквиру које послује. Држава законском регулативом, поред прописаних превентивних мера на које обавезује приређиваче, истом настоји

да надомести штетне утицаје које ова делатност ствара и тако део средстава које приходује од њиховог пословања, у износу од 40%, распореди на финансирање најосетљивијих категорија друштвене заједнице и институција.

Посматрани приређивачи игара на срећу препознали су да зарад додатне промоције свог пословања, поред издвајања средстава за привредну пропаганду, у већој или мањој мери издвајају и средства за самоиницијативне друштвено одговорне активности. Изградња имица приређивача на темељима друштвене одговорности у складу је са постављеним стандардима добре праксе у овој области. Анализа пословања посматраних приређивача игара на срећу, указује да што је приређивач успешнији, то је и његова потреба за спровођењем самоиницијативних друштвено одговорних активности све израженија.

Посматрани приређивачи спровођењем друштвено одговорних активности настоје на тај начин да: а) изграде имиџ друштвено одговорног приређивача, и тиме на тржишту постигну већу конкурентску предност; б) своје промотивне активности прилагоде и задрже у законском оквиру; в) унапреде квалитет друштвене заједнице и животне средине, и тако се одуже друштву за причињен девијантан утицај узрокован њиховим пословањем; и г) смање отпор друштвене заједнице према њиховом пословању.

На основу свега, може се закључити да законодавац новим законским прописима о играма на срећу настоји да дестимулише развој пословања приређивача, и тиме, у будућности смањи штетне утицаје које ова индустрија забаве има на појединца, као и на друштво у целини. Поред тога, неопходно је да закон о оглашавању у потпуности уреди промотивне активности делатности коцкања и клађења и тиме максимално ограничи њихов утицај на најосетљивије друштвене категорије подложне овом пороку.

ЛИТЕРАТУРА

Агенција за привредне регистре: www.apr.gov.rs [06.05.2020].

Управа за игре на срећу: http://www.uis.gov.rs/spisak-priredjivaca.php?&lng=cyr [06.05.2020].

Catalyst Balkans: https://www.catalystbalkans.org/sr/izvestaj/top-50-donora-po-zemlji [13.05.2020].

Институт 2014: *Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“*. Национално истраживање о стиловима живота становништва Србије 2014. године – коришћење психоактивних супстанци и игре на срећу. Београд: бр. 52.

РЗС 2016: Републички завод за статистику. *Статистика запослености и зарада*, бр. 173.

РЗС 2019: Републички завод за статистику. *Статистички годишњак*, бр. 52.

РЗС 2020: Републички завод за статистику. *Статистика запослености и зарада*, бр. 101.

Закон о играма на срећу 2005: *Закон о играма на срећу*, Службени гласник РС., бр. 84/2004, 85/2005 – др. закон.

Закон о играма на срећу 2019: *Закон о играма на срећу*, Службени гласник РС., бр. 88/2011, 93/2012 – др. закон, 30/2018, 95/2018 и 91/2019.

Закон о оглашавању 2019: *Закон о оглашавању*, Службени гласник РС., бр. 6/2016 і 52/2019 – др. закон.

Закон о играма на срећу 2020: *Закон о играма на срећу*, Службени гласник РС., бр. 18/2020.

Уредба 2010: *Уредба о класификацији делатности*, Службени гласник РС., бр. 54/2010.

Jojić 2008: Jasna Jojić. „Loz kod kneza". *Novosti*. 10. jun, 2008.

Kajoa 1979: Rože Kajoa. *Igre i ljudi – maska i zanos*. Beograd: Nolt.

Kozjak 2016: Boris Kozjak. *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije.* Zagreb: TIM press.

Milosavljević 2003: Milosav Milosavljević. *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.

Huizinga 1992: Johan Huizinga. *Homo ludens – o podrijetlu culture u igri*. Zagreb: Naprijed.

Балтезаревић, Балтезаревић 2018: Боривоје В. Балтезаревић, Радослав В. Балтезаревић. Утицај видео игре на идентитет играча. *Култура полиса*. 36 (XV). 475-489.

Bogetić, Đorđević, Ćoćkalo, Vorkapić 2018: Srđan Bogetić, Dejan Đorđević, Dragan Ćoćkalo, Miloš Vorkapić. Corporate social responsibility as a factor of global competitiveness. *Journal of engineering menagement and competitiveness (JEMC)*. 8 (1), 11-19.

Kozjak, Markešić 2016: Boris Kozjak, Ivan Markešić. Pravna regulacija kockanja kao zabave (u kavanama i krčmama na tlu Hrvatske) – povjesni hod. *Kultura*. 151. 279-300.

Николић 2019: Љубица Николић. Политика заштите конкуренције у Србији – домети и ограничења. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 84 (LVIII). 151-170.

Sekulić, Pavlović 2018: Vesna Sekulić, Milica Pavlović. Corporate social responsibility in relations with social community: determinants development, menagement aspects. *Ekonomika*. 64 (4). 59 – 69.

Paunović, Dimić, Arsenijević 2019: Svetislav S. Paunović, Maja S. Dimić, Olja M. Arsenijević. Analiza društveno-ekonomskih kretanja u Srbiji u uslovima krize. *Baština*. 48. 153 -170.

Павловић 2016: Милош Павловић. *Пословно извештавање у друштвено одговорном предузећу*. Докторска дисертација. Универзитет у Нишу: Економски факултет.

Ljubica G. KOVAČEVIĆ

LEGAL, FINANCIAL AND MARKETING ASPECTS OF GAMES OF CHANCE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This paper mostly discusses legal and some economic aspects of games of chance as an economic activity. In that context, the negative effects of gambling and betting activities are pointed out, especially on the development and spread of social deviations due to the uncontrolled consumption of games of chance. The paper aims to indicate in what way, and to what extent, the legislation in the Republic of Serbia regulates gambling and betting activities, i.e., what impact the legislation has exclusively on the financial and marketing business aspects of the three most represented organizers of games of chance in this area. The first part of the paper points to the numerous specifics characterizing gambling and betting activities, i.e. special legal regulations that regulate each business segment in this activity. The second part of the paper presents a financial overview of the performance indicators of the three most represented organizers of games of chance. The final part of the paper is dedicated to the legal possibilities and restrictions to advertising games of chance, or the efforts of all three organizers to boost the promotion of their business by taking on socially responsible activities, keeping it with such an approach within the legal framework.

Key words: gambling and betting activities, games of chance, Law on games of chance, obligations of organizers, socially responsible business.

Рад је предат 24. фебруара 2021. године а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.74:323.1(=163.41)(497.115)
323.1(=163.61):271.222(497.11)(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-27367

Прегледни рад

*Милена Б. ШЉИВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УЛОГА РЕЛИГИЈЕ У ФОРМИРАЊУ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: У раду се говори о односу национаног и религијског идентитета. Циљ је испитати на које начине је религија утицала на национални идентиет Срба на Косову и Метохији. Рад се осврће на процес окретања религији услед историјских догађаја који су утицали на национални идентиет угрожавајући га и доводећи у питање његово опстајање. Посебна ситуација на Косову и Метохији довела је до низа промена и изазова за косовскометохијске Србе. У одговору на те изазове религија и вера имају пресудну улогу, која је објашњена и наглашена у овом раду.

Кључне речи: религија, национални идентитет, Балкан, Косово и Метохија.

УВОД

Процес глобализације захвата све веће размере, питање идентитета добија све већу пажњу како јавности тако и академских кругова. Преиспитивање идентитета враћа дискусију на питање дефинисања самог појма идентитета. Данас се идентитету појединца приступа на нешто другачији начин него што је то рађено у старијој литератури.

Како Аритоновић примећује питање око којега постоји саглосност је да су елементи који одређују идентитет у сталној интеракцији и да њихова деловања утичу на то какав ће бити идентитет неког појединца" (2013: 337).

У овом раду истраживали смо једну од основних димензија и елемената националног идентитета Срба – религију. Тежило се указивању начина који се српски национални идентитет након што се сусрео са бројним изазовима. Те изазове узроковали су глобални процеси промене тако и локални потреси, редефинисао кроз религију јачајући тако своју традицију и корене.

* Стручни сарадник, milena4music@yahoo.com

Специфични положај Срба на тој територији у значајној мери води угрожавању идентитета и националне традиције, те религија представља један од одговора на бројне изазове са којима се Косовски Срби сусрећу свакодневно.

У овом раду указано је на пут којим се национални идентитет развијао на територији Балкана и коју је улогу имала религија.

То питање није важно само за теоријске оквире, напротив, питање националног идентитета је од пресудне важности за опстанак једне државе и за њено позиционирање на међународној позорници. Данас, када је српски национални идентитет угрожен од стране не само других нација, већ и од глобалног идентитета који долази са променама на европском и светском политичком плану, оно заузима још већи значај.

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Национални идентитет представља сложен феномен који је истраживан у склопу различитих научних дисциплина. Посебну пажњу добија у време турбулентних политичких и социо-економских промена, нарочито када је реч о мултинационалним, мултиконфесионалим и мултијезичким државама каква је и Србија. Како Радушки запажа глобализација, миграције, као и етнички конфликти који су задесили ова подручја у 20. и 21. веку у великој мери су изазвали национални идентитет као концепт. (Радушки 2018: 39). Неретко се у склопу дискусије о националном идентитету говори о прецима и традицији. „На плећима националног идентитета воде се многу сукоби широм света као последица комплексности овог термина који обухвата више узајамно повезаних елемената као што су:

– етничка;
– културна;
– територијална;
– економска;
– политичка сфера" (Радушки 2018: 39).

Издвајају се **објективни фактори** (језик, религија и евентуално територија) и **субјективни фактори** (заједничко порекло, историја, сећања, митови, симболи, итд.), при чему њихова међусобна условљеност ствара осећај припадности одређеној етничкој групи. „Важност националног идентитета за одређено друштво директно је зависна од тежње тог друштва да сачува своју традицију и обичаје али и од политичког контекста и ситуационих околностима у којима се то друштво налази" (Радушки 2018: 39). Крај 20. века означен је као „доба национализма" с обзиром на оживљавање етницитета и праву „експлозију" националних идентитета код припадника многих етничких заједница (Радушки 2018: 39). Овај период обележен је јачањем

наднационалних облика идентификације (као што је, на пример, европски идентитет), али и поред предвиђања да ће крај 20. века означити његов нестанак, национални идентитет наставља да постоји.

„У модерном свету национализам представља неодољив идентитетски мит, док је национални идентитет свуда окосница политичких кампања за народну суверености демократију, па ће несумњиво и у непосредној будућности имати велику снагу и значај" (Радушки 2018: 39). Хелена Здравковић-Зонта истражује како су се формирали идентитет и национализам кроз дискурсне праксе Срба и Албанаца. Она наглашава да се прошлост користи како би се легитимизовале националне и политичке тврдње као и да би се оправдало насиље над одређеном групом. Наводи и да је анализа личних и колективних успомена важна као и истражити како оне утичу на формирање националне историје и колективних успомена. Уједно је важно истражити и на који начин долази до креирања виктимизирајућих наратива (Здравковић-Зонта 2009: 665-666)

Јансен истиче да је за схватање идентитета посебно важно да се овај појам посматра кроз друге односно оно што га разликује од других. Јансен говори и о томе како су се дискурси мењали услед рата потркрепљујући антрополошки став да се и дефинише кроз границе са другим идентитетима (Jansen 1998: 92). Ериксен истражује везу између етницитета и форми колективног идентитета, укључујући религијски идентитет. Антрополошки приступ који Ериксен усваја омогућава нам да утврдимо на који начин су идентитети перцепирани од стране људи, како они говоре и мисле о својој групи/заједници и како се мишљења мењају, трансформишу услед одређених догађаја (Eriksen 1993: 2). Смит се пак приликом анализирања идентитета ослања на његову везу са национализмом и истражиује повезаност између ова два појма. Смит наводи да трагање за „националним ја и однос појединца према њему" остаје најмистичнији елемент националог припадања и нације (Смит 2010: 35).

РЕЛИГИЈА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Проучавање улоге религије у контексту националног идентитета одликује сложеност која је последица комплексности ових термина. Повезаност свих термина је додатно комплексна због своје ситуационе условљености и води великим изазовима у проучавању ове области. Један од могућих приступа на који се може анализирати овај појам је приступ аналогности. Овај приступ подразумева трагање за сличностима између ова два термина. Екстремно схватање овог појма подразумева да се национализам схвата као облик религиозности, односно њеним „функционалним еквивалентом"

(Штрангарић 2014: 110). „Корене овог модела можемо наћи у Диркемовим *Елементарним облицима религиозног живота*, уз навођење да се кроз религију – обожавање Бога, заправо обожава друштво" (Штрангарић 2014: 110).

Такав приступ доводи до закључака да религија и нација заиста имају одређене заједничке елементе којима снабдевају колективне идентитете. Ти елементи су:

– вера у спољашњу силу;
– митологија;
– симболи;
– вредности;
– празници;
– харизматске личности;
– ритуали, итд. (Штрангарић 2014: 110).

Ентони Смит, у својој књизи *„Изабрани народи"* наводи да религијска осећања играју пресудну улогу када је реч о обликовању националног идентитета (Смит 2010: 25). Аутор заузима став да ни секуларна друштва нису изузета од ових пракси. Неретко се из овог приступа долази до анализе ситуације настанка нација заснованог на антирелигијским постулатима.

Други приступ подразумева покушаје да се објасни како религија доприноси објашњењу национализма. Овај приступ обухвата значајан број студија који на конкретним, издвојеним примерима објашњавају како је религија извршила утицај на стварање и развој националног идентитета. Главно питање у оквиру овог приступа која је веза између религијске праксе, институција и идеја и националног идентитета. Овај приступ обухвата разумевање начина на који се религијски наративи примењују на развој националног идентитета.

„Присталице овог приступа тврде да и онда када се нација успоставља као супротност религији, она ипак преузима неке улоге које је вршила религија интегришући тако неке од њених особина" (Штрангарић 2014: 111). Трећи приступ пак, полази од религије и нације као од два потпуно одвојена појма. Овај приступ религију ставља у улогу фактора којим се објашњава развој нације. Термини религије и нације су одвојени али истовремено испреплетани и међусобно условљени. Важно је да у оквиру овог модела аутори могу пружити и примере у оквиру којих религија игра улогу фактора разликовања од других сродних нација. Присталице овог принципа искључују аргумент да је реглигија у овим случајевима шира од граница конкретне нације. Пример за овакву примену трећег приступа је случај бивше Југославије. На овом примеру се може видети како је дошло до раздвајања не само српске и хрватске нације већ и православне и католичке цркве које су са њима поистовећене. „Неки аутори у складу са тим тврде да су сукоби у овом региону имали нека од обележја верских сукоба" (Штрангарић 2014: 112).

Ово је само један од примера како религија и формирање националних идентитета могу ићи заједно. Последице прожимања националног идентитета и религије могу бити, као што се из овог примера види, неретко и негативне, с обзиром да стављање религије у функцију политичке детерминанте носи са собом озбиљне последице. „Роџер Фридланд заузео је став да је национализам као облик спајања државе, тероиторије и културе. У овом сценарију религија је наведена као један од одличних везивних ткива која ове елементе спаја" (Штрангарић 2014: 112).

Прегледом истакнутих приступа у досадашњој литератури коју прави Штрангарић, можемо сагледати комплексност и сложеност нације и религије као друштвених конструката.

„Религија је кроз историју била кључан елемент у процесу стварања јужнословенских нација. Мењање религије са собом је у историјском контексту повлачило и мењање нације, а самим тим је у значајној мери утицало на формирање и промене у религијском идентитету. Све до данас остало је неспорно да религија утиче на формирање националне свести. Тако рецимо, Бошњаци истичу да је ислам основа њихове нације. Иста ситуација је и са Србима чија се нација повезује са православљем, док се католичанство везује за Хрватску нацију" (Јевтић 2008: 150).

Религија је неспорно важна за формирање националног идентитета. Чест случај је да се људи најпре идентификују и диференцирају по основу религије, док нација остаје у другом плану и неретко се претпоставља као секундарно обележје неке религије. Наиме, нације се међусобом највише разликују по различитој припадности религијама. „Једна религија такође обухвата више нација и представља фактор који повезује велики број нација" (Радушки 2018: 42).

Једно од виђења које се тиче односа религијског и националног идентитета је и је религијски идентитет током година био кључан фактор за одређивање нациоанлног идентитета али да је последњих година постао примарни идентитет који је у том процесу развоја потиснуо све остале идентитете.

ЗНАЧАЈ РЕЛИГИЈЕ НА БАЛКАНУ

Вера и религија су одувек биле важан фактор на Балкану. „Околности на Балкану су се мењале, државе и режими су добијали другачије облике током времена али унутрашњи живот (веровања, наде и страхови) остао је непромењен током свих тих година" (Бодрожић 2014: 38).

Наводи се да се су религијске поделе биле/јесу толико изражене на Балкану да „су природне катастрофе попут земљотреса или поплава, попут оне описане у Андрићевом роману *„На Дрини ћуприја"*, могле (једине) учинити

да се припадници различитих верских заједница, барем на тренутак, осете људима од једне судбине." (Бодрожић 2014: 38)

Насупрот природним катастрофама, историјске катастрофе су продубљивале верску нетрпељивост. Као један од разлога за овакву верску подељеност можемо истаћи чињеницу да се Балкан налази између Истока и Запада. Последица различитих идентитета који су се створили на овом подручју управо су последица налажења између две велике силе. Услед тога долазило је често то трансфера и преображаја идентитета (Митровић 2016: 53).

„Посебно је значајно истаћи да религијско опредељење, односно конфесионална припадност кључан елемент промене етничког односно националног идентитета, посматрано историјски у контексту односа на Балкану" (Бодрожић 2014: 39). Једна историјски кобна црта јужнословенског простора огледа се у религијској раздељености која је изражена у верским разликама и сукобима унутар етнички сродне скупине јужнословенских племена, „који говоре истим језиком, живе сличним начином живота, на заједничком простору, имају сличне старе словенске обичаје, претхришћанске култове и све важније друштвене и културне облике егзистенције" (Митровић 2016: 53).

Треба напоменути да идентитет представља свесни и промишљени однос према себи. Јасно је да се може говорити о више типова идентитета: лични, колективни, политички, верски, професионални, етнички итд. Идентитет једног народа представља сложен и комплексан склоп разноликих елемената који могу досезати до далеке прошлости тих народа или пак, могу бити део нових струја које утичу на развој тог народа. „Вера је један од елемената који поред језика, историје, схватања породице итд., чини језгро националног идентитета не само српског већ и било ког другог идентитета" (Митровић 2016: 48). Ови елементи се могу наћи у слојевима националне самосвести.

Важно је истаћи да је за обликовање српског идентитета веома значајно узети у обзир различите националне културе и религије које су неретко представљале и препреку за уједињење балканских народа. „Наиме, кад се језик и вера политички и идеолошки сукобљавају и једно другом супротставе, они подстичу унутарње сукобе, дубоке националне раздоре и трагичне поделе" (Митровић 2016: 48).

Стога је од пресудног значаја напоменути да је религија и данас, без обзира на смањен интензитет верских обичаја, остала важан елемент националног идентитета. „Истиче се да су верски симболи и обичаји важан део националног наслеђа и да као такви учествују у формирању етничких идентитета на Балкану" (Бодрожић 2014: 39).

За српски народ за очување националног идентитета и одбрану од страних утицаја религија је имала више него значајну улогу. „Срби су вековима управо у религији проналазили снагу да превазиђу препреке које су сусретали на путу очувања свог националног идентитета" (Бодрожић 2014: 39).

„Може се рећи да све до савремених времена основни аспекти српског националног идентитета били и остали:

– српско светосавље;
– косовска митологија;
– ћириличко писмо и
– народна самоуправа“ (Митровић 2016: 52).

За овај рад је посебно важно *Свеīосавље*[1] које представља духовну димензију српског идентитета из којег извиру све друге важније димензије српског националног идентиета. Користећи ову призму, српство се годинама, ако не и вековима бранимо од католичаства и ислама који су као претње долазили са Истока и Запада. Под окриљем овог термина говоримо о читавом систему веровања и мишљења, које дефинише и обликује колективно понашање Срба у свим релевантним сферама постојања једне нације. Управо ова димензија је кључан елемент који утиче на самосвест Срба.

„Важно је истаћи да је државни суверенитет је најважнији стуб националног идентитета, као што је национални идентитет последња одбрана слободног опстојавања једног народа и његове државе“ (Митровић 2016: 60). У том светлу требало би разматрати и питање Срба са Косова и Метохије и очувања њиховог националног идентитета у времену када је државни суверентитет озбиљно угрожен.

СЛУЧАЈ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Од 1999. године забележен је процес преласка Срба са Косова и Метохије у друге делове Србије иако се број Срба и пре тога на том подручју константно смањивао. За анализу етничког идентитета посебно су значајни Срби који су остали на Косову и Метохији. Косовски Срби живот у Србији описују као тежак, најчешће услед тешкоћа у погледу запослења али и мањка саосећања од стране осталих Срба за судбину која их је задесила.

Мањак саосећајности се може објаснити разликом у начину живота и другачијем систему вредности. (Златановић 2011: 80). Чињеница да су ови Срби од стране остатка становништва Србије, често перцепирани као слични Албанцима представља посебно болну тему јер су управо они разлог напуштања огњишта великог броја породица. „Неретко Косовски Срби виде себе као носиоце обавезе очувања старих, традиционалних обичаја и вере“ (Златановић 2011: 80).

1 Светосавље је српска верзија православног хришћанства које је Свети Сава (Растко Немањић) својевремено канонизовао код Срба. Он персонализује духовно превођење Срба из паганизма у хришћанство, из предисторије у историју (Митровић 2016).

„Њихов идентитет је конструисан услед специфичних околности које произилазе од пограничног карактера Косова. То доводи до расцепа и неприпадања у ниједну групу. Наиме, они не припадају ни од стране Косовских Албанаца ни од стране других становника Србије због другачијих обичаја и организације живота. Самим тим је њихова припадност и национални идентитет у одређеој мери је доведен у питање" (Златановић 2011: 80).

Када је реч о Србима на Косову и Метохији и њиховом културном идентитету може се поћи од идеје занемаривања и негирања традиције. Српска култура и традиција су репресивно потискивани на том подручју годинама. Чест сценарио је да се овако угњетаване традиције замене другим традицијама. Тренутно се на подручју Косова и Метохије води борба за опстанак српске традиције кроз јачање културног идентитета Срба који су са ових подручја. „У савременим друштвима и промењеним начинима борбе између нација, негирање националне традиције је најсигурнији начин губитка националног идентитета – као првог корака ка одузимању државног суверенитета и најтрајнијег вида унутарњег поробљавања, па, у крајњој линији, и потпуног нестајања" (Митровић 2016: 51).

Овај принцип одузимања националног идентитета је слика и прилика тренутних дешавања на Косову и Метохији где албанске снаге на све начине урушавају српску традицију. Један од посебно значајаних начина за нарушавање српске националне традиције је рушење верских објеката на овим просторима. Овакви чинови указују на намеру да се српска култура потисне, све док се ова територија не би ослободила њеног утицаја. Ипак, овде треба напоменути да је неретко вера и окренутост религији у оваквим тренуцима још већа управо због осећаја припадности кроз јачање колективног националног идетитета у тешким тренуцима (Павловић 2016: 320).

У тренуцима када се национални идентитет неког народа доводи у питање та држава бива изложена и угрожена од стране непријатеља много више него онда када је национални идентитет јачи.

„У Србији се управо угроженост националног идентитета наводи као разлог поновног окретања цркви и православљу. Све веће тензије између Срба и Албанаца на територији Косова и Метохије, посебно након албанских демонстрација 1981. године. утицале су на поновно окретање религији које не би било изводљиво без подршке тренутних владајућих снага које су се након дуге паузе окренуле подржавању цркве како би ојачали националну оријентацију. Крај 20. века остаје у том смислу поновним сусретном цркве и државе са намером да заштите сада, не политички или верски, већ национални интерси Србије" (Павловић 2016: 320).

Фокус је тако померен са других политичких дешавања на редефинисање српске нације, где Косово и Метохија добијају симболички значај у борби за очување српског народа и очување традиције и обичаја српства.

Тако у том новом процесу Косово и Метохија добијају епитет „свете српске земље". „Борба за превласт над територијом Косова и Метохије се у великој мери води кроз надметање верских обележја са једне стране Срба и са друге Албанаца и муслиманске вере" (Павловић 2016: 320). То управо говори о томе да се превласт над одређеном теориторијом која се јавља као борба нација, неретко своди на религијске елементе и то не само као начин мотивације народа и одржања духа.

„Као пример националног и верског идентитета, али и доказа њихове повезаност наводи се јавно налагање бадњака код изграђене цркве у северној Косовској Митровици. Овај обред јавља се у склопу празновања Божића. Иако овај обред има одређене црквене и верске елементе он је пре свега симболични акт. Кроз јавно налагање бадњака, исказује се индивидуална и групна идентификација са православном вером које даље води исказивању припадности православној вери" (Павловић 2016: 320).

Такође, литургије одржане у Косвској Митровици су такође у функцији означавања Косовске Митровице као српског града. Ово су све примери на који се религија јавља као елемент који ојачава и наглашава национални идентитет Срба на Косову. Њена улога је утиче на дух Срба и да им помогне да издрже недаће које им се на овим просторима дешавају.

Наиме, религијски обреди чине супротност свакодневници Срба на овом подручју, која је неизвесна и несигурна дајући им до знања да је уз њих Божанска снага и да у борби коју воде нису сами.

Споменици културе, где се сматрају и верски обичаји, као део културног наслеђа представљају материјални доказ историје и развоја нације. Својим трајањем кроз векове споменици културе живе и говоре о свим особеностима једног народа. Они говоре о развоју националног идентитета и свим значајним догађајима који су обележили његову историју. Управо споменици културе у Србији су највреднији показатељи настанка и развоја српског националног идентитета.

Српски национални идентитет је вековима чуван управо кроз свест српског народа о косовским жртвама, о кнезу Лазару, о Милошу Обилићу, о најлепшим српским светињама попут Грачанице, Дечана, Пећке патријаршије, Бањске и других.

Већ поменуто, *Светосавље* није ни нова религија, него верзија духовног живота у српским условима. У светосављу српски народ чува и народни и црквени идентитет. Због тога можемо извести претпоставку да је наступила идентитетска криза – криза националног идентитета. Криза је настала услед сукобљавања прокламованих политичких вредности и традиционалних вредности и историјских сећања. Прокламоване политичке вредности су пре свега придруживање Европској Унији, а вођене су себичним, личним интересима.

Са враћањем цркве у јавни живот дошло је и до наглог, масовног повратка људи религији. Чињеница је да је током периода комунизма фаворизован атеистички поглед на свет и да је практиковање вере било ограничено на приватну сферу. И мада религијска пракса није забрањивана докле год је остајала у сфери приватности, постојала је јака дистанцираност између цркве и државе (Малешевић 2005: 140).

Међутим, враћање религијских обичаја који су уследили тој новој колективној идентификацији, а који са хришћанством често нису у вези, показала је брзо да је основни мотив који је толике људе вратио у цркву био само условно религијске природе. Преобраћеници у веру, у настојању да јавно покажу своје ново припадање, чинили су то најчешће претерано посвећено, и више на паганski него на хришћански начин. Црква на те појаве није реаговала, ангажујући се више на националном освешћивању него на обнављању религијске културе. „Црква се данас бави више бави политичким питањима него религијским" (Малешевић 2005: 140). То још једном указује на повезансот националног идентиета са религијом која је све чешће у политичкој функцији како би се осигурали интереси једне нације.

ЗАКЉУЧАК

Историја балканских земаља показује да је религија у суштини била главни чинилац диференцирања многобројних националних заједница и кључна за формирање нација на балканском тлу. То сведочи о великом значају религије на овим просторима. Религија је утицала на раздвајање нација и креирање другачијих националних идентитета.

Православље је одувек имало велики значај за Србе. Ипак, религија је у великој мери као што је већ напоменуто ила ограничавана и форсирана од стране политике током историје у зависности од политичких агенди које су тада пласирање.

Крај 20. века и почетак 21. донео је за Србију велики број изазова који су пољуљали и угрозили њен национални идентитет. Владајуће снаге у Србији окренуле су се религији као сигурном елементу који може да утиче на јачање националног идентитета.

Узимајући у обзир дешавања на Косову и Метохији последњих деценија, потреба за јаким националним идентитетом и осећајем припадности била је важнија него икада, Управо из те потребе проистекло је окретање ка религији као начину да се сачува традиција и обичаји који су били угрожени од стране других нација и идентитета.

У специфичном косовскометохијском контексту важно је имати на уму да је религија управо онај елемент који је одржао Србе као националну групу

на овој територији. Кроз религију, постојаност српске нације се манифестује и доказује из дана у дан и то не само на територији Косова и Метохије већ и у остатку Србије како би одржао дух и морал оних који су избегли и напустили своје домове.

ЛИТЕРАТУРА

Аритоновић 2013: Ивана Аритоновић, „Неки аспекти етничког идентитета Срба на Косову и Метохији (усмереност на север покрајине)“, *Баштина*, бр. 34 Приштина – Лепосавић, 335–349.

Бодрожић 2014: Ђуро Бодрожић, „Религија и идентитет на Балкану“, *Политичка ревија*, (XXVI) XIII, бр. 39 (1), 25–43.

Eriksen 2010: Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press, 2010.

Здравсковић-Зонта 2009: Хелена Здравковић-Зонта, Narratives of Victims and Villains in Kosovo. *Nationalities Papers*, 37(5), 665–692.

Златановић, 2011: Сања Златановић, „Дискурзивно обликовање „других“: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту“, *Гласник Етноīрафскоī Института САНУ*, LIX (2), 77–97.

Jansen 1998: Stef Jansen, „Homeless at home: narrations of post-Yugoslav identities“ In: Rapport N. & Dawson A. (eds) *Migrants of Identity perceptions of "home" in a world of movement.* Oxford: Berg. 85–109.

Jansen 1999: Stef Jansen, Identities, memories and ideologies. *Social Anthropology*, 7(3).

Јевтић 2008: Мирољуб Јевтић „Улога религије у идентитету јужнословенских нација“, *Годишњак*, Факултет Политичких Наука, Београд, 171–186.

Малешевић, 2005: Мирослава Малешевић, „Оправославњење“ идентитета српске омладине“, *Гласник Етноīрафскоī Института САНУ*, LIII, 135–151.

Митровић 2016: Милован М. Митровић „Феноменологија и дијалектика националног идентитета и српског идентитета Србије“, у: *Идентитетски преображај Србије*, Правни факултет, Београд, 47–75.

Павловић 2016: Александар Павловић, „Свакодневни живот становника северне Косовксе Митровице“, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Радушки, 2018: Нада Радушки, „Језичка и религијска компонента националног становништва Републике Србије“, у: *Национални идентитет и етнички односи: тематски зборник*, Институт за политичке студије, 37–59.

Смит, 2010: Антони Смит, „Национални идентеитет“, Библиотека XX век, Београд.

Штрангарић, 2014: Снежана Штрангарић, „Однос религије и нације – пример студената у Војводини“, *Религија и толеранција*, бр. 12 (21), 109–124.

Milena B. ŠLJIVIĆ

THE ROLE OF RELIGION IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY AMONG SERBS FROM KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The history of Balkan states shows that religion in its essence has been a main factor of differentiation of numerous national communities and key to the formation of nations on Balkan soil. This testifies to the great importance of religion in this area. Religion has influenced the separation of nations and the creation of different national identity.

Orthodoxy has always been of a great importance to Serbs. However, religion, as already mentioned, was significantly limited an emphasized by politics throughout history depending on the political agendas of that time.

The end of the 20th and the beginning of the 21th century brought a large number of challenges for Serbia which jeopardized its national identity. The political ruling forces in Serbia have turned to religion as an element that can, without any doubt, influence on the strengthening national identity.

Taking into account developments in Kosovo and Metohija during the last decades, the need for strong national identity and sense of belonging has been more important than ever. From that need arise the process of turning to religion as a way to preserve traditions and customs that have been threatened by other nations and identities.

In the specific context of Kosovo it is important to keep in mind that religion is precisely the element that has sustained Serbs as a national group in these territories. Through religion, the permanence of the Serbian nation is manifested and proved day by day, not only in the territory of Kosovo and Metohija, but also in the rest of Serbia in order to maintain the spirit and morale of those who fled and left their homes.

Key words: reliigon, national identity, Balkans, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 16. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 324(497.16)
342.849.2(497.16)
doi: 10.5937/bastina31-31115

Оригинални научни рад

*Јелена М. ВУЈАНОВИЋ**

МИМ СТРАНИЦЕ КАО ЛИДЕРИ ЈАВНОГ МЊЕЊА У ИЗБОРНОЈ КАМПАЊИ ЗА ПАРЛАМЕНТАРНЕ ИЗБОРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 2020. ГОДИНЕ

Апстракт: Након парламентарних избора у Црној Гори 2020. године дошло је до промјене власти први пут након увођења вишепартизма, а многи актери и медији тврде да су значајну улогу у кампањи која је претходила овом изборном резултату имале популарне мим странице на Фејсбуку.

Рад полази од претпоставке да различити аналитички оквири и теорије које се баве мимом као јединичном формом преношења политичке поруке нису довољне да у потпуности објасне улогу мим страница у кампањи за изборе у Црној Гори. Ауторка сматра да је анализа садржаја појединачних мимова само један, ужи аспект посматрања, те да се дјеловање мим страница у изборној кампањи у Црној Гори може боље објаснити ако их посматрамо као лидере јавног мњења прилагођавајући теорију двостепеног тока комуникације природи нових медија и користећи разликовање 4 тока комуникације на интернету које су предложили Торсон и Велс (Thorson, Wells 2012).

Ауторка је за потребе истраживања користила анализу дискурса и анализу садржаја фејсбук страница „МИМистарство оностраних послова" и „It was very unpleasant/ Psalam 118" у периоду од 1. до 30 августа 2020. године, као и директне структуиране интервјуе са администраторима поменутих фејсбук страница.

Кључне ријечи: Мим странице, изборна кампања, политичка комуникација, лидери јавног мњења.

ПРЕДМЕТ И КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА

Ричард Давкинс (Richard Dawkins) који је сковао ријеч мим тврдио је да „мимови функционишу попут гена за културу и могу се подвргнути варијацији, селекцији и задржавању" (Dawkins према Beskow, Kumar, Carley 2020: 1). Мимови подразумијевају ширење јединствене форме са различитим садржајем који је разумљив у оквиру једне културе. У политичкој комуникацији,

* докторанд, jelevujanovic@gmail.com

нарочито у изборним кампањама, они у последње вријеме добијају на значају јер су памтљиви, вирални, често сатирични и емоционално и вриједносно обојени. (видјети Вујановић, 2020 и Lukianova, Shteynman, Fell 2019).

Изборна кампања за парламентарне изборе у Црној Гори 2020. године дочекана је у референдумској атмосфери, са изразитим емотивним набојем, у којој је неколико мим страница одиграло значајну улогу по многим тумачењима и утисцима (видјети нпр. Милачић, 2020. и Протић, 2020). Њихова улога у кампањи за промјену власти у Црној Гори, по изјавама администратора страница МИМистарство оностраних послова и It was very unpleasant/ Psalam 118 (Интервју 1, 2020. и Интервју 2, 2020) није била производ унапред смишљене стратегије опозиције или неке одређене интересне групе, већ резултат контекста и изразите заинтересованости администратора страница за друштвена дешавања у том контексту.

Наиме, парламентарни избори одржани у Црној Гори 30. августа 2020. године били су по много чему специфични. Прије свега, изборну кампању за ове изборе Црна Гора је дочекала изузетно поларизована по питању Закона о слободи вјероисповијести, усвојеног 27. децембра 2019. године, који је у значајном дијелу јавности сматран притиском на Српску православну цркву и на српски идентитет (Видјети Вујановић 2020). У мјесецима који су претходили изборима одржаване су масовне литије са доминантно српским националним симболима, а незадовољство Законом прерасло је у бунт против ДПС-а оличеног у предсједнику Црне Горе, Милу Ђукановићу.

Друго, за разлику од претходних изборних циклуса, опозиција је сада успјела да се консолидује у три прецизно дефинисане колоне. Коалиција „За будућност Црне Горе“ формирана је као коалиција партија доминантно српског националног наратива (Демократски фронт, Права Црна Гора итд), а носилац листе био је др Здравко Кривокапић. Листу „Мир је наша нација“ чиниле су партије демократског центра на челу са Алексом Бечићем и странком Демократска Црна Гора. Коалиција „Црно на бијело“ је трећа опозициона коалиција коју је предводио Грађански покрет УРА и млади Албанац, Дритан Абазовић.

Коначно, предизборни период је био специфичан и по околностима насталим усљед вируса корона, што је допринијело већој улози интернета у самој кампањи.

У таквом контексту се „ушло и у изборну кампању и било је јасно да ће теме које су доминирале литијама, одредити и сам наратив кампање опозиционих странака“ (Вујановић, 2020: 164). Поларизација и изразит емотивни набој у друштву пресликали су се и на друштвене мреже, а мимови са ликом Његоша и Амфилохија преносили су поруке усмјерене против актуелне власти, а у корист опозиције.

Слика бр. 1

Слика бр. 2

„МИМОВИ“ У ПОЛИТИЧКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

Радови о мимовима у политичкој комуникацији најчешће полазе од њих као комуникацијске форме и настоје да их кроз анализу садржаја дешифрују и класификују. Једну од најпримјењенијих класификација (коју су прихватили и Чагас (Chagas), Фреире (Freire) и Риос (Rios) у раду *„Политички мимови и политика мимова: Методолошки предлог за анализу садржаја интернет мимова“*) дао је Шифман и она разликује персуазивне односно убјеђивачке мимове, grasroot активационе односно мотивационе мимове и мимове који изазивају јавну дискусију. (Chagas, Freire, Rios, Magalhães 2019. и Beskow, Kumar, Carley 2020).

Полазећи од ове класификације и користећи анализу садржаја можемо утврдити да је у посматраном периоду на страници МИМистарство објављено 25% објава које можемо класификовати као активационе/мотивационе, док је на страници It was very unpleasant/ Psalam 118 тај проценат 32%. Овакве статистике нам могу помоћи да мимове које су пласирале посматране фејсбук странице класификујемо и да одговоримо на питање какви су садржаји пласирани на овим страницама, али нам не говори довољно о улози мим страница у ширем контексту у ком су континуирано дјеловале и комуницирале одређене политичке поруке неколико мјесеци пред изборе у Црној Гори 2020. године.

Зато ћемо се послужити теоријом о двостепеном току комуникације и покушати да утврдимо да ли се посматране мим странице могу окарактерисати као „лидери јавног мњења“ у оквиру социјално навођеног тока комуникације (како га дефинишу Торсон и Велс (Thorson, Wells 2012)).

ТЕОРИЈА О ДВОСТЕПЕНОМ ТОКУ КОМУНИКАЦИЈЕ, НОВИ МЕДИЈИ И МИМ СТРАНИЦЕ

Теорија о двостепеном току комуникације једна је од теорија о ограниченом ефекту медија. Њена појава веже се за истраживање „Народни избор" (Lazarsfeld, Berelson, Gaudet, 1944), а развој за студију „Лични утицај: улога људи у токовима масовне комуникације" Елиху Каца и Пола Лазарсфелда из 1955. године (Видјети Обрадовић 2019).

Централна теза ове теорије је да медији немају директан утицај на појединце и њихове политичке одлуке, већ да је тај утицај посредован тумачењима медијских садржаја од стране лидера јавног мњења. Како истиче Јенсен „неки корисници медија (који су и грађани и бирачи) постану медији сами по себи, филтрирају поруке масовних медија, преносе их људима у свом окружењу и истовремено олакшавају формирање јавног мнења" (Jensen 2016: 2). То су људи који су више заинтересовани за медијске и политичке садржаје од других, чијим ставовима људи вјерују и који утичу на формирање њихових ставова и уобличавање одлука.

„Лидери јавног мњења" нису пуки преносиоци порука и информација већ у њих учитавају сопствене вриједности и значења. „Кац пише да су „лидери мишљења" и субјекти на које утичу врло слични и да најчешће припадају истим основним групама као што су породица, пријатељи и пословни сарадници. По њему је утицај „лидера јавног мнења" повезан са 1) персонификацијом одређених вредности (ко је он), 2) компетенцијом (шта он зна), 3) стратешком друштвеном позицијом (кога он зна)" (Katz 1957 према Обрадовић, 2019: 38).

Са појавом нових медија, развојем интернет портала и друштвених мрежа јавиле су се тезе о пропасти теорије о двостепеном току комуникације. Према виђењу Бенета и Манхајма (Bennett, Manheim 2006) дигиталне технологије омогућавају директну комуникацију између емитера поруке и циљане публике без посредовања „лидера јавног мњења", те самим тим долазимо до једностепеног тока комуникације. Међутим, касније студије су показале да се и на групама за дискусију на друштвеним мрежама јавља ситуација у којој мали број најактивнијих оставља највећи број коментара и усмјерава комуникацију и наратив, те представља „лидере јавног мњења" у одређеној групи (видјети Chloi 2015).

Наравно, када говоримо о друштвеним мрежама не можемо запажање свести на групе за дискусију и занемарити питања као што су циљано и директно усмјеравање политичких порука на интернету (онлајн политички маркетинг), поларизација у кругове истомишљеника коју подстиче алгоритам дајући нам све више и више сличних садржаја итд. У том смислу користићемо оквир који су предложили Торсон и Велс

(Thorson, Wells 2012), а који подразумијева постојање 4 тока комуникације на интернету: Стратешки навођени ток (директно циљање појединих грађана од стране елита и политичара), аутоматски навођени ток (ток информација којим управља алгоритам), лично навођени ток (информације које појединци селективно одаберу да примају) и социјално навођени ток (проток информација под утицајем социјалне мреже у којој појединац учествује).

Разликовање социјално навођеног тока комуникације од стратешки навођеног[1] је посебно важно за овај рад. Иако, како каже Чои (Choi 2015: 6) Торсон и Велс нису емпиријски потврдили постојање двостепеног тока комуникације унутар социјално навођеног тока, ипак је важан њихов увид да социјално навођени ток може представљати „тампон" за директне поруке које шаљу медији и елите кроз стратешки навођен ток.

Полазећи од свега напред наведеног утврдили смо основне карактеристике социјално навођеног тока информација и лидера јавног мњења у оквиру њега, и на основу тога формулисали следећа питања важна за овај рад:

1. да ли су посматране мим странице пуки преносиоци информација или у информације учитавају значење и вриједносни оквир;

2. да ли се може говорити о постојању посебне социјалне мреже односно заједнице око предметних мим страница;

3. да ли сопственим садржајем и тумачењем постојећег медијског, политичког и маркетиншког садржаја у кампањи мим странице представљају тампон за стратешки навођен ток информација односно да ли су својим дјеловањем деконструисали поруке којима политичке елите, у овом случају владајући ДПС, таргетирају бираче;

4. да ли постоји двосмјерна комуникација са пратиоцима односно члановима дате социјалне мреже;

5. да ли су администратори мим страница креатори садржаја, тумачи или обоје истовремено.

Како бисмо утврдили одговоре на ова питања користили смо анализу дискурса и анализу садржаја фејсбук страница „МИМистарство оностраних послова" и „It was very unpleasant/ Psalam 118" у периоду од 1. до 30 августа 2020. године, као и директне структуиране интервјуе са администраторима поменутих страница, који су рађени за потребе међународне конференције „СТЕС 2020 – Студенти у сусрет науци 2020" на којој је ауторка учествовала (видјети Вујановић 2020).

---

1 Примјер стратешки навођеног тока комуникације је онлајн маркетинг у кампањи јер представља слање директних порука од политичке елите до таргетираних група бирача

МИМ СТРАНИЦЕ КАО ЛИДЕРИ ЈАВНОГ МЊЕЊА У ИЗБОРНОЈ КАМПАЊИ 2020. ГОДИНЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

По свједочењу администратора мим страница МИМистарство оностраних послова и „It was very unpleasant/ Psalam 118“ (Интервју 1 и Интервју 2, 2020) ове странице су настале прије неколико година као класичне мим странице чији је циљ забава и сатира. Са доношењем спорног Закона о слободи вјероисповјести и почетком литија које су усмјерене против овог закона, мим странице добијају сасвим другу улогу. Како каже администратор МИМистарства оностраних послова „мим странице више нису само некакви центри хумора на интернету. Оне су постале мјесто гдје се људи информишу и гдје се дешифрује оно што пише између редова“ (ИН4С 2020).

Ове странице су, заједно са још неколико сличних, „чиниле посебну комуникацијску мрежу у предизборној кампањи“ (Вујановић 2020: 168). У оквиру ове мреже могао се уочити јасно дефинисан вриједносни оквир (вјера, Црква, српски национални симболи и вриједности, чојство, поштење итд), изграђени су хероји (нпр. митрополит Амфилохије, градоначелник Будве Бато Царевић итд) и негативци (предсједник Црне Горе Мило Ђукановић, аналитичар Љубо Филиповић) и специфичан наратив, чиме је испуњена једна од функција митова по Бартхесу (Barthes), а то је „функција стварања митологије“ (Chagas, Freire, Rios, Magalhães 2019). Међутим, да ли је све то довољно да бисмо могли говорити о постојању посебне социјалне мреже („социјално навођеног тока комуникације“) у оквиру које ове странице имају улогу лидера јавног мњења?

Како видимо код Божиловића (Božilović 2006), постојање посебне субкултуре или социјалне мреже подразумијева да се **у оквиру ове заједнице стандардним ријечима даје ново значење, постоји специфичан скуп симбола, стил изражавања, заједнички идентитет и вриједности**.

Када је у питању стил изражавања, у анализираном периоду, али и шире од тога, објаве на посматраним мим страницама креиране су јасно дефинисаним стилом. Заобилазиле су и чак исмијавале уобичајен језик политичке комуникације на интернету односно онај начин комуникације који се могао видјети у директним порукама које су политичке елите усмјеравале ка грађанима у кампањи, а који подразумијева кратке, јасне, граматички исправне и уљепшане форме (видјети нпр. Видић, Ракар, Ђајић 2011). Анализа садржаја показала је да објаве на мим страницама занемарују стандарде политичке коректности, намјерно игноришу граматичка правила, користе псовке, сленгове и неформалну комуникацију. За администраторе ових страница то је „још један од начина деконструкције стандардног и начин да се привуче пажња публике.“ (Вујановић 2020: 169)

Слика бр. 3

Појединим ријечима дато је сасвим ново значење па је тако конструкција „нека падне, да мало освјеж и“, која се у свакодневном говору употребљава у контексту времена и жеље да падне киша, у интерпретацији адмна странице „It was very unpleasant/ Psalam 118“ добила значење жеље за падом власти Мила Ђукановића. Шта више, ова метафора је постала један од симбола кампање и употребљавали су је и политички актери опозиције, грађани на друштвеним мрежама, али и старији грађани који нису активни на друштвеним мрежама што указује на домете ове поруке (Милачић, 2020).

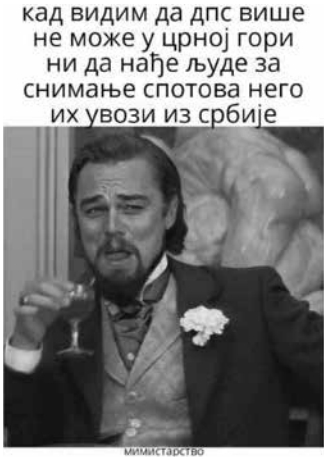

Слика бр. 4

Ријечи и конструкције као што су: кумови, мимсердари, да освјежи, куку како је добро и слично представљале су дио изграђеног наратива и посебне симболе заједничке борбе против актуелне власти и „постале су општеприхваћене у комуникацији ове „мим заједнице“ (Вујановић 2020). Она, по мишљењу администратора ових страница, функционише „на принципу на коме би, да је среће, држава морала бити заснована а то је „принцип солидарне заједнице“ (ИН4С 2020).

Као што смо у истраживању примјетили, у оквиру ове комуникацијске мреже, мим странице су служиле и као тампон за пропаганду власти јер су брзо реаговали и деконструисали све поруке које су долазиле од стране ДПС-а и медија под њиховим утицајем. На страници МИМистарство око 32% објава у посматраном периоду било је посвећено критици власти, деконструкцији и исмијавању њихових порука, представника и симпатизера, док је на страници It was very unpleasant то 41% објава.

„Водили смо кампању за литије која је како су се ближили избори прерасла у предизборну кампању. Обесмишљавали смо сваку ријеч представника режима, дискредитовали њихове аналитичаре, разоткривали предизбирне злоупотребе, људи су нам директно пријављивали случајеве притисака, уцјена и куповине гласова." – свједочи администратор странице МИМистарство (Интервју 1 2020)

Слика бр. 5

Слика бр. 6

Емотикон кловн добио је улогу исмијавања и у њега је учитано значење „ово је лажна вијест" или „смијешни су". Стављање овог емотикона уз неку вијест са портала блиских власти или уз неку објаву присталица ДПС-а представљало је својеврстан позив људима да у коментарима исмијавају дату изјаву.

Постојање посебног стила изражавања и система вриједности може се примјетити и у објавама које се директно односе да представнике власти или људе који их подржавају. Етикетирање, коришћење епитета „сплачина" и директно прозивање појединаца именом и презименом, за директне актере кампање (кандидате и представнике странака) се сматра неприхватљивим, али за мим странице стандардним начином комуникације. Оне су биле „мегафон онога што обични људи причају на улици или у кафани" (Вујановић 2020: 170).

Слика бр. 7

Примјер овакве демотивације свих који подржавају власт и стварања атмосфере у којој је срамота бити „на тој страни“ су објаве на страници МИМистарство оностраних послова од 10. августа у којима се одређена Златара Метхаџовић директно прозива, а грађани се позивају да бојкотују њене производе јер је учесницима литије из њиховог аутомобила показан средњи. Сличну ствар ради и страница Непријатни 12. августа када објављује видео у ком се директно помињу имена и презимена чланова ДПС који, како пише у тој објави, купују гласове.

Са друге стране, мотивационе објаве су преносиле специфичан вриједносни оквир у коме је излазак на изборе и глас против Мила изједначаван са одбраном светиња, што је било нарочито поткријепљено мотивима Светог Василија и митрополита Амфилохија.

Слика бр. 8

О позицији ових страница у оквиру дате заједнице говори чињеница да су им се јављали грађани Црне Горе на које ДПС врши притисак и који су због своје јавне подршке опозицији или литијама остали без посла, а онда им је преко ових страница проблем врло брзо био ријешен. Како је истакао администратор странице МИМистарство „Обраћају нам се људи које је режим оставио без посла због политичке неподобности и ми им, на шта сам посебно поносан, веома успјешно помажемо да нађу нови посао и прехране породице. То је оно чега се режим посебно боји, да његова одмазда према непослушнима остане јалова." (ИН4С 2020)

Када говоримо о позицији посматраних мим страница у оквиру овако конструисане комуникацијске заједнице доста нам могу рећи и подаци које нам је доставио администратор странице МИМистарство оностраних послова према којима су објаве са ове странице у периоду од 4-31 августа дошле до 362000 људи, са преко 778 хиљада интеракција (Интервју 1, 2020). Интеракције подразумијевају лајкове, дијељења и коментаре. Објаве са странице It was very unpleasant/ Psalam 118 су само у периоду од 25. до 31. августа дошле до 300000 појединачних корисника. (Интервју 2, 2020). Иако немамо увид у географску структуру тих корисника, ипак, упоређујући са бројем од 320000 корисника Фејсбука и 449989 корисника Интернета из Црне Горе (Internet World Stats, 2021) ове бројке нам говоре о величини социјалне мреже која је конструисана око посматраних страница и њиховом значају као лидера јавног мњења у оквиру те мреже.

ЗАКЉУЧАК

Мимови као специфичан облик комуникације у изборним кампањама нису непознаница за истраживаче. Чагас (Chagas), Фреире (Freire) и Риос (Rios) су кроз истраживање садржаја мимова на Твитеру у изборној кампањи у Бразилу 2014. године дали аналитички оквир који се ослања на Шифманову класификацију мимова, а Лукианова (Lukianova), Штејнман (Shteynman) и Фил (Feel) бавиле су се мимовима у кампањи за предсједничке изборе у Русији 2018.

Када је у питању дјеловање мим страница у изборној кампањи у Црној Гори, приликом истраживања за потребе конференције „СТЕС 2020" и сама сам користила малопријe наведени аналитички оквир који мимове посматра као јединичну форму у оквиру политичке комуникације (видјети Вујановић 2020). Међутим циљ овог рада био је да оде корак даље од утврђивања елемената садржаја појединачних мимова и класификације, и да кроз теорију о двостепеном току комуникације, надограђену идејом о разликовању 4 навођена тока комуникације на интернету, појасни улогу мим страница у изборној кампањи у Црној Гори.

Посматрање мим страница у Црној Гори је неодвојиво од контекста у ком је њихово дјеловање добило шири друштвено-политички значај. Како смо показали овим радом, њихова улога у кампањи се не може посматрати кроз неколико појединачних мимова. Она се огледа у креирању специфичне заједнице са посебним стилом изражавања, симболима, херојима и негативцима, јасним наративом и вриједносним оквиром.

У оквиру тако формиране заједнице мим странице нису биле пуки преносиоци информација било власти било опозиције, већ својеврсни лидери јавног мњења. Оне су филтрирарале поруке масовних медија и преносиле их људима у оквиру мреже створене око ових страница управо онако како Јенсен (Jensen 2016) тумачи дјеловање лидера јавног мњења. Поред тога, оне су стварале и сопствени садржај на основу информација које су им достављали пратиоци. Такође, ове странице су служиле као тампон за поруке које долазе кроз стратешки навођен ток комуникације, како га дефинишу Торсон и Велс (Thorson, Wells 2012). Брзо реаговање, деконструкција порука власти са једне и посредовање у рјешавању проблема које су појединци имали због присуства на литијама или опозиционог дјеловања уопште, са друге стране, допринијело је јачању кредибилитета и перцепције о компетенцији мим страница у оквиру креиране друштвене заједнице и смањењу страха од притиска власти.

Број појединачних корисника до којих су долазиле објаве са предметних страница у посматраном периоду, број интеракција са корисницима, широка употреба метафоре „Нека падне, да мало освјежи" – све то нам говори о централној позицији ових страница у оквиру дате заједнице.

Иако остаје отворено питање да ли мимови и мим странице могу одиграти значајну улогу у другачијем друштвено-политичком контексту, овај рад је јасно показао да дјеловање мим страница у изборној кампањи у Црној Гори 2020. године није довољно посматрати кроз садржај појединачних мимова, већ је за боље разумијевање овог феномена прикладније посматрати их као лидере јавног мњења у оквиру посебне социјалне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Beskow-Kumar-Carley (2020): Beskow, David M, Sumeet Kumar, and Kathleen M. Carley. „The evolution of political memes: Detecting and characterizing internet memes with multimodal deep learning." *Information Processing & Management*, vol. 57, no. 2, 102170.

Bennett-Manheim (2006): Bennett, W. Lance, and Jarol B. Manheim. „The one-step flow of communication." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, vol 608, no. 1, 213-232.

Božilović (2006): Božilović Nikola, „Identity and the Meaning of Style in Subculture". *Philosophy and society*, vol 30, 233-250. Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.

Видић-Ракар-Ђајић (2011): Видић Крунослав, Ракар Марко и Ђајић Милош, *Политичка комуникација на интернету*, Центар модерних вештина, Београд.

Вујановић (2020): Вујановић Јелена, *„Мим“ странице на друштвеним мрежама као облик јерила политичког маркетинга у изборној кампањи у Црној Гори 2020. години,* Зборник радова са 13. Научно-стручног скупа „Студенти у сусрет науци-СТЕС 2020 – Друштвене науке, стр. 161-182.

ИН4С (2020): ИН4С, *Најпопуларнији МИМ сердари ексклузивно за ИН4С*, доступно на: https://www.in4s.net/najpopularniji-mim-serdari-ekslkuzivno-za-in4s-hajka-policija-na-mim-stranice-trajace-jos-19-dana-posle-toga-se-budimo-kao-savjetnici-u-nekoj-novoj-vladi/, приступљено 25. фебруара 2021.

Internet World Stats (2021): Internet World Stats, доступно на: https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe, приступљено: фебруар 2021.

Интервју 1 (2020): Интервју са администратором странице Мимистарство оностраних послова од 12.10.2020.

Интервју 2 (2020): Интервју са администратором странице „It was very unpleasant / Psalm 118” од 12.10.2020.

Jensen (2016): Jensen, Klaus Bruhn. „Two-Step and Multistep Flows of Communication.” *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*, 1-11. New Jersey: Wiley Online Library.

Lukianova-Shteynman-Fell (2019): Lukianova, Natalia, Maria Shteynman, and Elena Fell. “Political memes in the 2018 presidential campaigns in Russia: Dialogue and conflict.” *Empedocles: European Journal for the Philosophy of Communication*, vol 10, no. 1, 71-86. Bristol, United Kingdom: Intellect.

Милачић (2020): Милачић Александар, *Сорошевац који је срушио Мила*, доступно на: https://rs-lat.sputniknews.com/intervju/202010041123511277-Soresevac-koji-je-srusio-mila-Jedva-cekam-formira-vlada-da-nju-rusimo-ako-treba-intervju-neprijatni-mim-stranica-fejsbuk-facebook-instagram/, приступљено 21. фебруар 2021.

Обрадовић (2019): Обрадовић Невен, *Политичка комуникација на друштвеним мрежама и политичко понашање младих у Србији,* Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд.

Протић (2020): Протић Александар, *Мим странице и друштвене мреже заслужне за победу*, говор на конференцији, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=sDWI9qhYcP0&ab_channel=in4snet, приступљено 23. фебруара 2021.

Thorson-Wells (2012): Thorson, Kjerstin, and Christopher Wells. „From twostep to onestep to curated flows: Technology, social change and contingent information exposure. *„In Annual Meeting of the International Communication Asso ciation”,* Sheraton Phoenix Downtown, Phoenix, AZ.

Фејсбук страница „It was very unpleasant / Psalm 118”: https://www.facebook.com/desnarukaAmfilohija, приступљено 15. фебруара 2021.

Фејсбук страница МИМистарство оностраних послова, доступно на: https://www.facebook.com/%D0%9C%D0%98%D0%9C%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-1085970928230025, приступљено 15. фебруара 2021.

Choi (2015): Choi Sujin. „The two-step flow of communication in Twitter-based public forums”. *Social Science Computer Review*, vol 33, no 6, 696-711. Los Angeles: SAGE Publications Sage CA.

Chagas- Freire-Rios-Magalhães (2019): Chagas, Viktor, Fernanda Freire, Daniel Rios, and Dandara Magalh. „Political memes and the politics of memes: A methodological proposal for content analysis of online political memes.” *First Monday, v*ol 24, no. 2. University of Illinois at Chicago.

Jelana M. VUJANOVIĆ

MEME PAGES AS PUBLIC OPINION LEADERS IN THE ELECTION CAMPAIGN FOR THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN MONTENEGRO IN 2020

Summary

After the parliamentary elections in Montenegro in 2020, there was a change of government for the first time since the introduction of multipartyism, and many actors and media claim that popular meme pages on Facebook played a significant role in the campaign that preceded this election result.

The paper starts from the assumption that different analytical frameworks and theories dealing with meme as a unit form of conveying a political message are not sufficient to fully explain the role of meme pages in the election campaign in Montenegro. The author believes that the content analysis of individual memes is only one, narrower aspect of observation, and that the role of meme pages in the election campaign in Montenegro can be better explained if we look at them as opinion leaders by adapting the two-stage communication theory to the characteristics of new media and by distinguishing the 4 streams of communication on the Internet proposed by Thorson and Wales (Thorson and Wells, 2012).

For the purposes of the research, we use discourse analysis and content analysis of the Facebook pages "MIMistarstvo onostranih poslova" and "It was very unpleasant / Psalm 118" in the period from 1 to 30 August 2020, as well as direct structured interviews with the administrators of the mentioned Facebook pages.

Key words: Meme pages, election campaign, political communication, public opinion leaders.

Рад је предат 1. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 342(497.11)"1804/1813"
94(497.11)"1804/1813"
doi: 10.5937/bastina31-31654

Оригинални научни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Филозофски факултет у Косовској Митровици

*Александар Л. МАРТИНОВИЋ***
Правни факултет у Новом Саду

УДАРАЊЕ ТЕМЕЉА САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ 1804–1813. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се говори о стварању првих органа власти на ослобођеном територију у току Првог српског устанка 1804–1813. године. Исто тако обрађен је процес оснивања и рад Владе као извршне власти и Скупштине као законодавне власти. Акценат је стављен на стварање, организацију и рад судова, као органа судске власти. Није заобиђен процес стварања војске, њене заклетве и униформе за време устанк. Скренута је пажња и на рад обавештајних служби, као и других органа значајних за стварање нове српске државе.

Кључне речи: Карађорђе, устанак, темељ, право, суд, војска.

У Србији, доласком на власт дахија[1] 1801. године, настао је режим терора. Дахије су приграбиле сва спахијска имања, а затим су почели изграђивати ханове[2] и чардаке[3], како би њихове субаше контролисале кретање по селима. Повластице које су Срби имали из 1793. и 1794. године биле су својевољно укинуте од стране дахија. Сваки траг законитости био је укинут.

* Редовни професор, atlagicmarko@gmail.com
** Доцент, a.martinovic101@gmail.com

1 Дахије су се осилиле у другој половини 18. века. По Свиштовском миру 1791. године протеране су у Видин код одметника Пазван-оглуа, али су се вратиле почетком 19. века, убиле београдског везира Хаџи-Мустафу и 1801. године те завладале у Београдском пашалуку, вршећи насиље, освете и пљачку (злогласне дахије Аганлија, Кучук-Алија, Мула-Јусуф и Мухамед-ага Фочић) (Клаић 1968: 244; Клајн, Шипка 2007: 347; Мала енциклопедија 1959: 347).

2 Ханови су гостионице, односно куће за преноћиште за путнике и каравање (Клајн, Шипка, исто: 1368).

3 Чардак – дрвена или камена кућа, зидана или на ступовима са већом собом истуреном на горњем кату према улици (Клаић, исто: 229).

Нису се слушале ни кадије ни народни кнезови. Ауторитет централне власти био је занемарен, а султанов углед опао. Нови управник, упућен у Београдски пашалук (Пантелић 1949), Хасан-паша био је у рукама дахија (Новаковић 1906: 5-170). Можда је у најкраћим реченицама и на сликовит начин, размеђе времена у коме је настао Први српски устанак, описао ђенерал и академик Јован Мишковић[4] у приступној беседи којом се обратио приликом пријема у Српску Краљевску Академији:

> *„Најпре видимо шумовиту земљу са рашпрканим жалосним колебицама; поглупим и у издртом оделу гамижу неке људске слике и прилике, а међу њима силе и башкаре појединi богато одевени и наоружани људи у лепим и тврдим зградама, који по ћефу располажу и главом и мвлом својих робова. То је Србија пре Првог устанка. Затим видимо како горе оне лепе куће, како су оживеле ћуме, како су се исправиле погурене слике, како се пева и весели, како се на све стране пуца, коље и убија, како се народ свети а армије узмичу. То је први устанак српски под Карађорђем* (Мишковић 1895: 4).

Због тога су се Срби већ 1804. године спремали за устанак (Поповић 1976: 51-60). Дахије су, да би обезглавиле народ, одлучиле да побију главне српске кнезове и свештенике, посебно оне који су могли постати вође устанка и који су имали везе са Аустријом. Тако је дошло до сече кнезова. Већ 4. фебруара 1804. године побијени су, поред осталих, обор кнез Алекса Ненадовић, обор кнез Илија Бирчанин, обор кнез Марко Чарапић, Хаџи Рувин из манастира Боговођа и многи други, укупно 70 људи. Сам Карађорђе био је поштеђен, пошто против њега није пошао нити један од дахијa (Ђоровић 2009: 520. Због тога су се Срби окупили на Збору одржаном у Орашцу на Сретење 1804. године.[5] На збору је било тек нешто више од 300 људи. Иницијативу за окупљање дали су хајдуци на челу са Станојем Главашем[6] и Карађорђем. Најпре је требало изабрати вођу устанка, који је морао бити храбар момак. Први предложен био је Станоје Главаш, али се он није хтео прихватити вођства. После Главаша предложен је Теодосије Марићевић[7] из Орашца.

---

4 Јован Мишковић (1844–1908.), генерал српске војске, научник, академик, председник СКА, министар војни. Један је од наученијх војника 19. века у Србији. Био је командант Дринске дивизије у Српско-бугарском рату 1885. године.

5 Састанак је одржан на месту званом Марићевића јаруга, код два велика бреста на једном заравњаку окруженим са свих страна густим лугом (Фајфрић, исто: 33).

6 Станоје Главаш (Стаматовић), војвода у Смедеревској нахији. Пре устанка био је хајдук у чети кнеза Лазе. Кандидат за вођу Првог српског устанка, али је кандидатуру одбио. Учествовао је у устанку од 1804–1813, године. Убили су га Турци 1815. (Поповић, 1919; Енциклопедија Југославије, бр. 3, 1958: 473).

7 Теодосије Марићевић, био је кнез пре устанка. Одбио је предлог да буде вођа устанка, мислећи да као кнез треба да штити народ, а у случају да устанак не успе, што не би могао као вођа устанка. У првој фази устанка био је један од најугледних устаничких старешина. Био је сукривац у сукобу једне мале победе Турака код Баточине априла 1804. године, због чега га је Карађорђе сумњичио за издају, јер се Хасан-ага пробио

И он није хтео да се прими кандидатуре, па је Главаш предложио Карађорђа. Међутин, Карађорђе није био кнез, него трговац, познат по јунаштву, одлучан и близак народу[8]. Тада је Карађорђе изабран за врховног војводу, односно „Верховног Вожда". Постао је господар и старешина. Сви присутни су му се заклели на верност љубећи крст и јеванђеље, као главне симболе своје вере (Фајфрић 2009: 34). Карађорђе је био човек јаке воље, окошт, мрк, оштра ока, али јаких и изразитих црта, ћудљив и прегалац. Име Карађорђе[9] добио је због изразито тамне боје његовог лица[10].

На првом већем збору народних старешина одржаном у *Остружници* 24–28. априла 1804. године било је речи о томе шта ће се изнети пред дахијске изасланике у Земуну, о даљем развоју устанка, те о набавци оружија и муниције (Фајфрић, исто: 39; Ранке, исто: 106).

На тој скупштини осебно се посветила пажња организацији нове власти после ослобођења од Турака. Већ тада се указала потреба да се пропишу нека општа правила за увођење реда, али и о томе како ће се решити власт и одржати ред и мир у кнежинама. Посебно је за то показао интерес прота Матеја Ненадовић[11], који је имао *„Кормчију"* и читао Јустинијанову и Мојсејеву строгост над Јеврејима (Јовашевић 2016: 63-72). Сами устаници дошли су до спознаје да је у борби против Турака, која би имала један шири и свеобухватни замах, потребно имати уз себе једну велику силу. Србија се најпре обратила суседној Аустрији (Зеленин 1957: 345-378), али сва њезина настојања и напори остали су без успеха. Зато се Србија окренула Русији, браћи по вероисповести, крви и скоро истом језику и писму, сличној култури, и имала је одређеног успеха. У ту сврху договорено је да у Русију оде једна делегација на челу са протом Матејом Ненадовићем, да објасни разлоге дизања устанка, али и жељу устаника да се Србија успостави као самостална српска држава, која би била под заштитом Русије, али која би плаћала

без отпора правцем који је он чувао. Сукобио се са Карађорђем на скупштини у Пећанима, 6. маја 1804. године. Назвао је Карађорђа тиранином, који тиранише горе од Турака. Покушао је у тој свађи да убије Карађорђа, али му је пушка затајила. Том приликом га је Карађорђе ранио. Његов гроб налази се у дворишту Цркве Вазнесење Господње у Орашцу.

8 Леополд Ранке за Карађорђа каже: *„Он је служио у фрајкору, био је после у хајдуцима"* Ранке 1864: 90).

9 Карађорђе се родио од мајке Марије у колиби код кованлука 16/3 новембра на Светог Ђорђа (Ђурђиц) 1762. године у селу Вишевцу, некадашњем Петровцу, где га је пред Божић, на Нову годину, крстио његов рођак Стојак у очевој кући брвнари (Андрејић 2004: 41-60).

10 Руски путописац Каменскиј сматра да га *„зову Црним, не по његовом тамнопутом лицу, него што му је мајка, у време када је убио своја оца, дала тај назив"* (Каменскии 1818: 119-129).

11 Прота Матеја Ненадовић (1777–1854), војвода из Првог српског устанка, први председник Провитељствујушечег совјета и дипломата. Са стрицем Јаковом покренуо је Први српски устанак у ваљевској и шабачкој нахији. Његови „Мемоари", поред књижевне вредности, представљају и историјску вредност али и историјски извор тога времена.

данак султану. *Тако се српско унутрашње питање повезало са иностраним питањем*. Ево како је Скупштина у Остружници дефинисала захтеве који ће се изнети пред дахијске изасланике у преговорима о миру у Земуну 28. априла 1804. године:

> *...да се дахије протерају из Београда; да се донесе ферман за опрост устаницима за све оно што су до тада чинили и да им се не сме судити ни јавно ни тајно; да у свакој нахији буде судница, да сваки везир управља по ферману из 1793. године и да се суди само по закону; да се уведе слобода вере, односно да се обнављају манастири и цркве; да су обичаји вере слободни; да је слободна трговина; да раја продаје своја добра коме жели; да српско старешинство само бира своје кнезове. На Скупштини се разговарало и о даљњем развоју устанка, организацији нове власти, набавци оружија и муниције и о другим питањима везаним за борбу*. Остружничка скупштине представља први састанак свих нахијских првака Београдског пашалук (Констатиновић 1970).

Готово цело лето 1804. године у побуњеним кнежинама није било никакве власти осим војничке а њу је вршио Карађорђе. Устаничке старешине – војводе, кнезови (сеоски поглавари) или бимбаши били су у кнежини управна и судска власт, а судили су само онако како су они хтели, али без права и правде. Никакве везе између кнежина нису постојале све до лета 1804. године (Новаковић 1902: 5). Сваки устанички старешина у свом крају био је уједно и власт. (Поповић 2012: 219-237). Он је организовао народну војску, постављао старешине у свом окружењу, решавао све судске спорове и друге неспоразуме међу сељацима, заправо вршио је *судску, управну и извршну власт*. Због Карађорђеве личне власти показала се потреба једног општег основног земаљског закона који би зауставио Карађорђеву наглост и лично суђење на брзину („по кратком поступку“).

Избор првог судије десио се на скупштини Ваљевске нахије 5. маја 1804. године када је основан Суд нахије ваљевске.[12] Овај суд је радио у колибанма у Кличевцу код Ваљева, по упутствима о раду – *Пунктацијама*, а у правној литератури познатим под називом *Законик проте Матеје Ненадовића*. Највиши Земаљски суд установљен је 1805године под називом сојет *Правительствујући сербскиј*, касније *Сенат* или *Совјет народни Сербскиј*.

Српски посланици који су дошли из Петрограда пред Светог Саву 1805. године донели су идеју да се у Србији установи Совјет (Радусиновић 1984: 93-98). О његовом установљењу највише је радио Божидар Грујовић[13].

12 На Скупштини изабрани су сугије Петар Читак из Мушића и Јован Рабан из Рабаса, који су у ствари чували нахију. Будући да се радило о часним људима дата им је власт да буду судије. Секретар је био поп из бранковачке цркве, а потом Сава из Купиниова, а после њега Петар Новаковић из Осека. Они су добили тери пандура. Види: Поповић, Исто: 221).

13 Божидар Грујовић, Теодор Филиповић (1778–1807), адвокат, школовао се у евангелистичком лицеју у Шопрању. Предавао је правне науке на Универзитету у Харкову.

На седници Скупштине у *Борку* 15. 8. 1805. године расправљало се, поред осталог, и о обрачунским трошковима, о муницији... (Караџић 1860: 2). Тада је у Борку донесена одлуке да се установљује *Савјет* (*Правитељствукјући совјет*) од 12 совјетника (Караџић 2017). Сваки округ имао је у Савјету свога совјетника. Овај Совјет под именом Скупштине или Синода заседао је у манастиру *Вољавчи* у Крагујевачком Округу, недалеко од Страгара под планином Рудник. Пошто су услови у манастиру били изузетно тешки (пустиња, планине, врлет, без јела и пића), Карађорђе је одлучио да се Совјет пресели у манастиор *Боговођу*. *Новоформирани Совјет имао је законодавну, управну и судску власт*. У почетку његова судска функција била је изразито наглашена (Савић 1997: 46). У прво време, у Савјету је било заступљено само четири округа: ваљевски, шабачки, београдски и руднички. Одмах су се учиниле радње да се у Совјет изаберу представници из осталих округа. То ће се десити на Скупштини у Смедереву.[14] *На Скупштини у Смедереву одржаној 25–30. 11. 1905. ударени су темељи српске државности, јер су тада донесени закони Правитељствујућег Савјета*. Гојко Десница[15] је први пронашао пет закона Совјета и закон Смедеревске скупштине од 25. новембра 1805. године. Тих пет закона гласе (транскрибовани на савремени српски језик):

Вратио се у Србију и по савету Стефана Стратимировића, а у Сремским Карловцима мења име у Божидар Грујовић, по прадеди Грују. Он је био први државни правни писац устаничке Србије који је настојао да Србију уведе у ред земаља са правним поредком, да у њу уведе идеју законитости и уставности. Творац је списа *„За памјат"* – нацрта о уређењу Правитељствујућег Совјета и „ Слова" (неодржаног говора о слободи, правди и законитости). Своје идеје о уређењу Србије црпео је из грађанске демократије Француске. Желео је да врховна државна власт буде суверена, заснована на закону, да је изнад личне појединачне власти војвода, који су је вршили без икаквих законских ограничења. Новим устројством српске државе желео је ограничити властодршце и самога Вожда Карађорђа. Према њему први господар и судија у вилајету јесте закон. Под законом морају бити, војници, свештеници, господари и поглавари и Правтељствујућин Совјет и сав народ. Његове мисли су деломичнио реализоване 1805. године успостављањем *Правитељствујућег Совјета сербског*, када су уведени и први судови у Србији.

14 На Скупштини у Смедереву попуњен је Савјет са новоизабраним представницима: из Округа Јагодинског Вукоман, Аврам Лукић из Округа Пожешког, Младен Миловановић из Округа Крагујевачког, Јанко Ђурђевић из округа Смедеревског и Милија Здравковић из округа Рудничког (Новаковић 1902: 16; Вукићевић, 1905: 278).

15 Гојко Десница, први је код нас обелоданио ових пет закона Провитељствујућег совјета у Централном државном војноисторијском архиву у Москви – Фонд Молдавске армије, али и у више места у домаћим и иностраном часописима (Из историје Српског народног Совјета, Вестник Лењинградског универзитета, бр. 14, 1961; Пет закона Совјета из 1805, Информативни билтен Архивске управе Украјине, бр. 4, Кијев 1959; Пројекат решења Смедеревске скупштине, Историјски Архив Академије наука СССР-а, бр. 4, Москва 1961; Почеци рада Провитељствујућег совјета, Зборник за историју Матице српске, бр. 4, Нови Сад, 1974. и др.).

„I Закон од 4. октобра 1805, бист полно Собрање од чланова Совјета

1. Избор Карађорђа за председника
2. Однос Карађорђа и Совјета.

II Закон од 10. октобра 1805. бист полно Собрање чланова Совјета

1. Попис малих, средњих и јачих трговаца
2. Попис воденица беглучких
3. Попис десетка
4. Упутство нахијама да попишу беглук
5. Стварање националне касе
6. Закон о опорезивању.

III Закон од 14. октобра 1805. У полном соседании определено учрежденије судејств за сву Србијун и потврђено како следује:

1. Сеоски суд
2. Суд кнежине
3. Суд нахије
4. Врховни суд Правитељствујушћег совјета.

IV Закон од 14. октобра 1805, о учрежденију суда свјашченическог

1. Намеснички суд
2. Суд протојерејски
3. Суд архијерејски
4. Врховни суд Правитељствујушћег совјета.

V Закон од 12. октобра 1805, У полном соседанији је закључено:

1. Савет и кривично законодавство
2. Укидање кажњавања топузом и секиром
3. Слободан долазак у канцеларију Совјета
4. Српска слобода
5. Слобода управљања својим добром“ (Десница 2003: 12).

Из Закона, донесеног 4. октобра 1805. године, види се да је Господар Георгије Петровић изабран да буде Председатељ врховног Совјета народног (Караџић 1860: 5-78). Што је Совјет донео Господар Георгије је потврдио, стоји у Закону од 10. октобра 1805. године, а тиче се пописа трговаца по имену, колико има малих, колико слабијих, колико јачих и великих у читавој Србији. Исто тако, да се попишу у свакој нахији, колико има механа мањих и већих, и колико воденица беглучких и колико која има витлова. Надаље, да се попише десетак у читавој Србији, да свака нахија попише беглук и да сакупи и пошаље Совјету народном. А што се добије пара за беглучко благо да се пошаљу у националну касу у Совјет народни, а он да ове паре усмери за потребе вилајета. Исто тако се за сваку жировницу, за свако свињче, по четири паре да се плати, а паре од жировнице су вилајетске (Пејић 1981: 62-81).

На седници Провитељствујушћег Совјета од 14. 10. 1805. године дошен је пропис о уређењу судова у свим нахијама и у целој Србији (Јанковић 1945: 2-74). Тада је први пут уређено судство, тако што је прописано

да постоје судови од три степена (Вукићевић 1905: 278). Првостепени суд – *Сеоски суд*, који се састојао од два или три кмета и једног сеоског кнеза. Они су заседали сваке недеље са попом и за време празника. Сакупили би се код цркве и ту су судили.

Другостепени суд био је *Кнежев суд – Суд кнежине.* Оно што није могао судити сеоски суд, судио је Кнежев суд – Суд кнежвине, а сачињавали су га сеоски кнез, два или три најбоља сеоска кмета и свештенички наместник. Судили си сваке недеље. Уколико нетко није сагласан са пресудом Кнежевског суда, могао се жалити *Нахијском суду*. Суд је састављен од нахијског кнеза у улози председника суда, једног протојереја и три или четири изабрана кмета. Ако овај Нахијски суд није могао решити одређени спор, сваки Србин се могао обратити *Великом суду – Врховном суду* Правитељствујушћег совјета. Ово је најавиша судска инстанца.

Истовремено, када је Закон о увођењу судске мреже по селима, кнежинама и нахијама донесен 14. октобра 1805. године, донесена је *Одлука о уређењу црквеноī суда* у Србији (Јањић 2014: 901-927). Они су углавном решавали спорове из домена цркве, школског и брачног домена.

И мрежа црквених судова организована је тростепено. У свакој кнежини био је један прота над свим наместницима, па је одлучено да први суд буде *Суд наместнички*. У том суду председник суда је наместник, који је себи призвао два изабрана свештеника и два честита кмета и њих пет су судили за одређена дела. То је био првостепени суд

Другостепени суд је био *Протојерејски суд*. Њему је председавао протојереј, а његови совјетници су један наместник, један кнез, три свештеника, два изабрана кмета, и њих седморица је судило заједно. Што Протојерејски суд није могао пресудити или ако он није пристао, онда се иде на *Архијерејски суд*. Њему је преседавао архијереј у својој епархији, а његови совјетници били су: два проте, два наместника, два свештеника, један нахијски поглавар, два кнеза и два изабрана кмета. Суд је сваки месец заседао и судио (Срдановић, Бабић 1971: 118-135).

Што није могао пресудити Архијерејски суд или ако он није пристао, онда се ишло на *Велики народни суд* (*Врховни суд) Правитељствујушћеī совјета*. Он је Врховни Мирски и Свештенички суд. Свакоме је било слободно да тражи већи свештенички суд, ако на мањи не пристаје. Сваки је суд пред очима имао Бога и Суд Божији. Када се први пут у суду скупе и изаберу судије, онда се сваки судија заклео пред Богом, и пред Светим Јевађељем, да неће никоме опраштати, ни за пријатељство, ни за кумство, ни за страх, него ће судити по души својој и по Светом јевађељи и по Божијој правди.

Законом Совјета од 12. октобра 1805. године донесена су основна начела судског уређења. Начелима су на одређени начин осигурана лична и имовинска безбедност грађана. Исто тако, дата је слобода сваком Србину

да може слободно доћи у Совјет због тражења личне заштите. Посебно се наглашава да сватко може управљати својим добром по својој вољи и отуђивати га у било чију корист. Правительствујушћи совјет је, по овом закону, задржао за себе улогу Врховног суда, који је једини има право и власт да донесе смртну пресуду. Совјет има и највећу арбитражну улогу и примао је народне представнике и решавао молбе и жалбе.

Законом *смедеревске Скупштине* од 25. новембра 1805. године утврђено је да се Совјету даје врховна правна власт (Десница 2003: 12). На свеопштом Великом народном Сабору у Смедереву присуствовали су сви советници, сви поглавари, команданти и вилајетски велики кнезови из свих нахија. Совјет је све до тада ишао правцем свог конституисања као врховног управног органа, а зато је имао одређену политичку, државну и теоријску основу. Совјет је, после смедеревске Скупштине, ушао у одређени број послова који потврђују његове компетенције врховног органа државне управе, а за то постоји и Закон у чију садржину нитко није до данас могао посумњати (Ћоровић, исто: 532).

Међутим, у свакодневној пракси установка морало је доћи до размимоилажења, сукоба и неразграничених послова између Совјета и Карађорђа, што је зависило од одређене ситуације, начина пословања и Карађорђевих наступа. Овим Законом даје се Совјету *„Врховна власт заповести издавати“* (Десница, исто: 21). Ова законска одредба односи се на читаво становништво Србије: свештенство, народне поглаваре и све *„воопште Сербијем“*. Власт Совјета заштићена је појединим санкцијама, и заклетвом – *„и тако нас Бог и Мати Божија помогла и наше крсно име у помоћи било“*, као и претњом изреченом у име Скупштине, да повреда власти Совјета значи атак на сам народ. Власт Совјета састојала се у томе: да у земљи поставља локалне органе власти; да руководи државним финансијама и омогући држави буџетска средства; да потврђује изабране од народа поглаваре, војводе и старешине, кнезове и бољбаше; да управља Смедеревом и да под његову власт дођу команданти других ослобођених градова; да буде Врховни народни суд. Слободно се може казати, да су Совјету у руке дате *законодавна, судска и највиша извршна власт*. Овакво конституисање Совјета је воља Народне скупштине (Митриновић - Баришић 1937: 7-9). Интересантно је, да је под власт Совјета стављено читаво свештенство Србије (Десница, исто: 22). Пошто је српска Патријаршија била укинута, а компетенције Карловачке митрополије нису у пракси давале резултате, Совјет је преузео улогу врховне црквене власти. Према смедеревском акту држава је преузела одређени број компентенција које се односе на цркву.

У другој тачки смедеревског документа, више пута је наглашено да се Совјет установљује у име народа и сиротиње, а представници Скупштине потписали су овај документ у име читавог народа. У трећој тачки документа говори се о томе да Совјет уводи вилајетску власт и да поставља управне установе. То се, пре свега, односи на увођење судских управних и полицијских органа.

У петој тачки овог Закона говори се о томе да Совјет има власт да потврди поглаваре које је народ изабрао и свакоме је дато писмено решење са општинским печатом. У тачки шест се говори да управљање смедеревским градом врши Совјет, као што ће под његову власт доћи и будући ослобођени градови од Турака. Тачка седам говори да је Совјет народни највећи суд и преко овога суда нема. Исто тако, утврђено је да је Прота Матија Ненадовић *„председатељ Правитељствујушћеї совјета"*. Можемо слободно закључити, да је Совијет, којег су сачињавали нахијски кметови на челу са председником (који је имао иста права као и остали чланови), *имао законодавну, судску и извршну власт*. Као орган врховне власти издавао је заповести законског карактера. У ствари, био је носилац врховне судске власти и организатор судске мреже у Србији. У својим рукама држао је управу, претежно полицијског карактера. Посебним актом потврђивао је народне прваке које је народ бирао. Совјет је много пута замењивао Народну скупштину, која се није могла редовно састајати због ратних прилика. Вршио је улогу Владе, која сада још нема разрађена подручја, односно ресоре. У његовој улози посебно је подвучена судска, управна и финансијска функција, али и деловање у име народа.

У последњој одредби о установљењу и потврђивању Совјета наведено је „да ће он себе у будуће попуњавати новим члановима" (исто: 25). Попуњавање Совјета вршено је и за време његовог заседања у Смедереву, на основу наредбе за избор за Совјет издатој за време његовог утемељења у Борку (Новаковић 1902: 19). Како је функционисање Совјета конституисано на Смедеревској скупштини, говори нам чињеница да је он после те скупштине проширио свој делокруг рада пословима спољнополитичке и војне нарави.

У спољној политици у устаничкој Србији главну реч имала је Народна скупштина, пошто је она једино могла доносити одлуке које су биле пресудне за даљи развој устаничких односа са Турцима, али и другим државама. Исто тако, многе одлуке из тог домена доносио је и сам Карађорђе, чије су речи врло често биле пресудне.

Представници и старешине свих ослобођених нахија састали су се 17. априла 1805. на Скупштини у Пећанима. Скупштина је одржана на једном пољу изнад Пећана, окруженим шумом и добро заштићеним војничким стражама од турске стране. На Скупштини је саслушан реферат о резултатима српске делегације из Русије. Скупштина је са великим одушевљењем примила на знање да је руски цар узео под заштиту побуњени српски народ у Београдском пашалуку и да саветују да се султану у Цариград пошаљу захтеви које султан треба да испуни, да би се у Србији поново успоставио ред и мир. Тада је изабрана депутација која ће отпутовати у Цариград да преда народну молбу султану и сачекају резултате. Надаље, извршен је разрез пореза за наредну годину тако да се један део новца преда Београдскион везиру, други део у војне и друге државне послове. Извршен је обрачун расхода и издатака, од часа

када је букнуо устанак до дана када је одржана скупштина. Утврђено је да су укупни народни трошкови за то време 2.124.868 гроша или 212.486 дуката.

Након пет месеца, тачније 25–30. 11. 1805. одржана је седница Скупштине у *Смедереву*. Скупштина је сазвана у споразуму између Карађорђа и Савета. Присуствовали су сви чланови Савета на челу са Карађорђем. Скупштину је отворио Карађорђе подужим говором у којем је објаснио тренутни војни положај, који је био критичан због сталног надирања Турака према границама Београдског пашалука. Саветовање је трајало неколико дана, које је завршено закључцима:

да се Турској због ратовања не плати никакав данак; да се од Срба и од Турака у земљи покупи харач и употреби за војне потребе; да се број војника повећа што је могуће више, ако је могуће и до 100.000; да се у војску примају сви Срби, без обзира чији су поданици, посебно они који дођу из подручја која су остала под Турском; да се сви шанчеви на границама (одкуд прети напад) што боље утврде; да се у појединим логорима подузму неопходне мере ради безбедности; да се сви војни послови целе земље ставе под неограничену власт Карађорђа; да војнике од седмице до седмице издржавају општине које су за то одређене; сваки појединац војник по дану треба да добије оку проје, пола оке овчијег, говеђег или свињског меса и литру ракије; војницима је забрањено, претњом смртне казне, било шта да отимају од становништва; да се заведе најстрожија дисциплина међу српским војницима у логорима, а сваки војник мора да се повинује наређењу старешине; сваки старешина мора казнити смрћу сваког бегунца; да се смедеревска тврђава хитно порави за одбрану и припреми за долазак у њу гарнизона од четири до пет хиљада људи; да се убрза опсада Београда, а ако се Београд не преда, онда га треба заузети на јуриш; да се упадне у земљиште ван Београдског пашалука и одреде згодна места за одбрану и утврде; у циљу даљег набавка оружја и муниције договорено је да се на народ разреже посебна сума у износу од 500.000 гроша.

У новембру (1–5.) 1806. године дошло је до седнице Скупштине у Смедереву (тзв. Друга смедеревска скупштина). На њој су били присутне народне старешине. На крају заседања решено је да се усвоје Портини услови за мир, те да се у циљу детаљног споразума са Портом пошаљу у Цариград народни депутати Петар Ичко и Живко Константиновић – Парађинац са потребним пуномоћством;[16] да се са ове седнице Скупштине упути

16 Српски захтеви Порти које је Ичко заступао били су: да Србија плаћа један данак оу одређеном износу, уместо дотадашњих бројних давања; да се у знак султановог суверенитета на Србијом у Београд пошаље царски мухасил са 150 Турака којима би се предавао годишњи данак; да јавне службе у Србији вршен Срби; да се из Србије истерају јаничари и крџалије и да границе Србије чувају Срби. Порта је прихватила ове српске захтеве: да Србија добије независну унутрашњу управу и све тврђаве у земљи; да се протерају јаничари и крџалије; да у Београду у знак султанове суверености буде султанов муасил

акт Порти у којем ће се захвалити на царској милости, што је Хасанбега устаничког пријатеља одредила за мухасила; да се ратовање настави; да се убрза заузимање Београда, ако треба и на јуриш; да се бечком цару упути молба да помогне народу тако што ће своје граничне власти престати да храном снабдевају Алију Гушанца и његове крџалије, царске одметнике, које народ као цару веран, опколио у београдској тврђави; да се замоле сви Срби, без обзира где живе и раде, да помогну у храни и новцу; разрезан је годишњи порез за следећу годину и анализа рачуна за прошле године.

Карађорђе и Савет сазвали су Народну скупштину у новоослобођени Београд, која је одржана 26. фебруара и 6. марта 1807. године. То је била прва скупштина српског народа која је одржана у Београду. Не зна се тачно место у Београду на којем је одржана, али се зна да је одржана у затвореном простору, што се може закључити на основу важности дневног реда. Поред осталих, посебно је требало решити питање од посебне важности – а то је држање према Порти, која је преко депутата Петра Ичка нудила велике уступке Србији, да се обезбеди од стране Срба, ратујући са Русијом.

Скупштина је донела ове закључке: да се одбаци Портина понуда за мир и одбаци уговор који је Ичко направио са Портом; да се у савезу са Русијом настави рат против Турака; да се према жељи руског главнокомандујућег у Влашкој и Молдавији Михељсона, обрати што већа пажња на ратна подручја у Источној Србији; да се за главног команданта војске према источној граници постави Младен Стојковић са задатком да заузме Неготин, Кладово и да војском циља Будим како би се добила стална веза са руском војском која се налазила у Влашкој; да Карађорђе што више мотри источне крајеве; да се напад на турске границе изврши према плану који је направила скупштина; да се поправе зидови београдске тврђаве и у доњем граду подигне арсенал, успостави тополивница и радионица за оружије и ливање танади, као и да се успостави ковница за бајонете и копља; да Савет одговори генералу Михељсону на његово писмо преко депутата преко којих ће се одржавати стална веза са Русима; разрезан је порез за следећу годину и анализирано извршење буџета за прошлу годину.

Исте, 1807. године, 8. августа, настао је тзв. Родофиникијев устав под називом *Основаније Правителства Сербскаго*. Већ упрвом члану овог устава утврђује се Правитељствујушћи Сенат Српски под председавањем Књаза. Столно место Сената је у Београду, а глава Сената је Књаз, који је добио титулу *„Светљејши Књаз“*. Што се тиче компентенције Књаза, он је само председник Сената, са правом представљања државе и правом милости у кривичним пресудама. Устав је увео и право благородства (племства) са повластицама и титулама. Главни господар земље је Сенат који је расправљао

са 1500 Турака којима ће српски незови предавати годишњи данак. До остварења мира није дошло пошто су Срби наставили борбу за коначно ослобођење од Турака.

о дохоцима, правом да објављује рат и утврђује мир, те бира члавне војводе. Дакле, Књаз, по овом уставу, је само репрезент државе без икакве власти. Устав не спомиње право престола нити право његовог наслеђивања. Родофиникин је овим уставом желео да сломи Карађорђеву личну власт и уместо ње подигне власт Сената. По уставу сваки округ је требао установити правни суд од три судије и једног писара, који би били плаћени. Овом суду могао се тужити сваки човек, па чак и војводе који су морали доћи на суд да одговарају. Ако нетко није био задовољан пресудом могао се тужити Сенату. Сенат је давао у закуп куће а одређивао је продају турских кућа.

Устав је апострофирао и војску, која је њиме установљена. Војска ће добијати награду, која ће зависитин од прихода земље, а делити ће се по заслугама и способностима. Тада је уведено уређење војничких чинова. Устав је предвидео да се направи карта читаве државе Србије. Сви дохоци су у власти Сената. На крају устава стајала је одредба да се о свим важним питањима из устава треба питати руски цар Александар. Цар Александар није потписао овај устав, иако су касније већина његових одредби реализоване. У ту сврху, српске старешине на челу са Карађорђем, састали су се почетком новембра, до 20. децембра, 1807. године да се саветују, када су донели ова правила:

– Србија се дели на 12 округа;
– Совјет столује у Београду и назива се Сенат;
– у Београду и већим градовима постављају се поглавари, а у селима кнезови;
– таква звања могу добити они који су били у рату и који знају читати и писати;
– на образовању становника Србије треба посебно радити;
– уводи се конскрипција, а сваки за оружије способан Србин јесте војник;
– они који су добили оружије треба да га носе;
– странци у Србији не могу куће куповати;
– да се Молдавија и Влашка са Србијом усаглашава, и да се земља руској заштити подвргне.

Све ове набројане ставке су уствари извршење Родофиникиновог устава, којим се Савет као влада и земаљска власт учврстио.

У Тополи су се за време Карађорђеве крсне славе (28–30 новембра) 1808. године старешине Крагујевачке и Београдске нахије као и сви други народни прваци који су договорили да се у Београду 14. децембра 1808. године одржи седница Скупштине, која ће заједно са Саветом донети ове закључке:

1. да се Карађорђе прогласи по трећи пут за Врховног предводитеља и Господара над Србијом са наследством у мушком потомству и једним актом од Скупштине признао;

2. да Карађорђе заједно са Саветом ради послове од државног интереса;
3. да Карађорђе призна Савет за врховни народни суд и та га за таквог прогласи по читавој држави.

Закључено је да се Народна скупштина заседа сваке године о Малом Божићу (православна Нова година) ради договора о државним пословима и доношења одлука. На тим седницама Скупштина, старешине требају предати рачуне и председнику Савета одговарати на тужбе које је народ против њих подносио. Тако су ови закључци из Тополе озакоњени уставним Карађорђевим актом од 14. децембра 1808. године. Овај уставни акт потврђен је печатима и потписима Савета и Карађорђа, а обнародован је једним циркуларним писмом, које је послато свим старешинама у појединим нахијама. Међутим, истина да о Народној скупштини нема ни речи у овом акту, али је изван овог акта још у Тополи закључено да ће се Скупштина састајати сваке године о Малом Божићу ради државних послова. По овом уставном акту, Србија је добила потпуну земаљску независност. Ово је устари први писани формални акт самосталног организовања Србије и одбрана начела народне самосталности, на коју су два руска представника била напала. Уставом се први пут укида кнежевска аутономија, а уводи се апсолутна концентрисана монархија са династијом Карађорђевића са правом наследства.

И у 1809. години састала се Скупштина и то 2–8. октобра у Хасанпашиној Паланци. Сазавао ју је Карађорђе. Борба са представником руске владе у Србији Родофиникином била је на самом врхунцу. Родофиникин је напустио Србију и прешао у Влашку у којој се налазила руска врховна команда. Обећана руска помоћ стизала је споро Србима. Закључак тајне скупштине потврдила је и редовна новогодишња народна скупштина, која се састала следеће Нове године, којој су присуствовали само главне народне вође, углавном присталице Карађорђа. На овој Скупштини донесени су одређени закључци, које је предложио Карађорђе заједно са Саветом, а они гласе:

1. српски народ, спознао је да опстанак и одржање Србије, само формалним руским покровитељством, не може да се осигура, док се у Србију не пошаље једно веће одељење руске војске које ће у Србији остати трајно и заједно са Србима ратовати против Турака;
2. забрањује се повратак у Србију оним Србима који су заједно са Родофиникином побегли а међу њима и владика Леонтије;
3. моли се Русија да у Србију пошаље за свог представника правог природног Руса, а не онаквог као Родофиникина, који није био Рус него Грк;
4. да се за српског архирејереја изабере, постави и посвети архимандит манастира Рача Мелентије Стефановић, који је у исто време и командант зворничке нахије:

5. моле се Руси да у Србију пошаље комисију да испита тужбе на рачун Родофиникина, како би се и Руси уверили са његовим неодговорним поступањем у Србији;
6. једна српска делегација треба отпутовати у Влашку и руског главнбвокомандујућег упознати са овим закључцима те га замолити да закључке који се односе на Русију спроведе у дело.

На почетку 1810. године, 1–2. јануара, одржана је Скупштина у Београду, која је потврдила закључке Скупштине одржане из Хасанпашине Паланке. Народ је желео да се односи са Русима дефинишу и да један већи одред руске војске дође у Србијун и учествује у операцијама српске војске. На Скупштини је извршен разрез пореза за следећу гиодину и анализирао финансијски извешатај о утрошеним средствима у протеклој години. На овој Скупштини смењен је са места предесдатеља Савета Младен Милановић, а место њега био је изабран Јаков Ненадовић.

Скупштина која је одржана 1–12. јануара 1811. године у Београду била је најзначајнија од свих дотадашњих у погледу уставног питања. Она је тада донела неке важне одлуке о организацији државе. Иако тај уставни закон није у оргиналу сачуван, сачуване су његове главне одлуке:

1. установљују се Попечитељства – Влада (прво српско министарство), са шест пошпечитеља и то: за унутрашња дела, за правду, за иностранa дела, за финансије, за војску и за просвету.
   За попечитеља војног постабљен је Младен Миловановић, за попечитеља правде Петар Добрињац, за попечитеља иностраних дела Миленко Стојковић, за пошпечитеља просвете Доситеј Обрадовић, за попечитеља финансија Сима Марковић, за попечитеа унутрашњих дела Јаков Ненадовић;
2. Установљује се Велики вилајетски суд;
3. председник Савета постаје Карађорђе, који може одредити свога заменика – наместника, код кога се налази печат Савета. Савет добија свог сталног секретара;
4. врховни вожд неће мењати саветнике и чиновнике без кривице.

Сви су министри положили заклетву на овај устани акт. Савет је укинут и уместо њега формирана је Влада и Велики суд, обоје од чланова изабраних вољом вође. Од сада па до пропасти био је врховни заповедник Карађорђе. Истога дана, 11. 1. 1811. реформа је објављена по распису свим војводама. Ти расписи су у исто време и акти о именовању војвода. Сваком војводи била су означена села која му припадају. Војводама је дато упуство како ће уредити сеоске поште, те да у селу имају сеоског кнеза, да се не мешају у свештеничке послове, јер је то митрополитско. Са овим уставом Србија је по први пут добила читаво уређење по вертикали од врха до дна.

У време устанка радило се на томе да се пронађе и спречи активност шпијуна који су радили у корист Тиурске, Аустрије, Русије и Француске. У току устанка донета је прва наредба у којој се говори о шпијунима. Наредба је захтевала да се превентивно протерају из Београда и других градова у Србији *празноодајућа лица* која би могла да се баве шпијунажом у корист српских непријатеља. Међутим, две године касније, 1810. Правитељствујући совјет доноси наређење да се преписка из Србије води искључиво на српском језику и да се прегледа пре предаје и слања изван земље.

Први предлог развоја цивилне службе у Србији донет је за време Карађорђева устанка. Заправо реч је о *Начертаније устројства полицајне власти у Београду и по том прочим местима Отачества, који је донет 8. марта 1811. године. Тада је ударен темељ раздвајању полиције и војске.* С тим документом успоставља се положај *полицамајстора* који на управу добија *ликиторе*, односно помоћнике за унутрашње, ванске послове и поверљиву службу. Први министар полиције био је Јаков Ненадовић.

Ако пажљиво анализирамо први српски устанак са позиције војске, онда можемо констатовати да се српска устаничка војска[17] састојала од три дела. Први и највећи њен део чинили су *побуњени сељаци*, други њен део биле су *ајдучке чете*, и трећи део био је састављен од *добровољаца*. Побуњени сељаци чинили су одређену групу, која је постала независна од турских господара. Та „маса" сељака није поштовала турске законе. Њихови мотиви били су у првом реду слободарски, али у извесном смислу и материјални, да се у рату дође до одређене одеће, обуће, коња, оружја и других материјалних средстава.

Хајдучке чете водили су храбри ратници и они су били најчвршћи војнички подупирач Карађорђу. Хајдуци су предводили пут сељацима и били су изложени први главним турским ударима. Зато је и било највише погинулих из хајдучких редова.

Добровољци су углавном били „ странци" – Срби из Војне крајине, који су били школовани и способни у ратним вештинама које су стекли у ратовима српског фрајкора.[18] Они су били постављени за војничке старешине.

---

17 Устаничка војска је услован назив јер је врло тешко прихватити тада тај назив, зато што је појам војске подразумевао у првом реду један одређени систем и ред.

18 Фрајкори (немачки Freicorps). Многи су аустријски официри још пре избијања аустро-турског рата (1788–1891), који је у српској историографији познат под називом Кочина крајина, долазили у Србију преобучени у манастирске момке и цртали војне карте, испитивали војно расположење, успоставили везе са угледним Србима и извиђали турске границе. Глави задатак тих аустријских официра био је стварање фрајкора – добровољачких одреда, састављених од пребеглих Срба из Србије и Босне. Требали су да буду предходница и главна ударна снага аустријске војске у рату против Турака. До фрајкора Аустрија је долазила стварањем посебног психолошког расположења код народа у Србији и Босни и веровања да их само она може спасити беде и самовоље турских спахија, ага и бегова. Људи који су због тешког живота под турском влашћу бежали у Аустрију из Србије и Босне били су главни извор за људство фрајкора.

Други део добровољаца били су плаћеници, углавном без породица, тако да им је рат био у неку руку задовољство (Павловић 1911; Пантелић 1930; Чубриловић 1933; Енциклопедија Југославије 1958: 531). Звали су се „голаћи" – голи синови или „бећари". У изворним документима и у литератури немамо довољно података о њима. Пошто нису имали никога, није било некога да их спомиње и преноси вести о њима са колена на колено. Исто тако био је један број Срба који су добили ратно искуство у борбама Турака против одметника од Султана у саставу турске војске. Међу њима био је и Јанко Катић један од најхрабријих вођа првог српског устанка. И вожд Карађорђе имао је дупло ратно искуство, као хајдук и као припадник српског фрајкора у аустријској војсци. Поседовали су огромно упоредно ратно искуство у којем су примењивали европску ратну вештину, за разлику од турске војске која није познавала никакву европску вештину. Доситеј Обрадовић је познавао ове предности, а то дознајемо из писма којим се он обратио Јакову Ненадовићу и Божидару Грујовићу, у којем их упозорава да их прихвате јер они у пракси примењују европску ратни тактику (Летопис МС: 335).

Година 1808. била је јако значајна у историји српске војске, јер је Карађорђе те године покренуо увођење редовне или сталне (стајаће) српске војске. То је први помен такве војничке организације у Србији. Од те 1808. године па све до 1883. у Србији ће превладавати један колебљив став да ли имати јефтину народну или веома скупљу, поузданију стајаћу војску. На предлог секретара Совјета Стефана Живковића, Совјет је на својој седници одржаној 22–29. новембра 1808. године увео нову војничку организацију устаничке војске. Одлучено је да се уведе па макар и деломично нова војничка установа *„регуларно воинство"*, или *„регулаши"* (Радоњић 1912: 159). Већ 1808. године установљен је један баталијон[19] регулаша и тако је отпочело егзицирање народне војске по свим пограничним градовима и шанчевима (Арсенијевић 1898: 364). Ново вежбање војске у Београду било је поверено једном руском официру Илији Новокрштеном. Година 1808. је значајна за српску војску и по томе што је тада успостављено прво војничко правило у Србији за вежбање редовне војске, које је познато под називом *„цедуља Зекцир"*[20]*. На основу писма којег је Константин Родофиникин послао кнезу Прозоровском 30. 4. 1809. године дознајемо да се војничка обука спроводи и у нахијама. У писму се каже: „(Управни) Савет наложио (је) да формира све београдске становнике у војску (милицију) и осим тога да учи (Новокрштени) 250 људи регуларној служби и да им је ово последње он сам саветовао..."* (Радоњић, исто: 256). Овај први покушај успостављања редовне војске није имао успеха, због тога што су вође у том чину виделе могућност смањења

19 Име баталијун већ се налази у формацијама устаничке војске. Овај назив је Баталака узео касније, као научни термин.

20 *„Зекцир цедуља"* је објављена први пут у листу *Подунавка*, 1852: 1.

њихове власти у својим срединама где су имали своју војску. Народ су стално потицали на незадовољство и то представили руском војном руководству у Влашкој као залог због увођења редовне војске.

Совјет је крајем новембра 1808. године донео одлуку, која је спроведена 22. 12. 1808. године, у којој се види први пут у обновљеној устаничкој српској држави да је успостављена регуларна – редовна војска. *Зато се 22. 12. 1808. године може сматрати као почетак оснивања редовне српске војске као државне установе, која ће се касније обновити у Краљевини Србији и остати као трајна тековина Првог српског устанка*. Карађорђе је посебно водио рачуна да се та нова организација одржи. То нам, поред осталог, говори његово писмо господару Ваљевске нахије Јакову Ненадовићу. У писму се каже:

> *„Благородни господар-Јакове, Вам поздравље!*
>
> *По уређењу нашему, шаљемо вам ово наше соборно учињено писмо, које када проучите, да изволите у Нахији ваљевској уредити две компаније војника од задружних. За сад једноглавце (јединице) да не дирате. Да изаберете људи вештих, који би егзерцир знали, од прве војне, који ће учити те две компаније регули. Капларе на 25 људи, а врло паметних људи да нађете, а капетане да наречете (одредите-именујете) који су вешти регули. И постарајте се што најбоље можете по овим наредбом(!) да то урадите, и нове компаније у Нахији Ваљевској у име Божије уређивати почните.*
>
> *Из почетка ове регуле људе за старешине и капетане избирајте, и пазите добро на људе, да би се који каква расипа не учинила, а за компаније као и горе речено, од задржаних људи, који ће моћи по за дуго време, да се одмах не мења служити. А најпосле ослањамо (се) на вас, и уверени смо да ћете ви то знати добро уредити, а ви се постарајте што боље будете могли, нови ред увести. А ово писмо које вам шаљемо, буди вам (заповест) за* нови *ред увести. З прочем вам свако добро желећи остајемо.*
>
> *У Београду, 22-ог децембра 1808. (м.п) Карагеоргије Петровић*
> *Правителствујушћи Совјет Сербски* (Радоњић, исто: 157-158).

За овај документ везује се прва униформа српске војске. У њему нема информација како је та униформа изгледала, али се може предпоставити да је та устаничка војска носила народну одећу. Касније се војска облачи у своју прву униформу. О томе нас обавештава Баталака: *„ У овим регулашима официри, тобџије, добошари и сигналисте имали су униформу руску. Такву су униформу имали и официри, тобџије и добошари народне војске, а пешаци регулаши имали су по крају народну униформу, на глави су имали црне клобуке с подбрадником од црног каиша, с малом узаном надстрешницом и тробојном ружицом; за лето имао је сваки војник од црног сукна(абе) јелек – и до испод кукова кратко позатегнуто с рукавима гуње, кошуљу и гаће од јала платна, доколенице од бела сукна с чарапама исплетеним од подебелог вуненог шареног предива и опанке на ногама. За зимње доба имао је сваки војник од црног сукна чакшире и гуњ дугачки до колена, и све као што смо рекли покроја народног“* (Арсенијевић 1898: 367). Сваки је војник имао добру уредну шушку са бајонетом, а преко рамена

имао је два црна каиша, о једном је висео бајонет када није био потребан на пушци. Поред тога сваки војник имао је торбу упртњачу.

Устаници су још пре увођења регуларних јединица ратовали са Турцима по европским тактичким правилима. Успеси тих група привукли су пажњу војним поглаварима на потребу завођења егзерцира и стајаће војске. И прота Матија Ненадовић је то приметио:*" ...дахије почну зазирати од тога што су Срби са својим кнезовима научили војевати"* (Ненадовић: 49). По мишљењу Саве Грујића, Карађорђеви *„регулаши"* били су претеча сталне војске уопште код Срба. Расправљајући о српској феудалној војсци, позивајући се на Душанов законик, Грујић ће рећи: *„Из истог законика види се, како је тада неразлучан био појам о војсци и о војни, јер се обоје означавало једном речју: „војска"; то не би могло бити, да је војска била у мирно доба нека редовна установа"* (Грујић 1874: 20).

У међубојевним паузама Правительствујушћи Совјет и Карађорђе одлучили су да у Београду отворе *Велику школу*. Припреме за отварање Велике школе трајале су од првих месеци 1808, како би настава почела 1. 9. 1808. године (Арсенијевић, исто: 16). У школу је уведена и војничка настава, јер није било посебне војничке установе у којој би се изучавали војни предмети. У наставном плану и програму међу предметима нашао се и предмет *војно вежбање*. Ђаци Велике школе учили су фехтовање и егзецир с пушкама, а обуку су изводили капетан Петар Ђурковић, један официр и два наредника руског нишлотског пука (Гавриловић 1902: 73). Устаничка војска се спомиње и у предмету Велике школе. У уџбенику *„Наставленије Права Државногa"*, налази се и садржај о војницима и војним старешинама. *„Дужност старешине су: 1) да сваки испита себе, своју душевну снагу, оштрину и бистрину ума; 2) да науче своје војнике да се навикну на војне и ратне тешкоће; ... 3) да штите живот војника" итд* (исто). Књига „Наставленија Права Државнога" спаљена је 1941. године у Народној библиотеци Србије када су Немци бомбардовали Београд и запалили Народну библиотеку.

У акту који је настао после 1810. године по мишљењу Стојана Новаковића, а који се назива *„Карађорђев криминални законик"*, налази се неколко одељака посвећених војсци.[21] Вожд је укинуо право народу да бира своје старешине, које су биле углавном сеоске и невеште за војничке вештине. Зато се у 38. члану овог Криминалног Карађорђевог законика дословно каже: *„Народу у власти није изабирати војничке старешине који ће војском управљати и на тај начин бој водити. Ово остаје на промотренију војеве власти и старешина, да они изаберу који је вешт и искусан војску водити и њоме управљати"* (Новаковић: 5). Овакав начин рада потпуно је разумљив пошто су била основано попечитељство војено, а његов попечитељ био је независна особа

21 Од „Карађорђевог криминалног законика" сачуван је део који је штампан у „Подунавка", бр. 3, 4, 5, Београд, 1844.

која је такав посао разумела и имала способност да процењује ангажованост и поступке устаничких вођа, као што је то био Младен Миловановић. Народна војска је сачињавала већину устаничких снага, а старешине су биле кнезови и капетани (капетан тада није био војнички чин него назив за поглавара), односно народни прваци свога краја, а Карађорђе је ограничавао њихову власт, због прекомерне строгости.

Српска устаничка војска имала је заклетву. Прву заклетву записао је Милан Ђ. Милићевић у *„Причањима Петра Јокића"*, 1852. године. Она је била обична народна клетва, која је проклињала издајника. Она гласи: *„Ко издао, издало га тело; пожелео али не могао поћи; у кући му се не јављало ни старо ни младо; од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале; у обору краве не рикаче. Да Бог да, да се у сињи камен претвори, да се други на њега угледају; не био срећан ни дуговечан, нити лица Божијег икад видео"* (Милићевић, 1891: 12). Ова клетва је слична клетви приликом сакупљања војске за битку на Косову. Карађорђеви устаници су у ствари наставили народну традицију, а узели је као војничку заклетву, па је и она наставила да живи у српској војсци као посебан свечани чин и обичај. Крајем устанка настала је друга заклетва, која је еволуирала и она је сада окренута врховном вођи и државној власти. Заклетва гласи:

> „Заклињем се именом Бога Отца и Сина и свјатога Духа Пресвете Тројице Једног Бога и пречисте Богородице, Свим Светим и Великомучеником Георгијем и частним крестом, да ми нашему Благовјерному Господару Георгију Петровичу, Врховному Вожду и Повелитељу Сербије и Високој Власти и управљенију такођер нашим Благородним Војводам и прочим Господом капетаном и унтерофициром Вјерни и покорни бити њиовим повеленију и запрештенију сљедовательно испољњавати, Државу и Отечество у сваком нападном случају заштиштавати и чувати наше барјаке и топове у сваком паданију не остављати друг друга вјерни бити и Један другог Бранити при таквом догађају у дану и ноћи Вјерно и сагласно обдержавати и против тога ни у какво прјеније (свађа) и неверност не ступати. Тако нам Бог помогао" (Милићевић, исто: 145).

Карађорђева војничка држава, за свог изузетно кратког трајања поставила је у одбрамбеном смислу темељ будуће српске државе. Ако анализирамо државност Србије у 19. веку онда можемо слободно казати да је устаничка војничка Карађорђева Србија за време Првог српског устанка поставила темељ и дала путоказ српске државности у 19. веку. У ту сврху успостављено је судство, војска и милиција, тајне обавештајне службе, фи9нансије, локални органи власти, Влада и Скупштина као највиши законодавно тело. Да је тај подухват био изузетан говори податак да је за тих девет година устаничке државе највише било ратовања. Без обзира на на тешкоће нашло се времена и за оснивање школа, фабрика оружја, писања закона, доношење разних аката које су доводиле у ред и закон и народне старешине навикнуте

на хајдучију и самовољу. Први покушај успостављања устаничке фабрике оружја, дали су мотив каснијем оснивању војних завода у Крагујевцу, који ће касније постати средиште индустријског развоја Србије. Ту се је зачела клица здравственог и пензијског осигурања. У Крагујевац ће доћи најпознатији стручњаци из Европе да подижу српску металну индустрију.

Устаничка држава је бринула и о просвети. Отворено је више основних школа, а посебан успех је било отварање *Велике школе*. Томе су придонели посебно учени Срби који су дошли у Србију: Доситеј Обрадовић, Иван Југовић, први српски законодавац Теодор Филиповић (Божидар Грујовић). То је најбоље осетио Миленко М. Вукићевић који је рекао: *„онда је Још Србин осећао да му поред политичкоī ослобођења треба још и науке, да му треба школа и просвете, и он се трудио и подизао школе колико му је допуштало време“* (Вукићевић: 8). То је приметио и најзнаменитији српски устаник Вук Стефановић Караџић, који је казао: *„За владања Црноī Ђорђа у Србији биле су постављене школе īотово по свим варошима и īрадовима а и īдекојим селима“* (Караџић 1852: 841).

Карађорђева устаничка држава сјединила је мач и оловку. Та војничка држава оснива школу, у којој се први пут у историји уче војни предмети. Готово читав 19 век, а и касније, прожимати ће се школство и војска. Српски официри ће писати уџбенике за грађанске школе. Пуковник Јован Драгашевић предавати ће географију с етнографијом великом Јовану Цвијићу. Будућа интелектуална елита предавати ће на Војној академији. Двадесет српских официра било је у чланству највиших националних научних установа: Српског ученог друштва, односно Српске академије наука и уметности.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић 1898: Лазар Арсенијевић Баталака. *Историја српскоī устанка, I*, Београд.

Андрејић 2004: Живојин Андрејић. *Карађорђе*. Рача.

Вукичевић 1893: Миленко М. Вукичевић. *Школе и школовање за време йрвоī устанка*. Београд.

Вукићевић 1905: Миленко Вукићевић. Судови и њихово уређење за време устанка 1804–1813. *Полицијски īласник*. Београд.

Гавриловић 1902: Андра Гавриловић. *Беоīрадска Велика Школа 1808–1813*. Београд.

Мишковић 1895: Јован Мишковић. Српска војска и војевање за време устанка 1804–1813: *Īлас Срйске Краљевске Академије* 1895: XLVII. Београд.

Годишњица *Николе Чуйића* 1912: XXXI. Београд.

Грујић 1874: Сава Грујић. Војна енциклопедија Србије. Крагујевац.

Десница 1961: Гојко Десница. Из историје Српског народног Совјета. У: *Весйник Љењинīрадскоī универзийеша* 14.

Десница 1959: Гојко Десница. Пет закона Совјета из 1805. године. *Информайивни билйен Архивске уйраве Украјине*, бр. 4.

Десница 1961: Гојко Деница. *Пројекаш решења Смедеревске скуйшйине*, Москва: Историјски Архив Акладемије наука СССР-а, бр. 4.

Десница 1974: Гојко Десница. Почеци рада Провитељствујућег совјета, *Зборник за историју Матице Српске,* бр. 4. Нови Сад.

Десница 2003: Гојко Десница. *Вожд Карађорђе творац српске државе у Првом српском устанку.* Београд.

Енциклопедија Југославије, (1958) бр. 3. Загреб: Југославенски лексикографски завод.

Зеленин 1957: Владимир Владимирович Зеленин. *Первое сербское восстание и 1804–1813 Австриа,* Москва.

1913: *Из Карађорђева доба*. Београд.

Јанковић 1945: Драгослав Јанковић. *Провитељствујући совјет*. Београд.

Јањић 2014: Јован Јањић. Улога свештенства у стварању и раду органа државне управе Првог српског устанка. *Зборник Матице Српске за друштвене науке,* бр. 149. Нови Сад.

Јовашевић 2016: Драган Јовашевић. Основне карактеристике законодавства Карађорђеве Србије. *Годишњак факултета правних наука,* год. 6, бр. 6. Бања Лука.

Каменский 1818: Дмитрий Иванович Каменский. *Путешествиев Молдави, Валахи и Серби,* Москва.

Клаић 1968: Братољуб Клаић. *Велики рјечник страних ријечи и крилатица*. Загреб: Зора.

Клајн, Шипка 2007: Иван Клајн, Милан Шипка. *Велики речник страних* речи *и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Констатиновић 1970: Никола Константиновић. *Београдски пашалук*. Београд.

Караџић 1860: Вук Стефановић Караџић. *Провитељствујући совјет сербскиј*. Беч.

Караџић 1852: Вук Стефановић Караџић. *Ријечник.*

Караџић 2017: Вук Стефановић Караџић. *Провитељствујући совјет сербскиј*. Арт Пресс.

(1921) *Матице српске Летопис,* бр. 300. Нови Сад.

1959: *Мала енциклопедија*. Београд: Просвета.

Милићевић 1891: Милан Ђ. Милићевић, Причање Петра Јокића о Првом српском устанку 1852. *Споменик СКА,* XIV. Београд.

Митрановић, Бабић 1937: Срђан Митрановић, Олга Бабић. *Југославенске народна скупштине и сабори*. Београд.

Ненадовић 1947: Прота Матија Ненадовић. *Мемоари*. Београд.

Новаковић 1902: Стојан Новаковић. *Уставно питање и закони Карађорђевог времена.* Београд.

Новаковић 1906: Стојан Новаковић. *Турско царство пред српски устанак*. Београд.

Павловић 1911: Душан Павловић: *Србија у време последњег угарско-турског рата 1788–1791*. Посебно издање САНУ, бр. 32. Београд.

Пантелић 1930: Душан Пантелић. *Кочина крајина*. Београд.

Пантелић 1949: Душан Пантелић. *Београдски пашалук пред Први српски устанак*: *1794–1804*, Београд.

Поповић 1976: Поповић Душан. Основни циљеви Првог српског устанка. *Историјски часопис,* бр. 24. Београд.

Пејић 1981: Лазар Пејић. Економска мисао у Србији у време Првог српског устанка. *Зборник Историјског музеја Србије,* бр. 17–18, Београд: Историјски музеј Србије.

Поповић 1919: Душан Поповић. Харамбаша лаза. *Гласник Историјског друштва у Новом саду*, Нови Сад.

Поповић 2012: Мирослав Поповић. Организација судства у Првом српском устанку. *Митолошки зборник,* 27. Рача: *Центар за Митолошке студије Србије.*

Радоњић 1912: Јован Радоњић. Путовање Евлије Ћелебије по српским и хрватским земљама 1852. *Годишњица и Николе Чупића,* књ. XXXI, СКА, Београд.

Радусиновић 1984: Милорад Радусиновић. Једно руско свједочење о Карађорђу. *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд.
Ранке 1864: Леополд Ранке. *Историја српске револуције*, Београд.
Савић 1997: Срђан Савић. *Историја српског правосуђа*, Београд.
Ћоровић 2009: Владимир Ћоровић. *Историја Срба*. Бачки Петровац: АД Култура.
Чубриловић 1933: Васо Чубриловић. Босански фрајкори у Аустро-турском рату 1788–1791. *Братство Светога Саве*.
Фајфрић 2009: Жељко Фајфрић. Династија Обреновић. Сремски Карловци: Табернакл.

Marko P. ATLAGIĆ
Aleksandar L. MARTINOVIĆ

THE FOUNDATION OF THE MODERN SERBIAN STATE IN THE FIRST SERBIAN UPRISING 1804-1813

Summary

Already in the first year of the First Serbian uprising, there was a need to establish certain authorities in the area liberated from the Turks. For that purpose, the Governing Council (Praviteljstvujšći sovjet) was established, it would later grow into the Government and all other executive bodies in the local self-government. Local assemblies and the National Assembly were established as the highest legislative body of the First Serbian uprising. The foundations were laid for the courts, as the third branch of government during the uprising. At that time, the foundations were laid for the Serbian army, which had its own uniform and oath. The police and intelligence services were formed, as well as the budget. All these branches of government developed and improved during the 19th and 20th centuries. In the First Serbian uprising, the foundations of the modern Serbian state were laid.

Key words: Karađorđe, uprising, foundation, law, court, army.

Рад је предат 3. априла 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=163.41:18)(497.115-89)"1901"
32:929 Бољетинац И."1901"
doi: 10.5937/bastina31-31184

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УЛОГА ИСЕ БОЉЕТИНЦА У КОЛАШИНСКИМ ДОГАЂАЈИМА 1901. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се говори о акцији Исе Бољетинца који је, након сазнања да Срби набављају оружје из Србије активно радио на њиховом затирању. Своје снаге је усмерио на Ибарски Колашин чије је становништво, услед несигурности и анархије која је захватила Османско царство, било приморано да се боље организује и наоружава. Подстрекивани споља, пре свега од Аустроугарске која је имала аспирације према овој територији, Арбанаси су видели праву прилику да се обрачунају са Србима Ибарског Колашина. Зато су од турских власти захтевали истрагу оружја, али након претраге Шемси паше јануара 1901. године нису били задовољни. Током лета те године Иса Бољетинац је уз помоћ својих присталица, али и представника османске власти тражио оружје по колашинским селима, вршећи злочине над недужним људима. За време његовог боравка у тим крајевима читава област је опустела, а на удару нису били само мушкарци, него и жене и деца. Једини спас од Исиних злодела у том тренутку је било присуство руског конзула Виктора Машкова, који је интервенцијом преко своје амбасаде у Цариграду успео да издејствује објављивање ираде о прекиду тражења оружја.

Објављивање ираде и повлачење Исе Бољетинца из Колашина није Србима донело спокој. Он није био задовољан пленом који је добио током лета 1901. године, па је наговарао остале арбанашке зулумћаре да и даље наставе са претрагом оружја у колашинском крају.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Иса Бољетинац, Ибарски Колашин, Османско царство, зулуми, оружје.

Почетак XX века донео је нове невоље и појачавао несигурност код српског становништва у Старој Србији. Арбанашка злодела су постајала бројнија и израженија, нарочито у оним крајевима у којима су Срби представљали већину. Циљ Арбанаса, али и других заинтересованих страна је био

* виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

да се јаке српске енклаве што више ослабе и српско становништво примора на њихово напуштање. Према мишљењу конзула Краљевине Србије из Приштине и Скопља иза таквог понашања Арбанаса више су стајали агенти Двојне монархије, него султан и представници турске власти (Батакович 2014: 82). У жељи да се одбране и опстану на својим огњиштима поједини Срби су почели да се наоружавају и набављају оружје. Није то била организована, већ изнуђена акција у којој су своје место нашли и Арбанаси. За њих је то била могућност да на лак начин дођу до добре зараде. Иначе, они су већ били укључени у кријумчарење разне робе, пре свега стоке, људи и оружја, са обе стране границе. Тим послом су се у мањој мери, уз прећутну сагласност и заштиту виђенијих Арбанаса, бавили и поједини најодважнији Срби, који су такав вид заштите плаћали. Кријумчарењу оружја из Србије доприносила је и анархија која је била присутнија у Османском царству. Углед власти је опадао, а необузданост наоружаних Арбанаса расла. За разлику од њих, Срби су били остављени без икакве законске заштите, зависили су од арбанашке воље и да би се заштитили од бројних недаћа морали су се довијати на различите начине. По речима конзула у Приштини Симе Аврамовића, невоља их је упутила да се потпуно у свему прилагоде животу Арбанаса, старајући се да се спољним изгледом ни у чему не разликују. Сви Срби у Пећком санџаку и Колашину су по спољном изгледу личили на Арбанасе и било их је тешко разликовати. Ова сличност их је у многим ситуацијама спасавала од арбанашких зулумћара, нарочито када су били удаљени од својих кућа и на путу. Ситуација у којој су се налазили навела их је да се прилагоде приликама и да, попут Арбанаса набављају оружје (Секулић 2005: 185).

Крајем XIX и почетком XX века оружје се из Србије преко границе уносило више него раније. Кријумчарењу је, поред анархије, доприносила још једна околност која се дешавала на самој граници. Наиме, долазило је до бројних инцидената, углавном изазваних од стране Арбанаса који су врло често били потпомогнути од низама, задужених за чување границе. На српској страни границе су већином били насељени бегунци из Старе Србије, који су услед арбанашких зулума спас тражили у Краљевини Србији. Они су често били на терену јер су Арбанаси све више упадали преко границе, крали стоку и вршили друга злодела. Напад на српску границу 1899. године у којем су наоружани Арбанаси са низамима порушили неколико пограничних караула, упали у села и сукобили се са стражарима, којима су помоћ пружили сељани указао је на неопходност наоружавања пограничног становништва. Овај, као и остали учестали инциденти, у којима је било неколико рањених и мртвих са српске стране, наметали су им потребу за бољом организацијом и поседовањем оружја, које би им омогућило да се спремни одупру арбанашким нападима (Косово и Метохија у српској историји 1985: 261; Богдановић 1985:155). Помоћ им је стигла и од Владе из Београда,

која је након дужег оклевања у рано пролеће 1899. године дозволила да се преко царинарнице Рашка неколико пушака подели поверљивим људима (Батаковић 1990: 274).

Вест о преносу оружја из Србије убрзо се прочула међу Арбанасима који су сматрали да им то може бити прави повод за напад на Србе, посебно Колашинце који су им дуго одолевали. Најупорнији у томе су били Дреничани и они из Пећке казе, на чије инсистирање је јануара 1901. године извршена претрага оружја у колашинском крају. Акцијом је руководио Шемси паша који није пронашао тражене пушке, а његово држање према Колашинцима је изазивало гнев код Арбанаса. Управо су се из тог разлога Дреничани обраћали и захтевали да се у истрагу оружја укључе Мула Зека и Иса Бољетинац. Они су подржавали ту идеју, али нису кренули у акцију, под изговором да им је потребна дозвола власти (Зарковић 2008: 50).

Упоредо са инсистирањем Арбанаса да се претражи Колашин све чешће су се могле чути приче о склапању савеза међу балканским земљама Србијом, Црном Гором и Бугарском и да их је султан њима продао. Несумњиво је да је ова, као и многе друге вести, потекла са аустријске стране, чија је штампа о томе писала (Ђоровић 1992: 24). Аустрија је радила на исељавању српског народа из Старе Србије, којој се преко Босне приближила и неколико година уназад тајно сарађивала са Арбанасима. Погоршању положаја српског народа су доприносили поткупљени и подмитљиви турски чиновници чија је улога ишла у корист Аустријанаца.[1] Припадници Двојне монархије су с посебном пажњом пратили збивања у Старој Србији, а њен конзул из Скопља Бохумил Пара је извештавао о кријумчарењу оружја преко границе. Он је обавештавао своју Владу у Бечу да је 27. јуна 1901. године пресретнута једна пошиљка на Рогозни и на основу исказа ухапшених тврдио да је од Нове Варши до Прешева било подељено око 7.000 мартинки са по 200 метака. Наводно, оружје је требало бити употребљено против аустријског надирања у ове крајеве (Стојанчевић 1994: 191). Несумњиво је да је аустријски конзул у овом, али и многим другим извештајима подгревао сукоб између Србије и Аустроугарске која је све више изражавала аспирације према овим крајевима.

Аустријанцима је наруку ишло незадовољство Арбанаса који су, након испланиране акције на Рогозни и хапшења појединих Срба из колашинског краја, решили да се обрачунају са Колашинцима. У прилог томе иде и чињеница да се у збивања активно укључио и Иса Бољетинац, ранији пријатељ Срба и отворени противник аустријске политике (*Исīорија срйскоī народа* 1983: 323; Богдановић 1985: 155). Увиђајући да је Србима претила велика

1 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1901, ред 28, Бр. 1556, Скопљански митрополит Фирмилијан – М. Куртовићу, конзулу у Скопљу, Скопље 15. јули 1901.

опасност, конзул из Приштине Сима Аврамовић је, на основу информација које је добијао са терена упркос затвореним путевима, инсистирао да се ангажују представници Русије. Водећи сталну преписку са Владом у Београду и својим колегом у Скопљу Милосавом Куртовићем успео је да издејствује долазак руског конзула Виктора Машкова. Машков је у овим крајевима боравио од 4. до 24. јула о чему је оставио детаљан извештај.[2] Захваљујући његовом, као и ангажовању српске дипломатије спречено је уништавање Колашина, што је био циљ Арбанаса који су, потпомогнути од стране турских власти и Аустријанаца, захтевали детаљну истрагу оружја. Претрес су обавиле регуларне турске трупе, али нису нашле тражено оружје. Незадовољни таквим резултатом поједини Арбанаси, попут Исе Бољетинца су самоиницијативно кренули у акцију. Он се у првим извештајима конзула Симе Аврамовић не помиње као покретач збивања у Колашину и околини Митровице (Батаковић 1990: 277). Ипак, Иса је у тим догађајима видео праву корист и прилику за добијање чина поручника, па је обећавао да ће у потпуности разоружати Србе (Јагодић 2009: 65).

Иса Бољетинац је пре него што је кренуо на Колашин извршио претрес појединих митровичких села у јужном делу Рогозне. Он је у пратњи тридесетак Арбанаса, Реџеп аге и још око тридесетак војника, 2. јула кренуо у претрес митривичких села, одакле се након позива власти да обустави истрагу, два дана касније вратио у Митровицу.[3] Током боравка по митровичким селима мучењем и уз претње чинио је злодела према српским сељанима, приморавајући их да му предају оружје. У овим селима успео је да прикупи око тридесетак пушака истог система као и оне које је користила војска Србије (Зарковић 2008: 70–71).

Иако се вратио у Митровицу, Иса је исто вече, 4. јула кренуо у нову претрагу у Колашин, за који је сматрао да представља магацин оружја за неки нови устанак. У спровођењу својих планова имао је подршку из Цариграда, али и Хамди паше и мутесарифа Џемал беја који су га наговарали да истраје у томе (Вечерње новости, 08. 07. 1901). Његов долазак у Колашин изазвао је страх код мушкараца који су се услед тога склонили по шумама, док су старци и жене са децом остајали у кућама.

Већ, сутрадан 5. јула, Иса је са пристаницама у рану зору дошао у Лучку Реку. Са својим друговима је отпочео претрес по кућама, приморавајући жене и децу да им открију места на којима је било скривено оружје. У једној кући је уплашеном детету ужареним машицама уштинуо ухо. Бол и крици детета нагнали су његову мајку да открије место на којем се скривао

2 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Relation du voyage de Mr. Maschov a Mitrovitza, Kolachine et Novi–Pazar (4–24 julliet 1901).

3 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, ПП. бр. 2349, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 7. јули 1901.

неки Саво Влашковић који је приведен, а касније, уз звуке трубе мучен на свиреп начин. За време мучења текла му је крв из уста и носа, а крици одзвањали на све стране. Овакво Исино зверство није оставило равнодушним ни Реџеп агу који је одлучио да прекине претрагу и врати се натраг у Митровицу. Иако је желео да и даље настави са тражењем оружја због повлачења регуларних турских трупа и Иса се упутио у правцу Митровице. По доласку у град, поред трговаца и бројних Арбанаса пристиглих са стране, величанствен дочек су му приредили командант дивизије у Митровици Сали паша и мутесариф Џемал бej.[4]

Иса није остао у граду већ се истог дана поново вратио у Колашин. Приликом поласка са собом је, као робље, повео и петнаест Срба из Митровичке казе код којих је пронађено оружје. Настанио се у Придворици, у којој је ухапсио Србе, изводио их из притвора и неколико пута тукао, желећи да на тај начин улије страх код Колашинаца. Био је одлучан и сматрао је да само већи притисак може натерати Србе да му предају оружје. Зато је прво послао извидницу са задатком да ухапсе све сељане на које буду наишли и доведу их у Придворицу. Том приликом је било ухапшено и притворено око двадесетак Срба. Притворенике је користио да на леђима пребацују војнике с једне на другу обалу Ибра. У селима Доњи Јасеновик и Зубин Поток вршена је претрага 6. јула, али без икаквог успеха. Након повратка према Придворици наишли су на стрица проте Вукајла Божовића, старог Радисава Божовића, на којем је Иса Бољетинац искалио своје незадовољство и бес. Упркос мучењу којем је био изложен и које, по речима руског конзула Машкова, „готово му одузимало разум“ арбанашки зулумћари нису могли да издејствују никакво признање о скривеном оружју.[5]

Незадовољни пленом и револтирани држањем Колашинаца Иса и његове присталице нису поштедели ни манастир Дубоки Поток у којем су након извршене претраге оштетили гроб светог Јоаникија (Зарковић 2008: 77). Упркос разним злоделима Колашинци су намеравали да не подлегну притисцима и не предају оружје. Зато је Иса упућивао нове претње и поручивао да ће убити Витка Божовића, Милију и једног рођака проте Вукајла из Придворице, Нестора Башчаревића, његовог брата Јанка и рођака Нићка Башчаревића из Угљара, након чега су појединци почели да доносе и предају му оружје.[6]

Иса Бољетинац се није задовољио ни овим пленом па је и у наредним данима наставио са злочинима у селима Ибарског Колашина. У тој његовој акцији пострадали су Срби из Вељег Брега, Доброшевине, Зубиног Потока,

4 АС, МИД IIIIO, 1901, ред 28, Relation du voyage de Mr. Maschov a Mitrovitza, Kolachine et Novi–Pazar (4–24 julliet 1901), p. 12–14.

5 Исто.

6 Исто, p. 16.

Придворице, Јасеновика, Прелеза, Угљара и Доњих Варага. Вести о злоделима у Ибарском Колашину нагнале су дипломате Краљевине Србије у Османском царству да активније потраже помоћ руске стране. Захваљујући њиховом ангажовању у Колашин је 10. јула отишао руски конзул Машков у пратњи Ритиха, капетана руске војске, два каваза и Богдана Раденковића,[7] преводиоца. Сазнавши за малтретирање Срба, у Придворицу је дошао Машков, али је његов долазак код Исе изазвао бес и навео да изговори следеће речи: „ Нека он мене не дира, па нећу ни ја њега. Да је српски конзул, њега бих убио, али овога нећу". Долазак Машкова допринео да се ослободе ухапшени и пребијени Срби, који су успели да му се пожале и представе праву ситуацију. Руски конзул у том тренутку није био доброшао заИсу, који га је нељубазно дочекао и окренуо леђа, упркос томе што је неколико месеци раније био позван и лепо дочекан у Митровици. Пошто се лично уверио у несрећу Срба, Машков им је саветовао да предају оружје и на тај начин избегну даља Исина зверства. Његов предлог је прихваћен и предато је неколико пушака. Међутим, овај потез српске стране искористили су Арбанаси који су приликом одузимања оружја мењали своје лоше пушке добрим српским мартинкама. То је искористио Иса и Арбанасима из Чабре поделио 30 комада мартинки које је одузео у Угљару и Варагама. Скоро сва села у којима је Иса прошао осетила су последицу његовог боравка. Његова војска је упропастила летину, усеве, баште. Одређен број српских сељака се био сакрио у гору, доста их је било претучено, а жене и деца су се од страха разболели. Неколико Колашинаца се налазило у затвору у Приштини и Митровици, а међу њима је био и поп Арсеније којег је бинбаша испитивао и оптужио за прикривање информација да у Колашину постоје пушке из Србије.[8]

Присуство конзула Машкова је охрабрило Србе који су пред њим сведочили о Исиним злоделима. За време Машковљевог боравка у Колашину стигла је вест о султановој иради која се односила на обуставу сакупљања оружја и ослобађање свих ухапшених хришћана. Било је планирано да се у Митровицу, Колашин и Нови Пазар пошаље четири батаљона војника и да се Иса Бољетинац и Џемал бај позову у Скопље.[9]

С обзиром на чињеницу да је истрагу оружја пратило непрестано гоњење и хапшење српског народа, посланик Краљевине Србије у Цариграду Сава Грујић се обратио руском колеги Ивану Зиновјеву. Од њега је сазнао да располаже истим вестима, добијеним од Машкова па је, ради спречавања

7 Опширније о извештају Богдана Раденковића вид: Зарковић 2012: 365–385.

8 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов. № 205, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 16. јули 1901.

9 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, без броја, Извештај Б. Раденковића – М. Вујићу, министру иностраних дела, Београд септембар 1901, 7–8.

даље акције Арбанаса, у Јилдиз послао Максимова да издејствује поштовање султанове заповести и појачање војске у Митровици.[10]

Захваљујући султановој наредби датој косовском валији, Иса Бољетинац се са аскерима и заптијама 12. јула из Колашина вратио у Митровицу. Овакав корак је требало тумачити као обећану обуставу даље претраге оружја датој Зиновјеву од стране султана. Међутим, одмах сутрадан пут Колашина су кренули Ферхат бег Алидрагић са Сејди Саком. Њима је Иса придружио и Рецеп агу, заптијског јузбашу са десетак аскера да у колашинској нахији Брњак траже оружје. Сељак Васо Јеремић је отишао у Дубоки Поток и о томе обавестио Машкова.

Конзул у Приштини је располагао информацијом да је Иса био позван у Цариград од стране султана и да га је овај позив уплашио. Уплашени су били и митровички Турци који нису очекивали никакво добро, нарочито што су се у збивања умешали страни конзули. Однос и даљи кораци турских власти према Иси били су од велике важности за опстанак српског народа у Колашину и уопште у Старој Србији. Зато је конзул Аврамовић инсистирао код Владе у Београду да се заложи и затражи од Цариграда кажњавање и уклањање Исе из Митровичке казе, а не да се награђује за учињена злодела.[11]

Ситуација се из Колашина прелила и у друге крајеве. На удару су били и Срби из Новог Пазара, па се зато Машков упутио у тај крај. Из Пазара је извештавао „жалим, што сам оставио Колашин, где је климат постао врло пријатан, али овде не може се сносити топлота". Ову његову депешу Куртовић је тумачио као поправљање прилика у Колашину и погоршање ситуације у Новом Пазару. На овакво размишљање га је наводила и одлука Машкова да за недељу дана продужи боравак на терену.[12]

Након повратка из Колашина у Митровицу Иса је и даље наставио да прогони Србе. Уз претње је поручивао кмету из Сувог Дола да му са сељанима тог села преда пушке кремењаче. Он је намеравао да изврши и претрес и у осталим селима на десној страни Ибра, низводно од Митровице, а нарочито оних која су се налазила у близини његове куле. Злодела која је чинио била су забележена још пре поласка у Колашин. Познато је било да уценио Василија Витковића, трговца житом из Митровице са 100 турских лира. Услед страха, уцењени је исплатио тражену суму, а свежа су му била сећања и ране које је доживео од овог насилника. Сличну судбину доживели су

10 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов. Бр. 803, посланик С. Грујић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Цариград 14. јули 1901.

11 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов. № 205, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 16. јули 1901.

12 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, ПП Бр. 1786, конзул М. Куртовић – Министарству иностраних дела, Скопље, 17. јули 1901.

и други бројни сељани од којих је захтевао да му предају оружје. Иако је знао да га не поседују, приморавао их је да иду у Србију и отуда га донесу.[13]

Злоделима Исе Бољетинца и страхом који је уливао Србима користили су се и други арбанашки зулумћари. Такву ситуацију искористио је и Шабан Коприва који је на превару одузео оружје од сељана из села Стрмац. Он је са стотинак Арбанаса дошао у ово село, изговарајући се пред сељанима да заједнички наступају и одбију напад Бољетинца. У овај план је поверовало 12 Стрмчана који су били опкољени, а оружје им је одузето. [14] Планове Арбанаса привремено је осујетила власт из Цариграда, која је по речима мутасерифа, муфтије и Нури паше наредила да се обустави истрага оружја, за коју су локални представници власти претпостављали да неће потрајати дуго. Локални моћници из Митровице, паше, виши чиновници и официри су у друштву Исе Бољетинца и његових истомишљеника проводили доста времена у пошти, ишчекујући вести из Цариграда. У нади да ће наставити започету акцију према српском народу из Колашина и Митровичке казе одржавали су седнице у хућумату, као и у кућама Хајровића и Мула Алије. Интересантно је да је страх био присутан и код митровичких Турака. Услед тога су неки официри, па и трговци Ђаковци иселили своје хареме из града. Међу њима су се могле чути и приче да су се Аустрија и Немачка удружиле с циљем да спрече Србију и зауставе њене намере према тим крајевима. Поред тога, говорило се и да је султан поклонио Аустрији територију све до Митровице. [15]

У Колашину и Митровичкој кази је од погибије на Рогозни до обустављања претреса било пронађено свега 115 мартинки и уз сваку скоро по 100 метака. Више од две трећине ових мартинки пронашли су Арбанаси, а око 8.000 метака су задржали за себе, уместо да их предају властима.[16]

Охрабрени поступцима Исе Бољетинца поједини Арбанаси, попут Сејди Саке су наставили са мучењем Срба и продужили истрагу оружја у Колашину. Сејди Сака је 17. јула са 14 својих другова, једним мулазимом и 8–12 војника преко села Бање отишао у Црепуљу да тражи оружје.[17]

Претње упућене Колашинцима нису престајале и постајале су учесталије нарочито од одласка руског конзула Машкова у Пазар. Свакодневно су се дешавале пљачке, отимачине и уцене. Чињеница да је прота Вукајло избегао из Колашина и народ остао обезглављен ишла је наруку Арбанасима

13 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 214, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 18. јули 1901.

14 Исто.

15 Исто.

16 Исто.

17 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Телеграм конзула С. Аврамовића – Министарству иностраних дела, Приштина 19. јули 1901; АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 214, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 18. јули 1901.

који су се утркивали у својим неделима.[18] Иса Бољетинац је знао да велики утицај на Колашинце имају свештеници прота Вукајло и поп Арсеније, па је зато наредио Кошутовцима да, као таоца, узму Арсенијевог сина. То је требало да доведе до Арсенијеве предаје, а затим и његовог убиства, по Исином наређењу.[19] Услед страха, поп Арсеније је неколико дана боравио у Митровици. Међутим, и ту се није осећао сигурно и био је изложен претњама, које су му јавно упућивали Исини шураци у дућану браће Попадића. Они су говорили да се „Иса заклео да неће мировати док и попа коцем не премлати". Српски конзул је био забринут за судбину попа Арсенија и осталих Колашинаца, изложених разним зулумима Кошутоваца који су радили по наговору Исе Бољетинца.[20]

Одузете пушке од Колашинаца Иса Бољетинац је поделио Арбанасима из Бања у Пећкој кази, у којој је имао кулу и где му се налазио брат од стрица Мурат. Радило се о 32 комада пушака које је сакрио у амбару Јосе Павловића, чија се кућа налазила поред Исине куле. Поред тога, Иса је разделио и у Сувом Грлу, у Пећкој кази 13 мартинки на тај начин што их је предао свом тасту Ахмеду Алиловићу, из истог села. Из овога се види да је ова претрага и одузимање оружја користила само Арбанасима који су већ дуже време планирали такву акцију. Цена једне царске мартинке у Старој Србији је износила 5–6 турских лира (115–118 динара у злату), што је Арбанасима омогућавало много већу зараду и добит него уцене и обичне крађе. Зато је Иса Бољетинац био спреман да претресе и село Бичу у Метохији, и то куће попа Мирка Симића, Миливоја Арсића и Вукосава Милојевића. Последња двојица су непосредно пре тога ишли у Куршумлију да купе со, али је Иса мислио да су одлазили по пушке. Овај исти Миливоје Арсић је био уцењен и од стране Исиног брата од стрица Мурата, из Бања са 450 гроша, које је морао да плаћа да би сачувао живот.[21]

Иако је ирада изашла 10. јула, Иса Бољетинац је до 12. боравио у Дубоком Потоку и осталим селима у којима је скупљао пушке. Сакупио је око 120 пушака, само није успео да покупи у селу Брњак у којем је остало око 20 комада.[22] Током претраге вршио је бројне зулуме чији је сведок био руски конзул Машков. Машков је лично упознао око двадесетак Исиних жртава, међу којима је било са поломљеним ребрима, увијеним мошницама, оштећењима

18 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 219, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јули 1901.

19 Исто.

20 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 223, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 22. јули 1901.

21 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 219, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јули 1901.

22 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. Бр. 1801, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 19. јули 1901.

и крварењем унутрашњих органа, изазваних тешким батинама. Све ове жртве је сликао Ритих. Машков се задржавао у Дубоком Потоку, Јагњеници и Брњаку, где су му долазили и људи из других села. Он је у Брњак одлазио с циљем да отера Исине људе, који су одузимали пушке. Њихов одговор је био сличан Исином и истицали су „да ни они нису тамо по својој ћуди већ са знањем власти". Машков се два пута телеграмом обраћао косовском валији. У првом телеграму упућеном из Колашина питао је валију да ли је његова амбасада погрешно разумела да се по царској иради од 10. јула сви затвореници ослободе и престане са претрагом оружја. С обзиром да се није испоштовала ирада поставља се питање да ли је наставак ове акције представљао слободну вољу команданта Нури паше и приштинског мутесарифа. Добио је одговор да царску ираду морају сви поштовати.[23]

Турске власти су, у жељи да прикрију уплетеност у колашинска збивања и везу са арбанашким зулумћарима, оптуживали конзула Краљевине Србије у Приштини Симу Аврамовића. Наводили су да сумњају у његове извештаје, приказивали га као кривца за насталу ситуацију, а посебно за присуство руског конзула на терену. Чињеница је да је Аврамовић предложио долазак Машкова у ове крајеве јер је сматрао да његово присуство у том тренутку може охрабрити угњетене Србе. Дописи који су у Београд стизали с турске стране обиловали су захтевима за сменом српског конзула и изазивали подозрење код Аврамовића који се питао: „А ко намерено преувеличава, да ли ће сам звати сведока, странца, да га овај демантује!" Аврамовић је наводио да је једанаест година био на положајима у Османском царству и за то време стекао пријатеље међу појединим Турцима, али је такође, сматрао да су његови извештаји о тешком положају српског народа у Старој Србији, а посебно у Колашину, представљали повод да се затражи његов одлазак из Приштине.[24]

Иса Бољетинац је предњачио у вршењу злодела према Колашинцима, желећи да на тај начин добије чин јузбаше. Након спроведене акције постао је отворени непријатељ Срба. У том тренутку није наилазио ни на отворену сарадњу и захвалност турских власти од којих је добио наређење да одузете пушке преда хућумату у Приштини. Велики број пушака је задржао за себе и поделио Арбанасима, а пред властима се изговарао болешћу. У међувремену нерасположење српског народа према њему је постајало све јаче јер су последице боравка по колашинским селима биле све видљивије. Појединци Срби, међу којима су били Вучина из Бањштанске Реке, као и син неког Добра из села Чечева које је Иса пребијао умрли су.[25]

23 Исто.

24 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов. № 221, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 22. јули 1901.

25 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов. № 223, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 22. јули 1901.

Иса Бољетинац се није зауставио на томе, него је позивао у своју кулу неког Вучка из Дољана и Јована из Бањштанске Реке и претио да му донесу и предају оружје. За овакве поступке није одговарао властима са којима је био у тесној вези, већ је уживао бројне привилегије. О томе нам сведочи и чињеница да је захваљујући приштинском мутесарифу, муфтији и осталим пашама успео да, без надметања, добије скупљање десетка у митровичким селима, управо у време када је тражио оружје у колашинском крају. Иако су многи Исини непријатељи из Митровице нудили већу цену били су одбијени. Иса је успео да прикупи десетак из митровичких села, препродао га и зарадио 400 турских златних лира. Колико је он значио турским властима говори и овај податак који се односи на закуп додељеног десетка, упркос томе што је државна каса била празна и што многи војници месецима нису примали плате.[26]

Иса Бољетинац је уживао бројне привилегије и заштиту представника турских власти, а нарочито команданта дивизије Нури паше, на чији рад је имао примедбе косовски валија Мехмед Решад бej. Валија је често писао Цариграду о његовом раду а успео је и да спречи предлог Нури паше да се Бољетинац награди, да се помилију и пусте из затвора у Скопљу двојица његових присталица. Поред тога, валија је захтевао смену приштинског мутесарифа Џемал беја, рођака генерала Етем паше и Нури паше и тражио погодан тренутак да се Иса позове у Цариград, а затим прогони даље. Када је једном приликом Нури паша предлагао да Иса добије чин и унапређење, валија је понудио оставку.[27] Није био ово једини предлог Нури паше када се радило о унапређењу арбанашких зликоваца. Иако је био упућен у Митровицу да се увери у право стање на терену и обузда Арбанасе у вршењу злочина над српским народом брзо је потпао под утицај свог рођака мутесарифа и Исе Бољетинца, који су по мишљењу конзула у Скопљу Милосава Куртовића, били доста лукавији од њега. Нури паша је, на иницијативу Исе Бољетинца, предложио унапређење у чин потпуковника неког бимбашу, који је присуствовао пребијању Колашинаца. У његовом присуству су се вршила разна мучења српског народа, а одобравао је и сраман чин када је један Арбанас преко реке јахао попа Јована. За разлику од Нури паше, други официри, попут Реџепа и Хасана Фехмија, капетана 69 пука, III батаљона, II чете грозили су се Исиних зверстава и покушавали да заштите Србе. Иако је на захтев валије из Скопља затражено да се обустави истрага оружја у Колашину, Иса се није сложио са тим. На његов наговор су из Пећке нахије према Брњаку, за који се сматрало да има оружја кренули Арбанаси, предвођени Сејди Саком

26 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 233, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 25. јули 1901.

27 АС, МИД ППО; 1901, ред 28, ППП Бр. 1880, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 27. јули 1901.

из Верића. Према турским изворима радило се о 150 Арбанаса, док је према српским било неколико стотина. Њих је, поред Исе подстрекивао и делио им упутства познати аустрофил Ферхат бег Алидрагић из Мојстира. Сматрало се да су обојица радили по наговору приштинског мутесарифа Џемал беја и команданта дивизије Нури паше.[28] У том тренутку се о Иси није много знало, а поједини су веровали да је и он, по наредби мутесарифа, отишао у Брњак. Тамо је била упућена и једна чета од 40 војника из Митровице, што је указивало на озбиљност ситуације, с обзиром да се у Брњаку већ налазило 20 војника и неколико заптија. Конзул из Приштине Аврамовић је одлазак војске у Колашин тумачио као повољан знак и султанову одлучност да заштити Колашинце.[29]

Упркос присуству војника Арбанаси су приликом напада на Брњак одузели 17 – 18 пушака. Том приликом су упадали у куће и мучили жене, с циљем да открију где су им мужеви сакрили оружје.[30] Поред напада којем су јуначки оделевали, Брњачани су се успротивили и таксилдару који је дошао да прикупи порез. Одбили су плаћање пореза под изговором да им цар није пружио заштиту од Арбанаса, међу којима је предњачио Иса Бољетинац. Он је покушавао на све начине да уништи Колашинце, па је према поузданим изворима конзула из Приштине активније обраћао пажњу на одбеглог проту Вукајла. Иса је ступио у контакт са Вучином из Превлака, протиним газдом у Куршумлији, желећи да му науди. Није био усамљен у овој намери јер је на истом задатку радио и Сејди Сака који је ангажовао неке Србе из Пећке казе да се прота убије. Овај план су одобравали мутесариф, муфтија и Хамди паша, који су проту означили као главног виновника наоружања Срба у Колашину (Перуничић 1988: 79–80).

По угледу наИсу Бољетинца и други Арбанаси су кренули да претражују оружје по колашинским селима. Тако је Делија Суљовић са десет својих другова отишао у село Црепуљу, где је чинио злочине. Међу жртвама нашао се и неки Лакић којег је одвео у планину и испребијао га. Лакић је био жртва над којом се раније изживљавао и Иса Бољетинац, држећи га двадесет четири сата затвореног без воде и хлеба. Њему је цело имање одузео Мехо Камберовић из Сувог Грла, па је био приморан да са десеточланом породицом проси.[31]

28 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, П Бр. 1922, конзул М. Куртовић – Министарству иностраних дела, Скопље 30. јули 1901; АС, МИД ПО, 1901, ред 28, По. № 38, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 1901; Перуничић 1988: 77.

29 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, По. № 38, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 1901.

30 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, П Бр. 1941, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 31. јули 1901.

31 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, П Бр. 1959, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 2. август 1901; Перуничић 1988: 84–87.

Иако се Иса повукао из Колашина у своју кулу у селу Бољетин није престајао да захтева од Срба да му предају пушке. Док је боравио у Угљару, мартинке су му предали сви, осим Јанка терзије који се одметнуо у шуму. Јанко је одолевао Исиним претњама, али је касније, на његов позив и бесу да му се ништа неће догодити посетио кулу у Бољетину. У кули је затекао Бајрама Кошутовца и неколико других Арбанаса. На Исина питања одговарао је да је шест пута био у Србији и да је куповао мартинке онима који су му давали новац. Јавно је говорио да у својој кући има пет мартинки, али је Иса тврдио да, поред тога има још две више. Није пристајао на Исин захтев да преда оружје, већ му се супротставио речима: „Само ме ти немој дирати; а о другоме не води бригу. Ако ме баш и ти узгониш, оружје ти дати нећу, пред тобом ћу узмицати и ко ме други нападне борићемо се". Јанково држање пред арбанашким зулумћарима наишло је на позитивне реакције међу Колашинцима који су га сматрали за турску удворицу (Перуничић 1988: 85).

Одузимање оружја донело је нове невоље Колашинцима чији је крај након тога постао ново поприште учесталих напада на обезоружане, претучене и обесхрабрене сељане. Наоружани арбанашки разбојници су слободно крстарили овим крајем, отимали, тукли и крали српску имовину. Срби су били у сталном страху за свој и живот својих породица и од закупаца десетка, нарочито оних из арбанашких села Чабре и Кошутова који су своју делатност усмерили и на хватање Јанка терзије. Јанко се и даље налазио у планини са својом браћом, од којих је један успео да дође до Приштине и затражио помоћ од конзула. Оваква ситуација је још више охрабрила Бољетинца који је остао истрајан у својој намери и преко једног чифчије из села Угљара поручио да предају оружје, у супротном, најавио нови напад са осталим Арбанасима.[32]

Српском становништву колашинског краја које је, након свакодневних арбанашких зулума опстало, претила је нова опасност која је долазила од муфтије. На његов предлог су турске аге и бегови, власници земље почели да протерују своје чифчије Србе и да их замењују Арбанасима мухаџирима из Србије. Забележени су били случајеви да су са земље протеривани вишенији Срби, чији су је преци обрађивали много година уназад. На удару се, међу многима, нашао и Аксентије Божовић, синовац проте Вукајла. Иако је, по тврђењу конзула Аврамовића, постојало неко старо султаново решење да се чифчије чији су преци обрађивали земљу више од 200 година, не могу протерати са земље, муфтија се залагао за спровођење своје идеје. Многе српске породице су обрађивале земљу у колашинском крају више и од три века.[33]

32 АС, МИД ПО, 1901, ред 28, Пов № 275, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 10. септембар; Перуничић 1988: 96–98.

33 Исто.

На инсистирање српске и руске дипломатије султан је издао ферман који је 30. августа стигао у Митровицу. Ферманом су се у Цариград позивали арбанашки зулумћари Иса Бољетинац, Шериф из Кучице, Шабан из Копривe и Елез ага Мустафић. Након неколико дана последња тројица су, преко Скопља, отишли у Цариград док се Иса, у страху од преваре сакрио у својој кули у селу Бање, у Пећкој кази. Планирао је да се у случају притиска од стране власти одметне у хајдуке и претио поновним нападом на Колашин.[34] Он није уживао углед и заштиту косовског валије, који је изјавио да ће, уколико се са својим братом Адемом не преда, наредити да се убију.[35] Иса Бољетинац је одређено време боравио у својој кули за коју се говорило да је „читава тврђава" и врло ретко се могао видети у Митровици. Охрабрен подршком Хамди паше који му је саветовао да одлаже полазак, није помишљао да крене у Цариград.[36] Иако је боравио у својој кули, Иса није престајао да мисли на уништавање Колашина. На удару су му се налазила четворица Срба из Угљара који нису пристали да предају оружје па су се зато одметнули у гору и нису долазили својим кућама. Радило се о Јанку и Нестору Величковићу, Јанићију Радовановићу и Деспоту Миладиновићу, чија је храброст и истрајност код њега изазивала бес и нагонила га да ангажује Шабана Коприву и друге Арбанасе из Чабре и Кошутова да их убију. Решење за безизлазну ситуацију у којој су се са једне стране налазила четворица наоружаних и одбеглих Колашинаца, а са друге Иса и Арбанаси, који су у поменутим Србима видели изговоре за даље нападе, понудио је конзул из Приштине Аврамовић. Он је дошао на идеју да поменути Срби предају пушке Шемси паши, у супротном није имао друго решење, осим бекства у Србију. [37] Сматрао је да би се на тај начин избегло још веће страдање, Иса Бољетинац не би извукао никакву корист, а остали Арбанаси не би имали изговор за даљи напад на Колашин.[38]

Исино неодазивање на султанов позив и решеност да не иде у Цариград изазивало је неспокојство међу Србима Митровичке казе, који су преко српских дипломата потражили помоћ Русије. На њихово инсистирање Машков је послао дужи телеграм својој амбасади у Цариграду у којем је нагласио да зулуми према српском становништву нису престали, а бројни зулумћари међу којима је предњачио Иса Бољетинац и даље су се налазили

34 Исто.

35 АС, МИД ПОО, 1901, ред 28, ПП Бр. 2467, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље 25. септембар 1901.

36 АС, МИД ПОО, 1901, ред 28, Пов. № 300, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 26. септембар 1901; Перуничић 1988: 102–103.

37 АС, МИД ПОО, 1901, ред 28, ПП № 1230, конзул С. Аврамовић – М. Куртовићу, генералном конзулу у Скопљу, Приштина 21. децембар 1901; Перуничић 1988: 128.

38 АС, МИД ПОО, 1901, ред 28, Пов. № 358, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 21. децембар 1901; Перуничић 1988: 127–128.

на слободи.[39] Сматрајући да су на тај начин ослобођени сваке казне за зулуме које су вршили током лета 1901. године у колашинским селима, арбанашки зулумћари нису престајали са насиљима. Положај становништва Колашина је постајао несношљивији и након претраге оружја привукли су још већи гнев Арбанаса, јер су се у збивања активно укључиле Србија и Русија. Њихово ангажовање негативно је утицало и на турске власти које су од тог времена Колашинце сматрале нелојалним царским поданицима. Управо су се из тог разлога Турци оглушили на арбанашке злочине. Изостанак реакције с турске стране и сазнање да се у Колашину налазило још оружја навело је озлојеђене Арбанасе да у Колашину наставе са акцијом, која би за њих била не само одузимање пушака, него и извор нових прихода, стечених пљачком и отимачином. Поред тога, арбанашки зулумћари нису могли да прихвате чињеницу да је интервенција српског и руског конзула и њихов боравак на терену изазвала реакцију представника осталих држава. Уместо да је таква реакција зауставила њихова недела, они су наставили са вршењем истих, а Колашинце су посматрали као привилеговану рају. Зато је колашински живаљ био са свих страна изложен зулумима које је подстрекивао Иса Бољетинац. На његов наговор и иницијативу деловали су Ајдар ага Кариман са осталим пећким првацима, Мехо Камберовић из Сувог Грла, бројни прваци из Дренице, Шабан Коприва из Брабонића и Исија Фератагић, који су са задовољством слушали савете и инструкције из Бољетина.[40]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочансīво о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1990: Душан Т. Батаковић. „Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године“, *Косовско–меīохијски зборник 1*. Ур. Антоније Исаковић. Београд: Српска академија наука и уметности, 269–284.

Батакович 2014: Д. Т. Батакович. *Косово и Меīохия, исīория и идеолоīия*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.

39 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, Бр. 2903, конзул М. Куртовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Скопље, (без датума) новембар 1901.

40 АС, МИД ППО, ред 1901, ред 28, Пов. № 356, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 18. децембар 1901; Перуничић 1988: 124–126.

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књиīа о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Зарковић 2008: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. īодине*. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2012: Весна Зарковић. „Извештај Богдана Раденковића о боравку Виктора Машкова у Косовској Митровици, Ибарском Колашину и Новом Пазару 1901. године (I)". *Мешовиīа īрађа*, Књ. XXXIII. Ур. Недељко В. Радосављевић. Београд: Историјски институт, 365–385.

Исīорија срūскоī народа VI/1, Београд 1983: Српска књижевна задруга.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Срūско–албански односи у Косовском вилајеīу (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Косово и Меīохија у срūској исīорији. Београд 1989: Српска књижевна задруга.

Секулић 2005: Милован Секулић. „Страдање и исељавање Срба Ибарског Колашина у првој деценији XX века". *Косовско–меīохијски зборник 3*. Ур. Мирослав Пантић и Стеван Карамата. Београд: Српска академија наука и уметности, 177–191.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900 и 1901. године". *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад: Прометеј, 177–206.

Ћоровић 1992: В. Ћоровић. *Односи Србије и Аусīро–Уīарске у XX веку*. Београд 1992: Библиотека града Београда.

ШТАМПА

Вечерње новосīи.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE ROLE OF ISA BOLJETINAC IN KOLAŠIN'S EVENTS OF 1901

Summary

Anarchy, which had occupied Ottoman's Empire in its last decade, had a negative impact on the position of Serbian population. Porte did not take more decisive measures to improve the situation in the field, but their politics was founded on the favouring of Albanians. Such attitude of Turkish authorities had long-lasting consequences, and Albanian unbridleness was getting larger. Oppressions were committed every day, and the main objective of Albanians was to break off compact settlements inhabited by Serbs as it was Ibarski Kolašin. Being found between Albanian oppressors from one side, and non-interested Turkish authorities, Serbs started arming themselves more actively. They purchased rifles in Serbia, and were given assistance by their compatriots, who escaping from villains, inhabited territory in the area of the Kingdom of Serbia along the border. Besides them, they were getting to weapon via some Albanians, with a certain monetary compensation.

Albanians, after knowing that Serbs are being armed from Serbia, hoped more actively of their destruction. They requested from Turkish authority's weapon investigation in Ibarski Kolašin, and after the search of Shemsi pasha, in January of 1901 they were not pleased. In the summer of the same year, Isa Boljetinac with the help of his partisans was searching for weapon through Kolašin's villages, by committing crimes over innocent people. During the stay of Isa Boljetini in these areas the Kolašin's region had been deserted, and not only men were on strike but women and children as well. The only salvation from Isa's atrocities at that moment was the presence of Russian consul Mashkov, who, by the intervention via his embassy in Constantinople, managed to obtain the publication of imperial decree on the breaking of the weapon search.

The publication of imperial decree and d the retreat of Isa Boljetinac from Ibarski Kolašin did not bring peace to Serbs. Namely, Isa was not pleased with the booty he had got during the summer of 1901 so that he was persuading other Albanian villains to go on with the weapon search in Kolašin's region.

Key words: Serbs, Albanians, Isa Boljetinac, Ibarski Kolašin, Ottomanan's Empire, oppressions, weapon.

Рад је предат 5. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине*, одобрен за штампу.

УДК 351.753.3(497.11)"1918/1941"
799.31(497.11)"1918/1941"
355.54(497.11)"1918/1941"
doi: 10.5937/bastina31-31680

Pregledni rad

*Dalibor Z. VELOJIĆ**
Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić

THE INFLUENCE OF THE ARMY ON DEVELOPMENT OF SHOOTING SPORT IN NIŠ 1918-1941

Abstract: This paper, based on archives and adequate literature, deals with development of shooting sport in Niš during the two world wars. Members of the Army had a significant role in developing this sport as founders, club presidents and the main support.

Key words: Shooting, army, Niš, sport, garisson, The Falcon of the Yugoslav kingdom.

The influence of the army on developing sports in Niš in the period between two world wars, should be considered as part of the general problem of the so-called militarization of physical culture, adopted by the Kingdom of Yugoslavia following the practice in other European countries (Bjelajac 1994: 255). Promotion of sports and soldier skills, for the purpose of military fitness, held a special place in plansof European countries, considering the nature of World War I which called for mobilization of numerous human and economic resources (Velojić 2014: 221). Compulsory military service provided greater knowledge about the armed forces, but prior to recruitment most young people were not acquainted enough with the problems of defending the country. (Panić 1927: 87-95).

After the war, such involvement of young people forced itself upon many European countries, particularly the defeated ones (Germany, Bulgaria, Hungary), after limiting their military efficiency and putting it down to the minimum necessary for keeping the order. Organizing young people into various sport-military or semi-military formations, as well as physical training with military elements enabled the defeated countries to enhance their armies without fear of any control (Žutić 1991: 63-64). The higher number of military trained young men led to greater and greater activity of other countries, protectors

* Research associate, d.velojic@yahoo.com

of the Treaty of Versailles, as potentially endangered, to carry out their systems of upbringing young people. Countries such as the France, Great Britain, USA, Czechoslovakia, Poland and USSR went the furthest within the framework of their institutions and ministries of physical culture (Žutić 1991: 64-65).

The Kingdom of Yugoslavia followed the trends, particularly since it was surrounded by revisionist states such as Italy, Hungary and Bulgaria. Fear of the neighbouring countries was proved in mid-thirties when it became clear that the system created at Versailles conference was not sustainable. Therefore, physical upbringing of the young called for a special strategy of the country as well as financial and expert assistance to organizations conducting such upbringing. Such a strategy was necessary, considering the worrying health condition of recruits in the first years after the war, 30% out of whom were deemed unfit for service (Bjelajac 1994, 255-257).

> *„Military activities in this field, primarily reflect themselves in cooperation with the organization the Falcon of the Yugoslav Kingdom, which trained fit young men through sport and military skills, good at using weapons and used to discipline and physical strain. In addition to this organization, various sport societies, such as shooting, riding, aero and yachting clubs, contributed to conducting pre-military training. Military authorities in every garrison kept close contact with these organizations, while the officers (very often founders of such associations)had the task to take an active part in their activity."* (Velojić 2014: 222).
>
> *„Cooperation with sport societies of the Niš garrison, was significant above all, for raising the level of physical culture of the young and preparing them for the strains ofmilitary service. As a strategic military centre in the Kingdom of Yugoslavia (controlling part of the border with Bulgaria from the mouth of the Timok river in the north as far as Kriva Palanka in the south), Niš was the seat of a strong garrison comprising different military branches. We have to mention the headquarters of 5th army and Morava division area, as well as the headquarters of 2nd cavalry division, together with regiments of the main branches (16th infantry, 1st cavalry, 1st pioneer, one artillery regiment and three independent artillery divisions, as well as the Velosiped battalion). At the end of the thirties, the headquarters of 5th fighter aviation regiment was established at Niš airport, and following the forming of the Assault Command, a special battalion characterised by complex military training and strict people selection was added to the garrison. The presence of such units in the city must have contributed to stronger cooperation on promoting sport and militarization of physical culture."* (Velojić 2014: 223).

The influence of the army on developing physical culture among young people was primarily carried out through falcon associations. The Falcon of the Yugoslav kingdom association was founded in 1929, upon introduction of dictatorship.[1] This organisation hadits own ideological programme, by means

1 Similarly to military, the falcon society had its own formation and organisation. There existed falcon troops, which carried out training and practice, and often brotherhoods were formed in places where circumstances did not allow for establishment of stronger falcon organisation (IAN, Varia 181, p.1, The rules of the Falcon society).

of which it stopped being a movement and became a state institution (Dimić I 1996, 434-435). The basic purpose and goal of this society was to promote the idea of integral Yugoslavism, through its activities among young people in the area of sport and development of physical culture. The connection of falconry with the army would be, according to general Knežević:

> *„In common moral and physical upbringing, but while the falconry educated its members from the age of six, both sexes included, the army trained its members during military service. In order to accomplish their tasks successfully, the falconry needed to have organization similar to that of the military, which reflected in formation of units and introduction of military command. Thus, falconry prepared young men for military skills and habits, taught them obedience and polite behaviour, producing physically healthy young men, resistant and tough, fit for the greatest strains of the body and mind"* (Knežević 1931, 109-111).

The relationship of the army and the falcon association was based on mutual assistance, since the goal was to bring falconry closer to army members, but also organize military organisation into falcon troops (Žutić 1991, 66).

The falcon movement presented an ideal way to promote military upbringing in young people. In addition to physical exercise, this organization combined exercise with elements of military training such as shooting, equestrian sports and close-order drill. Training courses for soldiers to become leaders of falcon troops were organized, which enabled this activity to continue in civil life after completion of military service (Brozović 1930: 88; Žutić 1991: 66-67). The Law on military defense regulated the cooperation between the Ministry of the Army and Navy and the Ministry of Sport.[2] Besides, the recruits who were members of the falcon associations were given certain benefits. After spending five years in the falcon society, they were entitled to a reduction in military service of three months (45 days in case of reduced service), as well as to priority of promotion into rank of corporal and sergeant.[3]

Shooting, as purely military discipline, was welcomed by the young in Niš. After liberation from the Turks, a group of teachers, reserve officers, founded the first shooting society in Niš (1881). In later years, several such societies were formed in the neighbouring places, and consequently the competitions started. Until the start of the Balkan wars, the city of Niš with the vicinity boasted a number of about 60,000 members divided into 112 shooting societies (*Istorija Niša II* 1984, 536; *Enciklopedija Niša, sport* 2015: 450).

World War I interrupted development of this sport for a short time, but in 1924 shooting organisations were re-established in the kingdom. The influence of the army on these activities is best shown by the official proclamation of the Ministry of the Army and the Navy from 1926, which stated that officers

2 SVL, 1930, article 28.
3 SVL, 1930, article 1.

were to be initiators and pillars of the shooting sport. Two years later, the decree on decoration was passed, which enabled good shooters to be awarded medals, while the Shooting Federation was assigned its own flag. In shooting competitions, presence of representatives of the King, Ministry of the Army and the Navy as well as respected military officers and citizens was compulsory. Since the state had a significant role in popularization of this sport, the number of shooting societies in the Kingdom of Yugoslavia rose to 1,600 with the total of around 80,000 members during the thirties. It is considered that shooting, together with football, had the greatest number of supporters on the territory of the whole kingdom (Žutić 1991: pg.74-75). Shooting societies had the best cooperation with the falcons, where handling fire weapons was part of regular training. For this purpose, shooting departments were formed within the falcon societies, with the primary aim to prepare future soldiers, but also competitors in shooting competitions.

Between the two world wars, the shooting sport in Niš and its vicinity was organized in societies that had internal independence. The societies were named after the places they had been formed in, and they were subjectto The Shooting Society Federation, with the seat in Belgrade. According to the draft of the Law on shooting societies from 1934, the supervisory body of the shooting federation was the Ministry of Sport, which carried out decisions and supervised the completion of tasks. Besides, control of handling and maintenance of the weapons, proper use and ammunition expenditure, was performed by the Ministry of the Army and the Navy, which indicates that due to sensitive character of shooting sport, control had to be strengthened and delimited to two ministries.[4]

Territorial devision of the Shooting Federation included shooting districts which united the activity of shooting societies. What is important is that the shooting territory matched the corresponding territory of the military district. We could freely say that the military district of Niš was authorized for all shooting societies in the territory of the city and its vicinity. The members of the societies

4 In addition to this, a recommendation for the draft law on the organization of the Army and the Navy was made, which would approve the same benefits regarding shorter military service as in the case of falcons, and under the same conditions (AJ, 71, f1,1). In the letter from 27 December 1937, the military minister opposed the draft law on shooting societies, stating the reasons according to which shooting should be exclusively under authority of the Ministry of the Army and the Navy. In his opinion, shooting was naturally closer to military shooting skill than a sport, and should be considered a semi-military organization. Dual control would be bad for supervision, since it would bring about the clash of authority, as it was difficult to delimit them. Finally, he cited the harmful effect of political circumstances on shooting organizations, which would not exist in the case of absolute military control. The Minister of Sport replied that mutual work of the two ministries had to exist, since it was a specific sport with military elements, funded not from the military but civilian part of the budget, therefore the Ministry of sport was to determine the plan and program of training and competitions (AJ, 71, f1,1).

had to be from the territory of Niš and older than 18.[5] The shooting district of Niš had its district assembly and its own administration. The district assembly was comprised of delegates from all shooting societies in the district, while their number was determined according to the number of members. Societies of up to 100 regular members gave one delegate, from 100 to 300 members two delegates, and over 300 members three delegates.[6] The assembly session was scheduled regularly, once a year, or more often if necessary. The administration of the district comprised of the administrative and supervisory boards elected by the assembly in regular meetings. The administrative board consisted of 9 members and 3 deputies, while the supervisory one had 3 members and 2 deputies, elected annually, and constituted immediately after the election. According to the rule book, two thirds of the members had to have residential address on the territory of Niš city.[7] Formation of new and renewal of old shooting societies in the territory of Niš district, was accompanied by lack of resources, financial as well as material. For this purpose, the newly founded societies received from the military authorities two rifles and 2,000 bullets each,f ree of charge, as support at the beginning, and later three to ten rifles and 1,000 bullets with 75% discount, respectively.[8] Equally important was to provide the range for shooting practice. This was a major problem, due to specific nature of the shooting sport. Namely, according to instructions issued by the Ministry of the Army, the garrisons were under obligation to yield the shooting field to the city club (when army units were not practising shooting) for practice and competitions. The city of Niš had a well-organized shooting rangefor civilian needs near the area Apelovac. This field, military in character, near the brewery, was used for civilian competitions as early as the beginning of the 20th century. 200 metres long and 20 metres wide, the field was appropriate for training and competitions. It possessed an earth trench and ramparts, and to provide shelter in case of rain, the canopy was built (*Enciklopedija Niša, sport* 2015: 414).[9]

The civilian shooting field could surely be used for military purpose, if needed, as depicted in an episode of exchanging land between the city and the garrison.

5 According to draft law on shooting societies, the younger members formed a club of the shooting youth and couldpractise only with school weapons (AJ, 71, f38, 123, p. 4, Rules of federal shooting society).The proposition by the Ministry of the Army and the Navy from 1936, that secondary school students could be members of shooting societies was rejected by the Minister of Education, with the explanation that secondary school students could be members exclusively of the Red Cross, Falcons and Ferial Association (AJ, 71, f 1, 1).

6 AJ, 71, f.1,1, Draft of the Law on shooting societies.

7 AJ, 71, f.1,1.

8 SVL, 1933, 685.

9 The shooting area was also used by neighbouring military districts. Thus, at the end of June 1934, the competition of shooters from Prokuplje military district was held (*Niške novine*, July 8, 1934: 4).

According to the report of the head of the engineer-technical department given to the military minister from 1933, the municipal court in Niša sked to be given a part of military-state land, area of 13,480m2 at the corner of Vojvoda Putnik and Stevan Sremac streets in King Petar square, which was a constituent part of infantry military barracks area „Knjaz Mihailo". This spot was planned for the new elementary school building for residential area Bubanj, as well as for the square. In replacement for this spot, Niš municipality offered its own land, area of 33,800 m2 near Apelovac, on civilian shooting area.[10] Following this exchange there were contradictory opinions between Niš municipality and military authorities, since state land was worth more than municipal, so additional payment was demanded. The dispute was solved when the Ministers of military affairs and finances intervened, with the explanation that land given to the municipality was useless for military purposes, while the one near Apelovac might serve as the shooting range.[11] The consent of military authorities to such exchange was initiated by, above all, lack of proper space for shooting, since the former military shooting field, near the village of Gabrovac, did not meet the standards. By order of the commanding officer of Niš garrison from 1938, caution during the shooting practice was advised, as bullets often went over badly constructed ramparts, which could endanger neighbouring farmers, particularly the ones handling the water work pump in Gabrovac.[12] In any case, even with such disputes of municipal and military authorities, the tendency was to establish close cooperation of the army with the shooting societies, which was obligatory, considering the stressed role of the army in improving quality of this sport.

The shooting societies were funded, above all, by means of annual membership fee. According to data from 1933, for instance, the city members paid annual membership fees of 4 dinars, whereas members from villages paid 2 dinars.[13] Besides, part time members paid half of their annual membership fee, while income was collected from charity club members (500 dinars single payment) and the founder members (1,000 dinars single payment). The shooting society from Niš had to pay 20% of their annual income into the account of the federation as fixed capital.[14] However, the membership money was not sufficient

10 VA, P 17, k.255, f.3, d.18, p.1, reportof the head of engineer-technical department to the Ministry of the Army and the Navy no.14390 from 25.08.1933.

11 VA, P 17, k.256, f.1, d30, p.1, Decision of the Ministry of Finances no. 44040 from 15.11. 1933.

12 VA, P 17, k.912, f.9, d.5, p.2, Order of The commanding officer of Niš garrison from 12.09.1938. Construction works to solve this problem were not carried out. That same year, the army built the bridge over The Gabrovac river, for the needs of the shooting range 16-17 meters long and 5,5 meters wide, which was later also used by the residents. VA, P 17, к. 622, f. 2, d. 39, Decision of the command of the Morava division area from 08 June1938.

13 Three years later, membership was 20 dinars. (*Revija* 9. april 1936: 2).

14 AJ, 71, f 38, 123: 8.

for maintenance of the shooting society, since the expenses included supply of ammunition, design of the shooting range, organizing competitions as well as prizes for the winners. In accordance, the Ministry of Finance prescribed the obligation to plan the needed sum in the budget so as to give financial assistance to shooting societies and provide competition prizes. In addition, the Ministry of the Army and the Navy stipulated relief for purchase of weapons and ammunition, whereas the Ministry of Agriculture joined the activity by providing 100,000 dinars annually out of statelotteryf or the shooting sport, and more precisely for design of the shooting range.[15]

The financial means at disposal of the shooting society in Niš, according to available data, catered for elementary needs, such as designing of the shooting range, supply of ammunition and training. Greater and greater interest in this sport led to organization of bigger competitions such as knightly national games. The competition in Niš in 1938 raised the question of financing the making of plaquette sand cups for the winners. The Minister of social policy Dragiša Cvetković consented to this, while the Ministry of Sport later approved 3,000 dinars of one-time assistance from the budget.[16] Minister Cvetković gave his approval one more time during the same year, concerning the supply of training equipment. For this purpose 5,000 dinars of the budget money was approved for the loan with financial agency from Niš.[17] Ammunition was mostly supplied by military authorities, but it was also possible to buy it on the shooting range as well. At the beginning of the season of 1936, competitor shooters paid 2 dinars for the set of 5 bullets (if they were not members, the price was 5 dinars) (*Revija* 9. April 1936: 2)

The shooting itself was organized seasonally. The beginning of the season was in April and the end in September, when a big competition at national level was held in Belgrade. Shooting was practised on Sundays, bank and clerical holidays, usually in the afternoon (*Revija* 9 April 1936: 2). A great number of commanding officer of the Niš garrison took part in ordinary shootings, and especially in competitions. Considering the nature of military profession, the success of officers and sub officers was to be expected. To illustrate this, we will look at the data from the competition in 1934, with the prize of 2.500 dinars. In the qualifying round, military officers and sub officers were among the best ten shooters, one of whom was general Sreten Todorović, assistant to commanding officer of the Morava division area, whereas the prize in the final round was taken by sergeant Radule Pavlović (*Niške novine* 8.July 1934: 4).

The Army had a significant role in development of shooting sport in Niš. Due to its purely military competitive character, shooting was under strict

15 AJ, 71, f 1,1.

16 AJ, 71, f.65, 198, decision of the Ministry of Sport no. 10452 from 4.11.1938.

17 AJ, 71, f 65, 198, Administration of shooting district Niš to minister of social policy and national health no.48 from 5 August, 1938.

supervision of military authorities in the Niš garrison. Participation of the garrison and military individuals in development of this sport was important since it helped to raise consciousness of the local population through sport and military duty. The army influenced modernization of the society in terms of sport, where it was necessary to mobilise the potential of young people in Niš and direct them towards the idea of integrative Yugoslav citizenship dictated by the state.

Through shooting and other sports, young people were taught the basics of healthy living, which, in conditions of low health culture of that time in Yugoslavia, acted as an incentive. If we take into account the worrying rate of disabled young men, old enough to join the army (30%), any sport activity meant a step forward in improving the conditions of healthy lifestyle. Besides, in the midst of cultural backwardness, in many cases even functional illiteracy, the promotion of sport among the population presented one of the feasible areas of modernisation.

With regard to the above mentioned facts, the role of the army in spreading literacy among the population through cultural and sports activities was significant, particularly since the male population had to pass through this institution after coming of age. During military service, they acquired knowledge and habits, while the cooperation of military and civilian authorities in the garrison meant active participation of the officers.

As far as shooting was concerned, the role of officers included both training and active participation in competitions. As founders and regular members, but also presidents of shooting societies in garrisons, there always appeared officers, often of the highest military rank. Excellent results and prizes won by officers in shooting competitions confirm the interest military authorities took in this sport.

Up to now, shooting has kept the features of a military competition with certain disciplines present also in military and police units. Above all, this stands for biathlon and practice shooting, of particular importance for training special units. Besides, shooting disciplines have kept the weapons such as army pistols, army rifles and semi automatic rifles.

All this, considering the nature of this sport, shows the key role of the army in development of shooting, far greater than in other sports. In this particular study, Niš was taken as a good example of a numerous garrison, and bearing in mind the vicinity of the border and its important strategic position in the Kingdom of Yugoslavia. The role of the army as an institution in developing shooting reflected on takeover of authority, material assistance and supervision of regular practice and competitions. Delimitation of influence with the Ministry of Sport was regulated by legal documents, which clearly defined the area of activity of the army in this sport. In the Niš garrison, considering its size and various units, the conditions for development of shooting were really favourable.

In addition, training in handling weapons and creating of shooting clubs was also organized within the falcon society, so the sport had great success in this city. The officers themselves contributed to quality of this sport, by taking part in training and competitions, which,consequently, brought aboutgood results.

UNPUBLESHED SOURCES

Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 71 Ministarstvo fizičkog vaspitanja Kraljevine Jugoslavije
Vojni arhiv (VA), Fond vojske Kraljevine Jugoslavije (P 17)
Istorijski arhiv Niš (IAN), zbirka Varia

NEWPAPERS

Niške novine, Niš 1934.
Revija, Niš 1936-1937.

PUBLISHED SOURCES

Službeni vojni list (SVL) 1930, 1933, Beograd, Ministarstvo vojske i mornarice.

REFERENCES

Bjelajac 1994, Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
Brozović 1930, Ante Brozović, Soko Kraljevine Jugoslavije, Beograd, biblioteka Venac, 1930.
Velojić 2014, Dalibor Velojić, Vojska u Nišu 1918-1941, Leposavić, Institut za srpsku kulturu Priština, 2014.
Dimić 1996, Ljubodrag Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941, I, Beograd, Stubovi kulture, 1996.
Enciklopedija Niša, 2015, Niš, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.
Žutić 1991, Nikola Žutić, Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941, Beograd, Angrotrejd, 1991.
Istorija Niša, 1984, Niš, Gradina.
Knežević 1931, Stevan Knežević, Vojska i sokolstvo, Ratnik, XI, Beograd, 1931, 104-113.
Panić 1927, Ilija Panić, Vojska i opšte obrazovanje naše školske omladine, Ratnik, XI-XII, Beograd, 1927, 87-95.

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ

УТИЦАЈ ВОЈСКЕ НА РАЗВОЈ СТРЕЉАЧКОГ СПОРТА У НИШУ 1918–1941

Резиме

Након завршетка Првог светског рата, унапређивању стрељаштва поклањала се нарочита пажња. Ово се огледало у доношењу законских регулатива и двојној контроли подељеној између Министарства војске и морнарице и Министарства физичког васпитања. Сврха свега овога била је милитаризација физичке културе, која се наметнула многим европским државама. У самом Нишу, с обзиром на његов стратегијски положај и бројност гарнизона, сарадња војске и стрељачког друштва била је врло значајна и на обострану корист. Стрељачки спорт је увек имао материјалну потпору код војних власти, а сами официри су своје умеће могли да искажу кроз такмичења. Поред тога, стрељачке секције уведене су у соколску организацију, што је погодовало омасовљењу овог спорта и привлачењу омладине. Сходно томе, развој стрељаштва је у Нишу, као и на територији читаве земље, у међуратном периоду имао видног успеха, у чему је заслуга војске незаобилазна.

Кључне речи: Стрељаштво, војска, Ниш, спорт, гарнизон, Соко Краљевине Југославије

Рад је предат 5. априла 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:355.425.2(497.11)"1941/1944"
329.15-051(497.11)"1941/1944"
doi: 10.5937/bastina31-31076

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БИВШИ КОМУНИСТИЧКИ ИЛЕГАЛЦИ-ИСЛЕДНИЦИ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ (1941–1944)**

Апстракт: У раду се анализирају активности иследника Специјалне полиције, некадашњих припадника комунистичког покрета у Београду. Врбовање хапшеника за тајну сарадњу са Специјалном полицијом била пракса која је трајала током читавог Другог светског рата. Ови људи су постајали конфиденти, а враћали су се у организацију и нанели су озбиљне штете раду комунистичке партије. Божидар Бећаревић шеф IV антикомунистичког одсека настојао је да поједине комунистичке функционере ангажује не само као конфиденте већ као одговорне службенике који су уживали статус иследника или агента. Такви иследници су се због своје прошлости и вечите сумње посебно ревносно истицали у својим задацима и излеђивања некадашњих партијских „другова" и остали су упамћени по својој суровости. У том смислу најистакнутији су били Бранко Мишковић Блихер, Тенко Далвовић и Душан Јовановић Жућа. У раду смо настојали објективно анализирамо његов положај и активности из угла историјске науке.

Кључне речи: Други светски рат, Специјална полиција, Београд, Душан Јовановић Жућа, Комунистичка партија Југославије, Антикомунистички одсек, иследници.

Почетак Другог светског рата у Југославији и окупација, довели су довели су до правог рата између Специјалне полиције и комунистичких илегалаца у окупираном Београду. Овај рат је био двосмеран, и док су комунисти покушавали да се убаце у редове Специјалне полиције, Гестапоа и других служби са циљем да сазнају информације тако што би „завербовали" неке од

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

службеника, Специјална полиција је настојала да похапси илегалце, али и да их придобије за сарадњу служећи се најбруталнијим могућим методама.

Ухапшени илегалци су пак, знали какав их третман чека уколико дођу у неки од затвора Специјалне полиције и да је тешко издржати тортуру, нарочито негирати целокупан рад. Због тога им је најчешће тактика била да одају податке о људима коју су изван домашаја полиције (често се радило о онима који су већ били ухапшени, убијени или су се налазили негде у одредима), па им таква признања нису могла нашкодити. Дакле, настојали су да говоре о ономе што је прошло или је већ било познато, ограничавајући се на свој лични рад, а не на помињање других учесника (Божовић 2014: 435). Највеће шансе за излазак из Специјалне полиције имали су они који нису били познати полицији од раније и који су имали добро држање током саслушања, односно нису признавали своје везе са комунистима.

Провале су биле резултат попуштања пред полицијском тортуром која је била врло сурова према члановима и симпатизерима Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Већина није могла да издржи саслушавања па је одавала информације о члановима са којима је била повезана, нарочито што су се многи упркос правилима конспиративности међусобно познавали па им је било лако да препознају једни друге (Мирковић 2018: 113).

Са провалама је почело релативо брзо, а први велики ударац комунистичким илегалцима било је хапшење Ратка Митровића, члана Покрајинског комитета КПЈ за Војводину и инструктора ЦК, августа 1941. године. Ратко Митровић је ухапшен на простору Баната, наоружан, у сељачком оделу, од стране немачке банатске полиције.[1] Његово држање у почетку је било добро, али касније попустио пред полицијском тротуром и одао имена оних које је познавао, мада није знао где се налазе (Пиљевић-Богдановић 1984: 240). Ратко Митровић је је на саслушању изјавио да сумња да су чланови Месног комитета за град Београд: Радован Дакић, металски радник, Милош Матијевић, текстилни радник, Лепа Перовић, бивша учитељица, Лука Шунка, кројачки радник, Рифат Бурџевић, студент права, и Ђуро Стругар, адвокатски приправник.[2] Ускоро је уследило комплетно хапшење Месног комитета СКОЈ-а. Као чланове Централног комитета КПЈ Ратко Митровић је означио: Јосипа Броза Тита, Ивана Милутиновића, Сретена Жујевића, Светозара Вукмановића, Иву Рибара-млађег (као предтавника СКОЈА-а), Павла Папа, Мошу Пијаде, Рочка Чолаковића, једног Хрвата – приватног намештеника (вероватно да је мислио на Хебранга), Божидара Аџију, Милована Ђиласа, Крсту Попивода, неке Словенце чија имена није знао итд. Укупно око 25 чланова мислио је да је у ЦК партије.[3] Уследила су хапшења

1 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.
2 ИАБ, СП IV-1/30, К. 164/3, Записник са саслушања Ратка Митровића, 8.
3 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.

доступних лица, која су често онда ланчано одавала информације и на тај начин начинила озбиљну штету скојевској и партијској организацији.

Какво је стање било лета 1943. године описује и извештај Покрајинског комитета за Србију (ПК) упућен Централном комитету (ЦК КПЈ) у коме се каже да се никоме не може веровати ко је пуштен из затвора, јер ухапшеници имају опцију да буду пребијени и стрељани или да прихвате да раде за полицију. Пуштени из полиције се потом поново повезују са комунистичким покретом, али делују као кртице које роваре покрет изнутра.[4]

Из тих разлога ПК је сумњао на оне који су пуштени из затвора да су пристали на колаборацију са полицијом:

> „Сигурно је да они пуштају неке да би вршили провокације, зато највећа и крајња будност према пуштенима. Рекли би да би требало ићи тако далеко: да све пуштене потпуно изоловати, за неко време мотрити на њих и при најмањој сумњи потпуно их одстранити. Треба утврдити да ли су њихови шпијуни изоловањем од нас, познати нама или седе још замаскирани. То ћемо и уз вашу помоћ пронаћи. Али основно мерило за оцену људи остаје оно које смо вам прошлог пута рекли."[5]

На њих се у Партији гледало као на издајнике којима није могло бити опроштено, а за оне за које је знао да су пристали да раде за полицију ПК је наређивао ликвидације.[6]

Врбовање хапшеника за тајну сарадњу са Специјалном полицијом била пракса која је трајала током читавог Другог светског рата. Ови људи су постајали конфиденти, а враћали су се у организацију и нанели су озбиљне штете раду комунистичке партије. Сепецијална полиција је разрађивала различите стратегије и тактике. Било је уобичајно да конфидетни не одају своје директне везе са којима су били у контакту, јер би онда комунистима било врло лако да сазнају о коме се ради већ везе са стране.[7] Дешавало се да полиција прати лица и да одреди особе које може конторлисати, па да намерно заобиђе хапшења тих лица. Она би била под присмотром, и пратила би се њихова кретања, рад и везе, а када би се поново повезала за комунистима онда би се хапсили активисти (Божовић 2014: 475). У том смислу најопаснији за илегални покрет били су у ствари бивши припадници КПЈ попут Бранка Мишковића Блихера, Жике Петровића Дебелог, Душана Јовановића Жуће, Лазара Дожића (Пиљевић-Богдановић 1984: 298).

Божидар Бећаревић, шеф четвртог антикомунистичког одсека, је инсистирао на одржавању тих конфидентских веза, он сам је држао више таквих лица која су уписивана у посебни регистар са шифрама који је чувао у каси

4 ИАБ, 1773/Д-IV-218, Извод из извештаја ПК Србије ЦК КПЈ из јуна 1943. године, 5.
5 Исто, 4.
6 ИАБ, Д-XLVII/1815, Писмо ПК ОК Крагујевцу од 15. маја 1943, 1.
7 ИАБ, 1773/Д-IV-218, Извод из извештаја ПК Србије ЦК КПЈ из јуна 1943. године, 5.

у својој канцеларији. Тим лицима он је издавао посебне легитимације у виду дуплог картона који је он лично потписивао, а биле су написане на српском и немачком језику. Он су садржале препоруку надлежним органима да им се гарантује безбедност и потребна помоћ. Ове конфиденте Бећаревић је држао на личној вези и са њима се састајао у тајности. Поједини су долазили након радног времена код њега у канцеларију, а са другима се састајао на другим местима. Због тога им је било изузетно тешко ући у траг.[8]

Божидар Бећаревић је је увео ту новину да поједине комунистичке функционере ангажује не само као конфиденте већ као одговорне службенике који су уживали статус иследника или агента. Такви иследници су се због своје прошлости и вечите сумње посебно ревносно истицали у својим задацима и ислеђивања некадашњих партијских „другова" и остали су упамћени по својој суровости.[9] Они су били свесни свог незахвалног положаја током окупације, од њих се очекивало да покажу одређену дозу одлучности и решености да се обрачунају са илегалцима, па не изненађује податак да су се често међусобно утркивали у свирепостима над затвореницима. С обзиром да њихов статус није био сигуран дешавало се да више пута мењају стране као што је то био случај са Душаном Јовановићем Жућом или Бранком Мишковићем Блихером.

Бранко Мишковић (познат као Блихер, али и Лимар и Црни) по занимању лимарски радник, рођен у селу Столац код Мостара, био је члан Месног комитета СКОЈ-а у Београду, до хапшења 4. фебруара 1942. године. У тренутку његовог хапшења секретар МК био је Бора Дреновац, а поред Бранка Мишковића, чланови су били Јосип Шћурла Мачак, Драгутин Филиповић Јуса, и Бранислав Бане Крстић (Ристановић 2013: 215). Специјалној полицији Мишковића је пријавио његов сустанар Мирослав Ђорђевић, у том време чиновник Поглаварства града Београда (Божовић 2014: 470). Он је одмах пристао на сарадњу са полицијом и омогућио јој да ухапси још тројицу чланова Месног комитета СКОЈ-а. Према неким сведочењима, пресудан утицај на Бранка Мишковића да почне да ради за полицију извршио је његов стриц, који је интервенисао код Бећаревића и то је био једини начин да га извуче из затвора (Марковић 2006: 54). Наиме, већ следећег дана пошто је ухапшен, Мишковић је агенте довео на место на коме су се окупљали чланови месног комитета СКОЈ-а, па су на лицу места били ухапшени Јосип Шћурла Мачак и Драгутин Филиповић Јуса, а нешто касније и Бане Крстић. Од Специјалне полиције успео је да се склони само Бора Дреновац. Дошло је до провала у првом и петом рејону који је Бранко Мишковић Блихер држао на вези, као и у другом и четвртом пошто је Бане Крстић попустио

8 ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева, 42.
9 Исто.

под тортуром полиције (Марјановић 1964: 223). Бранко Мишковић Блихер је од тада почео отворено да ради за полицију, учествујући у операцијама против НОП-а, хапшењима и испитивањима некадашњих сабораца, на тај начин наневши озбиљан ударац скојевској организацији у Београду. Он је имао договор са агентима да ономе коме прије у на улици или на било ком другом јавном месту и рукује се њим, или га потапше по рамену, агенти одмах ухапсе. Мишковић је онда обилазио сва места на којима је знао да се састају комунисти, и вршио потказивања (Марковић 2006: 54) Он је 30. децембра 1942. године и званично постављен за полицијског агента приправника званичника треће групе Управе града Београда.[10] Показујући спремност за сарадњу са Специјалном полицијом, он је ишао толико далеко да је градом крстарио трагајући за оним лицима које је могао да препозна из свог скојевског рада, било да су били симпатизери или чланови партије. Према сведочењу Анке Кумануди приликом њеног хапшења које се одиграло док је била у другом стању, а у коме је учествовао од агената и Бранко Мишковић Блихер, они су се тада врло сурово понашали јер су је како она наводи „ударали ногом, вукли за кике и главом удрали у зид".[11] У његовом досијеу сачувана је одлука да је 28. маја 1943. године кажњен са пет дана затовора уз редовно обављање службе, зато што је прекорачио своја службена овлашћења и приликом легитимисања ученика осмог разреда гимназије Поповић Бранка и групе девојка које су се налазиле са њим у друштву у Кошутњаку 29. априла 1943. године: Зарић Милице, Калмић Биљане, Обрадовић Данице, Чанак Јелице и Марковић Босиљке. Бранко Мишковић се у друштву са још једним полицијским агентом Драгојлом Гостовићем, пролазио Кошутњаком и покушао најпре да ступи у контакт са девојкама, непристојно им добацујући. Када су оне на сугестију Бранка Поповића изигнорисале ово добацивање, Бранко Мишковић се представио као полицијски орган и тражио да се разиђу што су они одбили сумњајући у његове речи и тражећи да покаже службену легитимацију. Мишковић је показао легитимацију, том приликом ишамаравши Поповића и претећи му речима „видиш ово показујући службени пиштољ, ви сте комунисти, комунисти од којих сам ја већ пет убио и две стотине ухапсио!"[12] Бранко Мишковић је због овога издражао казну у трајању од 5 дана затвора.[13] Због његовог бахатог понашања КПЈ

10 ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Предмет: Мишковић С. Бранко, полиц. агент приправник ступио на дужност, 26. јануара 1943. године.

11 ИАБ, фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову, Записник са саслушња сведока Анке Кумануди, 16. 10. 1949, 2.

12 ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Решење Збора полицијских агената о кажњавању Мишковић С. Бранка, 28. маја 1943, 1.

13 ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Збор полицијских агената Одељењу полицијских агената, 18. децембар 1943 године, 23.

у једном тренутку 1942. године спремала и атентат на њега али је то спречила велика јесења провала комунистичке организације (Божовић 2014: 471). Решењем шефа Српске државне безбедности од 3. јуна 1943. године, Бранко Мишковић је премештен за полицијског агента-приправника званичника треће групе Управе полиције у Нишу.[14] Остао је у Нишу све до пролећа 1944. године, када је био приморан да се склони из града пошто је претходно учествовао у једном инциденту везаном за неког немачког официра. Наиме, једном приликом на улици видео је како један пијани немачки официр на силу жели да одведе у свој стан неку девојку која је тражила помоћ. Мишковић се умешао, тражио му легитимацију, али је дошло до инцидента кад је официр био спреман да употреби пиштољ. Блихер је био бржи и први је запуцао и у том тренутку усмртио официра на лицу места. Након овог инцидента хитно се вратио за Београд, где је упознао Божидара Бећаревића са целим случајем, који је ургирао преко својих познаника да га пребаце у равногорски штаб. Заједно са куриром Команде Београда при Штабу број 2, жандармеријским поднаредником Небојшом Тадићем и детективом београдске полиције Милованом Дамњановићем доспео у Штаб Београдске групе корпуса. Сва тројица су била распоређена на дужности при Првој равногорској полицији при Равногорском окружном начелству за Град и Београдском округу (Марковић 2006: 55).

Из овог периода позната је још једна акција, коју је „Блихер" спровео заједно са агентима антикомунистичког одсека, када су у августу месецу 1944. године извршили упад у стан у Сезоновој улици, где се налазила комунистичка илегална штампарија. Том приликом заплењен је сав илегални и пропагандни материјал који се налазио у штампарији, а ухапшено је и четворо лица који су се у том тренутку налазила у штампарији (Марковић 2006: 57).

Међутим, Бранко Мишковић Блихер је још једном променио страну и убрзо је био ангажован да спреми атентат на Николу Губарева, шефа трећег одсека Специјалне полиције. Атентат је требало да изврше Бранко Мишковић Блихер, Милош Пајевић и Јокановић Душан, на авалско друму којим је свако јутра пролази Губарев долазећи на посао (Божовић 2014: 597). Међутим, Губарев је успео да сазна да се спрема атентат, па се уз помоћ Гестапоа склонио у Беч где је наставио да ради за Гестапо.[15] Бранко Мишковић је са чином потпоручника ЈУВуО учествовао као један од команданата Авалског корпуса у борбама против партизанских одреда код Игришта, и том приликом показао велику храброст и јунаштво у борби (Марковић 2006: 104).

14 ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Збору полициских агената управе града Београда, 24.

15 ИАБ, фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову, Записник са наставка саслушања Божидара Бећаревића од 20. септембра 1949. године, 47.

Од стране комуниста је проглашен за ратног злочинца и према сећањима Сергија Голубјева, завршио је тако што је убијен од стране родољуба, премда је највероватније ликвидиран од стране ОЗНЕ 1946. године.[16]

Остало је забележно да је захваљујући Јанку Јанковићу, шефу картотеке Антикомунистичког одсека, Тенко Далвовић, био спречен да нанесе већу штету партијској организацији. Као ђак VI мушке гимназије, Тенко је био скојевац (Марјановић 1964: 230). Био је у напредној групи у којо је била и ћерка Јанкове сестре, Љиљана Ђорђевић.[17] У овој групи он се посебно истицао, читао је марксистичку литературу и стекао извесно поверење и симпатије у омладинској организацији. У једном тренутку је био ухапшен, а потом и убрзо пуштен из затвора Специјалне полиције. У међувремену је протурена лажна вест о његовом наводном „херојском држању" за време испитивања, у стварности пристао је да ради за полицију, и вративши се међу илегалце, поново се повезао са омладинским покретом са циљем да одаје информације полицији. Међутим, Јанко Јанковић га је видео једном приликом како излази из канцеларије шефа антикомунистичког одсека Божидара Бећаревића. Том приликом Тенко му је рекао да је пристао да ради за полицију, не сумњајући да је Јанко Јанковић тајни сарадник НОП-а (Поповски 1954: 61). Тенко је био активан у рејону Црвеног крста као члан СКОЈ-а, па је Јанко Јанковић је одмах јавио Боси Ђорђевић да је Тенко постао полицијски сарадник и на тај начин спречио његову активност као конфидента.[18] Тенко Далвовић је потом отворено почео да сарађује са Специјалном полицијом, и на основу више сведочења забележено је да се посебно истицао као „добар иследник" односно као немилосрдан према ухапшенима. Тако је приликом испитивања Милене Ускоковић, која на саслушању од 16. јуна 1943. године није желела ништа да призна он наставио да је ислеђује и том приликом сурово је пребио да је морала бити пребачена у Притвореничко одељење опште болнице.[19] Због тога што је претерао у батинању Тенко Далвовлић је био и саслушаван од стране својих колега у Специјалној полицији, конкретно од стране заменика Божидара Бећаревића, Радана Грујичића, и том приликом је изјавио да је ухапшену „више тукао него што је требало".[20] Далвовлић је такође активно помагао полицији у препознавању активиста СКОЈ-а које је познавао из свог ранијег рада, а кад је имао прилике сам је учествовао у њиховим хапшењима. Попут случаја Данице Каришић коју је препознао на улици 13. јула 1942. године, и ухапсио је. Она је спроведена

16 ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева, 41.
17 ИАБ, МГ-409, Сећања Босе Ђорђевић, 4.
18 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића, 7.
19 ИАБ, УГБ, СП-IV/142/58, Записник о саслушању Тенка Далвовића од 18. јуна 1943. године, 1.
20 Исто.

у затвор у Ђушиној улици где је била изложена великој тортури, након чега је превезена на болничко лечење са преломима десне ноге, једне руке и повреде бубрега (Божовић 2014: 597). Према сведочењу лекара др Милорада Павловића који је радио у Притворничком одељењу опште болнице Тенко је хтео да саслушава и болеснике:

> „У почетку су долазили неки агенти и сећам се да је једном неки звани „Тенко" хтео да саслушава неког болесника у мојој канцеларији и како није био задовољан његовим казивањем позвао је болничара, мислим Жику Рајловића или Митра Кргића, и наредио му да му донесе неку мотку или шипку. Болничар је дошао код мене и казао ми то, те сам ја сишао у канцеларију и енергично захтевао од тог Тенка да не бије никог у болници и да то нећу дозволити, а пошто то не могу да им забраним нека га воде из болнице."[21]

Тенко је касније премештен у Предстојништво градске полиције у Краљеву [22], где је покушао поново да се повеже са комунистима и врати међу своје бивше саборце, али му издаја није опроштена тако да је убрзо стрељан од стране комуниста (Девић 2019: 668).

Лазар Дожић, студент права, је био курир између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, а од 1942. године је био укључен у месну партијску организацију на Карабурми. Ухапшен је 15. јануара 1942. године и тада је пристао да сарађује са полицијом (Божовић 2014: 474). Његово хапшење извршила је тројка под вођством агента Ђорђа Космајца, на почетку улице Кнеза Павла, на уличном састанку и привела га у Управу града Београда. Био најпознатији под псеудонимом Сотир Сотировић под којим је одавао податке полицији. Прве услуге које је Дожић учинио, јесу била обавештења о томе како је на покрет деловало држање Ратка Митровића и пад осталих функционера, а затим извештај о организационим формама скојевских и партиских организација и непосредним задацима.[23] Његов идентитет је био дуго скриван, с обзиром да је само Божидар Бећаревић строго поверљиво одржавао са њим контакт. Као повереник и инструктор био је задужен за рејон ограничен улицама Кнеза Павла, Џорџа Вашингтона, Душанова-Калемегдан где је био посебно активан у три јединице међу којима су биле и јединице трамвајских службеника и намештеника зоолошког врта.[24] Поред најчешће коришћеног псеудонима Сотир Сотировић, користио се и илегалним именима попут Јаков Јаковљевић, инжењер и др. Био је на личној вези са Божидаром Бећаревићем, који је најстрожијој тајности чувао овај контакт, тако да му је било

21 ИАБ, фонд 211, Окружни суд Београд, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Николи Губарову и Светозару Вујковићу, Сведочење др Милорада Павловића, 4.
22 ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева, 41.
23 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.
24 ИАБ, УГБ-СП-IV 73/210, Записник Сотира Сотировића од 4. марта 1942. године, 2.

изузетно тешко ући у траг. Када је пуштен из затвора и поново се повезао са партијском организацијом, постојала је извесна сумња код комунистичких руководилаца, који су гајили подозрење према пуштенима због чега је морао у писаној форми да објасни своје пуштање, и тај документ се касније показао као кључан за откривање његовог идентитета, јер се могао упоредити рукопис. Партија је желела да га пошаље у одред и пребаци у Срем што је он одбио на тај начин остајући у њеним оквирима и наносећи јој врло озбиљне штете (Пиљевић-Богдановић 1984: 393). Као једно од важних склоништа угрожених комуниста од полицијских потера, показао је Дожић склониште у кругу Опште државне болнице и у подрумима болничке зграде, нарочито заразног одељења. Он је напоменуо да та скривања врше неки чланови КПЈ који су тамо упослени, у чему је нарочито активна једна болничарка, члан КПЈ. Утврдило се касније по полицији, да је то вероватно Милица Лукић, која је у време тражења била на терену као сестра-нудиља, упућена са комисијом Централног хигијенског завода ради пелцовања. Дожић је нацртао читав план тих склоништа својом руком и објаснио да ту помаже неки баштован, који затвара итд.[25]

Откривен је захваљујући писару Јанку Јанковићу, шефу картотеке. Према сећањима Босе Ђоревић Јанковић је једном приликом запазио човека у сивом оделу који је дошао после канцеларијског времена и оставио цедуљу против неког комунисте. Онда је Јанко Јанковић из Бећаревићеве канцеларије, тајно узео тај спис који је потписан именом Сотир Сотировић и дао га на увид Благоју Нешковићу, секретару ПК.[26] Упоређујући рукопис са оним рукописом Лазара Дожића, на изјави датој ради правдања како је пуштен из затвора установљено је да је реч о њему. Јанко Јанковић је и дао опис на кога је посумњао када га је видео, и тај опис се такође поклапао са изгледом Лазара Дожића. Међутим, он је успео благовремено да се склони слутећи да сумњају на њега, а због поверљивости документа није могуће тачно утврдити све појединости његовог рада.[27] Остало је потврђена његова улога у великој октобарској провали 1943. године. Наиме Лазар Дожић је познавао Мирка Парезановића пре почетка рата када је био активан као комуниста у Баричу. У току рата он се пасивизирао, није учествовао у народноослободилачкој борби. Пошто је знао да полиција упорно трага за централном штампаријом Покрајинског комитета, закључио је да је постоји могућност да се та штампарија налази у стану брачног пара Парезановић у Ластиној улици, знајући да би комунистичка партија тако важан задатак поверила искључиво провереним и некомпромитованим члановима који не би обављали

25 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.

26 ИАБ, 2848/МГ-409, Сећање Босе Ђорђевић, 4.

27 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића, 9.

друге задатке, већ би се могли посветити искључиво овом послу. На његов предлог полиција је упала у стан брачног пара Парезановић одмах ухапшивши Мирка Парезановића и његову супругу Оливеру.[28] Пракса полиције је била да остави у стану агенте у случају да наиђе још неко лице које није упућено у провалу. У стану се тада скривала и Вера Милетић, која је мислећи да нема више никог у стану изашла из тајног скровишта и том приликом била ухапшена.[29] Нешто касније наишао је и Василије Буха који је такође ухапшен. Њих двоје су били високи функционери ПК, и после неколико дана у полицији почели да дају податке о свему што су знали, и на тај начин је дошло до једне од највећих провала комунистичке илегалне мреже у Београду у току Другог светског рата.[30]

На сугестију Лазара Дожића, ухваћен и заврбован за рад за Специјалну полицију био је и Жика Петровић „Дебели", секретар СКОЈА VII рејона На једном уличном састанку око Црвеног Крста Жика Петровић је 1941. године пао полицији у руке и после кратког времена постао повереник, одавши као прво састанак са својом вишом везом („Плави" – Мијо Ковачевић, керамичар, члан ОК).[31] Специјална полиција је у договору са њим пустила причу како је, наводно, Петовић при спровођењу на саслушање у аутомобилу напао агенте и успео да искочи из ауто и да побегне. Показало се да се ова прича брзо проучла међу скојевцима који су поверовали у њу, међутим Јанко Јанковић је открио брзо истину о њему и на тај начин спречио да одаје информације о илегалцима.[32] Специјална полиција, с обзиром да је дошло до мартовске провале, није више форсирала Жику Петровића, он је у једном тренутку завршио у болници на посматрању као душевно поремећен, мада није утврђено да ли је стварно био болестан или је само желео да се склони. За полицију је он био важан по свом реферату о раду покрета на Универзитету, у коме је означио све чланове партије пре рата, а затим у настојању да се расветли личност Јосипа Броза Тита. Наиме, на сугестију Лазара Дожића, Жика Петровић је дао опис куће на Дедињу, у којој се Јосип Броз Тито крио непосредно пред и нешто после окупације.Ову информацију сазнао је из разговора са Даром Поповић, за којом је полиција наставила да неуспешно трага, као и за самом кућном све до пада Василија Бухе. Судбина Жике Петровића није потпуно расветљена, изгледа да је у једном тренутку приступио четничком покрету, а затим се поново вратио у Београд где му се изгубио сваки траг.[33]

28 ИАБ, фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Одговор на текст Јована Марјановића „Прогласи и писма", К-24, 51.
29 АС, Фонд БИА, 183/11, Саслушање Вере Милетић.
30 ИАБ, 8653, Саслушање Василија Бухе.
31 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.
32 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића, 7.
33 ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.

ДУШАН ЈОВАНОВИЋ ЖУЋА

Међу завербованим агентима било је и оних који су више пута мењали стране, као што је то био случај са Душаном Јовановићем Жућом. Душан Јовановић Жућа је рођен 15. марта 1923. године у Загребу, у српској православној породици, од оца Димитрија и мајке Јелисавете рођене Живковић.[34] Као дете од 4 године доселио се са породицом у Београд, где је завршио VI мушку гимназију. Са Савезом комунистичке омладине Југославије се повезао као ђак шестог разреда гимназије, 1938/1939 године, и убрзо је постао један од руководилац покрета у Београду. У гиманзији је заједно са другим левичарски настројеним средњошколцима попут Јовановић Боривоја, Марковића Цветка, Катанић Бранка, заузимао место у управи ђачке дружине „Полет."[35] У ово време отворена левичарска иступања нису толерисана ни у школи али ни међу самим средњошколцима. О томе најбоље сведочи случај Таутовић Радојице, који је у том периоду конкурисао у изборној управи „Полета" превише левичарски и агресивно, и при томе изгубио и у самој кампањи. Средњошколска левичарска омладина подржавла и студентски покрет, а 1939/1940 године у седмој мушкој гимназији формира се литерарни часопис „Зора", у коме главну реч воде управо средњошколци левичарских уверења. Душан Јовановић је радио као повереник у својој гимназији за културни часопис „Зора".[36] Комунисти су преко овог листа вршили пропаганду у школама, лист су лично разносили, долазили у школе, прикупљали чланке и агитовали за идеје комунистичког покрета.[37]

Рад у средњошколским дружинама био је тројак и састојао се у томе да се на седницама путем чланака излаже комунистичко гледиште о општим проблемима у вези разних питања: науке, уметности, друштва. Затим да се књижнице ђачких дружина пуне књигама леве тенденције, у шестој мушкој гимназији је конкретно Душан Јовановић био задужен да у библиотеку „Полета" убаци око 120 „Нолитових" изадња. И на трећем нивоу да се организују различите игранке по гимназијама, које су доприносиле упознавању ученика разних школа, али и ширењу комунистичке пропаганде међу њима, јер су се певали шлагери из совјетских филмова „Песма о Волги", и „Широка страна".[38]

Како је временом постао запаженији комунистички утицај у самом часопису, а сам случај дошао је до Министарства просвете, које је наредило

34 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће,15. мај 1942. године, 1.

35 ИАБ, Д-XXXV-1313, Средњошколски сектор скојевског рада-Душан Јовановић Жућа, 19. јул 1942. године, 4.

36 ИАБ, 2519/МГ-XXXII-337, Сећања Оцкољић Станислава, 5.

37 Исто.

38 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 15. мај 1942. године, 2.

да се искључе сви ђаци из редовног школовања који су повезани са овим листом. Том приликом је и Душан Јовановић Жуња искључен као комуниста, школу је на кратко наставио у Скопљу, па у Панчеву где је матурирао. У међувремену средњошколски покрет доживео је свој врхунац школске 1940/41 године. После матуре у Панчеву Душан Јовановић се вратио у Београд и поново укључио у рад средњошколског покрета, и то на терену Црвеног крста. Станисав Оцкољић совјим сећањима помиње да је веза Жуњина ишла преко Марка Никезића и Драже Марковића, који су били руководиоци омладинске организације у Шестој мушкој гимназији, а да се са њим касније повезао.[39] Када је избио Други светски рат он се повезује поново са Оцкољић Станиславом, школским другом и улази у актив који су чинили ђаци тада VI мушке гимназије. У активу је био заједно са Јојић Миланом, Луковић Банетом, Живковић Љиша, Смиљанић Миком, Баровић Блажом, Петковић Димитријем. Станислав Оцкољић је био главни у овој групи, а његов рад се састојао у томе што је остале чланове посећивао по кућама, доносио пропагандни материјал, препоручивао које би саботаже требало извршити. Свака школа је имала своје руководиоце који су одржавали везе. У VI мушкој гимназији је био активан нарочито Зоран Жујовић, ђак шестог разреда, док је Оцокољић био руководилац и виша партијска веза.[40] Састанке су одржавали најпре на пољани близу опсерваторије, а затим на плажи код Шест Топола. Везе је једно време држао Александар Зечевић, исто ђак шесте мушке гимназије, а Душан Јовановић је средином јесени 1941. године заједно са Зечевићем вршио курирску службу са партизанима на Космају.[41] Убрзо је Станислав Оцкољић отишао у партизанске одреде, док је Зоран Жујовић отишао на територију „Ужичке републике". Према сећањима Станислава Оцкољића, која су писана доста касније, Душан Јовановић је док је боравио у Космајском партизанском одреду симулирао да је болестан од запаљења слепог црева и тражио начин да га пребаце на слободну територију. Он је упао у једну групу рањеника који су транспортовани за Ужице, али је она на путу била ухваћена од стране припадника ЈВуО. Од целе те групе Душан Јовановић је једини преживео, наводно јер су му четници поштедели живот зато што је ишао у исти разред као и син Драже Михајловића, а потом се вратио у Београд.[42] Јовановић се тада на кратко повукао, да би се преко Славка Контића врло брзо поново повезао са скојевцима. Он је имао задатак да окупи поново скојевску организацију, која је у том тренутку почела буде проваљивана од стране појединаца. О свом раду са Контићем Јовановић је рекао следеће:

39 Исто.
40 Исто.
41 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 25. октобар 1943. године, 2.
42 ИАБ, 2519/МГ-XXXII-337, Сећања Оцкољић Станислава, 6.

> „доцније ми се приближио Слободан „Слоба" чије презиме не знам студент филозофије. Он је висок, сув и плав. Њега са знао из уредништва „Зоре". Пошто сам ја сматрам међу омладницима добар, па је зато свакако избор пао на мене. Говорио ми је како врховно руководство решило да формира један форум од некомпромитованих младих људи, који би изгледао као јеж, да би могао да се брани свих страна, како би се прекинуло са провалама. Рекао ми је да он није компромитован, па је зато ушао у тај врховни форум. Због тога сматра да сам ја погодан за њих, па је требало да ме повеже са Бором сувим. Пошто ја познајем Бору Дреновца, закључио сам да је то само он могао да буде. Међутим ја сам ухапшен сутрадан." [43]

Из досијеа Душана Јовановића се види да је његов рад пратила и Српска добровољачка команда, која га је повезивала са групом Никезић-Оцкољић. Мало пре хапшења, Управи града Београда је 14. априла 1942. године, Обавештајно одељење штаба Српске добровољачке команде, доставило податак да Душан Јовановић пошто је протеран из гимназије, ради у апотеци „Делини" и да је од стране њихових обавештајних органа примећено да ту долазе позната комунистичка лица. Из тих разлога пошто је постојала могућност да се ту налази и пропагандни материјал, извештај је достављен са молбом за даљи поступак.[44]

Четвртог маја 1942. године Душан Јовановић Жућа је ухапшен је од стране Специјалне полиције. Најпре покушао да побегне приликом хапшења Мије Ковачевића, керамичког радника, секретара окружног комитета комунистичке партије са којим је био у друштву, али је ухваћен од стране полицијског агента Милана Петковића. У његовом предмету је записано да је од раније познат полицији као функционер СКОЈ-а, и да је обављао курирске послове као веза „између комуниста у Београду и оних који су се налазили у шуми", као и да је запажено да у последње време одржава везе са Бором Дреновцем који се такође тражи од стране одељења антикомунистичког одсека.[45] Обавештајно одељење, Штаба Српске добровољачке команде, послало је нови допис Управи града 12. маја 1942. године у коме се наводи да ово одељење располаже подацима:

> „да су синови Директора европског друштва г. Јовановића, Душко и Саша Јовановић са станом у улици Томаша Јежа, комунистички настројени. Душко Јовановић је пре рата истеран из гимназије због комунизма заједно са Таутовић Радојицом, матурантом због комунизма истераним из свих гимназија у земљи. Саша Јовановић био је у шуми, па се моли да се на живот и рад Душка и Саше Јовановића и Таутовић Радојице, пази и њихов рад и живот контролише."[46]

---

43 Исто, 2.

44 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Штаб Српске добровољачке команде Управи града Београда, Одељењу Специјалне полиције, 14. априла 1942, 1.

45 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Предмет: Јовановића Душана „Жуће", Одељењу Специјалне полиције УГБ, 5. маја 1942. године, 1.

46 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Штаб Српске добровољачке команде Управи града Београда, Одељењу Специјалне полиције, 12. маја 1942, 1.

Душан Јовановић је саслушан у Специјалној полицији први пут 15. маја 1942. године, а пуштен на слободу 21. маја 1942. године, пошто је претходно пристао да буде доушник. Као разлог пуштања је наведено „Пошто истрагом није могло бити утврђено да је у последње време био активан Јовановић Душан, нема потребе да се он и даље задржава у притвору, већ се има пустити на слободу.“[47] Иако је из самог саслушања било јасно да је у том тренутку врло активно био повезан са СКОЈ-ем, што је он отворено и признао. Осим тога што је дао податке о свом раду као и раду оних са којима је сарађивао, такође је према предлогу референта Четвртог одсека Владе Поповића пристао на сарадњу са Управом града Београда, која је од тог тренутка постала врло активна.[48]

У његовом предмету сачувана је и изјава упућена Радану Грујичићу 1942. године, о односу Оцокољића Негослава, начелника Министарства унутрашњих послова у пензији и оца Станислава Оцокољића са којим је и Душан Јовановић Жуља био на вези. У извештају Жуља је оптужио Негослава Оцокољића да је дозвољавао и подржавао рад свог сина и да су се у његовом стану састајали чланови скојевског актива VI мушке гимназије, али и руководиоци скојевске организције попут Марка Никезића и Боре Дреновца. Затим да је помогао сину Станиславу Оцокољићу да оде у Космајски партизански одред.[49] Душан Јовановић се није задржао на овим оптужбама већ је написао да је готово сигуран да се у његовом стану налазио и илегални пропаганадни материјал, иако приликом претреса није ништа пронађено, те да је овај материјал или уништен или предат у руке Драгутину Мокрањцу који је највероватније дошао по њега. Такође је напоменуо да је Негослав Оцокољић наговарао и остале другове свог сина да пређу у одреде и да је он сам хтео да се неуспешно пребаци крајем 1941. године. Пошто је кратко боравио у логору на Бањици, контакирао је и Душана Јовановића Жуљу:

> „Инсистирајући стално на томе да активно ради у комунистичком покрету, тражио је од мене да му ја успоставим везу за такав рад. Интересујући се колико је руководиоцима комунистичке организације у Београду познат став Оцокољићев и колико га као таквог цене, ја са се у том циљу обратио Радославу Пањићу-Бибету, тадашњем члану МК СКОЈ-а. Он је одмах изјавио да ће ма на сваки начин прибавити везу са „старијим другови“, само треба да причека две-три недеље. У међувремену Пањић је ухапшен, и приликом саслушања изјавио је да је Оцкољићу хтео да да везу преко Боре Дреновца, који је био повезан са руководећим

47 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуље, 15. маја 1942. године, 3.

48 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуље, 25. октобар 1943. године, 2.

49 ИАБ, Д-XXXV-1313, Г. Грујичићу, Јовановић Душан.

> форумима партије. Нестрпљив да што пре помогне ствар комуниста, Оцокољић ми је једном приликом дао око 20 матрица, за умножавање на гештетнеру и то потпуно из своје иницијативе, пошто ја нисам ни знао да их он има. Том приликом јасно ми је рекао да те матрице упутим преко „другова" у „прве руке" односно да се су употребе за умножавање летака."[50]

Ова група је свакако остала изван домашаја Специјалне полиције у Београду с обзиром да су њени најважнији чланови успели да се на време склоне из града, и наставила је акције у Космајском одреду. Душан Јовановић се није зауставио на одавању само породице свог некадашњег саборца Слободана Оцокољића, иако он није ухапшен јер није био доступан полицији, нити Зорана Жујовића који му је био виша веза. Одмах након пуштања из Специјалне полиције, он се преко Радослава Бибе Пањића, чланом МК поново повезао са средњошколским сектором, и већ 15. јула 1942. године допринео томе да да се изврши провала у овом сектору.[51] Уследило је у наредном периоду хапшњење и откривање новоформираног МК СКОЈА као и симпатизера или чланова СКОЈА-а, што се види на основу извештаја Божидара Бећаревића од 28. октобра 1942. године. Акција је хапшења је била широка и осим МК обухватила је и велики број курира, руководства централног школског актива, чланова централног школског актива 16-орице, чланова послератно актива осморице, школског актива VII женске гимназије, школског актива III женске гимназије, школског актива VI мушке гимназије, школског актива VIII мушке гимназије, школског актива II женске гимназије, школског актива IX мушке гимназије, школског актива I мушке гимназије, школског актива III мушке гимназије, школског актива II мушке гимназије, школског актива V мушке гимназије, школског актива VII мушке гимназије, школског актива III трговачке академије, чланови другог послератног актива осморице, чланови разредних актива као и симпатизери.[52] Истрагом један мањи део ухапшених је ослобођен кривице, док су остали послати у Завод за принудно васпитање омладине, а ова провала је озбиљно нарушила деловање СКОЈ-а.[53]

Након јулске провале, Душан Јовановић Жуња је написао обиман извештај о „Средњошколском сектору рада", 19. јула 1942. године, у коме је доста детаљније дао податке о раду овог сектора, него на записнику саслушања од 15. маја 1942. године, осврнувши се на развој средњошколског покрета од 1938. године. У извештају је детаљно описао начин

50 ИАБ, Д-XXXV-1313, Г. Грујичићу, Јовановић Душан.
51 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 26. октобар 1943. године, 2.
52 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, 15. јула 1942, 1-12.
53 Исто.

функционисања и рада у школским активима, и одао имена свих лица за која је знао да су повезана са СКОЈ-ем, на тај начин доприносећи њиховом хапшењу и откривању.[54]

Душан Јовановић Жућа, након јулске провале није више био само конфидент, већ је постао чиновник антикомунистичког одсека у звању полицијског писара и током 1942. и 1943. године, нарочито се истакао у борби са средњошколском антифашистичким покретом, учествовао је у потказивању, откривању и ислеђивању ухапшених присталица НОП-а (Божовић 2014: 471). Из времена док је био референт УГБ, Душан Јовановић је тужио 16. маја 1943. године капетана Антића Василија, командира IV квартовског одреда, зато што му је док је чекао са још неким чиновницима и агентима УГБ на ред да уђе у зграду школе „Вук Караџић" ради куповине бона за маркице, одузео службену исправу и лично га увредио. Они су се међусобно посвађали, а Антић је наредио да га воде у полицијски кварт. Поводом овог случаја вођена је истрага против капетана Антића Василија, уз саслушавање сведока, али су 19. јуна 1943. године оптужбе против њега одбачене, јер је утврђено да је Јовановић заједно са још неким чиновницима више пута желео да преко реда уђе у зграду и да се и овог пута одбио удаљити поред опомена које су му биле упућене. Тако да је истрага прекинута уз закључак да је капетан само вршио своју службену дужност.[55]

Душан Јовановић Жућа је покушао поново да се повеже са комунистичким покретом током 1943 године, када је доставио више полицијских извештаја о СКОЈ-у. Душан Јовановић Жућа је желећи да склони сумњу са себе, гледао да је усмери на друге чиновнике у Специјалној полицији. Тако је у његовом досијеу сачуван записник са саслушања рађен 12. јуна 1943. године, који је сачињен поводом наводног нестанка службеног револвера. Наиме, он је пријавио да је 29. маја 1943. док је био у тоалету нестао службени револвер који је том приликом оставио на радијатору. Наводно непосредно пре овог чуо је да га је неко непознати гласом позвао да дође код шефа одељења, што је он у журби учинио. Испоставило се да је позив био лажан, и да је његов револвер у међувремену нестао. Он је изразио сумњу на Александра Павловића, који је био службеник у одсеку, а касније је ухапшен од стране криминалне полиције.[56] Поводом овог случаја саслушан је и дежурни агент Павковић Милан, који је изјавио да је у тренутку наведеног догађаја био одсутан са места дежурства пошто је по службеној дужности морао да заврши неке послове у граду. У саслушању је изјавио да није видео

54 ИАБ, Д-XXXV-1313, Средњошколски сектор скојевског рада-Душан Јовановић Жућа, 19. јул 1942. године, 1-12.

55 Исто, 3.

56 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Записник о извршеном саслушању Јовановић Душана, рађен 12. јуна 1943. године, 1.

ништа сумњиво тога дана иако се у самом моменту догађаја није налазио у згради. Напоменуо је да је агент Александар Павловић био виђен у ходнику тог дана, али да не може рећи ништа детаљније.[57] На позадини записника Душана Јовановића, написано је руком, 28. септембра 1943. године, од стране агента Радана Грујчића, да се тај случај према сугестији шефа одсека Божидара Бећаревића заведе као крађа пиштоља Душана Јовановића и као такав остави у досије. Затим је испод додата нова белешка да се достави и овај записник шефу одељења у вези истраге која се води против Јовановић Душана. На крају је 3. новембра написано да се овај записник достави иследнику Јовану Витасу „да Јовановић објасни нестанак револвера".[58] Специјална полиција очигледно није више имала поверења у ранији исказ Душана Јовановића и посумњала је у исправност његове верзије догађаја.

Изгледа да је својим понашањем пробудио сумње код Специјалне полиције још раније јер је на лето 1943. године уследио његов премештај у Предстојниште градске полиције у Крагујевцу.[59] О боравку о Крагујевцу Душан Јовановић је рекао следеће:

> „Осећајући да ми у Крагујевцу није место и да тамо не могу водити борбу против комуниста, ја сам молбом затражио премештај за Београд или за комесаријат у Лапову, надајући се да у на тај начи моћи много чешће бити у Београду. У међувремену, концем августа месеца, г. Бећаревић, приликом доласка у Крагујевац, рекао ми је да ћу се поново ватити у Београд, неко време додељен на рад у отсеку, а да ће ускоро стићи и мој премештај".[60]

Убрзо је поново враћен за Београд, али је његова активност брзо откривена. Када је ухапшен Василије Буха, 5. октобра код њега је пронађен препис полицијског извештаја о СКОЈ-у, писан рукописом Душана Јовановића. Полиција га је ухапсила 7. октобара 1943. године, под оптужбом да је дао на увид службена акта антикомунистичког одсека.[61]

Сачувана су два записника са саслушања Душана Јовновића Жуће у овом периоду, један од 25. октобра, а други од 26. октобра 1943. У првом записнику Душан Јовановић је негирао да је било какав материјал давао, а целокупан случај правдао је искључиво као жељу да направи замку комунистима у коју би ухапсио Слободана Седлара, Живку Мелентијевић,

57 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Записник о извршеном саслушању Павковић Милана, рађен 16. јуна 1943. године, 1.

58 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Записник о извршеном саслушању Јовановић Душана, 12. јун 1943. године, позадина листа.

59 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 25. октобар 1943. године, 7.

60 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 26. октобар 1943. године, 2.

61 ИАБ, СП, 353/2, Досије Душана Јовановића Жуће.

Слободана Банета Луковића, негирајући да се поново повезао са њима. О материјалу који је пронађен код ухапшеног Василије Бухе је демантовао да је уопште његов:

> „Ма шта се десило ја јесам и остајем противник комунизма, нарочито комунистичке праксе у нашој земљи и у свакој могућности борићу се противу њих, а будем ли оцењен и осуђен овом приликом као комуниста, лично се могу осећати једино као жртва комунистичких махинација и интрига и нечасног начина њихове борбе. Са тим у вези имам такође да изјавим да у свом односу са напред наведеним лицима (Слободаном Луковићем, Солбодан Седларом, Живком Мелентијевић-прим Е. М) ја никада нисам ишао тако далеко да бих икада учино било какву услугу у погледу обавештења о раду овог отсека. Материјал који ми је показан и који је украден из картотеке отсека, није писан мојом руком, нити сам ја икакаву ствар комунистима на усмен или писмен начин пружио. Не поричем да је рукопис сличан извесним мојим елаборатима о СКОЈ-у, које сам у своје време дао г. шефу отсека, али мој није, нити ми је шта о томе познато.“[62]

Ипак под великом тортуром коју је био изложен, Душан Јовановић је већ наредног дана променио свој исказ у полицији, овог пута признавши да је имао поново додира са комунистима које је дошло преко Живке Мелентијевић, која је била познаница његове мајке и често навраћала код њих у кућу. Она је била пријатељица са Душаном Седларевићем, братом познатог предратног комунисте Слободана Бате Седлара. Међутим, Седлар није имао поверење у Жућу па није дошао на два претходно уговорена састанка. Крајем марта 1943. године Душану Јовановић се поново приближио Слободану Банету Луковићу, који је истовремено као и он био члан средњошколског сектора СКОЈ-а. Слободан Луковић је био праћен од стране Специјалне полиције и два пута хапшен под сумњом да сарађује са комунистима, али је пуштен на слободу јер није пронађено довољно доказа против њега. Иако је Душан Јовановић Жућа, помало наивно покушао да се правда у свом саслушању, јасно да је њему итекако било познато опредељење Слободана Луковића. Преко њега се повезао са „још једним другом“ кога је раније виђао у друштву Слободана Седлара, а чије име не наводи у саслушању (вероватно је реч о Василију Бухи-прим Е.М.). Као он даље каже са њим је имао 2-3 састанка на улици, који нису били заказивани већ тај комуниста сретао са њим по свом нахођењу јер је знао да тада завршава рад у канцеларији.

> „На првом састанку односно виђењу, у разговору који се повео невезано он је изразио своје чуђење и не разумевање да се код мене десио тако нагли обрт, те сам од раније припадника СКОЈ-а, наједном постао полицијски орган

62 ИАБ, Д-XXXV-1313, Записник са саслушања Душана Јовановића Жуће, 25. октобар 1943. године, 9.

> и то управо ангажован у борби против оних чији сам до јуче присталица био. Нарочито ми је напомену да се ситуација развија у свету несумњиво на штету Немачке, те да треба да размислим о судбини, како својој, тако и своје породице. Одговорио сам му да треба да разуме моје разочарење о покрету и решеност да се баш услед тога против њега борим, да бих спречио да многи други западну у ону ситуацију, у којој сам се ја налазио. Одговорио ми је да треба о свему да размислим и да не уопштавам грешке појединаца. Тада је прешао на другу тему разговора, распитујући се какав је мој посао у отсеку, да ли сам директно ангажован у истрагама, те се нарочито распитивао о томе, шта је Миша Трајковић учинио у погледу откривања Јанка Лисијака и других о чему сам видео да је доста обавештен. Запрепастило ме је да је њему толико познато о мени самом и на његов тако отворен говор, видећи како иступа према мени, желео сам код њега да оставим утисак да заслужујем његово поверење. Одговорио сам му да Трајковић није сам био толико верзиран у поједине односе лица, која су похапшена, већ даје то учинио захваљујући својим везама по чисто техничкој линији, та да ни сам није био свестан онога што је дао. На растанку он ми је напоменуо да размислим о свему добро, нарочито о свом личном положају, а да ће он умети да разуме и оцени мој став.“[63]

Било је јасно да га је том приликом Буха врбовао за сарадњу са комунистима, на коју је Душан Јовановић пристао, вођен превасходно личним интересима, иако се наводно правдао да је то радио из жеље да ухапси Седлара. Јовановић је наставио да се виђа са Бухом и почео је да му доставља материјале из Специјалне полиције, од чега је потврдио да му је доставио преписку ПК, и извештаје о скојевској организацији.[64] Јовановић је био свестан да је у питању неко од значајнијих партијских функционера, иако није знао до краја идентитет своје везе. Нигде у његовим сведочењима се не помиње име (чак ни лажно име Никола Јовановић Браца под којим је Буха био познат полицији), из чега се може закучити да он заиста није знао његов прави идентитет. Са друге стране он је у сведочењу првенствено истрагу окретао ка Живки Мелентијевић, чији стан је би нека врста пункта за комунистичке илегалце.

> „Остало што ми је познато о Милетијевићки, такође потврђује њене веза и рад са комунистичком организацијом у току задње две године, оне је у Управи града интервенисала за читав низ похапшених комуниста. Јасно да то све нису њени лични познаници, већ је те интервенције чинила по налогу са једног одређеног места.“[65]

Одбрана Душана Јовановића како је све чинио како би на крају ухапсио лица са којима је био у вези, је била прилично неуверљива његовим колегама

63 Исто, 6.
64 Исто, 7.
65 Исто, 9.

из Специјалне полиције. У којој мери је био претурчен у полицији сведочи и податак да је 17. новембра 1943. године, био упућен у Притвореничко одељење опште болнице на лечење са назнаком „да му се укаже хитно потребна лекарска помоћ, а затим по оздрављењу да се стражарно спроведе натраг овом Одељењу ради даље истраге."[66] У колико лошем физичком стању је морао бити говори податак да није могао бити упућен на даља испитивања од стране Гестапоа када је то било тражено 17. децембра 1943. године, већ је пребачен 13. јануара 1944. године.[67]

Након испитивања и ислеђивања пребачен је 17. априла 1944. године у логор Бањица, где је према сачуваним сведочењима савременика дочекан са презиром и одбацивањем. Тако се нашао у незавидној позицији, јер на крају нико му није веровао више ни комунисти, који су га сматрали издајником због сарадње са Специјалном полицијом, ни агенти Специјалне полиције, које је преварио и почео поново да сарађује са комунистима. У логору је био избојкотован од партијских сабораца, који су одбијали да причају са њим. Стојановић Светомир се присећа:

> „Скупили смо се у једом углу собе и донели одлуку да издајника Жућу бојкотујемо. Коме год да се Жућа обратио у соби сваки га је пљунуо окренувши главу и не дискутујући са њим ништа. Мене је лично Душко Јовановић познавао на слободи као скојевског радника, а ја сам знао да је он у руководству СКОЈ-а Београда, пришао је и мени да ме пита какав је то став према њему на шта сам му ја рекао да преслиша своју савест, своје издајство и погледа жртве које се његовом заслугом налазе у овој соби очекујући да буду стрељане. Окренуо сам се од њега и он је своја два кофера препуна разним стварима и са пуним цигаретама у џеповима, ставио наред собе, сео на један кофер и у оно психичкој раздражености почео је да виче да ће нам свима „мајку комунистичку", да ће он нама опет судити, да су њему обећали да ће он ићи на рад у Немачку, а да је овде само привремено и да ћемо га ми добро још и запамтити."[68]

Милош Радосављевић пак потврђује да је постојао бојкот:

> „Хтео бих ради илустрације да наведем само однос према Жући. Поред тога што је смештен поред кибле да спава, сви смо ми спроводили бојкот према њему. Ако се игра шах, а он стане да посматра, играчи поруше фигуре и ћуте док он не оде, а после поставе и фигуре и наставе партију. Нико са њим од уласка у собу до извођења на стрељање није ни једну реч проговорио. Мислим да смо овим и ми у својој могућности казнили издајника на свој начин."[69]

66 ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Предмет: Душана Јовановића Жуће, Притовреничком одељењу Опште држ. болнице, 1.

67 ИАБ, УГБ, СП IV-40/354 Досије Јанка Јанковића.

68 ИАБ, 2946/К- 124, Изјава о држању Јанка Јанковића у Бањичком логору Стојановић Светомира, 3.

69 ИАБ, 2942/К 124г, Сећање на Јанка Јанковића Милоша Радосоваљевића, 1.

Генерално су Душана Јовановића Жућу, савременици, комунисти, приказивали у јако негативном светлу, с обзиром да је његово понашање сматрано издајничким у комунистичким редовима. Они нису заборавили да је СКОЈ провађен захваљујући његовој активности 1942. године. На крају је завршио тако што је изведен је на стрељање 27. априла 1944. године у Маринковој бари, заједно са Јанком Јанковићем и Цветком Црњаком, а био је бојкотован и у тренутку смрти:

> „Јанко је полазећи ка излазу реко Црњаку да њих двоје заједно вежу, да жели да буду заједно стрељани, а да неће дозволити да са њиме буде везан и Жућа. Жућа је напустио собу са обадва кофера у рукама. Да ли је стварно живео у илузији да не иде на стрељање или из последње пакости издајства није хтео да ствари остави друговима у соби, иако је традиција собе осуђеника на смрт била да непријатељу не остављају ништа већ да само у гаћицама и кошуљи излазе на стрељање како су и везивани.“[70]

Према сећањима Саве Драговића, након прозивања Јанка Јанковића и Цветка Црњака врата су се поново отворила „и прозивају Јовановића Жућу који је одмах почео да пакује своје ствари плачући изговарајући речи „јао мајко моја“ овај бедник је изашао из собе гледајући преда се, никога непогледавши изашао је плачући из собе.“[71]

Јанко Јанковић, Цветко Црњак и Душан Јовановић Жућа изведени су на стрељање 27. априла 1944. године, на губилишете у Маринковој бари, а уједно су били и први затвореници из логора Бањица који су стрељани на овом месту. На стрељање је дошла већина агената Специјалне полиције, на челу са Илијом Параносом, Раданом Грујичићем, Божидаром Бећаревићем и Светозаром Вујковићем, бившим надређенима и колегама. Ово стрељање требало је да послужи за пример свима који се усуђују да сарађују са комунистичким покретом. Чиновницима Управе града Београда који с припадали политичком ресор било је стављено до знања да је пожељно да присуствују стрељању које је требало да има и један застрашујући значај за полицијске органе. Неки чиновници су били одређени да безусловно присуствују међу њима је био и иследник Сергије Голубјев који је после рата оставио сећања на овој догађај:

> „Када сам у јутро на дан стрељања дошао на лице места, већ су биле ископане раке и скупило се више службеника града Београда и Гестапоа. Ту је био и официр за везу између Гестапоа и Управе града Београда, чијег се презимена не сећам, а кога сам први пут видео у униформи. Испред рака био је постројен коњички вод српске државне страже на челу са капетаном Шупутом, иначе командиром полуескадрона српске државне страже. Испред овог вода налазио се фамозни

70 Исто, 5.
71 ИАБ, К-IV/123з, Сећања Саве Драговића, 13.

Вујковић Светозар, шеф логора на Бањици који је узео на себе улогу да прочита пресуду осуђеним на смрт лицима. Сви погледи били с усмерени када се појавио затворски немачки аутомобили из кога су извели повезане Јанковића, Јовановића и Црњака, које је био осуђен због активног помагања комунистичког покрета и одвођења на ослобођену територију др Благоја Нешковића. Ова лица су била само у доњем вешу и боса. Падало је у очи да се приликом скидања у затвору нарочито угојио Душан Јовановић, наводно ради тога што је добијао од породице велике пакете. Повезана између себе поменута лица су била постављена испред ископаних рака. Њима је одмах пришао Вујковић и прочитао им неку дугачку пресуду, за који ми ни дан данас није јасно од кога је и на који начин била донета. Пресуда је више личила на неку оптужницу у којој су истицане издајничке особине осуђених лица и њихов рад у корист комунистичког покрета. Када је читање ових пресуда било завршено вод српске државне страже припремао се за извршење егзекуције чекајући на знак свог командира. У том моменту Црњак је дигао у вис песницу и сасвим прибрано и гласно викнуо: „Живела Комунистичка партија!", Душан Јовановић „Жућа узвикнуо је: „Живео Димитрије Љотић". Јанко Јанковић се обратио осталој двојици следећим речима: „Никада нисам био комуниста" и показујући на њих допунио: „Све су ми ови мангупи криви". После тога уследило је стрељање и укопавање лешева. Претходно, пришао је један од стражара и испалио у главу сваког од стрељаних лица по један хитац. Затим је ова трагедија које је у то време имала велики одјек у граду завршена, а ја сам морао да поднесем и усмени извештај Бећаревићу, које наводно из неких сентименталних разлога није хтео да присуствује овом стрељању." [72]

Према сведочењу Божидара Миловановића, чиновника гробља, сва тројица полицајаца су сахрањена у посебном гробу (Божовић 2014: 587).

ЗАКЉУЧАК

Бројни извори упућују на то да су агенти и иследници Специјалне полиције у току рата били омржени од стране грађана, а посебно комунистичких илегалаца због бахатог понашања и врло суровог третмана према хапшеницима. Због разрачунавања са илегалцима, одређеног степена дрскости и ароганције које им је дозвољавало положај мржња према њима у појединим случајевима је можда била и већа него према окупатору, поготово од стране комуниста, који су у више наврата покушавали и атентате на њих. Та мржња била је нарочито јака према онима који су некада били и сами припадници комунистичког покрета, али су под тортуром или због личне користи попуштали у Специјалној полицији и пристајали на сарадњу са њом, постајали конфиденти или иследници. Они су били нарочито ревносни у хапшењу, малтретирању и убијању својих некадашњих партијских сабораца, у жељи да се докажу пред колаборационистичким и окупаторским властима.

72 ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева, 36.

Неки од њих су више пута мењали стране, тако што су покушавали да процене ситуацију на фронтовима и сам ток рата и на основу тога прелазили из једног табора у други. Неки су попут Душана Јовановића Жуће, поново покушали да обнове сарадњу са комунистичким покретом и на крају завршили тако што су ипак стрељани као комунисти, у суштини омржени и са једне и са друге стране као издајници. Није могуће тачно утврдити колико је био број конфидента, који су сарађивали са Специјалном полицијом јер се овај податак строго чувао и у самој полицији и степен њихове сарадње се врло разликовао. О онима који су отворено пристајали на сарадњу и прешли у статус иследника постоји мало више података, и готово правилу већина њих је изгубила живот тако што је била убијена од стране комуниста или родољуба у току самог рата или пред његов крај.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Фонд БИА, 183/11, Саслушање Вере Милетић.
ИАБ, фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову, Записници са саслушања.
ИАБ, 8653, Саслушање Василија Бухе.
ИАБ, 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 24.
ИАБ, К-IV-124, Изјаве о Јанку Јанковићу.
ИАБ, К-IV-123, Изјаве о Цветку Црњаку.
ИАБ, 2848/МГ-XL-409, сећања Босе Ђорђевић.
ИАБ, 2519/МГ-XXXII-337, Сећања Оцкољић Станислава
ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева.
ИАБ, 1773/Д-IV-218, Извод из извештаја ПК Србије ЦК КПЈ из јуна 1943. године.
ИАБ, Д-XLVII/1815, Писмо ПК ОК Крагујевцу од 15. маја 1943.
ИАБ, Д-XXXV-1313, Записници са саслушања Душана Јовановића Жуће.
ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Предмет Душана Јовановића Жуће
ИАБ, УГБ, СП IV-40/354 Досије Јанка Јанковића.
ИАБ, УГБ, СП-IV 142/58, Записник о саслушању Тенка Далвовића од 18. јуна 1943. године.
ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Предмет Бранка С. Мишковића.
ИАБ, СП IV-1/30, К 164/3, Записник са саслушања Ратка Митровића.
ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић.
Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду*. Београд: Завод за уџбенике.
Девић 2019: Немања Ж. Девић. *Партизански покрет у Србији 1941-1944*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
Марковић 2006: Милисав Марковић. *Са Дражом у победу или смрт. Путевима Авалског корпуса*. Београд-Торонто: Полиграф.

Марјановић 1964: Јован Марјановић. *Србија у народноослободилачкој борби. Беоīрад*. Београд: Нолит.

Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Блаīоје Нешковић*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Пиљевић-Богдановић 1984: Ђорђе Пиљевић-Радомир Богдановић (ур.). *Беоīрад у раīу и револуцији 1941-1945*. Београд: Историјски архив Београда.

Поповски 1954: Тошо Поповски. *У осињаку*. Београд: Борба.

Ристановић 2013: Раде Ристановић. *Акције комунисīичких илеīалаца у Беоīраду 1941-1942*. Београд: Филип Вишњић.

Ena S. MIRKOVIĆ

FORMER COMMUNIST ILLEGALS-INVESTIGATORS OF THE SPECIAL POLICE IN OCCUPIED BELGRADE (1941-1944)

Summary

The paper analyzes the activities of Special Police investigators, former members of the communist movement in Belgrade. Recruiting detainees for secret cooperation with the Special Police was a practice that lasted throughout World War II. These people became confidants, and they returned to the organization and caused serious damage to the work of the Communist Party. Božidar Bećarević, the head of the IV anti-communist department, tried to hire certain communist officials not only as confidants but also as responsible officials who enjoyed the status of investigators or agents. In that sense, the most prominent were Branko Mišković Bliher, Tenko Dalvović and Dušan Jovanović Žućа.

During the war, agents and investigators of the Special Police were hated by citizens, especially communist illegals, for their arrogant behavior and very cruel treatment of detainees. That hatred was especially strong towards those who were once members of the communist movement themselves. They were especially zealous in arresting, harassing and killing their former party comrades, wanting to prove themselves before the collaborationist and occupying authorities. Some of them changed sides several times, trying to assess the course of the war and on that basis moving from one camp to another. Some, like Dušan Jovanović Žućа, tried again to renew their cooperation with the communist movement, and in the end they ended up being shot as communists, essentially hated on both sides as traitors. It is not possible to determine exactly the number of confidants who cooperated with the Special Police because this information was kept strictly secret. There is little more information about those who openly agreed to cooperate and became investigators, and almost as a rule most of them lost their lives by being killed by communists or patriots during the war.

Key words: World War II, Special Police, Belgrade, Dušan Jovanović Žućа, Communist Party of Yugoslavia, Anti-Communist Department, investigators.

Рад је достављен 26. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.64:323.1(=163.41:=18)(497.115)"2011/2014"
doi: 10.5937/bastina31-30072

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ПРЕДСТАВА О АЛБАНЦИМА КОД СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Апстракт: У раду износим део резултата истраживања положаја Срба у северној Косовској Митровици у измењеним друштвено-политичким околностима на Косову и Метохији после рата 1999. године. Централну пажњу посвећујем разматрању представа о Албанцима код Срба са аспекта сукоба ове две етничке групе и поделе Косовске Митровице на два дела – северни, већински српски, и јужни – већински албански. Циљ рада представља настојање да се пружи етнографска грађа као прилог сагледавању идентитетске позиције Срба у северној Косовској Митровици спрам Албанаца као супротстављених *других*. Резултати приказани у раду добијени су на основу теренских истраживања спроведених у северној Косовској Митровици у периоду између 2011. и 2014. године.

Кључне речи: етнички идентитет, Срби, Албанци, Косовска Митровица, Косово и Метохија.

У раду представљам део резултата теренских истраживања која сам у периоду између 2011. и 2014. године спроводио међу Србима у северној Косовској Митровици. Истраживања су била мотивисана настојањем да пружим допринос разумевању положаја српског становништва у овом граду у условима измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после рата 1999. године.[1] Посебна пажња, у том смислу, била је посвећена

* Научни сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

1 Рат на Косову и Метохији 1999. године чинила су два паралелна, истовремена сукоба. Први сукоб је био између полиције Републике Србије и војске Савезне Републике Југославије, са једне стране, и албанске паравојне Ослободилачке војске Косова (ОВК), која је оружаном борбом настојала да Косово и Метохију издвоји из састава Србије, са друге стране. Други сукоб је обухватао бомбардовање Косова и Метохије, целе Србије и СР Југославије од стране НАТО-а и одбрану југословенске војске од ове агресије.

сагледавању неколико аспеката свакодневице за које сам претпоставио да су под утицајем новонасталих околности били изложени променама, односно да су рефлектовали ситуацију у којој су се Срби у северној Косовској Митровици налазили, а коју су карактерисали конфликт са Албанцима, повлачење српских снага са Косова и Метохије и увођење међународне управе, несигуран институционално-правни положај, политичка неизвесност.

Једна од области истраживања односила се на проблем представа о Албанцима код Срба у контексту међусобног конфликта и поделе Косовске Митровице на два дела – северни, већински српски, и јужни – већински албански. Ова се тема сâма по себи наметнула практично од самог почетка истраживања, и то из разлога што су своју свакодневицу после рата 1999. године Срби у овом граду у најопштијем смислу дефинисали управо кроз слику поделе спрам Албанаца. Ово је представљало „основу свега", будући да је конфликт са Албанцима српско становништво у северној Косовској Митровици доживљавало као чинилац који је детерминисао готово све аспекте њихове свакидашње реалности.

Теоријски гледано, у истраживању сам се ослонио на концепт етничког идентитета, односно етницитета. Приликом формулисања оваквог полазишта, међутим, у обзир сам узео тезу Саше Недељковића по којој питање етничког идентитета Срба на северу Косова и Метохије не нуди много материјала који би могао да послужи за уочавање неког новог теоријског проблема или за унапређење неког постојећег модела тумачења (Nedeljković 2008: 66). Приступ истраживању био је утемељен и у опажањима Оливере Марковић која однос Срба у северној Косовској Митровици према Албанцима описује у категоријама стереотипа и генерализација, док за сâм етнички идентитет Срба у овом граду наведена ауторка истиче

Повод за напад НАТО-а, започет без сагласности Савета безбедности УН, биле су оптужбе на рачун српских власти да спроводе етничко чишћење Албанаца на Косову и Метохији, односно неприхватање споразума од стране Београда на конференцији у француском граду Рамбујеу који је, између осталог, предвиђао распоређивање НАТО снага на подручју јужне српске покрајине, са правом кретања на целој територији СР Југославије. Бомбардовање НАТО-а трајало је од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Окончано је потписивањем Војно-техничког споразума у Куманову између међународних снага КФОР-а и влада СР Југославије и Републике Србије, након чега је обустављен и сукоб између српских снага и ОВК. У Савету безбедности УН донета је Резолуција 1244, којом је, уз признавање суверенитета СР Југославије над Косовом и Метохијом, одобрено повлачење српске полиције и војске са ове територије, претходно договорено споразумом у Куманову, односно увођење међународне војне и цивилне управе под патронатом НАТО-а и УН-а. Повлачење српских снага означило је почетак прогона Срба и других неалбанаца са дела Косова и Метохије јужно од реке Ибар. Прогон је заустављен у Косовској Митровици, где су Срби спречили Албанце да пређу преко Ибра, чиме је овај град подељен на два дела, док је Ибар постао линија која је Косово и Метохију делила на северни део, настањен претежно Србима, и централни, односно јужни део, насељен већином Албанцима.

да се он углавном манифестује спрам идентитета припадника албанске етничке групе (Marković 2008: 207).

Имајући наведено у виду, и полазећи од бартовског тумачења етничког идентитета, по ком је он рефлексиван, што значи да се дефинише уз помоћ *граница* као друштвеног производа насталог из потребе група да једна у односу на другу успоставе разлику (Eriksen 2004: 74, 76), циљ истраживања било је настојање да се пружи етнографска грађа као прилог сагледавању идентитетске позиције Срба у северној Косовској Митровици у условима конфликта са албанском етничком групом. С обзиром на то да колективни идентитети, посебно етницитет, међусобне разлике формирају углавном поједностављивањем вредносних ставова о припадницима групе у односу на коју се идентитет гради, као теоријски оквир за анализу представе Албанаца у перцепцији косовскомитровачких Срба послужио је концепт *стереотипа*, под којим се, најкраће речено, подразумева уопштавање које проистиче из човекове потребе да систематизује, односно „унифицира" често дифузне појаве у свету у ком живи, чиме постиже сагласје о вредностима и значењима, решава питање идентитета, али и оправдава политичку вољу или право јачег. Етнички стереотипи се одликују тиме да садрже емотивно, ситуационо и произвољно донете вредносне ставове о одређеној групи, на основу чега се о тој групи обично устаљује „једна слика". Они су феномен који обједињује области мишљења и језика, па се по правилу испољавају у реторици о „својима" и „туђима", „нама" и „њима", коју неретко прати вредносно прецењивање „својих" и потцењивање „туђих" (Đerić 2005: 41-43).

Гледано из методолошког угла, у истраживању сам користио антрополошки приступ, под чим се подразумевало да је проучавани проблем анализиран на интерперсоналном нивоу и кроз доживљаје појединаца. Пажња је била усмерена на дискурс,[2] што значи да је тема истраживања сагледавана са становишта исказа испитаника обухваћених истраживањем. Овај приступ је погодовао добијању грађе наративног карактера, односно непосредних сведочења о датом проблему, што према Биљани Сикимић има ту предност

2 У основи, под дискурсом се подразумевају речи, текст, представе говорника о себи и другима. Дискурс је увек идеологизован, што значи да се базира на одређеном систему идеја (Zdravković 2005: 149). Он представља производ контекста и као такав чини *говор контекста* из ког се говори, пише или комуницира. Дискурс је „разговор, говор и излагање мисли говорним и писаним језиком: заступањем. Он је семиотичка радња која смешта значење у *временско-просторну* ситуацију где неко за неког производи значење под одређеним условима живота" (Šuvaković 2010: 11, 12). Дискурс, у исто време, представља начин на који се одређене врсте знања и понашања везане за одређену тему или појаву друштвено конструишу. Он, дакле, није само говор, већ много више од тога: он се „односи на одређену формацију идеја, представа и облика друштвене праксе који утемељују и одређују начин на који се о одређеним феноменима говори, размишља и пише" (Ivanović 2008: 109-110).

да омогућава пружање кључног доприноса стицању реалне слике о појавама и догађајима унутар истраживане заједнице (Сикимић 2009: 118). У процесу прикупљања грађе искази испитаника добијени су коришћењем дубинских, односно квалитативних метода истраживања, на првом месту формалног и неформалног интервјуа.[3]

ОДНОС СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПРЕМА АЛБАНЦИМА У ИДЕНТИТЕТСКОМ КЉУЧУ – РАНИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Однос Срба и Албанаца на Косову и Метохији, према Хелени Здравковић, карактерише дуготрајан, тешко решив сукоб, оличен у опречним политичким циљевима, антагонизму и променама у међусобним односима моћи. Ови „процеси стварају дискриминацију, мржњу, насиље и неспособност, а понекад и неспремност да се заједно живи у миру“ (Zdravković 2005: 11). На антагонизам Срба и Албанаца утицале су верске, културолошке и језичке разлике. Од посебног утицаја биле су разлике у поимању сопствене територије. И за Србе и Албанце Косово и Метохија, односно Косова (*Kosovë*),[4] представља простор испуњен снажном симболиком, неодвојивом од свести о властитом етничком и националном идентитету. Срби овај простор доживљавају као колевку своје духовности, државности и националности почев од периода средњовековне српске државе, повезујући га са потоњим патњама и жртвама претрпљеним током вишевековног робовања под туђинском влашћу. Симболички садржај Косова присутан је и код Албанаца, који овај простор такође сматрају колевком свог националног и културног идентитета, тврдећи да су потомци Илира и да су првобитни становници те земље. Косово је за Албанце значајно и зато што је одатле почело ширење албанског националног покрета формирањем Призренске лиге 1878. године,

3 Искази испитаника представљени у раду дати су у форми транскрипата. Уз сваки транскрипт приложени су основни подаци о испитанику (пол и година рођења), при чему су испитаници истог пола и исте године рођења ради разликовања означени словима азбуке (нпр. м. рођ. 1982., м. рођ. 1982а., итд.). Искази испитаника приказани су у форми краћих цитата, са једне стране, и монолога, са друге стране. У случајевима када је у разговору учествовало више од једног лица искази су дати у форми дијалога. Искази су, у начелу, преношени уз уважавање анонимности испитаника. Поред података о испитанику уз сваки исказ приложен је и датум вођења интервјуа.

4 Назив *Косово и Метохија*, распрострањен у терминологији Срба, потиче од имена две различите области, где се под првом облашћу подразумева котлина Косово, од Косовске Митровице до Приштине, и даље до Урошевца, а под другом раван Метохија, између Пећи и Призрена. Ове две области за Албанце представљају јединствен ентитет и означене су једном именицом – *Kosovë*, која се изговара *Косова* (Derens 2009: 29-30).

као и због тога што на овом подручју чине већину,[5] на основу чега тврде да је оно њихово (Zdravković 2005: 126, 129).

Наведене разлике послужиле су за стварање идентитета Срба и Албанаца, због чега је он најтешње повезан са истицањем њихових међусобних супротности. Бити Србин на Косову и Метохији, како то Хелена Здравковић примећује, значи не бити Албанац, док бити Албанац подразумева не бити Србин (Zdravković 2005: 18). Доживљај идентитета код Срба, дакле, ослања се пре свега на једно, а то је контраст у односу на идентитет Албанаца. Ово значи да се самоидентификација Срба на Косову и Метохији налази у директној спрези са идентитетом друге, албанске стране, што подразумева репродуковање српског идентитета кроз стварање различите слике у односу на супротстављени, албански идентитет (Zdravković 2005: 152). У контексту сукоба ове две етничке групе, чију основу чини спор око исте територије – Косова и Метохије,[6] важан део идентитета једних и других чини доживљај себе као жртве, којој је од стране супарника нанета неправда. Идентитетска позиција Срба и Албанаца на Косову и Метохији после рата 1999. године, у том смислу, може се описати као стање у коме се обе групе осећају као жртве, које сматрају да им је неправедно одузето оно што је њихово (Zdravković 2005: 117-121).[7]

Етничка дистанца, испољена у строгом идентитетском контрасту, између Срба и Албанаца на Косову и Метохији традиционално је велика.

---

5 Године 1921, када је обављен први савремени попис на Косову и Метохији, Албанци су на овом подручју чинили 65,0% од укупног броја становника. Срба је било 26,6%, Турака 6,5% и осталих 1,9% (Филиповић 1937: 431).

6 Корени овог спора могу се сместити у почетак 20. века, када је Косово и Метохија после Првог балканског рата присаједињено Краљевини Србији. Ово је изазвало незадовољство Албанаца који су ово подручје видели у саставу „Велике Албаније", што је био главни циљ њиховог националног покрета од оснивања Призренске лиге 1878. године (Николић и Цветковић 2014: 14). После Првог балканског рата, па практично кроз цео 20. век, Албанци су настојали да Косово и Метохију издвоје из састава Србије. Овај циљ су привремено успевали да остваре у току два светска рата, када су се, стајући на страну окупатора, борили против Срба и српске (југословенске) државе. Да трећи пут покушају исту ствар прилика им се пружила на крају последње деценије 20. века, када су после распада СФРЈ за одвајање Косова и Метохије из оквира Србије подршку добили од највеће светске војне алијансе предвођене главним земљама Запада.

7 Срби сматрају да су 1999. године супротно међународном праву нападнути од стране НАТО-а и да су им захваљујући томе Албанци одузели Косово и Метохију. Осећање губитка изражено је посебно стога што је од 1999. до 2004. године са овог подручја протерано око 280.000 Срба и других неалбанаца (Бојовић 2015: 369), као и услед чињенице да су противно Резолуцији 1244, којом је на Косову и Метохији гарантован суверенитет СР Југославије, односно Србије, Албанци 2008. године једнострано прогласили независност. Албанци, пак, свој губитак виде у томе што је после повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије део овог подручја северно од реке Ибар остао под контролом Срба, чиме им је подигнута брана у остварењу идеала да своју доминацију на простору јужне српске покрајине у целости заокруже.

На овакав закључак упућују поједина емпиријска истраживања обављена још пре рата 1999. године, која показују високе вредности стереотипа које припадници српске и албанске етничке групе имају једни о другима. У истраживању из 1997. године Срећко Михаиловић констатује да односе Срба и Албанаца на Косову и Метохији карактерише тзв. *етнички нарцизам*, под чиме овај аутор подразумева случај „када су етничке групе пуне себе, када у себи виде све најбоље а у другима све најгоре, када су самозаљубљене" (Mihailović 1998: 415). Последице оваквог идентификацијског процеса, према Михаиловићу, испољавају се у екстремним етничким стереотипима, као крајње поједностављеним представама о себи и другима, које постају нарочито раширене у време великих политичких, идеолошких, верских и других сукоба. У другој половини деведесетих година 20. века, када су се напетости између Срба и Албанаца на Косову и Метохији приближавале врхунцу, ови стереотипи су постали изузетно видљиви, са утицајем који је на односе између две групе било тешко неутралисати. Срби и Албанци су о себи мислили углавном „све најбоље", док су другој страни већином приписивали негативне особине. Припадници српске етничке групе за Албанце су сматрали да су сложни, али и да мрзе друге народе, да су подмукли, заостали, груби (Mihailović 1998: 415, 420-421).

Албанце у дискурсу Срба на југоистоку Косова и Метохије, посматрано са идентитетског аспекта, Сања Златановић означава термином „најзначајнији *други*".[8] Истражујући однос између етничке и других облика колективне идентификације (религијске, регионалне, локалне, родне) припадника српске заједнице на наведеном подручју у размаку од 2003. до 2006. године, с тим да је динамику процеса у истраживаној заједници наставила да прати до данашњих дана, поменута ауторка уочава да су у дискурсу локалних Срба о „другим групама – *Србијанцима*, колонистима, *Српским Циганима*, косовским Хрватима – Албанци увек упадљиво присутни, они су увек ту као трећи учесник у интеракцији. Штавише, интеракција српске заједнице југоисточног Косова са сваком од поменутих група обојена је њеним и њиховим односима са албанском заједницом" (Златановић 2018: 291). Карактеристично за слику Албанаца у перцепцији Срба на југоистоку Косова и Метохије, међутим, јесте то да је она доста другачија од претежно негативних стереотипа о којима говори Срећко Михаиловић. Њена основна одлика је амбиваленција, под чиме Сања Златановић подразумева ситуацију у којој су Албанци у дискурсу припадника истраживане заједнице приказани кроз

8 У савременим антрополошким студијама појам *других* углавном се користи као ознака за „слику" коју у контексту самоидентификације припадници једне етничке групе конструишу о припадницима других етничких група. Ова „слика", према Сањи Златановић, представља „негатив у односу на који се формирају, обликују и изражавају различити и слојевити дискурси самоидентификације" (Златановић 2011: 81).

широку скалу одређења и емоција: од изразито негативних квалификација и снажног доживљаја угрожености (нпр. у Витини), до носталгичних сећања на некадашња пријатељства и повезаности (у околини Гњилана). На однос Срба према Албанцима утицало је више чинилаца, почевши од тога да ли су испитаници обухваћени истраживањем живели у етнички хомогеним или хетерогеним срединама, у граду или на селу, до њихових година, образовања, индивидуалних особина, итд. Предзнак дискурзивног обликовања припадника албанске етничке групе зависио је и од тога о којој групи Албанаца је реч – о католицима у општини Витина или о муслиманима, о старим суседима и пријатељима, или о дошљацима који су покуповали, отели или уништили српске куће и имовину, и слично (Златановић 2018: 292-293).

Однос Срба у северној Косовској Митровици према Албанцима, посматран у контексту конфликта ове две етничке групе, Оливера Марковић у свом истраживању из 2008. године своди на став: „Наша неслога насупрот њихове слоге!" (Marković 2008: 204). Генерализовање као облик формирања слике о припадницима албанске етничке скупине према наведеној ауторки заузима преовлађујуће место у самоидентификацији Срба у северној Косовској Митровици. Заједно са слогом, Срби су у овом граду Албанцима приписивали организованост, послушност и посвећеност заједничком циљу, а то је остварење независности Косова и Метохије, односно издвајање овог подручја из састава Србије. Док су поменуте особине Срби видели као врлину, тј. предност Албанаца у односу на њих сâме, припаднике албанске етничке скупине, са друге стране, описивали су негативним атрибутима као што су заостали, покварени, лажљиви, агресивни, неморални, итд. У оба случаја, Албанци су посматрани кроз призму ауторефлексије, односно контраста спрам особина приписиваних сопственој, српској етничкој групи. Поред наведених карактеристика, што је са становишта међусобног сукоба и поделе града имало нарочиту тежину, Албанцима су приписивана непријатељска осећања и грубост према грађанима српске националности. Приказивање властите етничке групе као жртве, а Албанаца као злотвора, било је у том смислу тема које су се Срби у овом граду приликом описивања припадника албанске етничке скупине често дотицали (Marković 2008: 204-207).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА 2011-2014. ГОДИНЕ

Последице измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после рата 1999. године вероватно се нигде са толико противречности нису испољиле као у Косовској Митровици. Овај град је подељен између Срба и Албанаца, што је проузроковало крупне демографске промене.

Срби су се сконцентрисали на градском подручју северно од Ибра, док је део града јужно од ове реке остао настањен већином Албанцима (Rajčević 2008: 78).[9] Осим Срба из јужног дела Косовске Митровице у северни део града се под албанским притиском иселило и српско становништво из Приштине, Истока, Вучитрна и других места и градова са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра. Исељавање се одвија одмах после рата, али и након *Мартовског погрома* 2004. године.[10] Од око 22.530 Срба настањених у северној Косовској Митровици и у оближњем селу Суви До са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра расељено је између пет и седам хиљада људи (*Municipal Profiles* 2018: 38).

Поделом Косовске Митровице установљена је не само подела Косова и Метохије на већински српски, односно већински албански део, него и подела ове територије између институционално-правног система Републике Србије, са једне стране, и система међународне управе и „косовских институција",[11] са друге стране. Подела града, при том, није довела до смањења непријатељства између Срба и Албанаца већ до генерисања додатних тензија. Ове две групе су наставиле борбу за доминацијом над истим простором – делом града северно од Ибра, због чега је спор око овог простора чинио Косовску Митровицу главним жариштем српско-албанског сукоба на Косову и Метохији после рата 1999. године. Циљ Срба је био да северни део града сачувају под својом влашћу, бранећи га као део државе Србије, док су Албанци настојали да део Косовске Митровице северно од Ибра припоје јужном делу града, односно подручју Косова и Метохије

9 Поред Срба, према подацима ОЕБС-а, са северне стране Ибра остало је да живи око 4.900 Албанаца, 1.000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома и 40 Ашкалија. Подручје Косовске Митровице јужно од ове реке десетак година после поделе града насељавало је око 70.000 Албанаца, 650 Ашкалија, 530 Рома, 520 Турака, 420 Бошњака, 20 Горанаца и свега петнаестак Срба (*Municipal Profiles* 2018: 38, 41).

10 *Мартовским погромом* означава се талас насиља од 17. до 19. марта 2004. године, када је више десетина хиљада Албанаца, предвођених екстремистима, насрнуло на српско и друго неалбанско становништво широм Косова и Метохије јужно од Ибра. Том приликом су опустошена многа насеља, спаљено је и оскрнављено 30 православних цркава, протерано је око 5.000 Срба, Рома и Ашкалија (Hofbauer 2009: 182, 184). Погинуло је укупно 19 особа, од којих једанаест Албанаца и осам Срба, а рањено је 954 лица (Јевтић 2005: 169).

11 Термином „косовске институције" означавам установе формиране на Косову и Метохији после рата 1999. године под окриљем међународне управе, као и установе у систему 2008. године самопроглашеног независног Косова. Реч је о инстанцама које су на Косову и Метохији формиране у супротности са Уставом Републике Србије, у ком стоји да је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима" (видети *Устав Републике Србије* 2020: 10).

на ком су уз подршку главних актера међународне управе УНМИК-а и КФОР-а после рата 1999. године успоставили контролу.[12]

Наведене околности, посматрано из аналитичког угла, чиниле су друштвено-политички контекст неизбежан за разумевање положаја Срба у северној Косовској Митровици у периоду после поделе овог града, док се српско-албански конфликт није могао заобићи као главни, најшири оквир за сагледавање представе Албанаца у перцепцији припадника локалне српске заједнице. Резултати истраживања која сам обављао у периоду између 2011. и 2014. године показали су у том смислу следеће: испитаници обухваћени истраживањем Албанце су у најопштијем погледу доживљавали као припаднике *другог* народа, чија је различитост у односу на српску етничку групу повезивана са разликом у имену,[13] језику и култури. Разлике у имену и језику узимане су као појаве које су сâме по себи очигледне, недвосмислене, међутим под „разликама у култури" подразумевало се више ствари. Другачију културу Албанаца испитаници су видели превасходно на верском плану, с обзиром на то да су припадници ове етничке групе карактерисани као исповедници исламске, нехришћанске вере. Албанцима је, осим тога, приписивана „конзервативна", „патријархална култура", због чега су у односу на Србе описивани као народ који је „затворенији", али и „заосталији". Разлике у култури повезиване су са „разликама у пореклу", „другачијим обичајима", „навикама", „начином живота", итд.

Наведене разлике, међутим, у дискурсу испитаника нису узимане као предуслов који је сâм по себи био довољан да припадници албанске етничке групе буду третирани као супарници или непријатељи. Штавише, Албанци су неретко описивани као народ са којим су због разлика у култури Срби у Косовској Митровици одувек имали „резервисане" односе, али са којим су ти односи често били коректни, понекад и солидарни, мада никада онако блиски као што су били унутар властите, српске етничке групе. У том смислу Албанци су у ставовима испитаника третирани превасходно као припадници другог народа, понекад на начин да су им приписивани поједини заједнички елементи са Србима:

---

12 У настојању да заузму северни део Косовске Митровице Албанци су после поделе града изазвали велики број сукоба са Србима. Од 10. јуна 1999. до 17. септембра 2011. године на главном градском мосту преко Ибра догодило се укупно 113 међусобних окршаја, у којима је ватрено оружје употребљено 26 пута (Влашковић 2012: 12). Најдраматичнији сукоб одиграо се 17. марта 2004. године, када су у јужном делу Косовске Митровице организоване демонстрације у којима су хиљаде албанских демонстраната покушале на силу да пређу мост преко Ибра. У сукобу је рањено преко 200 лица, док је неколико људи, са српске и албанске стране, погинуло. Хронологију албанских напада на Србе у северној Косовској Митровици видети у Алексић 2018: 556-565.

13 Име којим су Срби у северној Косовској Митровици Албанце уобичајено називали било је *Шиптари* (*Шиптар* – мушки род, *Шиптарка* – женски род).

„Видим их другачије само због њихове другачије културе, као што бих гледала и било које друге људе, других националности“ (ж. рођ. 1984. год., интервју вођен 15. јула 2011. год.).

„Видим их као потпуно другачије. Не причамо истим језиком, на првом месту. Нисмо исте вере“ (ж. рођ. 1973. год., интервју вођен 20. јула 2011. год.). – „Не миришемо као они“ (м. рођ. 1978. год., интервју вођен 20. јула 2011. год.). – „И мирис, добро (кроз смех)... Због специфичне исхране њихове, они користе маснију храну“ (ж. рођ. 1973. год.).

„Шиптари имају другачији језик и порекло... Имају неке своје навике, живе другачије од нас. Друге су вере. У томе је разлика. [...] Има и сличности. Нису сад баш они ни толико различити као да смо два одвојена света. Ево видиш, и они имају исте проблеме као и ми. Ни они не живе лако. Тај неки живот где се и ми и они надамо у боље сутра нас веже. Ту смо исти“ (м. рођ. 1967. год., интервју вођен 16. јула 2012. год.).

„По мени они нису другачији толико од нас. Разликује нас само верска припадност, језик, можда и неки ставови“ (м. рођ. 1982. год., интервју вођен 14. октобра 2013. год.).

„Два народа. Другачији су од нас јер не говоримо истим језиком и нисмо исте вере. То је главно. Да није тога не би било неке велике разлике. Кад узмем с неким од њих да причам... Није то често, али кад се деси... Па слично у вези са неким стварима размишљамо. [...] Имају они ту своју политику и држе се тога, али овако када гледаш сваки дан... Живе као и ми. Заједничке су то неке околности, услови живота, и тако... Тако је било пре, а ево и сада“ (м. рођ. 1954. год., интервју вођен 9. новембра 2013. год.).

Ипак, иако се доживљај културолошке различитости Албанаца није узимао као подразумевајући критеријум за њихову перцепцију као противника, код многих испитаника су се јављали ставови у којима су припадници ове етничке групе третирани са извесном дозом подозрења. Неки су истицали да Албанце никада нису волели због њихове „некултуре“ или „примитивизма“, односно начина мишљења и понашања који су описивани као „нецивилизовани“, и слично. Албанци су, с тим у вези, често перципирани кроз призму неповерења, које се, како су испитаници наводили, према њима интензивније почиње да јавља почетком девете деценије 20. века, након великих албанских демонстрација у пролеће 1981. године.[14] Раст неповерења повезиван је са стањем после наведеног догађаја, када су Албанци показивали да су „већ тада нешто хтели“, да су „још тада желели од нас да се одвоје“

14 Демонстрације су организоване широм Косова и Метохије, са захтевима за проглашењем Републике, одвајањем од Србије и уједињењем са Албанијом. Протесте су започели студенти Приштинског универзитета због, како су тврдили, лоших услова студентског живота, да би они убрзо прерасли у општи бунт Албанаца на подручју целе покрајине. У настојању да демонстрације угуше државни органи су прогласили ванредно стање, а у сукобима до којих је дошло између полиције и војске, са једне стране, и демонстраната, са друге стране, повређено је више десетина лица, док је неколико погинуло (Džuda 2002: 64-66).

због чега су „користили сваку прилику да би своје циљеве остварили“ (ж. рођ. 1973. год., интервју вођен 20. јула 2011. год.). Осећање неповерења пратило је осећање угрожености, чији су почеци такође смештани у време након поменутих демонстрација, будући да су Албанци, према тврдњама испитаника, тада кренули да све више исказују склоност ка томе да провоцирају и узнемиравају Србе, чинећи да се они због тога осећају несигурно.

У исказима испитаника Албанци су неретко описивани као људи који су „дволични“, „притворни“, који „једно мисле, а друго раде“. Наведене особине Албанцима су приписиване пре свега у контексту њиховог односа према Србима. Уобичајено гледиште по овом питању било је да су Албанци према припадницима српске етничке групе „привидно увек љубазни“, „учтиви“, чак и „понизни“, док у исто време „могу да мисле ко зна шта и да ти желе најгоре“ (м. рођ. 1970. год., интервју вођен 18. јула 2011. год.). Поједини испитаници су изјављивали да су још пре рата 1999. године имали албанске комшије које су им се „јављале, питале за здравље“ и слично, али у чије намере и искреност никада нису могли да буду сигурни. Особине које су се Албанцима у том смислу приписивале биле су лукавост, стрпљење, тактичност, прорачунатост. Један испитаник (м. рођ. 1950. год, интервју вођен 30. јануара 2014. год.), родом из села Грабовац надомак Косовске Митровице, објашњавао је да Албанци „нису као ми, који увек идемо главом кроз зид“. Овај саговорник је истицао да се Албанци „никада не залећу“ и да ће радије да се притаје и да сачекају прилику када ће оно што желе моћи да остваре: „Кад нема шансу да победи, Шиптар се повлачи, он не води борбу, не игра утакмицу, него јача свој тим док не дође боље време“.

Стрпљење, прорачунатост, и са њима повезану упорност, Албанцима су приписивали и други испитаници. Ове особине стављане су нарочито у контекст њихове улоге у албанском ширењу на рачун животног простора Срба. Претходно цитирани испитаник (м. рођ. 1950. год.) говорио је о једном „критичном догађају“, када се јавила претња да ће у његово село, које је одувек било српско, почети да се досељава албанско становништво. Подсећајући се тога, овај испитаник је желео да истакне управо прорачунатост као особину карактеристичну за Албанце, која се у овом случају тумачила са аспекта њеног значаја у циљу територијалне експанзије:

> „То је било седамдесетих, осамдесетих година, када су многи наши отишли да раде у Крагујевац, у Заставу, и када су неке куће остале празне. И, сад, један наш, Божо Милутиновић, покумили су га Шиптари, јер им је нешто био учинио. А од тог Шиптара седморо браће било. Божо је нажалост имао само једну ћерку. Он кад је умро, ћерка је остала сама, земљу није имао ко да ради. Његови рођаци ни своју нису радили, камоли њој. [...] Једном приликом видим неко у поље ради. Тројица нас је било. [...] Одемо, и све ближе, видимо Шиптарке. По њиви... Звали смо их *љоке*. Тако смо звали те младе Шиптарке, у димијама. Па шарени се то по пољу...

А Шиптар седи у хладу, пуши дуван, а раде му деца, унучићи. За њих је то наше поље милина, јер они по тим брдима немају земљу тако лаку за обраду и плодну. Кад смо пришли, он је устао и каже: ‚О добар дан комшија!' – Здраво комшија, шта радиш? – ‚Ево, радимо ово кумино'. – Срећно било! – ‚Греота да седи ова земља батал, ми радимо куми'. – Ауу, помислим ја, ако остане да ради ту земљу неколико година може да је задржи лако. То вече сам отишао са двојицом својих сарадника код те наше Тане да је питамо шта то она ради. Она нас је једва дочекала: ‚Хајде, добро да сте дошли'. – Тано бре, дошли смо да те питамо како си то дала земљу да ти раде други? – ‚А коме да дам? Ја немам никога, не могу сама да радим, ови моји ни своје неће да раде и отишли. А нема ко да ми обере орах, нема ко да ми обере јабуку... Кумови су ми се понудили одмах када ми је умро отац: Кумо све што ти треба, ми смо ти ту. Долазили су једно време да ми раде наполе, да ми помогну, у почетку. Касније нисам више могла да издржим, рекла сам радите кумови земљу, па дајте шта буде да не лежи земља празна'. – Па рек'о, Тано можда ће кумови једног дана да дођу ту Бог те видео, па знаш ли да ће отац да ти се преврће у гробу какав је јуначина и Србенда био? Издржали смо и турско и сада они да нам дођу? [...] – ‚Знам', каже, ‚али шта да радим? А кумови ме и питали'. – Шта те бре питали? – ‚Кумо, ти си женска, ти ћеш да се удаш ако да Бог и молим те штета је да ова земља остане нерађена. Понуди ти ту твоју браћу, те твоје око себе, а ако неће нико и ако треба ми ћемо и да купимо'. – Ауу, Тано, зар је могуће да ће то да се деси? Каже: ‚Они ме то питали, а ја их питала како је могуће да ви у ово село српско можете да живите?' – Међутим, кумови су одговорили лепо: ‚Не секирај се кумо, само се ти лепо удај. Ми ћемо и свадбу да ти направимо. А ми ћемо лако ту. Где ћемо више да живимо горе у Жаже, у оно брдо, онај крш? Нема земље, џабе радиш... Него овде, један ће брат у подрум, двојица браће ће горе на спрат'... – Преко пута куће био поток и воденица... – ‚Тамо ћемо за једног брата да направимо кућу, и за другог'... – Нашли су они за седморо браће место око Танине куће, кумовске, од тог Божа, који се покумио са њима. [...] И онда смо ја и Зоран Милутиновић, који се први вратио из Крагујевца, рекли Тани: Тано, молим те од ове године ми ћемо да ти радимо земљу. Макни кумове. Ако остану, пет, шест, десет година, остадоше цело село да нам окупирају. Седморо браће, по седморо деце, четрдесет девет деце одједном долази у грабовачку школу. Ко то више може да истера? И тако смо јој радили земљу, пребродили смо ту кризу".

Истрајност у намерама да остваре своје циљеве била је особина коју су Албанцима испитаници редом приписивали. Она се посматрала као практично главни разлог због ког су Срби рат на Косову и Метохији 1999. године „изгубили". Међу испитаницима је било распрострањено мишљење да је рат био „годинама унапред планиран", да се он није догодио „тек тако, случајно", и слично. Албанска „победа", како се сматрало, не би била могућа без међународне помоћи и учешћа НАТО-а, због чега је код готово свих испитаника било присутно уверење да је рат 1999. године за Србију био неправедан. Србима на Косову и Метохији приписивана је у том смислу улога највеће жртве, посебно из разлога што су они на овом подручју после рата били изложени насиљу и прогону од стране Албанаца, на шта припадници међународних мисија УНМИК-а и КФОР-а у бројним

случајевима нису реаговали. У дискурсу испитаника није оспоравана могућност да је у току рата било злочина и са српске стране, али су они правдани тиме да су сигурно били испровоцирани од стране Албанаца, који су са свиме „први почели" и који су од Срба, у чијој су држави као равноправни грађани претходно живели, по сваку цену, па и оружаним путем, желели да се одвоје.

Срби у северној Косовској Митровици видели су рат 1999. године као фактор који је пресудно утицао на трајно нарушавање српско-албанских односа на Косову и Метохији. Већина испитаника била је сагласна са тиме да је за рат највећим делом била „крива политика" и да су до њега довели „унутрашњи", на првом месту албански интереси, али и „спољашњи", страни интереси, пре свих интереси неколико водећих земаља Запада. Доживљај узрока и последица рата био је међу испитаницима од кључног утицаја на перцепцију албанске стране као главног кривца, који је и после окончања ратних дејстава наставио да врши притиске на Србе на Косову и Метохији, како на оне јужно од Ибра, тако и на оне северно од ове реке. Овакво схватање је повезивано са снажним емоцијама, посебно код лица која су претрпела директно насиље или су била протерана, тј. расељена из својих кућа, због чега у дискурсу испитаника нису били нимало ретки искази у којима се према Албанцима, осим неповерења, изражавало и непријатељство:

> „Све што је било моје, а сад је њихово, тако што је одузето, више није то. Хоћу рећи да је непријатељ онај ко руши, убија и прогања моје, а то су они" (м. рођ. 1980. год., интервју вођен 12. децембра 2013. год.).
>
> „Седамнаестог марта 2004. године су покушали да ми убију мајку. Не волим их, али и не мрзим. Живим одувек у њиховом окружењу, обављам трговину код њих, имала сам и, да кажем, другове и другарице Шиптаре, али сада у последњих неколико година више не" (ж. рођ. 1984. год., интервју вођен 13. августа 2013. год.).
>
> „Ја немам разлога да их сматрам да су мање вредни, итд., далеко од тога. Али чињеница је да је више било тих непросвећених људи међу њима, који су живели по селима... [...] Гледам их као нацију која се бори за себе, али која се бори за себе на туђ рачун, на рачун нас Срба. Значи, протерали су нас, гробове су нам порушили... Мој отац и дан-данас пати због тога. [...] Он је рођен у Метохији, а од Шиптара је пребегао на Косово, тако што су бежали главом без обзира, да спасу живу главу. Ништа са собом нису понели. Из Метохије на Косово увек су Шиптари терали Србе и говорили ‚Иди ти у Србију, иди ти у Србију!' То је била њихова парола. То је народ који се бори за себе, али на рачун других. На туђој муци. Тако ја њих видим. Значи, грабим, грабим, грабим, али на туђој муци" (ж. рођ. 1973. год., интервју вођен 20. јула 2011. год.).
>
> „Њихово верско опредељење је сасвим супротно од онога што наша вера пропагира и начин на који они поштују људска права и спроводе геноцид над српским живљем широм Косова никако не може изазвати ни један други осећај осим презира и непоштовања истих" (ж. рођ. 1977. год., интервју вођен 29. јула 2012. год.).

Период после поделе Косовске Митровице 1999. године у дискурсу Срба у северном делу овог града означаван је као стање испуњено осећањима угрожености од стране Албанаца и дубоког неповерења према њима. Мислећи на бројне инциденте и сукобе са припадницима ове етничке групе општа оцена испитаника била је да су после поделе града преживели „доста тога", док су свакодневицу прожету сталним међуетничким тензијама описивали као „ненормалну": „За све ове године оно што у ствари не би требало да буде нормално, нама је постало нормално" (ж. рођ. 1973а. год., интервју вођен 31. јула 2012. год.). О себи као припадницима заједнице која је одолевала албанским притисцима говорили су да „смо успели да сачувамо дух, оптимизам и колико-толико да останемо нормални" (ж. рођ. 1974. год., интервју вођен 11. августа 2013. год.); да без обзира на све „постоји нада, да будемо своји на своме [...] она је увек присутна код нас, све и у тренуцима највеће неизвесности, када смо знали само неке личне ствари да спремимо за случај да сутра буде неко масовно исељење" (ж. рођ. 1972. год., интервју вођен 29. јула 2013. год.).

Стална стрепња од сукоба са Албанцима била је у дискурсу испитаника главна разлика у односу на период пре поделе Косовске Митровице, када су Срби и Албанци, према њиховим речима, у овом граду живели једни поред других, без отворених тензија и непријатељстава. О периоду пре поделе града испитаници су говорили као о времену у ком Албанци нису били угрожавани као што су били угрожавани Срби после рата. Опасност од провокација или напада припадника албанске етничке групе, у том смислу, третирана је као чинилац који је представљао главни узрочник осећања угрожености Срба у Косовској Митровици северно од Ибра:

> „Било је великих проблема, јер Шиптари и јуче, и прекјуче, и сутра, покушаће, сваки секунд, кад осете да могу, да протерају Србе одавде. То је истина и то треба да се зна. [...] Народ се борио како је знао и умео. Зато је и даље ту, јер се борио. Безбедност је због тога стално била угрожена, али то је чиста гола борба за опстанак била. [...] Ситуација је и даље критична иако можда на први поглед делује да је мирно. Овако, као данас, на пример, било је и 17. и 18. марта, када су исељени Срби са Косова, кад нико то није био очекивао. То може и сутра да се деси. У то сам сасвим сигуран, да ће се једном десити. У зависности, кажем ти, да ли ће то велики да реше, а Шиптари су спремни да протерају Србе до краја. Свака породица, сваки Шиптар има свој задатак кога ће да среди и како ће да среди. Десиће се сигурно, и из националних разлога и пре свега из економских, због Трепче и како то већ иде све" (м. рођ. 1957. год., интервју вођен 10. новембра 2013. год.).
>
> „Безбедност је често била на ниском нивоу. Било је кризних момената и инцидената, када је долазило до сукоба између Шиптара и Срба, кад су Шиптари употребљавали и бомбе и сузавце и покушавали да нас истерају, да нас отерају из северног дела Митровице. [...] Тих кризних ситуација је било много често, годишње најмање три, четири пута и више некада. Од бомбардовања, па све скоро до данас. И сада, последњих месеци, имамо паљевине кола, имамо бомбе на станове, угрожена је безбедност појединих људи. Увек нешто... Ми осећамо да нас нешто вреба,

да нас нешто очекује... Кад је најмирније иза тог мирног периода увек се деси неки инцидент који изазове велику кризу и велики страх у граду" (ж. рођ. 1940. год., интервју вођен 4. децембра 2013. год.).

„Било је оно време ратно... Сад нормализује се стање, само што је тешко за живот овде доста. Доста је тешко. Психички, значи... [...] Стално неке напетости... Оптерећен си психички, не знаш да л' ће да пукне бомба, да л' ће Шиптари да јурну, да л' неће... Само се молиш Богу да прошеташ мирно улицом и да ти ништа не буде. [...] Па било је стање кад су убијани људи овде. Био је хаос значи. Психички је стварно доста тешко да се живи овде. Веруј ми, хаос. Ја гледам, људи који дођу из Београда, нормални људи, зезају се, а овде стално нешто напето. Стално нека напетост, не дај Боже" (м. рођ. 1986. год., интервју вођен 29. јануара 2014. год.).

Говорећи о нарушеним српско-албанским односима који су после поделе Косовске Митровице 1999. године резултирали догађајима чије се последице по Србе у северном делу овог града могу описати као драматичне, поједини испитаници су сматрали да се ови односи, и поред свега, могу поправити и колико-толико вратити на пређашње стање. Ови испитаници су износили уверење да Албанци и Срби једни поред других у миру могу да живе, али да међу собом не треба да се мешају, јер би, како су истицали, српска традиција и обичаји тиме били угрожени: „Ако хоћеш да будемо добро, држи ти твоје, а ја ћу моје, јер ако ми уђеш у кућу не могу ја да прихватим твоје; а пошто ми немамо ту снагу да му наметнемо своје или ћемо да бежимо или да се претопимо, као што су се наши претопили" (м. рођ. 1950. год., интервју вођен 30. јануара 2014. год.). Као могући оквир суживота Срба и Албанаца истицане су традиционалне форме непосредних друштвених веза, на првом месту комшијски односи, за које су поједини испитаници тврдили да међу припадницима ова два народа ратом из 1999. године нису била свуда нарушени:

„Односи међу нама били су доста добри. [...] Кад је кренуло НАТО бомбардовање ове наше комшије Шиптари били су протерани. Нисмо могли да их спасимо. Мислили смо, чак смо и причали између себе, ‚Бог те видео, нећемо више видети ни белу капу, ни булу у димијама'. Јер оде народ. Била су испражњена ова села, али наши хвала Богу нису учествовали у том чишћењу, ни пљачки. Ту се вртела стока њихова, нико није хтео чак ни да узме, ни да закоље. Е то мислим, кад су се они вратили после, то нас је и спасило јер они нису имали неку велику потребу да нам се свете. Нису и захваљујући манастиру Соколици и монахињи мати Макарији, која се веома дипломатски држала. Јер наша су три села Србовац, Грабовац и Рударе једина са десне стране Ибра од Митровице до малтене Лепосавића. Све је то тамо Бајгора која је пуна Шиптара, до Подујева. Тако да је то било реално тешко сачувати да није било Соколице, пошто се Соколица налази у Бољетину, где је Бољетин историјско место Шиптара због Исе Бољетинца који је њихов национални херој, малтене као наш Карађорђе. И онда им је нормално било стало да рашчисте тај простор, али захваљујући мати Макарији, а и нашим комшијама са којима смо у јако доброј вези били у свим ратовима и чували једни друге, овај простор није с леђа ударен" (м. рођ. 1950. год., интервју вођен 30. јануара 2014. год.).

Неки испитаници, пак, били су уверени у то да се обнављању старих веза ни многи Албанци не би противили, и то пре свега они из редова тзв. „обичних људи", којима рат на Косову и Метохији и етничке поделе нису донели ништа добро:

> „Доста је тешко да се живи заједно са њима, поготову после онога што смо проживели са њима, после рата, после тих свих дешавања. Једноставно их због тога посматрамо све једнако, све исто. Не знам, мислим да ипак као раније што се лепо живело са њима може и сада да се живи. Нико не тражи да се ми нешто волимо, љубимо, али можемо бар да се поштујемо, да се не тучемо. [...] Ево сада ћу да ти кажем једну изјаву једног Шиптара кога сам срео пре неког времена. Носили смо неки материјал и пошто нисмо смели да идемо доле, у јужни део, нашли смо тог Шиптара, са својом екипом, да заврши остатак посла. И каже нам он ‚Комшо'... Они нас обично зову *комшо*, Цигани *куме*, а они *комшо*... И каже ‚Комшо, шта нам бре ови урадиште? Таман смо почели да живимо лепо као људи, кад види шта нам урадиште. Нисмо за то криви ми, или ви. То су', каже, ‚криви они са врха власти, косовске и српске'. Ето, то је његова изјава. Они живе у много горој ситуацији него ми, много горој јер они раде за пет евра данас цео дан. Значи баш су у незгодној ситуацији. [...] Тако да верујем да би и они драге воље пристали да живе са нама као раније, али, ето, не да им неко одозго. За то би сигурно била већина старијих људи који немају предрасуде никакве. Значи наши су са њима живели, све лепо, фино, али ови млађи... У млађима је проблем, ваљда ови што су закачили рат и они после њих који су дошли" (м. рођ. 1985. год., интервју вођен 17. јануара 2014. год.).

Док су Албанци због рата и његових последица по српско становништво уопштено посматрани као супротстављена страна, према чијим намерама је изражавано неповерење, њима су у дискурсу испитаника приписиване и извесне позитивне карактеристике, и то углавном оне за које се сматрало да недостају Србима, а због којих су они у односу на ове друге наводно били у предности. Уочавање ових карактеристика смештано је у контекст индивидуалних, свакодневних односа и искустава са Албанцима, који су и сâми испитаници третирали као „реалан ниво живота", на ком се личности појединаца могу „боље упознати какве су". Перцепција Албанаца од стране Срба у северној Косовској Митровици одражавала је у том смислу одређени степен контрастних тонова. Због сукоба са њима, Албанци су, са једне стране, на колективном, апстрахујућем нивоу доживљавани претежно у негативном кључу, док су, са друге стране, међусобни непосредни или посредни контакти у равни која је била далеко конкретнија, „опипљивија", резултирали тиме да у схватањима испитаника припадници ове етничке групе не буду конотирани само са негативног, већ и са позитивног аспекта.

Неколико је особина које су испитаници хвалили код Албанаца. Оне су се доводиле у везу са стрпљењем и тактичношћу, као карактеристикама које су, како је раније речено, доживљаване као средство албанског

експанзионизма у односу на Србе. Албанцима је као врлина приписивана мудрост, односно способност прављења разлике између „правих, кључних вредности" од вредности које су „привидне, краткотрајне, лажне". Испитаници су, поред тога, код Албанаца ценили њихову привржености традицији и патријархалној култури, што им је, како су сматрали, помогло да у односу на Србе буду сложнији, истрајнији, на крају и успешнији. Иако је примарно посматрана у контексту појединачног, непосредног искуства, ова особина је сматрана заслужном и за ситуацију на Косову и Метохији гледано на генералном плану. Као главни резултат привржености патријархалној култури, на првом месту породици и потомству, често је истицан висок наталитет Албанаца, захваљујући чему су они на Косову и Метохији и „превагнули" у односу на Србе. Испитаник родом из села Грабовац (м. рођ. 1950. год, интервју вођен 30. јануара 2014. год.) изнео је на ову тему опажање из личног искуства:

> „Много шта можемо да научимо од ових Шиптара. [...] Ту смо имали комшију Радина, преко брда. Ништа није имао. Није помагала њему Албанија. Али је он имао логику. Кад је мом оцу рекао, једном приликом када је овде свраћао да би продужио преко брда у кућу... Тада га је баба питала за супругу: ‚Како ти је Хајра?' А он је рекао: ‚Вала добро, али ће још једно дете да роди'. – Ауу, баба се препала. – ‚Како Радин, куд ћеш са толиком децом?', јер је већ имао тринаесторо деце. А и Слободан мој вели ‚Тешко је време'. То је било негде шездесетих година... А Радин је рекао тада мом оцу Слободану: ‚Слободан, ја сам сиромах ћовек, још ако немам децу ја сам проп'о'. Та логика, његова и свих људи вуче напред. И није пропао, а Радин је постао најбогатији човек на Косову и Метохији јер од њега седамдесет породица у Митровици данас живи. И међу тим његовим потомцима има много интелектуалаца, и то правих интелектуалаца који су факултете завршили са знањем неколико језика. Који су ишли у Немачку, Шведску, завршили школе... Вредна, радна деца... Штедна..."

Као позитивне особине Албанцима су приписиване марљивост и кроткост. Припадници ове етничке скупине описивани су као вредни радници и добри домаћини. Посебно се наглашавала њихова умешност у трговини и предузетништву. Испитаници су углавном били сагласни са тиме да су Албанци у области пословања веома добри, далеко бољи од Срба, и да су, мада су то понекад нерадо спомињали, од Срба у томе и поштенији. Као врлина, Албанцима је и овде приписивано стрпљење, односно склоност ка томе да посао дугорочно планирају и да постепено стичу иметак, за разлику од Срба који би „све хтели одмах". Албанци ће, како су неки испитаници објашњавали, муштерији увек изаћи у сусрет не би ли га придобили и задржали; неће га преварити или обманути, док се код Срба ту „никада не зна". Овакво стање ствари двоје испитаника, иначе супружника (ж. рођ. 1973. год., интервју вођен 20. јула 2011. год. и м. рођ. 1978. год., интервју вођен 20. јула 2011. год.), приказивало је на следећи начин:

„Кад је у питању трговина, немаш бољих људи од њих. Не можеш да нађеш бољег трговца у свету него што је Шиптар. Они су за то рођени. Кад ти он да реч, он ту реч испуни. То је разлика између Шиптара и нас. Ми кад дамо реч, то је питање да ли ће да се испуни, а кад Шиптар да реч то ће стварно да се испуни“ (м). – „Добро, мало воле и да одглуме. Мало да би испали...“ (ж) – „Али није. Ја знам добро, никада тако није било. Кад ти Шиптар да бесу, то ти је сто посто сигурно. Он ће на своју штету да иде само да ти испуни то што ти је рекао. У томе се разликујемо. Ти кад уђеш у радњу код Шиптара... [...] Кад уђеш и тражиш нешто, ципеле неке на пример... Он ти каже: ‚Немам ја, али дођи овамо‘. Па те ухвати за руку, па те одведе тамо, у десету радњу од њега, код човека који има ципеле“ (м). – „И не мрзи га то да уради“ (ж). – „А ти кад дођеш код Србина, у српску радњу, па питаш ‚Имаш ципеле?‘, а он каже ‚Нема‘, па га ти питаш ко има, а он каже ‚Немам појма‘. Чак и онај до њега да има, он неће да каже. Или ако код Шиптара купиш кило кромпира, он ће на то да ти стави још два кромпира. Да би ти учинио. А кад узмеш код Србина, овај ће гледати да ти са тог што си купио два кромпира скине. У томе се разликујемо“ (м).

Део изнет у претходном саопштењу провлачио се и у исказима више других испитаника. У питању је опажање које се односи на *дату реч*, као морално-вредносну категорију које се, како су испитаници саопштавали, Албанци за разлику од Срба много строжије придржавају. Ово је особина за коју се истицало да Албанцима „служи на част“ и због које су они пословно „добри за сарадњу“. Она је, међутим, у ставовима испитаника често пресликавана и на друге односе, дакле не само на оне који су повезивани са предузетништвом. У контексту српско-албанског сукоба „држање дате речи“ третирано је као један од важних чинилаца на политичком плану, који је, између осталог, умногоме допринео управо томе да Албанци од Срба „узму Косово“. Албанци су са овог аспекта перципирани као страна међу чијим припадницима владају јаснија, строжија правила, сâмим тим и већа слога и посвећеност заједничком циљу. Супротно томе, Срби су карактерисани као страна где због „превртљивости“ и „невере“ нема унутрашње слоге, што за последицу има да „свако вуче на своју страну“, гледајући своје уске, личне интересе.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Истраживање представа о Албанцима код Срба у северној Косовској Митровици показало је да је српско становништво у овом граду свој положај спрам албанске етничке групе доживљавало као супротан у односу на положај пре рата на Косову и Метохији 1999. године и поделе овог града на два дела. Одговорност за овај преокрет пребацивана је на Албанце, којима је приписивано да су према Србима показивали однос какав Срби према њима пре рата нису показивали, а који је био обележен непријатељством,

прогоном и насиљем. Став испитаника обухваћених истраживањем, гледано из наведене перспективе, гласио је да Срби у Косовској Митровици никада нису имали ништа против припадника албанске етничке групе, као и да са њима нису желели да живе у сукобу, већ у каквом-таквом суживоту и међусобном поштовању. Овакво становиште повезивано је са тезом по којој Албанци као припадници другог народа у очима Срба ни пре ни после рата 1999. године нису *a priori* доживљавани као непријатељи, за разлику од албанске стране којој је приписивана кривица за рат, нетрпељивост према српском становништву и одговорност за његово страдање.

Измењени друштвено-политички контекст на Косову и Метохији после рата 1999. године, који се у Косовској Митровици рефлектовао кроз етничку поделу овог града, праћену континуираним албанским притисцима на Србе, утицао је на то да идентитетски дискурс локалног српског становништва буде према Албанцима обележен дистанцом, прожетом осећањима угрожености и неповерења. Резултати истраживања, у том смислу, показали су да су припадници албанске етничке групе у дискурсу испитаника посматрани кроз уопштавајућу призму супротстављених *других*, тако да су им приписиване особине са најчешће дијаметрално различитим предзнаком у односу на особине које су испитаници приписивали себи, односно сопственој, српској етничкој групи. Албанцима су, са једне стране, испитаници приписивали негативне особине, односно карактеристике за које су сматрали да Србима не приличе. Ове особине су код Албанаца уочаване на двоструком нивоу: 1) независно од контаката са Србима („некултурни", „примитивни", „нецивилиозвани") и 2) у контексту међусобних додира (дволични, притворни, лукави, прорачунати, итд.), односно са аспекта односа према Србима који је генерално описиван као непријатељски. Негативне особине приписиване Албанцима, дакле, испитаници су перципирали као особине супротне карактеристикама Срба, што значи да су њиховим наглашавањем, по принципу узајамног контраста, имплицитно указивали на позитивне вредности властитог, српског идентитета. Албанцима су, са друге стране, испитаници приписивали и поједине позитивне карактеристике, и то оне за које су сматрали да припадницима албанске етничке групе у односу према Србима иду у прилог, односно да Србима недостају. И ове карактеристике су третиране у контрасту са српским особинама, а под њима се подразумевало стрпљење, тактичност, мудрост, марљивост, кроткост, држање дате речи.

За резултате презентоване у раду може се рећи да се налазе на трагу резултата ранијих истраживања која су обухватала анализу слике Албанаца у перцепцији Срба на Косову и Метохији у условима измењеног друштвено-политичког контекста на овом подручју после рата 1999. године. Приложена етнографска грађа, дата за период од 2011. до 2014. године, показала је да су Срби у северној Косовској Митровици Албанце доживљавали

превасходно кроз призму поједностављених, стереотипних представа, које су са идентитетског аспекта имплицирале перцепцију припадника албанске етничке скупине као насилника, а припадника своје, српске етничке групе као жртве. Генерализовање као форма мишљења о Албанцима у исказима испитаника обухваћених истраживањем одисало је преплитањем негативних и позитивних ставова о особинама припадника албанске етничке групе, с том одликом да су ови ставови изношени тако да су садржали поређење са доживљајем карактеристика властите групе. Истраживањем је, међутим, добијено више ставова који су у одређеној мери ублажавали контраст између Срба и Албанаца, тако што је њима указивано на елементе социјалног карактера заједничке једнима и другима. Слика Албанаца, напослетку, на извесној сложености добијала је захваљујући ставовима оних испитаника који су о припадницима ове етничке групе говорили кроз перцепцију непосредних веза и личних искустава. На основу наведеног, на светлости дана се појављивао однос према Албанцима који је донекле одударао од преовлађујућих генерализација, што је, са аналитичке тачке гледишта, упућивало на претпоставку по којој слика припадника ове етничке групе у перцепцији Срба у северној Косовској Митровици није била толико поједностављена како се у контексту међусобног конфликта то на први поглед могло да чини.

ИЗВОРИ

Municipal Profiles 2018: *Municipal Profiles 2018*. OSCE Mission in Kosovo.
Уставе Републике Србије 2020: *Уставе Републике Србије*. Београд: Службени гласник.

ШТАМПА

Влашковић 2012: Зоран Влашковић. „Мост стрепње и раздора“. *Јединство*, 18. јун, 12.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2018: Јован Ј. Алексић. „Косовска Митровица после 1999. године: живети у подељеном граду“. *Сан о граду*. Зборник радова. Ур. Емир Кустурица и Александра Вранеш. Вишеград: Андрићев институт, 555-590.
Бојовић 2015: Бошко И. Бојовић. *Косово и Метохија: Етничко насиље у служби великих сила*. Београд: ПАИДЕИА.
Derens 2009: Žan-Arno Derens. *Kosovska zamka*. Beograd: HESPERIAedu.
Đerić 2005: Gordana Đerić. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
Eriksen 2004: Tomas Hilan Eriksen. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Zdravković 2005: Helena Zdravković. *Politika žrtve na Kosovu*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Златановић 2011: Сања Златановић. „Дискурзивно обликовање ‚других': српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту". *Гласник Етнографског института*, бр. 59 (2), 77-87.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на постратном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Ivanović 2008: Zorica Ivanović. „Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse". *Antropologija*, sv. 6, 88-116.

Јевтић 2005: Ђорђе Јевтић. *Етничким насиљем до статуса*. Приштина: Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић".

Marković 2008: Olivera Marković. „Etnički identitet građana srpske nacionalnosti u Kosovskoj Mitrovici". *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Ur. Saša Nedeljković. Kruševac: Baštinik, 185-208.

Mihailović 1998: Srećko Mihailović. „Etnički autostereotipi i heterostereotipi na Kosovu". *Sociologija*, Vol. 40, br. 3, 411-426.

Nedeljković 2008: Saša Nedeljković. „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture Srba na KiM". *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Ur. Saša Nedeljković. Kruševac: Baštinik, 19-73.

Николић и Цветковић 2014: Коста Николић и Срђан Цветковић. *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*. Београд: Институт за савремену историју.

Rajčević 2008: Jelena Rajčević. „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici". *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Ur. Saša Nedeljković. Kruševac: Baštinik, 75-108.

Сикимић 2009: Биљана Сикимић. „Свакодневни живот у Ибарском Колашину". *Ибарски Колашин – природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 117-149.

Филиповић 1937: Миленко С. Филиповић. „Етничке прилике у Јужној Србији". *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*. Скопље: Штампарија „Јужна Србија", 387-497.

Hofbauer 2009: Hannes Hofbauer. *Eksperiment Kosovo: Povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros Plus.

Džuda 2002: Tim Džuda. *Kosovo: Rat i osveta*. Beograd: Samizdat B92.

Šuvaković 2010: Miško Šuvaković. *Diskurzivna analiza: Prestupi i/ili pristupi diskurzivne analize filozofiji, poetici, estetici, teoriji i studijama umetnosti i kulture*. Beograd: Orion Art: Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF ATTITUDES ABOUT ALBANIANS AMONG SERBS IN THE NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

In this paper the author presents a part of the results of field research conducted among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica between 2011 and 2014. The motive of the research was to offer a contribution to the understanding of the position of the Serbs in this city in the conditions of the altered socio-political context after the war on Kosovo and Metohija in 1999. A part of the research was paid to the problem of the image of Albanians in the perception of Serbs in the context of mutual conflict and the division of Kosovska Mitrovica into two parts – northern, majorly Serbian, and southern – majorly Albanian. This topic has imposed itself practically from the very beginning of the research, due to the fact that the Serbs in Kosovska Mitrovica generally defined their everyday life after the war in 1999 through the picture of division towards Albanians.

Theoretically, the research was relied on the concept of ethnic identity, or ethnicity. Starting from Roland Barthes' interpretation of this phenomenom, according to which it is reflective, what means defined by *boundaries* as a social product arising from the need of groups to differentiate between each other, the aim of the research was to provide ethnographic material useful for understanding the identity position of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the conditions of conflict with Albanian ethnic group. Methodologically viewed, the research was conducted by using an anthropological approach, which meant that the studied problem was analyzed at the interpersonal level and through the experiences of individuals. Attention was focused on the discourse, which means that the research topic was observed from the point of view of the testimonies of the respondents included in the research. The testimonies of the respondents were obtained by using in-depth, ie qualitative research methods, in the first place formal and informal interviews.

The research showed that the identity discourse of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica towards Albanians was marked by distance, imbued with feelings of threat and distrust. Members of the Albanian ethnic group were observed through the generalizing prism of opposing *others*, so that they were attributed characteristics with most often diametrically different sign compared to the characteristics that the respondents attributed to themselves, to their own, Serbian ethnic group. On the one hand, the respondents attributed negative characteristics to Albanians, which they considered as not appropriate for Serbs. These characteristics were observed at a double level: 1) regardless of contacts with Serbs ("uncultured", "primitive", "uncivilized"); and 2) in the context of mutual contacts (hypocritical, pretentious, cunning, calculated, etc), ie from the aspect of the attitude towards Serbs which was generally described as hostile. Negative characteristics attributed to Albanians respondents perceived as features opposite to the characteristics of Serbs, which means that by emphasizing them, according to the principal of mutual contrast, they implicitly pointed to the positive values of their own, Serbian identity. On the other hand, the respondents attributed certain positive characteristics to Albanians, namely those that they considered to be in favor of members of Albanian ethnic group in relation to Serbs, which the Serbs lacked. These characteristics were also treated in contrast to Serbian characteristics, and they meant patience, tact, wisdom, diligence, meekness, keeping a given word.

The results presented in the paper upgrades the results of previous research that included the analyses of the image of Albanians in the perceptions of Serbs in Kosovo and Metohija in the conditions of the altered socio-political context in this area after the war in 1999. Presented ethnographic material, obtained in period between 2011 and 2014, showed that Serbs in Northern Kosovska Mitrovica perceived Albanians primarly through the prism of simplified ideas, which viewed from identity aspect implied the perception of members of the Albanian ethnic group as violent, and members of their own, Serbian ethnic group as victims. Generalization as a form of opinion about Albanians in the statements of respondents was coloured with the intertwining of negative and positive attitudes about the characteristics of members of the Albanian ethnic group, with the fact that these attitudes were expressed in such a way as to compare the characteristics of their own group. Yet, the research obtained several views which softened the contrast between Serbs and Albanians, by pointing out the elements of a social character common to each other. The image of Albanians, in the end, gained some complexity thanks to the attitudes of those respondents who spoke about members of this ethnic group through the perception of direct connections and personal experiences. This brought to light the attitude towards Albanian that in some measure deviated from the prevailing generalizations, which, from an analytical point of view, suggested that the image of members of this ethnic group in the perception of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica was not as simplified as in the context of mutual conflict it might seem so at first glance.

Key words: ethnic identity, Serbs, Albanians, Kosovska Mitrovica, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 30. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 050БАШТИНА"1991/2020"
014.3:37БАШТИНА"1991/2020"
doi: 10.5937/bastina31-31101

Pregledni rad

*Živorad M. MILENOVIĆ**

*Vesna Lj. MINIĆ***
University of Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Teacher Education

TOPICS RELATED TO EDUCATION IN *BAŠTINA* JOURNAL BETWEEN 1991 AND 2020

Abstract: Education has always been socially conditioned. On the one hand, everything that happens in society necessarily reflects on the education process, and on the other hand, all changes in education cause changes in society. *Baština* journal, which used to be published by the Institute for the Study of Culture of Serbs, Montenegrins, Croats and Muslims in Priština from 1991 to 1997, and by the Institute for Serbian Culture in Priština since 1998, which has now been based in Leposavić since 1999, publishes papers in the field of social and humanistic sciences. These papers most often discuss topics in the field of *Literature, History, History of Culture, Ethnology, Political Science and Sociology*, and occasionally in the field of *Ethnomusicology, Demography, Archeology, Art, Art History, Language, Literature and Aesthetics*, while one journal issue published a special topic – *Vladeta Vuković's Works*. The journal has so far also included *Discussions and Review*, *Chronicles* and *Composition*. In this paper, the co-authors investigate the representation of education-related topics, as well as the character, scope and intensity of these topics in the *Baština* Journal from the first edition in 1991 to the latest edition in 2020. A retrospective study of scientific and professional papers showed that a total of 63 papers were published that directly and indirectly study education, primarily in the field of the history of pedagogy, general pedagogical topics and other education-related issues. These topics were mostly published within the *History of Culture* pillar. As a separate topic, *Education* was present only in two issues in 2007 and in one issue in 2009 and in the last two issues in 2020 within the *Pedagogy* course.

Key words: history of culture, history, education, pedagogy, history of education.

* Ванредни професор, zivorad.milenovic@pr.ac.rs
** Ванредни професор, minic.vesna@gmail.com

INTRODUCTION

Pedagogy has been dealing with education for the longest and most thoroughly, including its most crucial and categorical concepts and/or terms. Starting from the social significance of education, the education topic as a social category is also dealt with by philosophy, sociology, psychology, andragogy, and more broadly by other scientific disciplines, because they "... allow to clearly distinguish the subject area of *Pedagogy* from the subject of study of related scientific fields..." (Kulić et al. 2019: 59). This study provides an overview of the representation of topics related to education in the *Baština* Journal, which, despite publishing topics in the field of social and humanistic sciences, between 1991 and 2020 has not sufficiently published topics in the field of *Pedagogy*, which is seen as the most general science of education and its *core*. The papers published so far have mainly discussed the issue of the history of education and the overview of the work of primary and secondary schools in Kosovo and Metohija, or only certain aspects of education and teaching have been studied and the results obtained would be correlated with other aspects of social life and work in the area of Kosovo and Metohija, primarily with the national identity of Serbs in Kosovo and Metohija and in the Republic of Serbia (Jeremić, Milenović 2020; Milenović, Minić 2019) and similar issues. For this reason, it seems reasonable to study both topics in the *Baština* Journal, primarily starting from the undisputed importance of education and overall education system in Kosovo and Metohija in today's complex sociopolitical living conditions and above all the survival of Kosovo and Metohija and the Serbian people living in Kosovo and Metohija.

By analyzing the topics in 52 volumes published so far and 63 papers published which discussed the topics related to education, it can be seen that they mainly studied various aspects of education within the following courses: *History of Culture* - 38 papers; *History* - 8 papers; *Pedagogy* - 5 papers; 3 papers in the field of *Education and Ethnomusicology* each; *Political Science and Sociology* - 2 papers; and 1 paper each in the field of *Language, Art History, Literature* and a Special Topics - *Vladeta Vuković's Works.*

By analyzing the papers by year of publication, all papers could be grouped into two separate periods: 1) from 1991 to 2006, in which only three papers were published, 2 of which were in the field of history and one covered a special topic - *Vladeta Vuković's Works*; and 2) from 2007 to 2020, when 59 papers were published. This difference is based on the fact that until 2006, The Institute for the Study of Culture of Serbs, Montenegrins, Croats and Muslims (since 1998 it is called the Institute for Serbian Culture) did not have any researchers in the field of *Pedagogy* as a science. In 2007, Mirjana Simić started working at the Institute of Serbian Culture as a researcher, and she published a significant number of papers. The relocation of the Faculty of Teacher Education

of the University of Priština from Prizren to Leposavić in 1999 also contributed to this, whose teachers and associates published a number of papers related to educational topics. Further on, this study will provide a more thorough analysis of the topics published in the field of education in the *Baština* Journal.

GENERAL TOPICS RELATED TO PEDAGOGY

Issues in the field of preschool pedagogy, school pedagogy, didactics and methodology of pedagogical research are directly studied in only nine topics published in the *Baština* Journal. One paper was published in the field of preschool pedagogy. In 2018, Vesna Minić published a paper entitled *The Significance and Application of Didactic Games in Preschool and Primary School Age.* This paper emphasized the importance of play in the education of preschool children. The difference in the understanding of children's play in the past is especially highlighted, when it was considered entertainment and fun compared to modern understandings according to which play is "… a spontaneous and natural state of a child and its inner need for activity ..." (p. 279), which ensures that preschool children acquire knowledge during various activities in preschools.

Two papers have been published in the field of *school pedagogy*. One paper which simultaneously discusses the issues in the field of school pedagogy and inclusive education can also be included in this group. The first paper studies the role of the school pedagogue in instruction, with special reference to their role in today's school, which is being constantly reformed (Simić 2012b). Another paper studies the peer violence issue, which was considered of great importance in the first decade of the 21st century. In this context, the paper presents the importance and role of programs for the prevention of peer violence, and the family and school as the most important factors in preventing peer violence (Bazić 2014). One more paper dealt with inclusive education issues, where the importance of creating conditions for its efficient implementation in today's school is particularly emphasized (Simić 2014a).

During the period studied, two papers with topics from the field of Didactics were published in the *Baština* Journal. The first paper deals with above-average students, and in it the co-authors rightly point out that in today's school, more attention is paid to problematic students than to above-average students. In order to work more efficiently with these students, the paper presents different types of classes in working with above-average students (Jovanović, Minić 2018). The same co-authors studied another interesting topic in the field of Didactics, which refers to an innovative type of instruction in today's school. By presenting integrated instruction, the co-authors highlight the connection between learning topics and the need for an integrative approach to instruction

in today's school (Minić, Jovanović 2020). In the field of pedagogical research methodology, three papers have been published in the *Baština* Journal. These studies dealt with the selection of models and procedures of methodological research (Tančić, Lazović Jović 2018); methodological issues of comparative research in pedagogy (Simić 2012a); and methodological issues of research in the history of pedagogy (Bazić 2011). It is important to mention the paper written by Natasa Nikolić and Radovan Antonijević (2020) in which education is studied as a factor of cultural reproduction and cultural production, with special emphasis on the importance of formal, non-formal and informal education and learning.

TOPICS RELATED TO THE HISTORY OF PEDAGOGY

Most of the topics in the field of education belong to the field of the history of pedagogy. All topics can be divided into two main groups. The first group includes topics in which general questions from the history of pedagogical ideas are studied. The foundational concept of intellectual education was studied in the works of John Locke and Jean-Jacques Rousseau, as the most important representatives of pedagogy in the transition from the period of utopian socialists to the period that is characterized by the individual education (Bazić 2009a). After an individual study of their pedagogical ideas in the field of intellectual education, a comparative analysis of their ideas was given, which showed that there are numerous similarities and differences between them (Bazić 2010). In one of the topics, the perceptions of Serbian Herbartians about the goal and, above all, the objectives of education were studied, which is certainly important for a better understanding of the goal of education and concretization of the goal of education, but also the objectives of education in that period (Arsić, Radojević 2019).

The majority of topics published during the reference period is in the field of development of school, school ideas and education, mainly in the area of Kosovo and Metohija, but also in some other areas of Serbia. Following such an approach, the study will first present topics in which the history of education in central Serbia and neighboring countries has been studied. In one of the studied topics, educational and cultural conditions in Old Serbia in the period from the Congress of Berlin to 1912 are shown, during which, in addition to general decisions made at the Congress, the economic and political opportunities under the Young Turks were pointed out, especially the efforts and activities of church and school municipalities (Lekić 1995). Olga Nikolić (1996) studied a particularly interesting topic, on the rights and responsibilities of teachers in Old Serbia and Macedonia. By studying mainly archival material, the paper presents the key issues that teachers encountered in that period, which are to some extent similar

to the issues teachers are faced with now as well, including the status of teachers, i.e., their position, which was mostly only legal and financial, and their salaries, which depended on numerous factors and were generally low. Problems related to school management and school certificates in schools in Old Serbia and Macedonia were also presented.

Aleksandar Stamatović's (2007) paper presents learning topics about Kosovo and Metohija that were part of textbooks in Montenegro until 1916, which also contain numerous details related to school and education in Kosovo and Metohija during that period in history. Among other topics in which the status of school and education in central Serbia were studied, it is necessary to mention papers in which the historical significance of the cultural and educational policy of the City of Vranje was studied, pointing out the main values of education in Vranje and its significance (Bazić 2008b); the development of primary education in Serbia from 1804 to 1839 (Bazić 2014); literacy of people living in Kraljevo in the post-war period after the end of the Second World War between 1945 and 1950 (Bondžić 2018); and there were also some discussions about the Lyceum in Kezmarok which was particularly important for the history of Serbian education, and attended by members of other nations (Germans, Hungarians, Romanians and others), and Branislav Konjević (1918) presented it in his works as an institution where in addition to gaining knowledge, students get used to work and are taught respect for order and discipline.

Within the topics from the field of the history of education in the area of Kosovo and Metohija, the historical problems that education had to face with in certain regions were studied, as well as in individual examples from the history of certain schools from different cities of Kosovo and Metohija. One study discussed the education of Serbs in Kosovo and Metohija between 1897 and 1898, and it especially emphasized that the Serbian government at that time period recognized the importance of creating intellectual elite in Kosovo and Metohija, which required educated teachers. Starting from the stated fact, significant attention was paid to the professional development of teachers of that time (Simić 2014b). The role and importance of education in Kosovo and Metohija, covering a wider area, was also studied in a paper written by Ljiljana Tešmanović and Siniša Dostić (2018). Their paper offered a comparative analysis of education in the past and at the present period, including the main similarities and differences, and the undisputed importance of education in Kosovo and Metohija, which was constantly improved and modernized.

A researcher at the Institute for Serbian Culture in Pristina, now based in Leposavić, Mirjana Simić, made a significant contribution to the study of education in Kosovo and Metohija in the *Baština* Journal. In her papers, she at first studied the history of education in certain regions in Kosovo and Metohija. Her papers study education in the area of Kosovska Mitrovica, more specifically,

primary education since its initiation in 1925 (Bazić 2009b) and the secondary education system in Kosovska Mitrovica from 1919 to 1933 (Bazić 2009c). Primary education in Zvečan (Bazić 2007a) and primary education in the area of Lešak (Bazić 2007b) are also studied. In the published papers, she also shows the historical dimension of certain schools in Kosovo and Metohija, based on historical and archival sources. She also emphasized how important it was that the theological school in Prizren was founded and worked in the period from 1871 to 1912 (Bazić 2008a), as well as the importance of the public civic school in Uroševac (Bazić 2010); the statistical overview of the Pristina high school in the period from 1919 to 1921 is also shown (Bazić 2011).

Some other authors used historical material and archival sources to publish papers related to the history of education in the area of Kosovo and Metohija. In one of them, the humanitarian and educational role of the women's craft school in Pristina from 1919-1944 was presented, which has shown that great importance was attached to the education of women in Serbia and in Kosovo and Metohija at the end of the 19th century, and this trend continued further on (Vidosavljević, Krulj Drašković 2014). The activities of the women's school in Peć in the period from 1920 to 1941 were presented in a similar way (Vidosavljević, Krulj 2019); craft school of The Circle of Serbian Sisters (Serbian: Kolo Srpskih sestara) in Uroševac, with special emphasis on its humanitarian role (Vidosavljević 2016); women's craft school in Đakovica (Vidosavljević 2015); Kosovo Mitrovica branch of the women's craft school (Vidosavljević 2013); activity of the women's craft school in Prizren (Virijević 2008); and education in Prizren in the period from 1906. to 1909. (Simić 2013).

In two papers written in the reference period important for our study, people important for the development of education in Kosovo and Metohija and their pedagogical work are presented. One of the works is part of a special thematic unit of the 2001 issue of the *Baština* Journal, which presented the entire work of Vladeta Vuković. That journal issue presented the educational and edificatory work of this important person of Kosovo and Metohija and the whole of Serbia, on which occasion the importance of his pedagogical work was particularly emphasized (Vukićević 2001). In another paper, the first teacher from Prizren and Niš, Nasta Dimitrijević, was spoken about. This teacher, who worked in Prizren until 1844, was notable for the fact that in 1845 in Niš she was appointed a teacher in the first mixed-gender school, which later, due to school reform, grew into a six-year female school (Vidosavljević, Stakić 2015).

The recent history of education in Serbia, especially in the area of Kosovo and Metohija, is presented in the *Baština* Journal mainly through a review of specific primary schools in the area of northern Kosovo. The credit for this thorough overview of education in the north of Kosovo and Metohija belongs to the teacher of Didactics at the Faculty of Teacher Education in Prizren with

a temporary seat in Leposavić, Petar Rajčević, PhD. This zealous individual presented the potential of most primary schools in the area of northern Kosovo and Metohija in recent history: Primary school in Leposavić (Rajčević 2014); Vuk Karadžić Primary School in Sočanica (Rajčević 2015); Stana Bačanin Primary School in Leško (Rajčević 2016); Vuk Karadžić Primary School in Zvečan (Rajčević 2017); Banović Strahinja Primary School in Banjska (Rajčević 2018a); Saint Sava Primary school in Žerovnica (Rajčević 2018b); Saint Sava Primary School in Kosovska Mitrovica (Rajčević 2019); and Branko Radičević Primary School in Kosovska Mitrovica (Rajčević 2020). In addition to presenting the organization and activities of the schools and their regional departments, curricula, teaching staff, he particularly highlighted the evaluation and academic success of students at the end of the school year in which he studied these schools. In addition to Petar Rajčević, Slaviša Biševac and Dušan Manojlović (2018) also gave an overview of Zupčanski Primary School, one of the older schools in Stari Kolašin, which was founded in as early as 1923.

In addition to overviews of specific primary schools in the *Baština* Journal, two papers were published in which the education of the population in recent history in a broader area was presented. The first study discussed the education of the population of Gadžin Han which is part of Zaplanje municipality located in the area of the City of Nis and is considered one of the most underdeveloped if not the least developed municipality in the Republic of Serbia. The study actually shows the fate of small rural schools in this area, as well as the fate of small rural schools in other parts of the Republic of Serbia and Kosovo and Metohija, the number of which is decreasing every year (Milenović 2013). Another study presented a comparative analysis of the education status of female population from the Vlach region of Homolje and the Metohija parish of Gora (Milenović 2012). This study presented a comparative analysis that showed that the female population of the Vlach region of Homolje is more educated, but that the female population of the Metohija parish of Gora has a more positive attitude towards education.

OTHER TOPICS RELATED TO THE FIELD OF EDUCATION

In addition to general topics related to the field of education, 13 papers have been published in the *Baština* Journal in the past period, which studied different aspects of education. Most of these papers discussed the problems of music teaching in primary school. One of them studies the historical development of Serbian spiritual music and its significance for teaching music in school (Cicović Sarajlić and Pavlović 2018). Other papers related to the field of music instruction studied music literacy in primary school (Pavlović and Kovač 2016) and solfeggio music teaching (Ilić and Milovanović 2019). In some papers,

music education is brought into the context of traditional folk art (Pavlović, Cicović Sarajlić 2014 and 2015) and is shown as important for the development of national identity and identity of the Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia (Jeremić and Milenović 2020).

The Serbian Orthodox Church has always played a significant role in preserving the religion, language and Orthodox population in Kosovo and Metohija. Orthodox teaching and the Orthodox Catechism are studied in three papers in the *Baština* Journal. The first paper indicates the didactic and educational value of The Nomocanon of Saint Sava (Rajčević 2017). The second paper provides an overview of the results of an empirical research that talked about the importance of Orthodox catechism instruction for educating students to value peace and democracy (Milenović, Milovanović 2018). The third paper presents Orthodox teaching in the light of literary work and psychological theory (Ahmetagić 2012). Other papers that discuss various education-related issues specifically studied physical education and sports (Gajić, 2020, Ratković 2020); social topics in nature and society lessons and their contribution to the development of national identity for the Serbian people in Kosovo and Metohija and in the Republic of Serbia (Milenović, Minić2019); and lexicology in curricula in school textbooks (Mihajlović 2019).

CONCLUSION

This paper provides an overview of topics related to education that have been published in the *Baština* Journal between 1991 and 2020. So far, the *Baština* Journal has published 52 volumes which encompassed various topics: *Literature, History, History of Culture, Ethnology, Political Sciences, Sociology, Ethnomusicology, Demography, Archeology, Art, Art History, Language, Literature, Aesthetics, Chronicle, Composition and Reviews and Discussions.* By analyzing the topics discussed in the volumes published so far, 63 papers published discussed the topics related to education: *History of Culture* - 38 papers; *History* - 8 papers; *Pedagogy* - 5 papers; 3 papers in the field of *Education and Ethnomusicology* each; *Political Science and Sociology* - 2 papers; and 1 paper each in the field of *Language, Art History, Literature* and a Special Topics - *Vladeta Vuković's Works.*

The observed period can be divided into two periods. The first is from 1991. to 2006, when only four papers were published. Other papers were published between 2007 and 2020. A significantly higher number of papers related to education were published in the latter period because researchers in the field of pedagogy were employed at the Institute of Serbian Culture and due to the relocation of the Faculty of Teacher Education from Prizren to Leposavić in 1999. The majority of papers discussed topics related to the history of pedagogy. There was a smaller number of papers related to general pedagogical topics, and a number of papers also studied

different aspects of education. Starting from the fact that the Institute for Serbian Culture is a multidisciplinary institution, and the *Baština* Journal is a periodical publication which includes papers in the field of social and humanistic sciences, including Pedagogy, it can be concluded that so far a small number of papers dealing with the education topic have been published in this journal, therefore, there is the need to include more topics related to education in the *Baština* Journal in the future.

Based on the analysis of all published papers in the *Baština* Journal in the last thirty years, it can be noticed that these are mainly papers related to the cultural heritage of Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia and the development and strengthening of the national identity of Serbs in Kosovo and Metohija. The largest number of papers was the result of scientific research within the framework of scientific projects realized so far financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. These are: 1) *Spiritual phenomena and creations by the Serbian people in Kosovo and Metohija from the 15th to the 20th century*, registration number 148020, conducted between 2006 and 2010, and 2) *Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija*, registration number 179028, which is being conducted since 2010. The results of this theoretical study have shown that, on the one hand, education is an important aspect of social activity, which in the observed period from 1991 to 1920 in the area of Kosovo and Metohija has been one of the most important fields of development and strengthening of the cultural and national identity of Serbs in Kosovo and Metohija, and on the other hand there is the need for a more thorough analysis of education of Serbs in Kosovo and Metohija as an important component of cultural heritage of Kosovo and Metohija and Serbia. All this creates an excellent basis for some future research on this issue and for the realization of some future scientific projects that will be realized by the Institute for Serbian Culture in Priština - Leposavić.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was written as part of science two projects which have been funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia since 2010: 1) *Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija*, ID 179028; an 2) *Kosovo and Metohija between national identitety and euro integrations*, ID III-47023.

This paper was written as part of science two projects funded by the Ministry of Education and Culture of the Republic of Srpska (Bosnia and Herzegovina): 1) *The development of software for identifying talent in students*, ID 19/6-020/961- 26/1; and 2) *Software support for prediction of student success in studying*, ID 19/6-020/961-27/18.

LITERATURE

Arsić and Radojević 2019: Zvezdan Arsić and Tatjana Radojević, Shvatanja srpskih herbartovaca o cilju i zadacima vaspitanja. *Baština*, 29(49), 387-399.

Ahmetagić 2012: Jasmina Ahmetagić, Greh solipsizma: pravoslavno učenje o grehu psihološke teorije narcizma. *Baština*, 22(33), 33-46.

Bazić 2014: Bojana Bazić, Edukativni programi za prevenciju vršnjačkog nasilja – škola i porodica kao bitan faktor. *Baština*, 24(37), 267-277.

Bazić 2014: Bojana Bazić, Razvoj osnovnog obrazovanja u Srbiji od 1804-1839. godine. Baština, 24(37), 367-375.

Bazić 2011: Mirjana Bazić, Značaj i statistički pregled rada prištinske gimnazije u periodu od 1919. do 1921. *Baština*, 21(30), 175-185.

Bazić 2011: Mirjana Bazić, Metodološki problemi istraživanja u istoriji pedagogije. *Baština*, 21(31), 275-293.

Bazić 2010: Mirjana Bazić, Komparativna analiza koncepcija intelektualnog vaspitanja Džona Loka i Žan-Žak Rusoa. *Baština*, 20(29), 129-141.

Bazić 2010: Mirjana Bazić, O značaju državne građanske škole u Uroševcu. *Baština*, 20(28), 231-247.

Bazić 2009a: Koncepcija intelektualnog vaspitanja Džona Loka i Žan-Žak Rusoa. *Baština*, 19(29), 129-141

Bazić 2009b: Mirjana Bazić, Osnovno školstvo u Mitrovici od nastanka 1925. godine. *Baština*, 19(26), 337-347.

Bazić 2009c: Mirjana Bazić, Srednjoškolski sistem obrazovanja u Kosovskoj Mitrovici od 1919. do 1933. godine. *Baština*, 19(27), 163-176.

Bazić 2008a: Mirjana Bazić, Značaj osnivanja bogoslovske škole u Prizrenu u periodu od 1871. do 1912. godine [The Significance of Founding the Theological School in Prizren between 1871 And 1912]. *Baština*, 18(25), 253-264.

Bazić 2008b: Mirjana Bazić, Istorijski značaj i prosvetna politika Grada Vranja. *Baština*, 18(24), 253-260.

Bazić 2007a: Mirjana Bazić, Iz istorije osnovnog školstva u Zvečanu. *Baština*, 17(23), 397-402.

Bazić 2007b: Mirjana Bazić, Iz istorije osnovnog školstva u Lešku. *Baština*, 17(22), 217-230.

Biševac and Manojlović 2018: Slaviša Biševac and Dušan Manojlović, Osnovna škola „Zupčanski". *Baština*, 28(44), 343-365.

Bondžić 2018: Dragomir Bondžić, Opismenjavanje stanovništva u Kraljevu 1945-1950. *Baština*, 28(46), 349-364.

Cicović Sarajalić, Pavlović 2018: Dragana Cicović Sarajlić, Biljana Pavlović, Istorijski razvoj srpske duhovne muzike i njen vaspitni značaj u nastavi muzičke culture. *Baština*, 28(45), 427-446.

Gajić 2020: Ivanka Gajić, Značaj permanetnog učenja u sportu. *Baština*, 30(51), 497-512.

Ilić, Milovanović 2019: Petar Ilić, Boško Milovanović, Funkcionalna metoda Miodraga A. Vasiljevića u realizaciji početne nastave solfeđa. *Baština*, 29(47), 445-456.

Jeremić, Milenović 2020: Biljana Jeremić, Živorad Milenović, Društveni kontekst nastave muzičke kulture u funkciji negovanja tradicionalnog narodnog stvaralaštva Srba. *Baština*, 30(52), 441-461.

Jovanović, Minić 2018: Marija Jovanović, Vesna Minić, Vrste nastavnog rada sa darovitim učenicima u redovnoj nastavi. *Baština*, 28(46), 125-142.

Konjević 2018: Branislav Konjević, Značaj Kežmarskog Liceja za istoriju srpskog školstva. *Baština*, 28(44), 331-342.

Kulić et al. 2019: Radivoje Kulić, Radimir Arsić, Petar Rajčević and Vesna Minić, Pedagogija – temeljna pitanja. Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje u Prištini – Leposaviću i Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću.

Lekić 1995: Novica Lekić, Prosvetno-kulturne prilike u Staroj Srbiji od Berlinskog kongresa do 1912. godine. *Baština*, 5(6), 113-136.

Milenović 2013: Živorad Milenović, Obrazovanje u selima zaplanjske opštine Gadžin Han. *Baština*, 23(35), 295-312.

Milenović 2012: Živorad Milenović, Uporedna analiza obrazovanja ženskog stanovništva u selima vlaške regije Homolje i metohijske župe Gora. *Baština*, 22(33), 233-249.

Milenović 2010: Živorad Milenović, Obrazovanje goranske etničke zajednice na Kosovu i Metohiji od 1918. do danas. *Baština*, 20(28), 223-230.

Milenović, Milovanović 2018: Živorad Milenović, Boško Milovanović, Nastavnici osnovnih škola Pčinjskog okruga o doprinosu nastave Pravoslavnog katihizisa u vaspitanju i obrazovanju učenika za mir i demokratiju. *Baština*, 28(45), 411-424.

Milenović, Minić 2019: Živorad Milenović, Vesna Minić, Društveni sadržaji u nastavi prirode i društva i razvoj identitetske pripadnosti srpskom narodu na Kosovu i Metohiji i Republici Srbiji. *Baština*, 29(49), 401-418.

Minić, Jovanović 2020: Vesna Minić, Marija Jovanović, Integrativna nastava u savremenoj školi. *Baština*, 30(50), 373-385.

Minić 2018: Vesna Minić, Značaj i primena didaktičkih igara u predškolskom i osnovnoškolskom uzrastu. *Baština*, 28(44), 279-293.

Mihajlović 2019: Milica Mihajlović, Leksikologija u nastavnim planovima i programima u školskim udžbenicima. *Baština*, 29(47), 85-102.

Nikolić, Antonijević 2020: Nataša Nikolić, Radovan Antonijević, Obrazovanje kao faktor kulturne reprodukcije i kulturne produkcije. *Baština*, 30(51), 483-496.

Nikolić 1996: Olga Nikolić, Pravo i dužnosti učitelja u Staroj Srbiji i Makedoniji. *Baština*, 6(7), 123-137.

Pavlović, Kovač 2016: Biljana Pavlović, Anđelka Kovač, Muzičko opismenjavanje učenika u trećem i četvrtom razredu osnovne škole (po osnovama muzučkog folklora Kosova i Metohije). *Baština*, 26(40), 133-151.

Pavlović, Cicović Sarajlić 2015: Biljana Pavlović, Dragana Cicović Sarajlić, Muzički folklor Sirinićke župe u nastavi muzičke kulture. *Baština*, 25(38), 231-247.

Pavlović, Cicović Sarajlić 2014: Biljana Pavlović, Dragana Cicović Sarajlić, Narodno muzičko stvaralaštvo Gnjilana u osnovnoškolskoj nastavi muzičke kulture umetnosti. *Baština*, 24(36), 351-365.

Rajčević 2020: Petar Rajčević, Rad Osnovne škole „Branko Radičević" u Kosovskoj Mitrovici i uspeh na kraju 2016/2017. i 2017/2018. školske godine. *Baština*, 30(52), 463-474.

Rajčević 2019: Petar Rajčević, Osnovna škola „Sveti Sava" u Kosovskoj Mitrovici i uspeh na kraju 2016/2017. i 2017/2018. školske godine. *Baština*, 29(48), 421-435.

Rajčević 2018a: Petar Rajčević, Osnovna škola „Banović Strahinja"– Banjska. *Baština*, 28(44), 315-329.

Rajčević 2018b: Petar Rajčević, Osnovna škola „Sveti Sava" u Žerovnici. *Baština*, 28(45), 395-410.

Rajčević 2017a: Petar Rajčević, Didaktičnost i vaspitno-transferična vrednost sadržaja. Zakonopravila Svetog Save. *Baština*, 27(42), 199-213.

Rajčević 2017b: Petar Rajčević, Razvojni put Osnovne škole „Vuk Karadžić" Zvečan i uspeh u 2016/2017. godini. *Baština*, 27(43), 135-147.

Rajčević 2016: Petar Rajčević, Razvojni put osnovnog školstva u Lešku i okolini i stanje u Osnovnoj školi „Stana Bačanin" na kraju 2014/2015. školske godine. *Baština*, 26(40), 155-171.

Rajčević 2015: Petar Rajčević, Rad osnovne škole u Sočanici i njenih izdvojenih odeljenja. *Baština*, 25(39), 249-262.

Rajčević 2014: Petar Rajčević, Osnovna škola „Leposavić" – vežbaonica Učiteljskog fakulteta. *Baština*, 24(37), 249-265.

Ratković 2020: Tamara Ratković, Fenomenologija sporta u savremenom društvu. *Baština*, 30(52), 431-440.

Simić 2014a: Mirjana Simić, Uslovi za efikasno sprovođenje inkluzivnog vaspitanja i obrazovanja. *Baština*, 24(36), 327-337.

Simić 2014b: Mirjana Simić, Školstvo kod Srba na Kosovu i Metohiji u periodu 1897-1898. godine. *Baština*, 24(37), 237-247.

Simić 2013: Mirjana Simić, Škola u Prizrenu u periodu od 1906. do 1909. godine. *Baština*, 23(35), 269-278.

Simić 2012a: Mirjana Simić, Metodološki problemi komparativnih istraživanja u obrazovanju. *Baština*, 22(33), 251-268.

Simić 2012b: Mirjana Simić, Uloga pedagoga u školskom vaspitno-obrazovnom procesu. *Baština*, 22(32), 197-207.

Stamatović 2007: Aleksadar Stamatović, Tematika Kosova i Metohije u prosvetnoj politici i udžbenicima Crne Gore do 1916. godine. *Baština*, 17(23), 379-395.

Tančić, Lazović Jović 2018: Dragan Tančić, Emina Lazović Jović, Problemi izbora modela i procedura metodoloških istraživanja. *Baština*, 28(46), 187-199.

Tešmanović, Dostić 2018: Ljiljana Tešmanović, Siniša Dostić, Uloga i značaj obrazovanja na prostoru Kosova i Metohije nekad i sad. *Baština*, 28(44), 295-314.

Vidosavljević, Krulj Drašković 2014: Slađana Vidosavljević, Jelena Krulj Drašković, Humanitarna i obrazovna uloga ženske podružnice i njene zanatske škole u Prištini od 1919-1944. Godine. *Baština*, 24(36), 339-350.

Vidosavljević, Krulj 2019: Slađana Vidosavljević, Jelena Krulj, Vaspitno-obrazovna delatnost ženske škole u Peći (1920-1941). *Baština*, 29(47), 477-488.

Vidosavljević 2016: Slađana Vidosavljević, Obrazovna i humanitarna uloga ženske zanatske škole Kola srpskih sestara u Uroševcu. *Baština*, 26(40), 173-183.

Vidosavljević 2015: Slađana Vidosavljević, Delatnost ženske zanatske škole u Đakovici (1922-1941). *Baština*, 25(38), 131-142.

Vidosavljević, Stakić 2015: Slađana Vidosavljević, Mirjana Stakić, Prva prizrenska i niška učiteljica – Nasta Dimitrijević (1816-1886). *Baština*, 25(39), 161-169.

Vidosavljević 2013: Slađana Vidosavljević, Kosovskomitrovička ženska podružnica i njena zanatska škola. *Baština*, 23(35), 279-293.

Virijević 2008: Vladan Virijević, Delatnost ženske zanatske škole u Prizrenu 1919-1928. godine. *Baština*, 18(25), 173-182.

Vukićević 2001: Vukosav Vukićević, Vladeta Vuković kao pedagog. *Baština*, 11(12), 37-41.

Живорад М. МИЛЕНОВИЋ
Весна Љ. МИНИЋ

ТЕМЕ ИЗ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА У ЧАСОПИСУ БАШТИНА

Резиме

У раду је дат преглед тема из области образовања и васпитања које су до сада објављене у Часопису *Баштина* у периоду од 1991. до 2020. Образовање и васпитање је одувек било друштвено условљено. Све што се дешава у друштву, с једне стране нужно се одражава и на процес образовања и васпитања. С друге стране, све промене у образовању и васпитању за реперкусију имају и промене у друштву. Часопис *Баштина* који је од 1991. до 1997. издавао Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана у Приштини, а од 1998. Институт за српску културу у Приштини чије је седиште од 1999. у Лепосавићу, објављује радове из области друштвено-хуманистичких наука.

Часопис *Баштина* је до сада објавио 52 свеске у којима су саржани различити курсеви: *Књижевност, Историја, Историја културе, Етнологија, Политикологија, Социологија, Етномузикологија, Демографија, Археологија, Уметност, Историја уметности, Језик, Књижевност, Естетика, Хроника, Грађа и Прикази и полемике.* Анализом тема у до сада објављеним свескама, само 63 рада за проблем проучавања су имала различите аспекте образовања и васпитања. Они су објављени у оквиру курсева: *Историја културе* – 38 радова; *Историја* – 8 радова; *Педагогија* – 5 радова; по 3 рада у облати *Просвете* и *Етномузикологије*; *Политикологија и социологија* – 2 рада; и по 1 рад из области *Језика, Историје уметности, Књижевности* и посебне тематике - *Дело Владете Вуковића.*

Посматрани периоди се може поделити на два периода. Први је од 1991. до 2006. када су објављена само два четири рада. Остали радови објављени су у другом периоду од 2007. до 2020. Знатно већи број радова из области васпитања и образовања резултирао је упошљавањем истраживача из области педагогије на Институту за српску културу и премештање Учитељског факултета из Призрену у Лепосавић 1999. Највећи број радова је из области историје педагогије. Мањи је број радова из општих педагошких тема, а један број радова за проблем проучавања је имао различите аспекте образовања и васпитања. Полазећи од чињенице да је Институт за српску културу мултидисциплинарна институција, а часопис *Баштина* периодична публикација у којој се објављују радови из области друштвено-хуманистичких наука у које спада и Педагогија, може се закључити да је до сада у овом часопису објављен мали број радова који су се бавили проучавањем образовања и васпитања, па се и истиче потреба да у будућности заступљеност тема из области образовања и васпитања у часопису *Баштина* буде већа.

На основу анализе свих објављених радова у часопису *Баштина* у последњем тридесетогодишњем периоду је уочљиво да се углавном ради о радовима који се односе на културно наслеђе Косова и Метохије и Републике Србије и на развој и јачање националног идентитета Срба на Косову и Метохији. Највећи број радова настао је као резултат научних истраживања у оквиру до сада реализованих научних пројеката које је финансијски подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Они су: 1) *Духовне појаве и стваралаштва српског народа на Косову и Метохији од 15. до 20. века*, евиденциони број 148020, реализован у периоду 2006-2010. и 2) *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, евиденциони број 179028, који се реализује у периоду

од 2010. Резултати ове теоријске студије су показали да је с једне стране образовање и васпитање значајна област друштвеног деловања, што је на подручју Косова и Метохије управо у посматраном периоду од 1991-1920. једна од најзначајнијих области за развој и јачање културног и националног идентитета Срба на Косову и Метохији, а са друге стране се намеће потреба продубљеније анализе образовања и васпитања Срба на подручју Косова и Метохије као значајне компоненте културног наслеђа Косова и Метохије и Републике Србије. Све то представља одличну основу за нека будућа истраживања овог проблема и за реализацију неког од будућих научних пројеката који ће реализовати Институт за српску културу у Приштини – Лепосавићу.

Кључне речи: историја културе, историја, просвета, педагогија, историја школства.

Рад је предат 5. марта 2021 године а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.018.43:004
doi: 10.5937/bastina31-30155

Прегледни рад

*Оливера В. МИЛУТИНОВИЋ**

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Факултет за менаџмент, Сремски Карловци

РАЗВОЈ ТЕХНОЛОГИЈЕ И ИНТЕГРАТИВНИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ ОНЛАЈН ОБРАЗОВАЊА

Апстракт: Овај рад разматра теоријске оквире и моделе који се фокусирају на технолошке, методолошке, мотивационе и педагошке аспекте онлајн образовања. Након прегледа теорије учења и технолошког контекста онлајн образовања, дат је преглед интерактивних модалитета који имају потенцијал да одговоре захтевима које будући развој технологије ставља пред образовање у најширем смислу.

Кључне речи: Технолошки развој, онлајн образовање, интегративни приступ, адаптација

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У поглављу књиге „Теорије и праксе учења на мрежи“ (Anderson 2011) говори се о могућностима конципирања опште и интегративне теорије онлајн образовања. Иако се то препознаје као тежак, можда и узалудан подухват, он ипак разматра могућности и предлаже сопствену теорију чије непотпуности је свестан. Овај рад претендује да испита теоријске оквире релевантне за мултидисциплинарне аспекте онлајн образовања. Основа овог разматрања су теорије учења, релевантност и ефикасност њихове специфичне примене на онлајн образовање. Намера аутора јесте да понуди предлог могућег интегративног онлајн образовног модела заснованог на досадашњим резултатима мултидисциплинарних истраживања као и на потврђеној успешној педагошкој пракси.

Сагледавање унапређења потенцијала онлајн образовања подразумева да треба кренути од самог почетка. Теорија учења има задатак да објасни и помогне у разумевању како људи уче. Теорија учења је прилично широка област која

* ванредни професор, olivera.milutinovic@famns.edu.rs
** доцент, baltezb@yahoo.co.uk

интегрише више дисциплина, од образовања, преко социологије, психологије до неуронауке. Три најпопуларније теорије учења – бихевиоризам, когнитивизам и социјални конструктивизам чине основ дискурса чијим се надограђивањем може одговорити на питање успешне будућности онлајн образовања.

Онлајн учење и комбиновано учење тренутно представљају доминантне педагогије у високом образовању. Упркос обиљу доказа о утицају онлајн технологија на процес учења, оно што генерално недостаје је оквир за системску имплементацију. Ако узмемо у обзир да би онлајн образовање у будућности могло постати главно образовање, јасно је да се не може обухватити једноставном дефиницијом. Онлајн учење се не може свести на једну дефиницију. Ако покушамо да га дефинишемо као учење на мрежи посредовано технологијом, ризикујемо нејасну дистинкцију у односу на учење на даљину.

ИНТЕГРАТИВНИ СТРАТЕШКИ ПРИСТУП ОНЛАЈН УЧЕЊУ

У књизи „Педагогије дигиталног учења у високом образовању" (Daniela 2020) ауторка истражује актуелна питања у образовању и педагогији која се односе на процес учења у окружењу посредованом технологијом и медијима. Низом међународних доприноса отвара дискусију о неопходности синергије између технологије и педагогије у будућем развоју науке о образовању.

За сагледавање ове проблематике посебно је занимљив допринос Букерса и Алија (Buckreus, Ally 2020) који нуде теоријски оквир побољшања педагогије у онлајн учионицама. Они препоручују конструктивистички и интегративни приступ, адаптивне стратегије учења и персонализовани контекст за постизање жељених исхода учења. Такође су акценат ставили на стратешку примену ових приступа. У прилог оваквом приступу пишу и Минић и Јовановић (2020: 380): „Циљ овог приступа јесте да се у настави обезбеде целовита, трајнија и практично применљивија знања а ученици постану активни, мотивисани и спремни да прихвате филозофију перманентног образовања. Захваљујући дидактичким вредностима, интегративна настава у основној школи омогућава реализацију развојног модела образовања заснованог на дубинском учењу ученика развоју креативности, стваралаштва и индивидуалне аутентичности као и развоју њиховог дивергентног мишљења."

Развијање креативности има важну функцију у мотивацији студената да истражују непознате области, развијају машту и расту у истраживачком смислу. Ова компетенција је пресудна за развијање флексибилности за прилагођавање свету који се мења, оснаживање нових генерација и стицање навика за заједничко учење. Паметни простори за учење (Smart living spaces), које контролише вештачка интелигенција, пружају студентима све персонализованије

могућности наставе и учења. Међутим, поред очигледних предности, постоји и други аспект који у себи садржи ризик да студенти постану херметички изоловани у „дигиталном балону" који, условљен персонализационим параметрима, последично ограничава могућности за истраживање. Један од начина за превазилажење овог проблема је увођење пракси поделе знања, сарадње и интерактивног подстицања креативности (Daniela 2020).

Бројни су модели који се могу користити за развијање креативности у онлајн приступу настави. То су претежно модели који подстичу истраживање, импровизацију, решавање проблема, употребу компјутерских игара у учењу и сл. Сви ови модели имају своје упориште у неуронауци и дизајнирају се да буду компатибилни са паметним технологијама учења.

Овде постоји аналогија са контекстом стварања позитивне интерактивне климе за рад и развијању креативности који дефинишу Јовановић и Минић (2018: 129): „Наставник има задатак да створи позитивну климу за рад и да омогући ученицима погодне околности за изражавање сопственог мишљења и емотивног доживљаја, као и проверавање хипотеза. Овакав приступ наставном раду ученицима нуди могућност изучавања проблема са различитих аспеката, синтезу сопственог знања и афирмисање у одређеној области, што ће резултирати већим самопоуздањем и дозволити да њихов домен даровитости буде запажен. Инсистирајући на групном облику рада у коме се обезбеђује висок ниво ученичке активности односно ангажовања, интерактивна настава повољно утиче на подстицање и развој даровитости у оквиру редовне наставе. Интерактивна настава интелектуално ангажује даровите ученике, подстиче их на истраживање, охрабрује да износе своје мишљење и доживљаје, оспособљава за креативно изражавање, за разнолике форме интеракције у социјалном контексту, и развија многоструке кооперативне вештине које су значајне овим ученицима ради адекватнијег прихватања и социјалне укључености."

Улога мотивације приликом онлајн наставе такође се препознаје као значајна и све више је предмет истраживачког интересовања аутора који истражују значај мотивације применом мешовитих метода. У својим истраживањима открили су да је мотивација на онлајн курсевима снажан предиктор успеха, због чега закључују да је стопа напуштања студија велика на онлајн курсевима, када је мотивација слаба (De Barba, Kennedy, Ainley 2016)

ОСЕЋАЈ ПРИПАДНОСТИ ЗАЈЕДНИЦИ И ОНЛАЈН УЧЕЊЕ

Познато је да социјална интеграција има висок позитивни ефекат на мотивисаност за онлајн наставу. Жеља за припадањем заједници није ограничена само на област образовања. Последњих деценија сведоци смо повећаног интересовања за концепт заједнице уопште.

Тако још 1997. године шеф Института за обнову образовања са Универзитета у Вашингтону нагласио је ова осећања када је цитирао уводник издања Holistic Education Review за 1990. годину: „Наша култура не негује оно што је најбоље или најплеменитије у људском духу. Не гаји визију, машту, естетску или духовну осетљивост. Не подстиче благост, великодушност, бригу или саосећање. Крајем двадесетог века, економско-технократски поглед на свет постао је монструозни уништитељ онога што у човековој души воли потврђује живот“ (Goodlad 1997: 125).

Истраживања пружају доказе да снажни осећаји припадања заједници могу не само да подстакну присуство и посвећеност онлајн настави, већ могу да повећају и проток информација међу свим студентима, као и доступност подршке, индивидуалну посвећеност циљевима групе, сарадњу међу члановима и задовољство успехом групних напора (Royal and Rossi 1996).

Осећај заједнице за ученике повезан је са њиховим ангажовањем у школским активностима, с тим што ће ученици који имају већи осећај припадности заједници ређе размишљати о напуштању школе. Поред тога, аутори истичу да ученици који имају већи осећај припадности заједници ретко осећају исцрпљеност у настави (Исто).

Наставници који схватају вредност друштвених веза у процесу учења морају да схвате како се осећај заједнице може стимулисати и у виртуелним учионицама.

Једна од могућих стратегија за повећање мотивације ученика за онлајн наставу је пружање повећане афективне подршке промовисањем снажног осећаја заједнице. Таква стратегија има потенцијал да преокрене осећај изолације и, успостављањем веза са другим ученицима, пружи студентима свеобухватну базу академске подршке.

Преглед литературе сугерише да инструктори који предају на даљину могу да промовишу осећај заједнице кроз различите методе. Ако можемо да осмислимо и изводимо курсеве на даљину који граде и одржавају заједницу ослањајући се на ове методе, можда ће наше акције помоћи у промоцији задовољства и задржавања у наставним онлајн програмима.

УЛОГА ТЕХНОЛОГИЈЕ У ОНЛАЈН НАСТАВИ: КОМПАРАТИВНА ГЛЕДИШТА

Теорије о образовању, посредовање технологије и потенцијални утицај на унапређење успешности онлајн наставе су такође предмет научне дебате (Beynon 2007)

која отвара питање потенцијала рачунарских технологија у унапређењу процеса учења. Кларк (Clark 1983) тврди да су технологије само инструменти

за пласирање наставног садржаја, а саме по себи не утичу на постигнућа ученика. Он даље примећује да метааналитичке студије о истраживању медија показују да студенти остварују значајније предности у учењу захваљујући аудиовизуелним медијима, за разлику од конвенционалне наставе; међутим, исте студије такође сугеришу да разлог за ту предност није сам медијум наставе, већ образовне стратегије уграђене у материјале за учење.

До сличног закључка долази и Козма (Kozma 2001: 139), који критикује теорију онлајн учења и мултимедијалног приступа настави: „Да би се промовисало размишљање вишег реда на мрежи, учење на мрежи мора створити изазовне активности које студентима омогућавају да нове информације повежу са старим; стекну смислена знања; и користе њихове метакогнитивне способности; дакле, стратегија поучавања, а не технологија, утиче на квалитет учења."

С друге стране, он такође тврди да су одређени атрибути рачунара потребни да би се студентима приближили модели и симулације из стварног живота; према томе, медијум утиче на учење. Козма тврди да није рачунарски (технолошки) развој оно што студенте тера да уче, већ дизајн модела и симулација из стварног живота и интеракција студената са тим моделима и симулацијама. Рачунар је само алат који пружа могућност обраде и даје студентима конкретна упутства.

Међутим, материјали за учење морају бити правилно дизајнирани са циљем да ангажују студента и промовишу процес учења. Начин испоруке омогућава флексибилност приступа, са било ког места и обично у било које време, али учење мора да задржи здраве принципе дизајна наставе.

Кан (Khan 1997) заступа став да онлајн настава има значајног потенцијала, али захтева изузетно залагање и ресурсе, као и дефинисане протоколе. Наставни материјали морају бити правилно дизајнирани, са фокусом на студенте и учење, уз обезбеђену одговарају подршку. Он дефинише онлајн наставу као иновативан приступ за пружање наставе удаљеној публици, користећи интернет као медиј. Онлајн учење, међутим, укључује више од презентације и испоруке материјала помоћу интернета: студенти и процес учења треба да буду у фокусу учења на мрежи. Као резултат тога, он дефинише онлајн учење као употребу интернета за приступ материјалима за учење; за интеракцију са садржајем, инструктором и другим студентима. Овакав процес учења подразумева подршку током процеса учења, стицање знања и лични раст из оваквог искуства.

Неоспорне и очигледне предности онлајн наставе за студенте су у брисању временских зоне и географских удаљености. У асинхроном учењу на мрежи, студенти могу приступити мрежним материјалима било када, док синхроно учење на мрежи омогућава интеракцију у реалном времену између студената и инструктора. Студенти могу да користе интернет за приступ

ажурираним и релевантним материјалима за учење, а могу и да комуницирају са стручњацима из области коју проучавају. Олакшано је ситуационо учење или примена знања и вештина у одређеним контекстима, јер полазници могу да заврше онлајн курсеве док раде на послу или у свом простору, а могу и контекстуализовати учење.

За инструкторе, предност је у томе што се подучавање може изводити било када и било где. Интернет материјали се могу ажурирати, а студенти те промене могу одмах видети. Када студенти могу да приступе материјалима на интернету, професорима је лакше да их усмере на одговарајуће информације у односу на конкретне потребе. Ако су правилно дизајнирани, онлајн системи учења могу се користити за одређивање потреба студената и тренутног нивоа стручности, као и за додељивање одговарајућих материјала за одабир ученика како би се постигли жељени исходи учења. Циљ било ког наставног система је промоција учења. Због тога, пре него што се било који материјал за учење развије, наставници морају експлицитно познавати принципе учења и како студенти уче. Ово посебно важи за учење путем интернета, где су наставници и ученици одвојени. Развој ефикасних материјала за онлајн учење условљено је заснованошћу на доказаним теоријама учења. Као што је у претходном тексту речено, медијум за испоруку није одлучујући фактор у квалитету учења, него је дизајн курса фактор који одређује ефикасност учења.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сада нам је потребна теорија за дигитално доба која ће водити развој наставних материјала за умрежени свет. Наставници би требало да буду у могућности да прилагоде постојеће теорије учења дигиталном добу, истовремено користећи принципе конективизма да воде развој ефикасних наставних материјала. Оно што је потребно није нова самостална теорија за дигитално доба, већ модел који интегрише различите теорије за вођење дизајна онлајн наставних материјала. Да би одабрао најприкладније стратегије онлајн подучавања, програмер мора познавати различите приступе учењу. Треба одабрати стратегије које ће мотивисати ученике, олакшати дубоку обраду информација, допринети изградњи целовите личности, уважити индивидуалне разлике, промовисати смислено учење, подстаћи интеракцију, пружити релевантне повратне информације, олакшати контекстуално учење и пружити подршку током процеса учења (Siemens 2004).

Пре само педесет година студенти који би завршили потребно школовање, започели би каријеру која би често трајала читав живот. Развој информација био је спор. Релевантност знања мерила се деценијама. Данас су ови

темељни принципи измењени. Знање расте експоненцијално. У многим се областима релевантност знања данас мери месецима.

„Суштинско питање са којим се модерно друштво сусреће, у погледу технолошког развоја и незапослености, своди се на могућност и капацитете еволуције формалних и неформалних образовних структура у односу на константно-мењајућу потражњу за новим знањима и вештинама, наметнуту захуктаним моментумом технолошког и иновационог развоја" (Милутиновић и Балтезаревић 2019: 203):

Многи студенти ће током свог животног века бити упућени на мноштво различитих, често неповезаних области. Неформално учење је важан аспект нашег искуства у учењу. Формално образовање више не чини већину нашег учења. Учење се сада одвија на разне начине – кроз заједнице праксе, личне мреже и извршавањем радних задатака. Учење је континуирани процес који траје читав живот. Активности учења и рада више нису одвојене. У многим ситуацијама су исте. Технологија пластично и функционално мења наш мозак. Алати које користимо дефинишу и обликују наше размишљање. Организација и појединац су организми који уче. Повећана пажња за управљањем знањем наглашава потребу за теоријом која покушава да објасни везу између индивидуалног и организационог учења. Многи процеси којима су се раније бавиле теорије учења (посебно у когнитивној обради информација) сада се могу делегирати технологији. Знање све више прераста у вештину проналажења потребних информација.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson 2011: Terry Anderson. *The theory and practice of online learning* (2ndEdition). Edmonton, AB: AU Press.

Beynon 2007: Meurig Beynon. „Computing technology for learning–in needof a radical new conception". *Educational Technology & Society,* 10(1), 94–106.

Buckreus-Ally 2020: Kelly Buckreus, Mohamed Ally „Smart Practices: Machine Intelligence for Transforming Pedagogy and Learning". *Emerging Technologies and Pedagogies in the Curriculum. Bridging Human and Machine: Future Education with Intelligence.* Ed. Shengquan Yu, Mohamed Ally, Avgustos Tsinakos. Singapore: Springer.

Goodlad 1997: John Goodlad. *In praise of education*. New York: Teachers College Press.

Daniela 2020: Linda Daniela (ed.). *Pedagogies of Digital Learning in Higher Education*. London: Routledge.

De Barba-Kennedy-Ainley 2016: Paula De Barba, Gregor Kennedy, Marry Ainley. „The role of students' motivation and participation in predicting performance in a MOOC". *Journal of Computer Assisted Learning,* 32(3), 218-231.

Јовановић-Минић 2018: Марија Јовановић, Весна Минић. „Врсте наставног рада даровитим ученицима у редовној настави". *Баштина*, св. 46, 125-142.

Kozma 2001: Robert Kozma. „Counterpoint theory of learning with media". *Learning from media: Arguments, analysis, and evidence*. Ed. Richard Clark. Greenwich, CT: Information Age Publishing Inc.

Khan 1997: Badrul Khan. „Web-basedinstruction: What is it andwhy is it?“ *Web-based instruction*. Ed. Badrul Khan. Englewood Cliffs, NJ: Educational Technology Publications.

Милутиновић-Балтезаревић 2019: Оливера Милутиновић, Боривоје Балтезаревић. „Утицај технолошких иновација на тржиште рада и креирање потребе за новим стручним профилима“. *Баштина*, св. 49, 203-210.

Минић-Јовановић 2020: Весна Минић, Марија Јовановић. „Интегративна настава у основној школи“. *Баштина*, св. 50, 373-386.

Royal-Rossi 1996: Mark Royal, Robert Rossi. „Individual-level correlates of sense of community: Findings from workplace and school“. *Journal of Community Psychology*, 24(4), 395–416.

Siemens 2004: George Siemens. *A learning theory for the digital age*. <http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm>. (20.10.2020).

Clark 1983: Richard Clark. „Reconsidering research on learning from media“. *Review of Educational Research,* 53(4), 445–459.

Olivera V. MILUTINOVIĆ
Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

TECHNOLOGY DEVELOPMENT AND INTEGRATED APPROACH TO ONLINE EDUCATION RESEARCH

Summary

This paper discusses theoretical frameworks and models that focus on technology, ethodological, motivational and pedagogical aspects of online education. After reviewing the theory of learning in the context of online education, with the proposal of an integrative model of approach to emerging challenges. This paper discusses theoretical frameworks and models that focus on technological, methodological, motivational, and pedagogical aspects of online education. After discussing the theory of learning and the technological context of online education, authors have provided an overview of interactive modalities that have the potential to meet the requirements the future development of technology puts before education.

Key words: Technological innovation, online education, integrative approach, addaptation.

Рад је предат 3. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 378.147.091(497.11:498)”2019/2020”
doi: 10.5937/bastina31-31765

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АРСЕНИЈЕВИЋ**

*Анђела Ј. МЕСАРОШ ЖИВКОВ***
Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди

ПРЕМА НОВОЈ ПАРАДИГМИ ОБРАЗОВАЊА: НАСТАВНА ПРАКСА У РУМУНИЈИ И СРБИЈИ

Апстракт: Рад се бави питањима мотивације студената, наставног фокуса и улога студената и наставника у процесу високог образовања истраживањем на узорку два педагошка факултета: Високе школе за васпитаче у Кикинди у Србији и Педагошког факултета у Питештију у Румунији. Истраживање је спроведено током школске 2019/2020. године. Резултати указују на солидну, али не и задовољавајућу слику педагошке праксе. Релативно повољнија слика факултета у Румунији у складу са статистички значајним разликама у односу на Високу школу у Србији, је у складу са општом сликом земље бољег друштвено-економског положаја и уређења. Резултати ове студије могу бити од значаја теоретичарима и практичарима са педагошко-психолошког и становишта менаџмента у образовању.

Кључне речи: фокус наставе, улоге у образовном процесу, управљање наставом, мотивација за учење.

1. УВОД

Бројне друштвено-економске, технолошке и политичке промене које одликују савремено доба, као што су глобализација, научно-технолошки развој и инфилтрираност информационих технологија у све поре људског живота и рада, чине специфични контекст и постављају повећане захтеве пред системе образовања широм света. Да би образовање данас одговорило на такве изазове, оно мора да превазиђе традиционални модел који је у њему раније доминирао. Овај модел постаје полако, али све извесније преважићен, јер је дизајниран за другачији друштвено-економски и технолошки контекст, доминантан у индустријском добу. Ова фундаментална промена начина рада

* професор струковних студија, arsenijevicjasmina@gmail.com
** професор струковних студија, angelamesaros.zivkov@gmail.com

и прилагођавање новој економији и друштву заснованим на знању, многи називају и променом парадигме образовања (Арсенијевић-Андевски и др. 2012).

У ери промена и брзе транзиције, развој образовања постаје неминован. Образовне установе и основни актери образовања: они који поучавају (професори, наставници, учитељи, чак и васпитачи) и они који уче (студенти, деца), морају да се суоче са бројним новим проблемима, неизвесностима и изазовима који неуморно долазе из њиховог ужег и ширег окружења. Поред поучавања, од наставника се данас очекује да преузму бројне друге задатке и обавезе које се односе на учешће у управљању образовних установа, вођење развојних пројеката као и уску сарадњу са окружењем (Troen-Boles 1996; Murphy 1995; Fessler-Ungaretti 1994; Fullan 1998; Fullan 2005).

Једна од основних полазишта промене парадигме образовања јесте дискурс развоја човека и оснаживање појединца. У складу са овим полазиштем, онај који учи се поставља у средиште образовног процеса, а циљеви и задаци образовања се у великој мери дефинишу у складу са његовим потребама, интересима и очекивањима. Мења се фокус наставе, са оне оријентисане на наставника, или оне која полази од материје која се обрађује, наставни процес дизајнира се тако да у центар поставља онога који учи.

У складу са тим, мењају се и улоге у образовном процесу, наставник као извор знања и неприкосновени ауторитет у учионици прераста у ментора, организатора и катализатора процеса учења. Онај који учи мења своју традиционално пасивну улогу посматрача и слушаоца, у активног учесника у настави и важног чиниоца који утиче на ток па и креира образовни процес, прераста из објекта у субјекат у образовном процесу. Осим на делатном нивоу, мења се и мотивациони приступ образовању онога који учи: па се код студената развија одговорност и иницијатива за властито образовање и напредак (Marjanović-Shane 2012).

Велики број различитих званичних докумената донесених од стране европских и светских (па и домаћих) институција које се баве унапређивањем образовања потврђује неопходност ових промена фокуса и улога у образовном процесу, уз анализу, дискусију и стандардизацију у докуменатима попут: Усклађивање образовних структура Европе (Tuning 2005), Заједнички европски принципи наставничких компетенција и квалификација (European Commission 2005), Јачање квалитета образовања наставника (Commission of the European Communities 2007), Образовање наставника у Европи (European Trade Union Committee for Education 2008), а код нас документ који прописује компетенције наставника од стране Завода за унапређивање васпитања и образовања (ЗУОВ 2011).

Тема мотивације студената, наставног фокуса и улога студената и наставника у процесу високог образовања посебно је важна са аспекта нове образовне парадигме. Мотивација и избор улога студената и наставника

детерминисана је са њиховим системима вредности и визијама на којиме парадигме почивају. „Дијагноза улога наставника у школству је један од најбољих индикатора реформе и развоја школства, као што је дијагноза стилова управљања неке организације или чак, ниво демократичности у вођењу неке земље најбољи индикатор развоја друштва" (Арсенијевић-Андевски и др. 2012: 144). Стога се овај рад бави управо питањима мотивације, фокуса и улога у образовању путем истраживања на узорку два педагошка факултета: Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Кикинди у Србији и Педагошког факултета у Питештију, у Румунији. Педагошка оријентација узорка је намерна, обзиром да се савремени трендови иновација у настави у правцу нове парадигме образовања управо и очекују на високошколским институцијама педагошког профила.

2. ПРОМЕНЕ УЛОГА И ОДНОСА У ОБРАЗОВНОМ ПРОЦЕСУ ОД СТАРЕ ПРЕМА НОВОЈ ПАРАДИГМИ ОБРАЗОВАЊА

Са становишта савремених схватања образовања, парадигма поучавања која претпоставља *ex cathedra* организацију наставе (од предшколског до универзитетског нивоа образовања) у којој наставник предаје, док студенти пасивно слушају, оцењује се као неефективна и супротна савременим задацима и циљевима образовања. Док је традиционалном моделу образовања основна активност предаја информација и знања, заговорници нове парадигме образовања истичу да је овде основна активност оспособљавање студената за доживотно учење, тј. развој следећих когнитивних и друштвених компетенција: способност решавања проблема, критичког мишљења, креативности, иновативности, сарадње и рада у тиму, употребе нових технологија (Грандић-Милутиновић 2006; Арсенијевић-Андевски 2010).

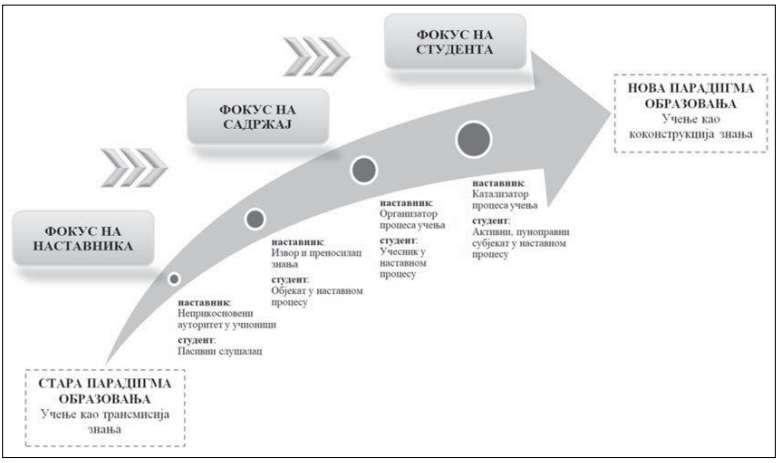
Потребама савременог, глобализованог, дигитализованог друштва знања и партиципативне културе која у њему влада, одговара образовање које је трансформисано из модела преношења знања на модел развијања знања, умења и вештина употребљивим у овом новом активном, демократском контексту. Наиме, образовање за ново друштво знања и економију заснованој на знању има следећи задатак „едукацијом стварати грађане који самостално, критички и демократски мисле, одговорно доносе одлуке, несметано и активно сарађују са другима и способни су да сами планирају и граде свој даљи развој и (само)образовање (Арсенијевић 2015: 34). Овакво образовање у фокус ставља лично искуство оног који учи; везу између учења и грађанских активности (као што је активно учење, решавање проблема, играње улога); преусмеравање са реактивног на самомотивисано, самоусмеравајуће учење у коме се *фокус* пребацује са предавача на оснаживање

оног који учи, јачање одговорности, самосвести, креативности и мотивације за доживотно учење и коначно, активно, делатно учење, уз примењивост знања у практичне сврхе (Marjanović-Shane 2012).

Овако суштинско (парадигматско) сагледавање функције образовања покреће питања управљања и операционализације образовног процеса и улога и односа коју у њему треба да заузму предавачи и студенти. Посматрајући са аспекта високог образовања, образовна установа има задатак да припреми студенте за функционисање у будућем радном окружењу, које одликује интензивна, технолошки посредована, интерперсонална комуникација и сарадња и континуирана усмереност ка иновирању производа и услуга. Из тог разлога је потребно дизајнирати наставу тако да студенти иницирају сопствено учење путем активног истраживања и експериментисања, решавања проблема и интеракцију са другима. Једна од основних карактеристика нове парадигме образовања се стога односи на постављање студента у само средиште, сам *фокус* образовног процеса. У односу на традиционалну наставу, овај модел подразумева повећану интеракцију и изразито повећање ангажовања оба актера у образовном процесу – и предавача и студената (Арсенијевић-Павловски и др. 2009).

У тако дизајнираном образовном процесу где онај који учи бива оснажен и постављен у средиште наставног процеса, *улоīа* предавача евоулира из извора и преносиоца знања (и последично, у неприкосновеног ауторитета у учионици), у улогу која организује, усмерава, асистира и помаже процес учења (Fullan 1993; Ulrich 1996; Арсенијевић-Андевски и др. 2012). Преусмеравајући се на принципе конструктивистичких теорија учења, учење поприма димензије активног грађења значења и реконструкције знања које реализују студенти, а настава стога треба да уважава предзнања и искуства, потребе и интересовања студената, те фокус наставе треба да буде на студенту. Потребно је инкорпорирати и активирати искуствено и експлицитно знање студената, пробудити *моīивацију* за учењем, јасно дефинишући основну сврху сазнајног процеса. Улога студената се, последично, мења из пасивне у активну, из објекта у пуноправни субјекат наставе; те бива одликована јачањем иницијативе и активног учешћа на настави и у учењу (као што је приказано на Слици 1). Напуштају се ауторитарни односи у којима студент има подређен положај у односу на наставника и нема могућност одлучивања о властитом образовању (Marjanović-Shane 2012). Постајући одговорни за сопствено учење и лични развој, студенти се охрабрују да сâми дефинишу циљеве учења, формулишу своје потребе и очекивања и у складу са тим, усмеравају и креирају ток наставе. Код студената се тако, уместо базирања на спољашње мотиваторе у образовном процесу, развија унутрашња мотивација за учењем. Овако оснажени студенти имају могућност и прилику да бирају извор сазнања који ће користити и начин

и методе учења који одговарају ситуацији и њиховом стилу учења, а по завршетку наставног процеса и да преузму улогу елавулатора и процењују у којој мери су постигнути жељени циљеви учења.

Слика 1: Промене улога у образовном процесу од старе ка новој парадигми образовања[1]

Са све већим развојем и пенетрацијом дигиталних технологија, све је богатији корпус знања која постају тренутно расположива, те се повећавају могућности студената за истраживањем и учењем током образовног процеса (Fullan 1993; Ulrich, 1996; Ramsden 1998). Учење се у новој парадигми образовања сагледава у ширем смислу, као еволуирајући облик учешћа у заједничким активностима које реализују студенти и наставници у заједници и са заједницом у којој живе и раде (Lave-Wenger 1996; Fullan 1998; Fullan-Langworthy 2014). Образовни процес постаје повезивање знања и делања, заједничко изналажење смисла и значења и решавање проблема из реалног живота, речју коконструкција знања (Marjanović-Shane 2012; Крњаја 2014). Улога наставника тако бива смењена са извора и преносиоца знања у катализатора процеса учења: онога ко стимулише и усмерава студента кроз програм учења и стицања вештина и ставова док студенти користе и развијају властите таленте и интересе (приказано на Слици 1). Како се *улоīа* наставника развија у катализатора процеса учења, *фокус* се помера са наставника и садржај наставе још даље на студенте, а процес учења се овде посматра проактивно, као процес који природно тече и константно функционише у образовној установи међу студентима. Студенти, дакле, представљају субјекте наставе, оне који иницирају и реализују процес учења, носиоце наставног процеса, док предавач овај процес само каналише, надгледа, усмерава, ојачава и подстиче.

1 Подела улога наставника преузета је из студије аутора Арсенијевић, Андевски и Арсенијевић из 2012. године.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања представљеног у овом раду чине мотивација студената за учење, фокус наставе и улоге коју студенти и наставници узимају током образовног процеса, као важних индикатора парадигме образовања. Наведени појмови се у овом раду испитују на узорку две високошколске установе у Србији и Румунији, са примарним задатком да се одреди тренутно стање а потом и упореде резултати између двају земаља.

Циљ истраживања био је:

- утврдити врсту и ниво мотивације студената за учење,
- утврдити улоге које студенти узимају у наставном процесу,
- утврдити улоге које професори узимају у наставном процесу,
- утврдити фокус наставе и
- упоредити резултате на подузорку Србије и Румуније.

Истраживање је спроведено током школске 2019/2020. године. Инструмент истраживања је делимично развијен за потребе овог истраживања, а делимично преузет од ранијих истраживања аутора[2]. Истраживање је квантитативно; а инструмент укључује питања са категоричким и нумеричким одговорима. Нумерички део упитника односи се на мотивацију студената за учењем, а категоријални део на фокус наставе и улоге студената и наставника у наставном процесу. За нумеричко мерење коришћена је Ликертова скала одговора од 1 до 5[3]; а тако испитиване варијабле изражавају се степеном заступљености на основу просечних вредности скорова[4].

3.1. Методе и технике истраживања

Приликом израде ове студије примењиване су следеће методе истраживања и технике сазнања: у креирању теоријских основа анализа садржаја доступне литературе, коришћени су дескриптивни и компаративни метод и техника анализе и синтезе. У емпиријском делу рада коришћена је техника упитник за прикупљање података. За обраду добијених резултата коришћени су најпре дескриптивни статистички показатељи. Разлике између група

2 Део инструмента који се односи на улоге студената и наставника у образовном процесу базиран је на претходним студијама аутора (Арсенијевић, Андевски, Арсенијевић, 2012; Арсенијевић, Андевски, Крнета, 2013).

3 1 – уопште се не слажем; 2 – углавном се не слажем; 3 – несигурна/ран сам; 4 – углавном се слажем; 5 – у потпуности се слажем.

4 Уколико је просечна оцена у границама вредности од 1 до 1,5 – у питању је веома ниска израженост; од 1,5 до 2,5 – умерено ниска израженост; од 2,5 до 3,5 – делимична израженост; од 3,5 до 4,5 – умерено висока израженост и од 4,5 до 5 – веома висока израженост.

испитаника из Србије и Румуније на димензијама спољашње и унутрашње мотивације испитане су помоћу т-тестова за независне узорке. Како би се испитало да ли постоје статистички значајне разлике у улози студената и наставника у наставном процесу између групе испитаника из Србије и Румуније, примењени су Хи-квадрат ($\chi 2$) тестови.

3.2. Узорак истраживања

Истраживање је операционализовано путем технике упитника. Спроведено је на две високошколске установе педагошког профила у Румунији и Србији: Педагошки факултет, Катедра за педагошку психологију, Универзитет у Питештију у Румунији и Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди, Србија. У истраживање је укључено 98 студената из Румуније и 96 из Србије са основних студија. Овако селектован узорак спада у групу намерног и пригодног. Педагошка оријентација узорка била је намерна, како би испитаници били више перцептивни за проблеме истраживања и упућени у тему. Овакав одабир узорка доприноси да резултати добијени истраживањем буду референтан индикатор савремене педагошке праксе.

Одабир студената као испитаника такође је намеран, обзиром да се у ранијим истраживањима аутора показало да наставници имају тенденцију за пружањем социјално пожељних одговора када су у питању улоге које они заузимају у настави (Арсенијевић-Андевски и др. 2012; Арсенијевић-Андевски и др. 2014). Са друге стране, студенти имају мање изграђене сугестивне ставове и очекивања од наставника у вези са овим појмовима, а као корисници образовне услуге, имају више прагматичну и објективну слику.

Табела 1: Година студија студената на целом узорку и по земљи

Година студија	**Просек**	**Србија**	**Румунија**
I	**37,43%**	37,76%	36,99%
II	**36,84%**	37,76%	35,62%
III	**25,73%**	24,49%	27,40%
Укупно	**100,00%**	100,00%	100,00%

Подела студената по годинама студија је готово равномерна. Очекивано, нешто виши број долази од студената нижих година, с тим да је готово иста дистрибуција у Румунији као и у Србији.

Табела 2: Године старости студената на целом узорку и по земљи

Године старости	Просек	Србија	Румунија
Мање од 24	**67,25%**	79,59%	50,68%
Од 24 до 30	**15,79%**	14,29%	17,81%
Преко 30	**16,96%**	6,12%	31,51%
Укупно	**100,00%**	100,00%	100,00%

Највећи број анкетираних студената припада групи са испод 24 године, док они који имају више од 24 чине укупно трећину узорка.

Табела 3: Просечна оцена студената на целом узорку и по земљи

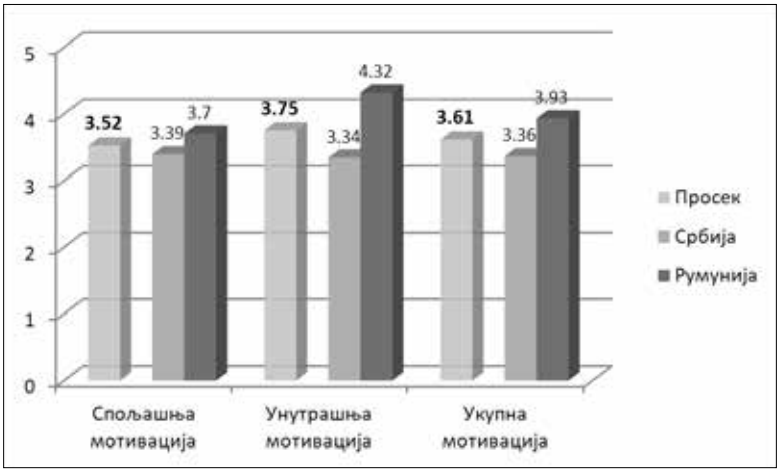
	Просек	Србија	Румунија
Досадашњи успех студената	**8,21**	8,12	8,32

Просек оцена испитиваних струдената је 8,21, што чини „златну средину". Оцене по земљама су готово уједначене, што доприноси равноправном положају респондената у истраживању.

4. РЕЗУЛТАТИ

4.1. Мотивација студената

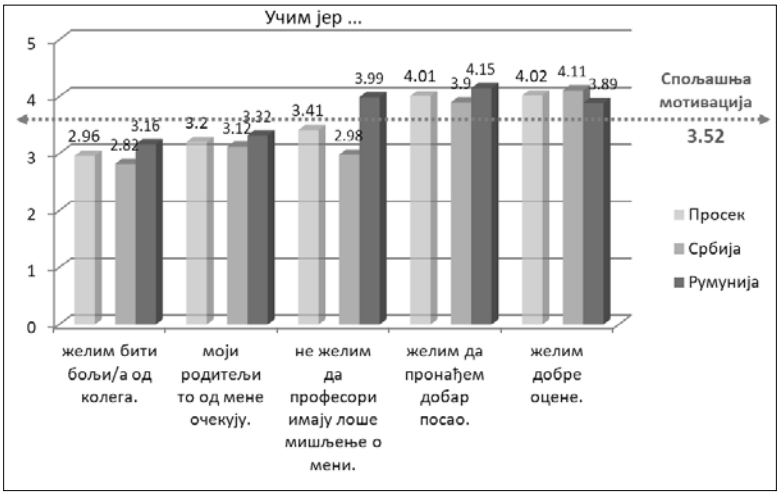
У следећем дијаграму биће представљени резултати димензија мотивације студената за учењем на укупном узорку и по врстама мотивације (Дијаграм 1).

Дијаграм 1: Аритметичке средине димензија мотивација студената за учењем на укупном узорку и по земљама

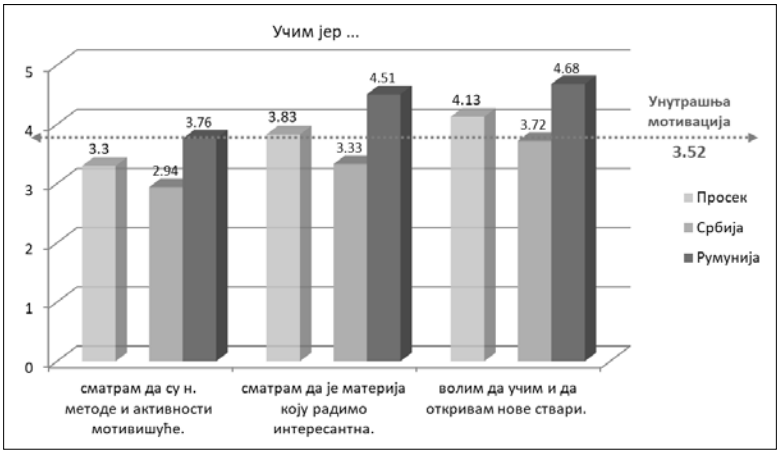
Мотивација студената за учењем је на целом узорку у просеку је умерено високо изражена, тј. оцењена скором 3,61 на скали одговора од 1 до 5 (Дијаграм 1). Вишу мотивацију показују студенти из Румуније (3,93) – у оквиру високе изражености – док студенти из Србије показују делимично изражену мотивацију за учењем (3,36). Унутрашња мотивација је на целом узорку у просеку више заступљена од спољашње (3,75 према 3,52), а већа разлика између земаља евидентна је у случају унутрашње мотивације (4.32 у Румунији према 3.34 у Србији).

Наредни дијаграми приказују вредности појединачних мотиватора и врсте мотивације (спољашња мотивација – Дијаграм 2 и унутрашња мотивација – Дијаграм 3), а у односу на целокупан узорак истраживања и по подузорцима (Србија и Румунија)

Дијаграм 2: Аритметичке средине димензије спољашња мотивација студената за учењем по земљама

У Дијаграму 2 приказане су вредности пет појединачних мотиватора који чине спољашњу мотивацију, као што је жеља да се буде бољи од колега и очекивања од родитеља. Просечна вредност спољашње мотивације на целом узорку је умерено висока (3.52). Студенти из Румуније на свим појединачним мотиваторима постижу више вредности него студенти из Србије, студенти из Румуније редовно постижу више вредности од студената из Србије, сем у случају фактора који гласи „Учим јер желим добре оцене“ (4,11 према 3,89), чиме су студенти из Србије више мотивисани (Дијаграм 2). Фактор мотивације за учењем који је на укупном узорку најмање заступљен је жеља студената да буду бољи од својих колега (2,96), а највише „Учим јер желим добре оцене“ (4.02 – Дијаграм 2). Појединачни мотиватори крећу од делимичне до умерено високе изражености.

Дијаграм 3: Аритметичке средине димензија унутрашње мотивације студената за учењем по земљама

На Дијаграму 3 приказане су вредности три појединачна мотиватора који чине унутрашњу мотивацију, као што је љубав према учењу. Појединачни мотиватори крећу од делимичне до високе изражености (веома високу израженост имају два фактора само код студената из Румуније). Највише оцењен фактор мотивације је љубав према учењу (4,13). Студенти из Румуније постижу више скорове на свим појединачним мотиваторима у односу на студенте из Србије.

Разлике између група испитаника из Србије и Румуније на димензијама спољашње и унутрашње мотивације за учењем испитане су и помоћу т-тестова за независне узорке. У табели која следи приказане су вредности т-тестова и ниво значајности, као и аритметичке средине и стандардне девијације.

Табела 4: Дескриптивна статистика за димензију унутрашња и спољашња мотивација и резултати т-теста

		Аритметичка средина	Стандардна девијација	t	df	p
Спољашња мотивација	Србија	3,39	0,84	–2,51	169	**,013**
	Румунија	3,70	0,77			
Унутрашња мотивација	Србија	3,34	0,89	–7,90	166	**,000**
	Румунија	4,32	0,65			

Легенда: t – вредност Т-теста; df – број степени слободе; p – статистичка значајност

Као што се види из Табеле 4 резултати т-теста показују да се разлике у вредностима аритметичких средина две посматране групе испитаника

на мерама спољашње и на мерама унутрашње мотивације статистички значајно разликују. Прегледом аритметичких средина може се видети да на димензији *спољашње мотивације* и *унутрашње мотивације* група испитаника из Румуније постиже више просечне скорове. Већа разлика по земљама се очитује код унутрашње мотивације, за готово читав бод, у корист студената из Румуније (4,32: 3,33).

4.2. Улоге студената и наставника

У следећој табели приказана је дистрибуција учесталости улога студената у наставном процесу, на основу одговора анкетираних студената. Како би се испитало да ли постоје статистички значајне разлике у улози студената у наставном процесу између групе испитаника из Србије и Румуније, примењен је Хи-квадрат ($\chi 2$) тест, чији је резултат такође приказан у Табели 5.

Табела 5: Дистрибуција учесталости улога студената у наставном процесу укупно и по земљама и резултати Хи-квадрат теста

Улога студената	**Група**			$\chi 2$	p
	Укупно	Србија	Румунија		
	број (%)	број (%)	број (%)		
Активни субјекат на настави	**51 (26,29%)**	27 (27,6%)	24 (25,0%)		
Учесник на настави	**105 (54,12%)**	56 (57,1%)	49 (51,0%)	11,755	**,008**
Објекат у наставном процесу	**17 (8,76%)**	2 (2,0%)	15 (15,6%)		
Пасивни слушалац	**21 (10,82%)**	13 (13,3%)	8 (8,3%)		

Резултати приказани у Табели 5 указују да је, на укупном узорку, највише студената проценило да узимају улогу *учесника у наставном процесу* (54,12%); више од четврт студената проценило да има улогу *активног субјекта*, док је улога *пасивног слушаоца* и *објекта наставе* најмање заступљена у одговорима студената. Хи-квадрат тестом утврђено је да постоји статистички значајна разлика између улога студената у наставном процесу Румуније и Србије (p=0,008). Наиме, студенти из Србије значајно више од студената из Румуније изјашњавају да узимају улогу пасивног слушаоца на настави (13,27% у Србији према 8,33% у Румунији), а студенти у Румунији значајно више улогу објекта наставе (15,63% у Румунији према 2,04% у Србији).

У Табели 6 је приказана учесталост улога наставника у наставном процесу. Хи-квадрат ($\chi 2$) тест је примењен у циљу испитивања статистичке значајности разлике у улози наставника у наставном процесу између групе испитаника из Србије и Румуније, чији је резултат такође приказан у Табели 6.

Табела 6: Дистрибуција учесталости улога наставника у наставном процесу укупно и по земљама и резултати Хи-квадрат теста

Улога наставника		**Група**		$\chi 2$	p
	Укупно	Србија	Румунија		
	број (%)	број (%)	број (%)		
Катализатор процеса учења	**13 (6,7%)**	7 (7,1%)	6 (6,3%)		
Организатор процеса учења	**51 (26,3%)**	24 (24,5%)	27 (28,1%)	**3,813**	**,282**
Извор и преносиоц знања	**123 (63,4%)**	61 (62,2%)	62 (64,6%)		
Неопозиви ауторитет	**7 (3,6%)**	6 (6,1%)	1 (1,0%)		

Резултати приказани у Табели 6 показују да на целом узорку доминира улога наставника као *извора знања* (63,4%), коју прати *организатор процеса учења* (26,3%), док су улоге *катализатора процеса учења* и *неопозивог ауторитета* занемарљиве (укупно око 10%). Резултати Хи-квадрат ($\chi 2$) теста показују да се не бележе статистички значајне разлике између улога наставника из Румуније и Србије (p=0,282).

Наредни циљ истраживања је утврђивање фокуса наставе на целом узорку и његова компарација између испитиваних високошколских установа у Румунији и Србији. У следећој Табели 7 приказана је дистрибуција учесталости фокуса наставе на основу одговора анкетираних студената. Како би се испитало да ли постоје статистички значајне разлике у фокусу наставе између групе испитаника из Србије и Румуније, примењен је Хи-квадрат ($\chi 2$) тест, чији је резултат такође приказан у Табели 7.

Наставни фокус на укупном узорку је доминантно усмерен на *садржај наставе* (63,4%), даље *на студента* (непуних 30%), а веома мало *на наставника* (6,7%). Резултати се ипак, разликују када се упоређују по земљи. Хи-квадрат тест показује постојање статистички значајне разлике између тестираних група када је у питању фокус наставе. Према одговорима испитиваних студената, фокус наставе је усмерен на студенте значајно више у Румунији него у Србији (43,75% наспрам 16,33% одговора); док је код испитаника из Србије учесталије биран одговор – усмереност на садржај наставе (76,5% у Србији према 50% у Румунији).

Табела 7: Дистрибуција учесталости улога наставника у наставном процесу укупно и по земљама и резултати Хи-квадрат теста

Фокус наставе	**Група**			$\chi 2$	p
	Укупно	Србија	Румунија		
	број (%)	број (%)	број (%)		
Наставни процес оријентисан на студенте	**58 (29,9%)**	16 (16,3%)	42 (43,8%)		
Наставни процес оријентисан на наставнике	**13 (6,7%)**	7 (7,1%)	6 (6,3%)	17,640	**,000**
Наставни процес оријентисан на садржај	**123 (63,4%)**	75 (76,5%)	48 (50,0%)		

5. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Мотивација за учењем студената који су учествовали у истраживању, са Педагошког факултета у Питестију у Румунији и са Високе школе за васпитаче у Кикинди у Србији износи 3,61, што представља умерено високу мотивацију и стога и релативно задовољавајући налаз. Жеља за учењем и заинтересованост за струку веома су важни за будуће педагошке раднике и васпитаче, обзиром на високу социјалну компоненту овог позива у повећану учесталост професионалног сагоревања. Посматрано по врсти мотивације, унутрашња мотивација је више заступљена од спољашње, што је веома охрабрујући налаз. У оба случаја студенти из Румуније су више мотивисани, што је показано и статистичким анализама који указују на постојање статистички значајних разлика између мотивација студената за учењем из Србије и Румуније.

Увид у појединачне мотиваторе открива да они варирају од умерено високе израженості (4,13) до умерено ниске израженості (2,96), где је најснажнији мотиватор онај који се односи на љубав према учењу и проналажењу нових ствари. Мотиватор који најмање покреће студенте је жеља да се буде бољи од осталих студената.

Када је у питању улога студената у наставном процесу, највише анкетираних студената изјашњава да узима улогу учесника на настави. Ипак, улога студента као активног субјекта наставе, као актера који равноправно одређује динамику и теме учења, планира и осмишљава активности које доприносе учењу као конструкцији значењ (као најпожељније улоге у новој парадигми образовања) и даље износи 26,3%. Како се данас захтеви

пред студенте повећавају, те је уместо репродукције знања све важнија одговорност и иницијатива у раду, као и поуздана компетентност студената у проналажењу знања употребом дигиталних технологија, увиђамо да стање на посматраном узорку у Србији и Румунији има простора за унапређивање. Анализама је показана статистички значајна разлика између улога студената у наставном процесу у двају земаља, те је удео студената који сматрају да имају улогу *објекта на настави* далеко већи на румунском узорку (15,63% у Румунији према 2,04% у Србији), док је у Србији више студената него у Румунији који сматра да је њихова улога претежно *пасивни слушалац на настави* (13,27% према 8,33%).

Када је у питању улога наставника, највећи број анкетираних студената сматра да њихови наставници имају улогу *извора и преносиоца знања* (63,4%), нешто мање (више од четврт) сматра да је улога наставника *организатор процеса учења*, док улоге *неопозивог ауторитета* и *катализатора процеса учења* имају најмањи удео у одговорима студената. Ови резултати су незадовољавајући, обзиром да наставници у обе земље задржавају улогу извора знања. Примат извора знања у данашњем дигиталном добу су преузеле нове технологије што је поставило наставницима велики изазов. У таквим условима наставника треба да преузме далеко захтевније улоге ментора, усмеривача, некога који пружа подршку путем организације ситуација за учење и ко, холистички посматрано, катализира процес учења који треба да иницирају сами студенти. Разлика у одговорима студената из двеју земаља су у овом случају веома мале и нису пронађене статистички значајне разлике.

Наставни фокус, на основу одговора студената, доминантно је *усмерен на садржај наставе* (63,4%). Ови резултати су у сагласности са онима који се тичу улоге наставника, те је очигледно да усмереност на садржај наставе (63,4%) у једнако великој мери доминира као и улога наставника као *извора и преносиоца знања* (63,4%). Акценат је дакле, на самом знању које се преноси, а чији је извор и преносиоц даље наставник. Посматрано на целом узорку, *настава усмерена на студенте* (29,9%) је у приближно једнакој мери заступљена као и *улога наставника као организатора* њихових активности (26,3%). Ипак, ситуација посматрано по земљама се разликује, што потврђују статистичке анализе које указују на статистички значајне разлике у фокусу наставе између двеју земаља. Фокус наставе је у Румунији распоређен тако да је, у односу на Србију, далеко већа *оријентација на студенте* (43,75% према 16.33%), а мања *на садржај наставе* (50% према 76,53%). Тако видимо да фокус наставе на румунском узорку више нагиње ка новој парадигми образовања. Томе у прилог иду и резултати улога студената, где се такође види разлика у корист факултета у Питестију: мањи удео студената као пасивних слушаоца.

6. ЗАВРШНИ ОСВРТИ

У овој студији приказани су резултати истраживања мотивације студената и наставних улога и фокуса на два педагошка факултета у Србији и Румунији (Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди, Србија и Педагошки факултет у Питештију, Румунија). Резултати сигнализирају солидне, али не и задовољавајуће налазе. Посебно је упечатљив налаз улога студената и предавача у наставном процесу, који нам указују да на испитиваним факултетима наставни процес није дорастао савременим педагошким и управљачким изазовима – новој парадигми образовања. Улога наставника и даље је доминантно у функцији извора знања, а улога студента у функцији учесника. Јасно је да се ови налази не могу посматрати изоловано, већ комбиновано како међусобно, тако и у ширем контексту. Уколико студенти не преузму проактивнију и иницијалну улогу активног субјекта на настави, наставници не могу да се преусмере на катализаторе процеса учења – обзиром да ова улога претпоставља активну улогу студента и процес учења који у великој мери реализују сами студенти. И обрнуто, студенти немају простора за активнијом партиципацијом на настави која је вођена улогом пасивног извора знања. У том смислу су очекивани и резултати наставног фокуса – који како резултати истраживања показују – указују на наставу доминирајуће усмерену на сам садржај наставе.

Нешто позитивнији су налази умерено високе мотивације студената и, што је још важније, претежно унутрашње природе. Жеља за учењем и љубав према будућем позиву веома су важни за будуће педагошке раднике и васпитаче, обзиром на високу социјалну каракеристику посла у повећану учесталост професионалног сагоревања. У педагошкој психологији познато је да је унутрашња мотивација даје далеко боље и дугорочније резултате од спољашње (Stipek 1996; Lai 2011), те подаци заступљености појединачних мотиватора указују како на богатство афинитета испитиваних студената, тако и на повољну педагошку ситуацију.

Занимљиво је да и поред релативно умерено високе мотивације (и исто тако доброг успеха) студената налазимо да је фокус наставе не на њима самима, већ на садржају наставе – на материји која се подучава. Једна од могућих узрока овог налаза је да је то последица чињенице на да су студенти мотивисани садржајем наставе, будући да имају релативно високу унутрашњу мотивацију – те да имају жељу за учењем нових ствари и да проналазе да је садржај наставе занимљив. Узимајући ово у обзир, поставља се наредно питање: да ли би се мотивација студената могла повећати и начином на који се настава организује, према фокусу?

Темељ одрживог учења и квалитетног образовања лежи у унутрашњој мотивацији, у њеном развоју и неговању код студената, те сматрамо

да се може се иста повећати спољашњим факторима попут фокуса наставе, усклађивањем наставних метода према потребама студената и демократском климом и културом која негује иницијативу и самосталност у учењу. У савременој педагошкој литератури налазимо низ тврдњи да се мотивација студената покреће управо иновирањем дизајна наставног процеса и усмерењем на њихове потребе, интересовања, искуства и афинитете (Ginsberg-Wlodkowski 2000; 2009, Moos-Honkomp 2011, Usher 2012; Fullan-Langworthy 2014 итд.). У том случају се ефективност посматраних факултета може драстично увећати. Посматрајући даље у том светлу, налази статистички значајно више мотивације студената из Румуније и значајно веће оријентације наставног процеса на студенте него у Србији нису изненађујући и указују на правац могућег побољшања постојеће праксе.

Веома је индикативно поприште истраживања: Висока школа струковних студија за образовање васпитача и Педагошки факултет – као образовне установе педагошког профила, установе у којој би требало да се промена парадигме образовања и, последично, нови трендови демократизације односа у образовном процесу, не само изучавају, већ и да се освешћују и примењују у непосредној наставној пракси. Поред тога, поређење резултата по земљама такође пружа интересантне резултате. Истраживање је спроведено у Србији и Румунији, у двема суседним земљама, земљама које иду путем друштвеног и економског развоја, чији су индикатори економије и образовања на релативно сродним, али не и истим позицијама (резултати са Писа такмичења о средњешколском образовању[5] и резултати извештаја конкурентности Светског економског форума). Иако се не могу извести поуздани закључци о генералном стању у две земље по питању испитиваних педагошких концепата, може се стећи користан увид и трасирати пут обимнијим истраживањима. Општи закључак о потреби за унапређивањем постојеће педагошке праксе према оној која би била више у складу са новом парадигмом образовања не изненађује. Релативно повољнија педагошка слика факултета у Румунији је у складу са општом сликом земље бољег друштвено-економског положаја и уређења (као чланице ЕУ). Стога су резултати ове студије вишеструко занимљиви и релевантни, и као такви могу бити од значаја теоретичарима и практичарима са педагошког, али и са становишта менаџмента у образовању (Арсенијевић-Андевски и др. 2014).

5 На последњем Писа такмичењу, из 2018. године, Србија је постигла 439 поена на читању, 448 на математици и 440 на науци, што је више од Румуније са поенима 428/430/426, док је просек земаља OECD-а виши од постигнућа обеју земаља 487/489/489 (OECD, 2019). У такмичењу је учествовало 79 земаља а спроводило се међу децом старости 15 година. Према последњем извештају Светског економског форума о глобалној конкурентности из 2019. године, Румунија се налази на 51. месту, изнад Србије која је на 72. месту (WEF, 2019).

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић 2015: Јасмина Арсенијевић. „Од децентрализације образовања до наставника лидера". Зборник радова са 13. Међународне научно-стручне конференције Доба знања. Сремски Карловци: Факултет за менаџмент, 25. септембар, стр. 32-39.

Арсенијевић 2015: Јасмина Арсенијевић. „Методолошки оквир истраживања интерактивне наставе". Књига резимеа са Међународне научно-стручне конференције Методички дани 2015. 30. мај 2015, Кикинда, Србија, стр. 42-44.

Арсенијевић-Мишкељин-Павловски 2009: Јасмина Арсенијевић-Лидија Мишкељин-Татјана Павловски. „Култура као предуслов за увођење болоњског процеса на настави". Зборник радова 2. међународне интердисциплинарне стручно-научне конференције *Настава и болоњски процес*, 15-16. мај 2009, Суботица, Србија, стр. 387-394.

Арсенијевић-Андевски-Арсенијевић 2012: Јасмина Арсенијевић-Милица Андевски-Оља Арсенијевић. „Улоге предавача у контексту промене парадигме образовања и захтевима информатичког и друштва знања". Зборник радова Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Кикинди 1/2012, година 6 број 1, стр. 139-161.

Арсенијевић-Андевски-Крнета 2014: Јасмина Арсенијевић-Милица Андевски-Љиљана Крнета. „Стилови руковођења наставом у високој школи струковних студија за образовање васпитача у Кикинди". Тематски зборник радова са Међународне научно стручне конференције Методички дани 2014, 25. октобар, Кикинда, Србија, стр. 122-130.

Commission Of The European Communities 2007: *Improving the Quality of Teacher Education.* Brussels: Commission Of The European Communities.

European Commission, Education and Culture 2005: *Common European Principles for Teacher Competences and Qualificatios*. Brussels: European Commission.

European Trade Union Committee For Education 2008: Tea*cher Education in Europe - An ETUCE Policy Paper*. Brussels: European Trade Union Committee for Education.

Fessler-Ungaretti 1994: Ralph *Fessler*-Antoinette *Ungaretti. Expanding opportunities for teacher leadership. Teachers as leaders: Perspectives on the professional development of teachers*. Indiana: Phi Delta Kappa Educational Foundation.

Fullan 1993: Michael *Fullan. Change forces: Probing the depths of educational reform*. London: The Falmer Press.

Fullan 1998: Michael Fullan. „The Meaning of Educational Change: A Quarter of a Century of Learning". Ур. Hargreaves A., Lieberman A., Fullan M., Hopkins D. (eds) International Handbook of Educational Change. Kluwer International Handbooks of Education, Dordrecht: Springer.

Fullan-Langworthy 2014: Michael Fullan-Maria Langworthy. *A Rich Seam How New Pedagogies Find Deep Learning*. London: Pearson.

Fullan 2005: Michael Fullan. *Leadership and Sustainability: System Thinkers in Action.* Thousand Oaks, California: Corwin Press, Ontario Principals' Council.

Ginsberg-Wlodkowski 2009: Margery Ginsberg-Raymond Wlodkowski. *Professional Learning to Promote Motivation and Academic Performance among Diverse Adults*. CAEL Forum, Chicago: Council for Adult & Experiential Education, Special Issue, 23-32.

Ginsberg-Wlodkowski 2000: Margery Ginsberg-Raymond Wlodkowski. *Creating High Motivating Classrooms for All Students: A Schoolwide Approach to Powerful Teaching with Diverse Learners*. San Francisco: Jossey-Bass.

International Society for Technology in Education, 2008: *ISTE Standards Teachers*. https://www.iste.org/docs/pdfs/20-14_ISTE_Standards-T_PDF.pdf [02.06.2019.]

Клеменовић 2011: Јасмина Клеменовић. „Реконцептуализација наставничке/васпитачке професије у контексту друштва знања“. Зборник Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Кикинди, 6 (2), 11-24. Lai, R. Emily (2011). Motivation: A Literature Review Research Report; http://images.pearsonassessments.com/images/tmrs/Motivation_Review_final.pdf [15.08.2020.]

Lave-Wenger 1996: Jean *Lave*-Etienne *Wenger. Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.

Marjanović-Shane 2012: Ana Marjanović-Shane. „Ka novoj paradigmi obrazovanja: uvodna razmatranja [Towards a new paradigm of education: an introduction]“, J. Šefer & Ševkušić, S., (Eds.), *Teorijska određenja inicijative, saradnje i stvaralaštva u pedagoškom kontekstu (I deo) [Theoretical interpretations of the concepts of initiative, cooperation and creativity in pedagogical contexts, Part I]*, Zavod za udžbenike, Beograd.

Moos-Honkomp 2011: Daniel Moos-Brian Honkomp. „Adventure learning: Motivating students in a Minnesota middle school“. *Journal of Research on Technology in Education*, 43(3), 231-252.

Murphy 1995: *Joseph Murphy.* „Changing role of the teacher“. *Educating Teachers forLeadership and Change, Teacher Education Yearbook III.* Thousand Oak, CA: Corwin Press.

OECD: 2019 *PISA 2018 Results What Students Know and Can Do Volume I.* OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/5f07c754-en [19.08.2020.]

Ramsden 1998: *Paul Ramsden. Learning to lead in higher education*. London and NY: Routledge.

Stipek 1996: Deborah *Stipek.* Motivation and instruction. In D. C. Berliner & R. C. Calfee (Eds.), Handbook of educational psychology (pp. 85–113). New York: Macmillan.

Troen-Boles 1996: Katherine Troen-Vivian Boles. Teacher as leaders and the problem of power: achieving school reform from the classroom. *New directions for school leadership: every teacher a leader*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, Inc. Publishers.

Ulrich 1996: David *Ulrich.* Organizing around capabilities. *The organization of the future*: *Drucker Foundation Future Series*. San Francisco: Jossey-Bass.

Usher 2012: Alexandra Usher. „What Nontraditional Approaches Can Motivate Unenthusiastic Students? Center on Education Policy“ http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED532672.pdf [02.09.2020.]

Uvod u usaglašavanje (Tuning) obrazovnih struktura u Evropi – Doprinos Univerziteta Bolonjskom procesu. 2006. www.caesar.uns.ac.rs/projekti/tempus/brochureS.pdf [05.07.2020.]

WEF 2019: *The Global Competitiveness Report 2019. Ed. Klaus Schwab*. World Economic Forum: Geneva. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf [05.07.2020.]

Крњаја 2014: Живка Крњаја. „Дисциплинарни или интегрисани курикулум: три разлике“. *Настава и васпитање*, 2, 221-232.

Jasmina M. ARSENIJEVIĆ
Angela J. MESAROŠ ŽIVKOV

ACCORDING TO THE NEW PARADIGM OF EDUCATION: TEACHING PRACTICE IN ROMANIA AND SERBIA

Summary

The subject of this paper is theoretical and empirical research of students' motivation, teaching focus and students' and teachers' roles in the teaching process of higher education. The research presented in the paper was conducted on a sample of two pedagogical faculties: the Preschool Teacher Training College in Kikinda in Serbia and the Faculty of Pedagogy in Pitesti, Romania during the 2019/2020 school year. The findings show that students' motivation to learn is moderately high, and that internal motivation is more prevalent than external. Most of the students state that they take the role of participants in teaching process, and that their teachers take the role of a source of knowledge. The teaching focus, based on the students' answers, is predominantly focused on the content of teaching. These results indicate a solid but not satisfactory picture of pedagogical practice. It is necessary to shift the focus of teaching to students, to develop a democratic climate ng in which teacher represents support of the learning process (the role of catalyst of the learning process), and to develop students' initiative, independence and responsibility in learning, which strengthens the role of active, independent participants. To this statement also contributes the finding that the teaching focus on the sample in Romania was far more focused on students than in Serbia, and that the internal motivation of students in Romania wass far higher than the internal motivation of students in Serbia. Moreover, a relatively more favorable pedagogical picture of the faculties in Romania, in line with the statistically significant differences in relation to Serbia, is in line with the general picture of a country with a better socio-economic position and management (as an EU member). Therefore, the results of this study are in many ways interesting and relevant, and as such can be important to theorists and practitioners from a psycho-pedagogical, but also from the point of view of management in education.

Key words: teaching focus, roles in the educational process, management of the educational process, motivation for learning.

Рад је достављен 23. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 061.237:7.077(=163.41)(497.4)
061.237:7.077(=163.6)(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-32143

Оригинални научни рад

*Александар С. КОДЕЛА**
Универзитет у Љубљани, Филозофски факултет, Катедра за музикологију

КОМПАРАЦИЈА МУЗИЧКОГ И КУЛТУРНОГ ДЕЛОВАЊА СРПСКИХ КУЛТУРНИХ ДРУШТАВА У СЛОВЕНИЈИ И СЛОВЕНАЧКИХ У СРБИЈИ

Апстракт: Значајно је мали број истраживања о делатности културних заједница Срба у Словенији и словеначких културних друштава у Србији. Циљ овог рада усмерен је ка приказу деловања ове две мањинске заједнице, са фокусом на неговању и очувању њихових културних и музичких наслеђа. Путем методологије усменог интервјуисања дошло се до података који се тичу проучавања различитих аспеката истраживања. Резултатима истраживања који су добијени, компарацијом ове две националне мањине организоване у различитим културним друштвима (у различитим државама), желимо да истражимо однос мањина према свом културном наслеђу. У раду смо установили да српска културна друштва у Словенији примарно негују традицију свог фолклорног народног стваралаштва, док у словеначким културним друштвима који делују у Србији водећи аспект деловања усмерен је ка хорском певању. Резултати истраживања представљају битна открића и могућности за даља етномузиколошка, музиколошка као и истраживања из других научних дисциплина, која су у вези са овом темом.

Кључне речи: културна друштва, мањине, Срби у Словенији, Словенци у Србији, народна музика.

1. УВОД

Након распада Југославије, бројни припадници народа, који нису чинили већинску популацију у новонасталим државама су практично преко ноћи постали у њима странци. Таква ситуација је покренула бројне проблеме и питања о њиховом мањинском статусу, а нека од њих и данас нису у потпуности разрешена.

Временом су те такозване *нове* националне мањине стицале све већу потребу за међусобним повезивањем, пре свега ради очувања и неговања

* Дипл. музиколог и мастер студент, akodela1993@gmail.com

свог националног културног бића. Потреба и жеља за међусобним културним повезивањем резултирала је (и) настанком културних друштава у којима су практиковањем разних креативних активности чували и неговали своје културно наслеђе, а на тај начин и свој национални идентитет. Један од важних аспеката културних дешавања у друштвима представља неговање музичког наслеђа, којег ћемо у овом тексту истражити у оквиру деловања словеначких културних друштава у Србији и српских у Словенији.

Значајно је истаћи да рад представља пионирско истраживање музичког деловања ове две културне заједнице. Проучавање ове теме у већој мери је отежано јер је постојећа литература малобројна, па смо због допуне одређених података у овом раду спровели интервјуе и разговоре са неким од водећих чланова културних друштава у Србији и Словенији.

У раду ћемо представити функционисање културних заједница, досадашње резултате истраживања која су спроведена у оквиру њиховог деловања и посебно изучавања музичке делатности која се у њима одвијају. У закључку ћемо се бавити компарацијом деловања ове две заједнице и изнети резултате до којих смо дошли током истраживања.

2. НЕГОВАЊЕ МУЗИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ТРАДИЦИЈЕ СРПСКИХ ДРУШТАВА У СЛОВЕНИЈИ

*"Уверен сам да је народна песма, заједно са језиком, кључна карика која одржава, подстиче и јача осећај идентитета појединца и осећај колективне припадности нацији, јер [*народна песма*] садржи формалне елементе и садржаје, који су повезани са одређеним околностима."* (према Гламочанин 2010а: 49)

Почетком 20. века појавиле су се тежње Срба са словеначког подручја ка међусобном повезивању. Међутим конкретна повезивања у смислу очувања и неговања свог културног наслеђа новонастале мањинске групе[1] нису се остварила све до почетка деведесетих година прошлог века. Од тада до данас у Словенији су званично установљена 33 српска културна друштва у 19 крајева. Потреба чланова за њиховим међусобним повезивањем у културним

1 У Словенији, у статуту који се бави националним мањинама записано је да постоје две групе националних мањина: аутохтоне и новонастале. Разлика међу њима је у томе што аутохтоним мањинама Република Словенија признаје велики број права што у школству, слободном изражавању итд., док је новонасталим мањинама дозвољен само одређен и знатно мањи број права у односу на аутохтоне мањине. Иако многи стручњаци тврде да би српска национална мањина, која је међу осталим националним мањинама у Словенији најбројнија те да она територијално на овом поднебљу постоји већ вековима, треба да спада у групу аутохтоних, она је ипак уврштена у групу новонасталих.

друштвима спојило је „очување, неговање српског народног и националног наслеђа као и чување и развој културног идентитета припадника својих и осталих новоформираних мањина." (према Павловић 2010: 75)

Након оснивања бројних српских културних друштава на простору Словеније, појавила се тенденција за научна истраживања у оквиру различитих дисциплина, која су уско повезана са темом овог рада (Крижишник–Букић и остали 2003; Павловић 2010; Гламочанин 2010б). Павловићева (2010: 78), бавећи се истраживањем деловања чланова у српским културним друштвима у Словенији, истиче као главни проблем бројност чланова. Она је дошла до сазнања да мање од 4% укупне српске популације која живи на словеначком поднебљу учлањено у неко српско културно друштво.

Током изучавања културних дешавања у српским друштвима, Гламочанин (2010а: 37–38), је дошао до закључка да су српска друштва у својим културним деловањима подељена на секције, којих је унутар друштава по правилу више. Најчешће секције унутар српских друштава су драмска, литерарна и фолклорна.

Значајна сазнања о активностима Срба у Словенији и њиховом повезивању са циљем културног деловања у оквиру друштава приказује публикација *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji* (Крижишник-Букић и др. 2003: 234). Група истраживача је у споменутом раду истакла да су српска друштва међусобно повезана у већу организацију – *Савез културних друштава у Словенији*[2]. Међутим у раду је истакнуто да постоје и бројна неслагања међу представницима одређених друштава током одражавања састанака Савеза, која су резултовала не само иступању појединих чланова из њега, већ и оснивањем нових Савеза.

Уочљиве су и велике разлике међу Србима у Словенији. Павловићева (2010) је открила да њени припадници, „воде порекло са различитих подручја бивше Југославије, те се разликују по социоекономском статусу, по нивоу образовања и идеолошким опредељењима" (Павловић 2010: 77). Ауторица је такође дошла до сазнања да кроз активности српских, културних друштава чланови на различите начине негују и преносе своје национално и културно наслеђе. Значајан допринос постижу објавама својих делатности у часописима (разним публикацијама, који су бројчано на завидном нивоу), писањем литерарних дела и њиховим рецитовањем, извођењем драмских представа на српском језику, прославом српских празника и извођењем музичких програма заснованих на народној баштини.

Имајући у виду наведено у даљем тексту пажња ће бити посвећена неговању музичке традиције, односно певању народних мелодија и извођењу

2 Савез издаје и свој часопис под називом *Мостови*, у којем објављује разне слике и извештаја са бројних дешавања у друштвима, савезу итд.

фолклорних игара чланова српских културних друштава у Словенији. Због мањка литературе на ову тему, ово истраживање смо обогатили интервјуом са Јовом Јаузом – председником српског друштва „др. Младен Стојановић" из Велења. На основу интервјуа дошли смо до сазнања да током вежби и наступа чланови српских друштава изводе српске народне песме у мушким или женским групама које најчешће броје од 4 до 10 чланова. У репертоару који изводе, преовлађују народне песме са скоро свих поднебља настањених Србима. Групу певача предводи талентован познавалац народних песама, који је своје вештине у извођењу стекао присуствујући различитим радионицама, које воде познати извођачи и познаваоци изворне музике у Србији или Републици Српској. Културна друштва имају за циљ очување традиције неког народа и нису ограничена присуством чланова одређене етничке припадности. Зато врло често осим Срба, народне песме изводе и чланови других новоформираних етничких мањина у Словенији као што су Хрвати, Бошњаци итд. Како за певање тако и за друге делатности друштва, извођење српске музичке литературе није повезано за одређену старосну доб, већ извођење (певање и свирање), српског народног репертоара изводе сви чланови певачке секције, различитих узраста.

Поред народног певања, велики број српских културних друштава негује и чува српски фолклор, који представља важан аспект српске културе и који укључује извођење различитих српских игара из различитих крајева (Гламочанин 2010а: 49). У многим друштвима која негују ову активност, чланови културних друштава музичком фолклору посвећују посебну пажњу. Можемо изнети више аргумената за потврду поменуте тврдње:

– ова секција је, скоро у свим друштвима у којима постоји у својим културним активностима најбројнија. Поједина културна друштва садрже већи број чланова од припадника самога друштва у којем се секција налази.[3]

– посвећеност ка очувању српске песме и игре је на врло високом нивоу. Тако су представници бројних фолклорних секција често победници разних такмичења етно музике како у Словенији, Србији, тако и на бројим фестивалима у Европи и шире.

– занимљив податак је да више од половине новооснованих и активних друштава у свом деловању укључује и фолклорну секцију.

Да би поред игара и музике представници секција очували и друге елементе националне културе (као што су језик, обичаји, ношња), они на својим сусретима користе изворне песме и игре (на *изворном* српском језику), често указујући на језичке локалне специфичности одређених подручја одакле оне долазе (Гламочанин 2010б: 127). Према речима испитаника

3 Фолкорна секција је одвојена од чланова и врло често њени чланови нису чланови културног друштва.

интервјуа, јавно наступање је усклађено са приликама и различитим догађајима који су значајни за обележавање српских празника као и бројним догађајима које организује градска општина или друга српска културна друштва. Најуспешније секције поред споменутих приредби, своје културно наслеђе представљају и у земљама региона, неке чак и на значајним европским фестивалима етно музике. Значајно је истаћи да представници српских друштава наводе мањак посећености на њиховим наступима како од стране српске, тако и словеначке па и других етничких група. Из тог разлога, друштва често наступе организују на тај начин да своје учешће повезују са другим српским културним друштвима.

Поред бројних јавних наступа, фолклорне секције програм изводе и на данима својих друштава. Гостујућа друштва нису само из Словеније, већ на данима својих друштава гостују и фолклорни извођачи из иностранства. Простор у којима српска културна друштва организују свој рад обезбеђује углавном градска општина и *Јавни фонд за културне активности*. Најпосећенији наступи свакако су годишње квалификације за Европску смотру, које прати значајан број посетилаца, међу којима су и значајни државни представници, амбасадори, министри, представници општина, културни радници итд. На њима сарађују и изводе фолклорне наступе најбоље српске фолклорне секције у држави, а победници такмичења представљају српски фолклор на најпрестижнијим такмичењима европских смотри српског фолклора за дијаспору, која се сваке године организују на различитој локацији.[4]

Поред певања и игре важан фактор у очувања традиције је и неговање народне инструменталне музике. Она укључује извођење народних песама и игара на народним инструментима (фруле, дудук, гајде, гусле). Извођачи композиције изводе на инструменту, соло или у пратњи различитих ансамбала и оркестара. Репертоар инструменталних песмама и игара чине српске народне и епске песме (Јовановић 2019: 18).

3. НЕГОВАЊЕ ХОРСКИХ И ОСТАЛИХ КУЛТУРНИХ АТКИВНОСТИ У СЛОВЕНАЧКИМ ДРУШТВИМА У СРБИЈИ

Након распада Југославије и настанка нове државе, у Републици Србији налазимо 21 признату националну мањину. Међутим многе националне мањине о којима брине закон о заштити права и слобода националних мањина Републике Србије процентуално не чине значајан удео свеукупног становништва. Унутар тих тзв. мање бројних националних група спада и словеначка, чије припаднике не везује неко посебно подручје односно локалитет

4 https://www.dijaspora.gov.rs/odrzana-24-evropska-smotra-srpskog-folklora-dijaspore-i-srba-u-regionu-u-beogradu/.

унутар Србије, већ живе у различитим местима. Та група људи је због очувања свог националног идентитета крајем деведесетих година прошлог века почела је да се удружује и повезује у културна друштва (Ђукановић 2019: 392). До данас је формирано 16 словеначких културних друштава у Републици Србији и то у 15 различитих градова. (https://slovenci.rs/organizacije/slovenska-kulturna-zdruzenja-v-srbiji/)

Ова бројчано мала, а културним делатностима богата национална група људи је својим активним деловањем привукла је значајну пажњу истраживача (Ђукановић 2019; Вуковић 2010, 2014; Житник–Серафин 2014). Велику помоћ истраживачима дали су библиографски записи Вуковићеве (2010), која је у својој публикацији *Словенци у Србији* (библиографија са анотацијама), објединила радове разних истраживача на ову тему. Она је такође проучавајући историју културног повезивања Словенаца (Вуковић 2014: 47–59) дошла до важних података који су везани за настанак ове заједнице, као и то да је у прошлом веку до распада Југославије, на подручју Београда деловало 11 словеначких друштава.

Проучавајући делатност у словеначким културним удружењима, Житник Серафин (2014: 248) дошла је до закључка да укупан број чланова у словеначким друштвима широм Србије броји више од 5000 чланова, што представља већи број чланова друштава од броја оних који су се на попису становништва изјаснили као припадници словеначке националне мањине.

Већи број аутора (Хергула 2011; Житник-Серафин 2014; Вуковић 2010) истиче да је за ову националну мањинску заједницу у Србији од посебног значаја *Национални савет* словеначке мањине, који има за циљ да повеже Словенце без обзира на чињеницу да ли су чланови неког од словеначких друштава. Његов главни одбор чине представници свих културних друштава у Србији и имају редовне састанке у Београду.

Ђукановићева (2019) је бавећи се проучавањем културног аспекта деловања словеначких културних друштава, уочила да словеначка мањина у Србији у односу на друге националне мањине „иступа по интензивном очувању и развоју словеначког језика и културе на високом научном и стручном нивоу." (Ђукановић 2019: 395)

Да би прецизније сагледали аспекте културног деловања, који су важни за тему овог рада, у наставку текста ћемо се посветити функционисању словеначких културних заједница у Србији. Од посебног значаја за овај параметар проучавања словеначких културних друштава су истраживања која је, изучавајући културно деловање Словенаца на бившем југословенском подручју, спровела Јања Житник–Серафин. Она је у својој публикацији *Aktivno delovanje slovenskih kulturnih društev na obravnavanem območju,* представљањем културних дешавања у културним друштвима, открила да готово сва друштва обележавају *Прешернов дан*, поједина Дан самосталности, а бројна

дан (свог) друштва. У друштвима, ауторица истиче, да чланови организују бројна: такмичења, фолклорне, луткарске и драмске представе, изложбе, предавања, дискусије, концерте, спортске представе, литературне вечери, сусрете и скупове певачких хорова и других музичких представа. Бројчано већа друштва издају часопис Билтен, док Савет националних мањина издаје часопис под називом *Словеника*, у којем се објављују научни радови из различитих струка на српском или словеначком језику. Деловање и функционисање друштава у највећој мери финансира *Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu*, док бригу о финансирању Националнога савета води Република Србија. У вези проблематике која је присутна у културним друштвима, ауторица је истакла да мањи број друштава заправо сарађује са словеначким фирмама у Србији и да нека друштва имају проблеме са проналажењем адекватних простора за деловање (Житник–Серафин 2014: 255).

Поред бриге за очувањем културолошких аспеката, словеначка национална мањина у жељи за очувањем своје културе и језика својих предака, у својим просторијама организује учење словеначког језика. Хергула (2011: 42–44) је открила да ученици током учења језика имају не само могућност ка бољој спознаји словеначког језика, већ и да на тај начин упознају словеначку културу, обичаје, крајеве, људе, музику, филм итд. Предавачи словеначког језика због додатног усавршавања, годишње гостују на разним семинарима и радионицама у Словенији, где упознају нове методе и облике учења, као и начине подстицања ученика за учешће у различитим манифестацијама.

Сва друштва у Србији међусобно су добро повезана и сарађују на годишњим приредбама и наступима. Поједина друштва надограђују односе и са другим словеначким удружењима изван граница Србије, а нека и са другим националним и верским мањинама у Републици Србији (Житник–Серафин 2014: 249).

У наставку овог текста ћемо се посветити проучавању важног (и према неким изворима најважнијег) аспекта за промоцију и очување словеначког националног идентитета у Србији – извођењу музичке делатности. Као што је већ речено, зарад недовољног броја написане литературе на ову тему готово сви подаци су за ово истраживање прикупљени уз помоћ интервјуа са Елзом Ајдуковић – представницом управног одбора културног удружења *Кредарица* (Нови Сад). У истраживању смо желели да дођемо до података који се тичу неговања традиције хорског певања на просторима у којима делују. Значајно је истаћи да је та традиција словеначког хорског певања започета крајем деведесетих година у културном друштву *Кредарица* и да су њиховим стопама кренула још 4 друштва у Србији која и данас негују традицију хорског певања. То су: Друштво Словенаца *Сава* у Београду, Друштво Словенаца *Кредарица* из Новог сада, Друштво Словенаца *Тријлав* из Суботице и Друштво Словенаца *Планика* из Зрењанина. Поред неговања традиције

хорског певања, важно је истаћи да нека друштва у својим активностима укључују и наступе оркестара као и певање словеначког народног музичког наслеђа у солистичком извођењу, о чему ће бити више речи у наставку овог текста.

Са хорским певањем и интерпретирањем народних песама, словеначка друштва желе да упознају, како своје чланове тако и остале љубитеље хорског извођења са словеначким народним песмама. Репертоарно се хорови не ослањају само на извођење народних песама из словеначког музичког стваралаштва, већ изводе и црквене песме, песме са репертоара класичне музике и из забавног односно популарног репертоара. Интерпретације тих песама чланови хорова изводе на традиционалним годишњим прославама друштва, различитим градским и општинским прославама, црквеним догађајима итд. Што се тиче ширења својих делатности словеначки хорови сарађују и наступају и са другим националним и верским мањинама у Србији.[5]

Једини годишњи скупови на којима можемо чути наступе свих хорова у Србији су: *Дани словеначке културе* (које организује друштво *Кредарица* из Новог сада) и *Сусрет словеначких хорова* (орг. друштво *Трилав* из Суботице). Важност тих догађаја увеличавају наступи не само словеначких хорова из Србије, већ и из држава региона и Словеније.

Према речима интервјуисане, хоровође су по обичају особе словеначког порекла са високим музичким образовањем. Чланови хора, односно њихови певачи најчешће имају нижи ступањ музичког образовања или га често немају. Хорске извођаче чине чланови већином у позним годинама, углавном словеначког порекла, док млађу популацију певача сачињавају професионални музички уметници, који у већини случајева и нису припадници словеначке мањине.

За посећивање наступа словеначких хорова не постоји само занимање словеначке, већ и домаће популације као и припадника других етничких мањина. Поред бројних годишњих наступа у Србији, словеначки хорови своје културно наслеђе представљају и у Словенији, на фестивалима која се тамо организују. Један од таквих примера је група концерата по разним градовима у Словенији које организује *Јавни склад за културно деловање* под називом *Добродошли дома*. Осим њега према речима испитаника ређи су позиви и прилике за гостовање словеначких хорова из Србије у Словенији.

Поред наступања хорских група, значајан допринос очувању словеначког музичког стваралаштва или прецизније народно забавне музике у Србији доприносе повремени наступи словеначких народно забавних ансамбала.

5 Тако годишње *Кредарица* наступа са јеврејским хором и у њиховој синагоги одржава честе концерте на којима учествују и наступају и други словеначки хорови из Србије.

4. ЗАКЉУЧАК

Познавање, извођење и неговање културне традиције кроз различите форме важно је средство очувања националног идентитета етничких мањина у дијаспори. У овом раду смо сагледали шире подручје деловања српских културних друштава у Словенији и словеначких у Србији. Током истраживања ове теме дошли смо до бројних и за упознавање ове заједнице, битних спознаја о деловању и посебно о неговању музичког наслеђа обе националне мањине. У наставку текста желели бисмо да кроз компарацију ова два друштва, представимо нека од кључних сазнања везаних за ову тему.

Констатовано је да постоји значајна разлика између културног деловања српских друштава у Словенији и словеначких у Србији. Међутим, постоје свакако и сличности између ова два мањинска друштва. Ако узмемо у обзир бројчаност припадника целокупних мањина и особа који су чланови мањинских друштава постоји значајна разлика између српских и словеначких удружења. Код словеначких културних удружења налазимо већи број чланова у односу на званично уписане на попису опредељене Словенце у Србији, док српску чини јако мали проценат постојећег становништва који живи и делује на словеначком поднебљу. Оба мањинска културна удружења повезује то да иза њих *стоје* кровне организације које се залажу за њихова мањинска права у државама у којима живе. Обе групе мањинских заједница су активне и у издаваштву. Разлика је евидентна у уређењу односно поделама активности. Тако српска културна удружења, организују бројне секције, где се врше значајне културне активности, док словеначка такву врсту организације немају. Можда највећа, али свакако најзначајнија разлика међу ова два мањинска удружења огледа се у настојању и потреби за очувањем језика њихових предака, као и у односима које ове заједнице негују и стварају између других друштава у држави и кровним организацијама. У словеначким друштвима језик је готово најважнији аспект културног очувања националне традиције, док се у већини српских друштава, из бројних разлога, очувању матерњег језика не посвећује довољно пажње. Словеначка друштва стварају одличне односе између својих културних заједница у Србији, док српска друштва у Словенији немају адекватне међусобне односе.

Фокус овог истраживања усмерен је пре свега у сагледавању разлика у неговању музичког културног наслеђа између српских културних друштава у Словенији и словеначких у Србији. У тексту смо дошли до бројних закључака о разликама у музичким традицијама које ове две културне заједнице негују. Можемо истаћи да поред бриге за очувањем два најважнија сегмента музичке делатности (хорског певања у словеначким друштвима и очувању фолклорне играчке традиције у српским), обе заједнице се баве и инструменталним и певачким извођаштвом. Након упоређивања података који

се односе на бројчаност посетилаца концерта закључујемо да словеначка културна друштва на наступима бележе добру посећеност публике, док су наступи српских друштва у Словенији мање посећени. Значајно за оба културна друштва је то да у својим музичким деловањима наступају и сарађују са фолклорним друштвима из региона, као и са другим етничним групама са којима често и *деле* своје наступе. Поред сличних културних активности оба друштва музичку делатност изводе на сличним догађајима (дан друштва, значајни културни и верски празници итд). Међутим као разлику можемо истаћи да се српска културна друштва међусобно и такмиче, док словеначка немају ту тенденцију, првенствено због недостатка довољног броја хорова.

Постоје значајне разлике у неговању доминантних музичких традиција у неким сегментима које су усмерене ка неговању музичког наслеђа. Тако су српска културна друштва у Словенији препознатљива по томе да:

– интерпретирају народне песме у мушким и женским групама од по 4–10 чланова.

– изводе репертоар народних игара и песама са различитих поднебља настањеним Србима.

– посећеност на пробама и наступима фолклора је на јако добром нивоу, о чему говоре бројне награде и наступи на престижним фестивалима, како у Словенији тако и шире.

За музичку делатност у словеначким културним друштвима у Србији смо сазнали да:

– репертоар словеначких хорова у Србији ослања се на народно музичко стваралаштво, а неретко изводе популарне и песме из класичне уметничке литературе.

– хоровође су припадници мањине са високим музичким образовањем, док чланови припадају популацији средњих и позних година – са или без музичког образовања.

– постоји пар концерата (као устаљена пракса), у Србији, као и фестивали у Словенији на којима словеначка културна друштва из Србије наступају.

ЛИТЕРАТУРА

Đukanović 2019: Maja Đukanović, Borko Kovačević. „Razvoj slovenske skupnosti v Srbiji z jezikovno – kulturnega stališča.“ *Obzorja 38*. Zbornik radova. Ur. Hotimir Tivadar. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 391–396.

Glamočanin 2010: Milan Glamočanin. „Organiziranje pripadnikov srbske skupnosti v kulturna društva v Sloveniji.“ *Folklornik*, god. 6, 124–127.

Glamočanin 2010: Milan Glamočanin. „Ohranjanje narodne identitete manjšin skozi kulturna društva v Sloveniji: primer srbske narodne manjšine.“ Diplomski rad. Ljubljana: Fakultet za društvene nauke.

Hergula 2011: Andreja Hergula. *Etnična vitalnost slovenske narodne manjšine v Vojvodini: skrb za slovenski jezik v društvih Slovencev v Vojvodini*. Diplomski rad. Ljubljana: Fakultet za društvene nauke.

Јовановић 2019: Душан Јовановић. „Међународни светосавски фолклорни фестивал." *Мостови*, април 2021. https://www.ssds.si/wp-content/uploads/2014/10/Mostovi_41_www.pdf.

Križišnik–Bukić 2003: Vera Klopčič, Miran Komac, Vera Križišnik–Bukić. „Položaj in status pripradnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji." Istraživački rad. Ur. Vera Križišnik–Bukić. Ljubljana: Institut za narodnostna vprašanja.

Pavlović 2010: Mirjana Pavlović. „Srbi u Sloveniji: manjinske organizacije." *Traditiones*, god. 39, br. 1, 71–81.

Pintar 2012: Maja Pintar. „Problematika statusa srbske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji." Diplomski rad. Koper: Fakultet za humanistične studije.

Vuković 2010: Biljana Vuković. „Slovenci u Srbiji." *Traditiones*, god. 39, br. 1, 283–320.

Vuković 2014: Biljana Vuković. „Delatnost slovenačkih udruženja u Beogradu (1921-2014)." *Etnološko–antropološke sveske*, god. 24, br. 13, 45–67.

Žitnik–Serafin 2014: Janja Žitnik–Serafin. „Aktualno delovanje slovenskih kulturnih društev na obravnavanem območju." *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora*. Elek. knjiga. Ur. Janja Žitnik–Serafin. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 241–259.

Александар С. КОДЕЛА

COMPARISON OF MUSICAL AND CULTURAL ACTIVITIES OF SERBIAN CULTURAL SOCIETIES IN SLOVENIA AND SLOVENIAN IN SERBIA

Summary

A surprisingly small number of papers dealing with the activity of cultural communities of Serbs in Slovenia and cultural societies of Slovenians in Serbia can be found in the research that primarily investigates promotion and preservation of cultural heritage of these two peoples. The aim of the paper is to show the activities of these two minor communities, focused on promotion and preservation of their own musical heritage within cultural societies where they act. Using the methodology of oral interview of leading people in cultural communities, significant research data were obtained related to study of importance of various aspects of investigation in minor ethnical communities. By comparing the results provided by research in these two national minorities, organized in different cultural societies (i.e. in different countries), we wanted to investigate the relationship between minorities and cultural heritage as well as various aspects of its identification, promotion and transmission. In our paper we found that Serbian cultural societies in Slovenia primarily promoted the folklore tradition, while Slovenian cultural societies in Serbia were engaged in choir singing as their basic activity. The findings of research reveal significant possibilities for further ethno-musicological and musicological investigation combined with other scientific disciplines related to this topic.

Key words: Cultural societies, minorities, Serbs in Slovenia, Slovenians in Serbia, folklore music

Рад је предат 5. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 811.163.41'373.21(497.11)(049.32)
doi: 10.5937/bastina31-30936

ЗНАТАН ДОПРИНОС ОЧУВАЊУ И РАЗВОЈУ СРПСКЕ ОНОМАСТИКЕ

(Голуб Јашовић и Славица Јовановић, *Ономастика Малоī Црнића*. Косовска Митровица – Мало Црниће: Филозофски факултет – Библиотека „Србољуб Митић“, 2020, стр. 693)

У издању Филозофског факултета у Косовској Митровици и библиотеке „Србољуб Митић“ из Малог Црнића објављена је 2020. године монографија *Ономастика Малоī Црнића* аутора Голуба Јашовића и Славице Јовановић. Ова монографија резултат је дугогодишњег бављења ономастиком Голуба Јашовића, који овог пута резултате теренског рада објављује у коауторству са колегиницом Славицом Јовановић, а како наводе аутори, грађа је прикупљана у више наврата од 2016. до 2018. године. Монографија се састоји од уводних напомена (стр. 5–26), у којима су изнесени детаљни подаци о географском положају, становништву, обичајима, казивачима, културним, историјским и верским објектима, као и особинама косовско-ресавског дијалекта, деветнаест поглавља (стр. 27–670), с тим да свако поглавље чине ономастички подаци о једном селу, презентовани онако како је то у нашој ономастичкој науци општеприхваћено, списка литературе (стр. 671–673) и прилога у виду карата и фотографија са терена (стр. 675–680). Рецензије (стр. 683–688) потписују проф. др Јордана Марковић, редовни професор у пензији Филозофског факултета у Нишу, проф. др Михај Радан, редовни професор Западног универзитета у Темишвару, и проф. др Драган Лилић, ванредни професор у пензији Филозофског факултета у Косовској Митровици са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Ономастика Малоī Црнића резултат је исцрпног рада на терену и чини својеврсни приказ антропонима и топонима, а надовезује се на претходна истраживања и објављене ономастичке студије Голуба Јашовића (нпр. *Тамнич на Тимоку, лексика и ономастика*, 2012; *О īовору и именима Уīьара код Приштине*, 2014; *Ономастика īодīухорскоī села Своīнова*, 2016; *Ономастика слика реке Косанице*, 2018. и др.).

Поред несумњивог значаја за лингвистику, нарочито за ономастику, ова монографија важна је и за становнике испитиваног краја, будући да су поред антропонима и топонима презентовани и културолошки подаци. Аутори наводе историјски драгоцене чињенице и износе податке о привредној делатности становништва, локалним путевима и засеоцима, водоводној мрежи, верским уверењима становника и др.

Ономастички материјал пописан је у деветнаест села која административно припадају општини Мало Црниће и Браничевском округу. То су села Врбница, Велико Село, Крављи До, Топоница и Шљивовац, настањена са леве долинске стране реке Млаве, и села Аљудово, Батуша, Божевац, Велико Црниће, Забрега, Калиште, Кобиље, Кула, Мало Градиште, Мало Црниће, Салаковац, Смољинац, Црљенац и Шапине, смештена са десне стране поменуте реке Млаве.[1]

Аутори, нажалост, нису забележили комплетну ономастичку грађу. Сва мушка и женска лична имена, мушки и женски хипокористици, породични и лични надимци, презимена и топономастичка грађа записани су у селима Батуша, Божевац, Мало Градиште, Мало Црниће, Смољинац, Црљевац и Шљивовац. У осталим селима пописани су само породични надимци, презимена и топонимија, а обиман корпус ономастичке грађе навођен је у оквиру сваког села засебно.[2]

1 Грађа је бележена и у српским и у влашким селима. Влашка села су Аљудово, Врбница, Забрега, Кобиље и Шљивовац. С обзиром на то да се у селима мешају одлике више дијалеката, овај терен изузетно је погодан и за различита дијалектолошка истраживања. На наведеном простору говори се косовско-ресавским дијалектом. Становници влашког порекла говоре својим влашким говором, али уз то једнако добро користе и српски језик.

2 У Аљудову су забележени топоними, а од антропонима породични надимци и презимена. У Батуши су забележени топоними, а од антропонима се сусрећемо са породичним надимцима, презименима, мушким личним именима, женским личним именима, мушким хипокористицима, женским хипокористицима, мушким личним надимцима и женским личним надимцима. Божевац, једно од највећих села у Стигу, очекивано има и велики број онимских јединица. Забележени су топоними, а од антропонима породични надимци, презимена, мушка лична имена, женска лична имена, мушки хипокористици, женски хипокористици, мушки лични надимци и женски лични надимци. У Великом Селу имамо топониме, а од антропонима породичне надимке и презимена. Из Великог Црнића добијамо богату топонимијску грађу, а од антропонима породичне надимке и презимена. Аутори у Врбници бележе топониме, а од антропонима породичне надимке и презимена. У Забреги имамо топониме, а од антропонима, такође, породичне надимке и презимена. Из Калишта аутори доносе богату топонимијску грађу, а од антропонимских јединица породичне надимке и презимена. Из Кобиља аутори доносе топониме, а од антропонима породичне надимке и презимена. У Крављем Долу забележени су топоними, а од антропонима породични надимци и презимена. Из Куле је представљена топонимијска грађа, а од антропонима забележени су, такође, само породични надимци и презимена. У Малом Градишту забележени су топоними, као и све антропонимске категорије. У Малом Црнићу, насељу које има нешто више од хиљаду становника, забележена је богата топонимијска грађа, а од антропонимских категорија забележени су и породични надимци, и презимена, и мушка лична имена, и женска лична имена, и мушки хипокористици, и женски хипокористици, и мушки лични надимци, и женски лични надимци. У грађи из Салаковца сусрећемо се

Лична имена навођена су азбучним редом, као и лични надимци, код којих је наведена и њихова семантика, уколико је позната. Што се тиче презимена, забележено је све што се могло забележити на терену – наведене су информације о носиоцима презимена, где и када су се населили, која им је крсна слава, као и број породица које живе у селу са истим презименом. По својој структури, презимена су иста као и у другим крајевима на српском дијалекатском простору, али присутан је и знатан број страних презимена, нпр. *Бреслер, Каурин, Паленша, Шукунда* и др. У свим селима забележени су породични надимци, будући да скоро свака породица у овом пределу има свој надимак. Код навођења хипокористика дато је пуно име од којег је хипокористик изведен. Забележене су укупно 9.262 ономастичке јединице, од тога 2.100 топонима и 7.162 антропонима. Пописани су и сви етници и ктетици, а скоро свака ономастичка јединица дефинисана је и акцентована онако како је слухом регистрована. Упркос чињеници да је испитивани терен претежно равничарског типа, забележена је изузетно богата топонимијска грађа, а то се може издвојити као једна од најважнијих вредности монографије.

Тежња аутора да учине свеобухватни приказ општине Мало Црниће, како лингвистички тако и ванлингвистички, приказана је кроз списак библиографских јединица (в. Литературу, стр. 671–673), које нису искључиво лингвистичке већ обухватају и поље антропологије, историје, социологије и др., што је још један од показатеља вредности монографије *Ономастика Малоī Црнића*.

С обзиром на то да нема много лингвистичких радова о наведеном пределу, овај подухват Голуба Јашовића и Славице Јовановић сам по себи је од немерљивог значаја за науку, а прикупљена и забележена грађа чиниће свакако добар основ за даља истраживања.

Душан Р. Стефановић[3]

са топонимима, а од антропонимских категорија са породичним надимцима и презименима. У Смољинцу су забележени топоними, а од антропонима породични надимци, презимена, мушка лична имена, женска лична имена, мушки хипокористици, женски хипокористици, мушки лични надимци, као и женски лични надимци. Из Топонице аутори доносе богату топонимијску грађу, а од антропонима породичне надимке и презимена. У Црљенцу су забележени топоними, а од антропонима породични надимци, презимена, мушка лична имена, женска лична имена, мушки хипокористици, женски хипокористици, мушки лични надимци и женски лични надимци. У Шапину су забележени топоними, а од антропонима породични надимци и презимена, док су из Шљивовца презентовани топоними, а од антропонима породични надимци, презимена, мушка лична имена, женска лична имена, мушки хипокористици, женски хипокористици, мушки лични надимци и женски лични надимци.

3 Лектор за српски језик Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици; dusan.stefanovic@pr.ac.rs.

Рецензенти овог броја:

Жарко Бошњаковић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек: Српски језик и лингвистика;

Гордана С. Драгин, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек: Српски језик и лингвистика;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Јован Базић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Милан Милошевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Жељко Симић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд;

Проф. др Саша Недељковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију;

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки фкултет;

Проф. др Весна Балтазаревић, редовни професор, Универтзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије Београд;

Проф. др Биљана Павловић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, са привременим седиштем у Лепосавићу;

Проф. др Драгана Сарајлић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности у Звечану;

Проф. др Едита Кастратовић, редовни професор, Висока школа за пословну економију и предузетништво;

Др Драган Хамовић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју у Београду;

Проф. др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Ђорђина Трубарац Матић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Љиљана Станковић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ , Факултет за пословне студије и право;

Проф. др Маја Димић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“; Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Далибор Елезовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику;

Проф. др Борис Стојковски, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Соња Цветковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Факултет уметности;

Проф. др Марија Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за педагогију;

Др Немања Девић, научни сарадник, Институт за савремену историју у Београду;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју у Београду;

Др Ана Живковић, доцент, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу;

Др Мирјана Бојанић Ћирковић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику;

Др Милица Голубовић Тасевска, научни сарадник, Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паевропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Др Марко Пејковић, научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Немања Девић, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Марко Радуловић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност у Београду;

Др Милица Мустур, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност у Београду;

Доц. др Сузана Димић, Универзиутет у Приштини, Првни факултет у Косовској Митровици;

Др Далиборка Поповић, доцент, Државни универзитет у Новом Пазару, Департман за филозофске науке;

Доц. др Данијела Петровић, Универзитет у Приштини, Првни факултет у Косовској Митровици;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Игор Николић, асистент, Универзитет у Нишу, Факултет уметности.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300